

(ઢ) વ્યાજમાંથી વધેલા બાકીના રૂપિયામાંથી એ-
 “સ્વર્ગસ્થ લલ્લુલાઇ દલપતરામ કવેશ્વર સ્મારક ગ્રંથમાળા”
 કાઢવી તે ગ્રંથો લોકોપયોગી વિષયો ઉપર ઇનામ આપી
 લખાવી છપાવવા ને આ ચોજનાની સખાવત બાબત તેમા
 ચોખ્ખી લખાણ કરવું, તેમજ સ્વર્ગસ્થની છબી પણ મુકવી,
 તેના ખસોડતુ ખર્ચ રૂઠના વ્યાજમાંથી કરવું, પુસ્તકો
 સ્વતંત્ર રીતે કે અનુવાદરૂપે પણ કરાવવાં

તદનુસાર સદરતુ રૂઠમાંથી આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવામા આવું છે
 અગોઠ્યગિત રા. બગતરામ બાનુસુખરામ મહેતા ૦-૧૨-૦

૩૫ વ સોમાઈટી
 અમદાવાદ,
 તા. ૦૬-૬-૧૯૨૭

}

આસિ૦ સેક્રેટરી.

શ્રી આમુખ

આ ગુજરાતી અથર્માના તમામ વિચારો મારા પોતાના નથી પરંતુ શ્રીયુત દેવદત્ત રામકૃષ્ણ ભાંડારકરના છે. અનેક બાબતોમાં તેમની સાથે હું સમત થાઉ છું તેમ થોડીક બાબતોમાં તેમની માથે હું મતભેદ પણ ધરાવું છું “અરોહના શિક્ષાલેખો” નામક મારો અથ પ્રસિદ્ધ થઈ ગયેલો છે તેમાં મેં અરોહની તમામ ધર્મલિપિઓના ભાષાતર તદ્દન સ્વતંત્ર રીતે આપેલાં છે આ અથમાં એ જ ધર્મલિપિઓના જે ભાષાતરો આપવામાં આવેલા છે તેમની સાથે મારા ઉક્ત ભાષાતરો સરખાવી જોનારને માગ દૃષ્ટિબિંદુનો ખ્યાન આવી શકશે આ સ્થળે એવી દરેક બાબતની ચર્ચામાં જિતરવા જતાં ઘણું લખાણુ થઈ જાય તેમ છે, અને તેમ કરવાની મારી ઇચ્છા નથી તેમ સાધારણુ વાચકને એવી શુદ્ધ ચર્ચામાં રસ પણ પડે તેમ નથી જિજ્ઞાસુ આવી સરખામણી ખુશીથી કરી શકે છે.

આ અથ વાંચીને વાચકે કેટલાક જૂના વિચારોને જડમૂળથી ઊખેડી નાખવાના છે સિદ્ધાંતી ઇતિહાસસમ્રહના આધારે અરોહના સંબંધમાં અશક્ય વાતો કેટલાક સ્થળે પ્રસિદ્ધ થાય છે તેનાથી એવા વાચકે બહુ જ ચેતતા રહેવાનું છે. અરોહ ખરેખર કેવો હતો, એનો ઘણો સુંદર ખ્યાલ આ અથથી વાચકને જરૂર આવી શકશે તેમ થશે તો આ ગુજરાતી અનુવાદ ક્યાંના મદ્યો મને મળી રહેશે

હવે આભારદર્શન કરવાની મારી ફરજ અદા કરવાની રહે છે. મૂળ અંગ્રેજી અથનો અનુવાદ કરવાની પરવાનગી કલકત્તાની વિદ્યાપીઠે મને આપી છે તેને માટે તેના કાર્યવાહકોનો અને આ અનુવાદ કરવાનું કામ મને સોંપવાની મહેરબાની કરનાર “ગુજરાત

વર્નાકુલર સોસાયટી "ના દાર્પવાદકોનો આભાર અદી હું અંતઃકરણ-
પૂર્વક માનું છું.

હેવટે આ મધ્યમાં જે મામાન્ય છાપની જૂલો દોષ તે
મુદ્રારીને વાંચવાની વિશિષ્ટિ વાચકને હું કહું છું. મદત્વની જૂલોનું
નાનકડું શુદ્ધિપત્ર તે મેં મુક્યુ છે એટલે તેના પ્રમાણે મુદ્રારા કરી
લેવાની માગી વિશિષ્ટિ વાચકને છે.

સેનાર્ત અને ગ્રા. બ્યુદ્ધર સાહેબે અરોહનાં શાસનોનાં ભાષાતર કરેલાં તેમ જ તેમનાં સર્જનમાં દીક્ષાઓ લખેલી તે મારી સમક્ષ મેળુદે હતાં. મેં આ તમામ અરોહનાં લખાણોનો બારીક અભ્યાસ કર્યો પરંતુ મો. સેનાર્તકૃત “પિયદસિના શિલાલેખો” નું અંગ્રેજી ભાષાતર “ઈડિપન ઍટિથેરી” માં પ્રસિદ્ધ થયું હતું તેમાં અને જોડો રસ પડ્યો હતો તથા તેનાથી અને જોડલો લાભ થયો હતો તેવો રસ બીજા કયા લખાણમાં અને પડ્યો નહિ અને તેટલો લાભ બીજા કયા લખાણથી અને થયો નહિ. કામના એ વિદ્વાન સાહેબ શિલાલેખો વગેરેના આચાર અભ્યાસી છે તેમ જ મંદુકત તથા પાલિ અને ગ્રાહ્ય ભાષાના ખગ અભ્યાસી છે એટલું જ નહિ, પણ અરોહના વિવિધ શિલાલેખોમાં છૂટીછવાયી જે દર્શકત આપવામાં આવેલી છે તેને પરસ્પર મંબધ માયવતા સુમંગલ સાહિત્યરૂપે ગોઠવવાનો આશય ધરાવતા સાચા ઇતિહાસકાર છે, એમ તુર્ત મને જણાઈ આવ્યું. આમ આ અથના ચોથા પ્રકરણમાં અરોહની અથવા તેના શિલાલેખોની સ્થિતિ સાવચારીનાં અનુક્રમે દર્શાવવામાં આવી છે એટલું જ નહિ, પણ તેના આત્માન્યનો વિસ્તાર, તેની રાજ્યપદ્ધતિ, તેના સ્વતંત્ર પાટાસીઓ, મીસની કુનિયાની સાથેના તેનો મંમધ, તેણે કરેલો બૌદ્ધપથનો સ્વીકાર, તેના ધર્મનું સ્વરૂપ, વગેરે વગેરે બાબતો પણ તેમાં દર્શાવવામાં આવેલી છે. અરોહનાં લખાણોનો રીનસર અભ્યાસ કરીને તેનો ઇતિહાસ કેવી રીતે લખાવવી કાઢવો, એનો રસ્તો સૌથી પહેલાં બતાવનાર તો મો. સેનાર્ત જ હતા.

આમ વાચકને નમળાઈ આવશે કે, હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસના ઉપર અરોહના શિલાલેખોથી કેવી જાતનો પ્રભાવ પડે છે, એ શોધી કાઢવાના હેતુથી લગભગ પચીસ વર્ષથી મારો એ શિલાલેખોનો અભ્યાસ ચાલુ છે. મેં કંઈ પણ ખરેખરી પ્રગતિ કરી છે કે કેમ, એ તો વિદ્વાનો અને ઇતિહાસકારો જ કહી શકે. તેમ છતાં પણ, મારો પ્રયાસ કેટલા અંશે સફળ થયો છે, એ જાણવાની ઇનેબરી

પ્રસ્તાવના

અશોકના સંબંધમાં એટલું બધું કહેવાય અને લખાય ગયું છે કે આ પુસ્તક જેમના જેવામાં આવે તેમનામાંના કટલાકને કદાચ નવાય પણ લાગે કે, 'એ હિંદી સમ્રાટના સંબંધમાં હજી શું નવું કહેવાનું બાકી રહ્યું હશે?' પરંતુ એટલું જુલકુ ન જોઈએ કે, અશોક પોતાની પાછળ જે શાસનો મુકતો મર્યો છે તે સ્વતંત્ર સાહિત્યરૂપ છે અને અશોકે જે કાંઈ કહ્યું છે તે બધું સ્પષ્ટ રીતે સમજૂતા વિદ્વાનોને હજી ધણાં વર્ષો લાગે તેમ છે. અશોકના શાસનોમાંના અનેક ફરરા હજી જોઈએ તેટલા સ્પષ્ટ થયા નથી, અને વખતોવખત નવાનવા અને વધારે સારા અર્થ વિદ્વાનોની તરફથી સચવાતા જાય છે, એ વાત હિંદુસ્તાનના શિલાલેખો વગેરેના અભ્યાસીને કહેવાની જરૂર લાગે જ હોય. વળી એ ધર્મોપદેશક રાજાનું આબેહૂબ ચિત્ર ખડું ચાપ તેવી રીતે એનાં શાસનમાંની હકીકતના વિવિધ ભાગોને એકત્ર કરવાનું પણ એક પ્રકારનું વિશિષ્ટ કાર્ય છે. આવી રીતે છટાછટા ભાગોને એકત્ર કરવાનું કામ હજી પૂરું થયું નથી અને થોડાં વર્ષ સુધી આજુ રહેશે જ, એવો જામ મને રહે છે. અશોકના શાસનો જેટલાં રસિક તેમ જ બોધક છે તેટલા રસિક કે બોધક બીજા કોઈ પણ શિલાલેખો વગેરે હિંદુસ્તાનમાં જેવામાં આવતા નથી. અશોકના શાસનોના અર્થ, ધટાવવાના કામમાં જ નહિ પણ તેમની રજુઆત કરવાના તેમ જ તેમને એકત્ર ગોઠવવાના કામમાં મેં ભાગ લીધેલો છે તેથી એ બૌદ્ધ સમ્રાટ વિષેના મારા અભિપ્રાય દર્શાવતા આ ગ્રંથની પ્રસિદ્ધિની બાબતમાં ખુલાસો આપવાની જરૂર રહેતી નથી, એવી આશા મને છે.

સેનાર્ત અને ગ્રા. બ્યુદ્ધસર સાહેબે અશોકના શાસનોનાં ભાષાતર કરેલાં તેમ જ તેમનાં સંબંધમાં દીક્ષાઓ લખેલી તે મારી સમક્ષ મેળુદ દતા મે આ તમામ અધોર્માના લખાણોનો બારીક અભ્યાસ કર્યો પરંતુ મેં સેનાર્તકૃત "પિયદસિના શિલાલેખો" નું અંગ્રેજી ભાષાતર "ઈડિપન ઍટિલ્વેરી" મા પ્રસિદ્ધ થયું હતું તેમાં મને જોવા રસ પડ્યો હતો તથા તેનાથી મને જોટલો લાભ થયો હતો તેવા રસ બીજા દશ લખાણમાં મને પડ્યો નહિ અને તેટલો લાભ બીજા મ્થા લખાણથી મને થયો નહિ ક્રમિના એ વિદ્વાન સાહેબ શિલાલેખો વગેરેના માયા અભ્યાસી છે તેમ જ સંસ્કૃત તથા પાલિ અને પ્રાકૃત ભાષાના ખગ અભ્યાસી છે એટલું જ નહિ, પણ અશોકના વિવિધ શિલાલેખોમાં છુટીછવાયી જે દ્રષ્ટીકત આપવામાં આવેલી છે તેને પરસ્પર અર્થધ સાચવતા સુમંગલ સાહિત્યરૂપે ગોઠવવાનો આશય ધરાવતા સાચા ઇતિહાસકાર છે, એમ મુર્ત મને જણાઇ આવ્યું આમ આ અથના ચોચા પ્રકરણમાં અગે ની અથવા તેના શિલાલેખોની સ્થિતિ સાલવારીના અનુક્રમે દર્શાવવામાં આવી છે એટલું જ નહિ, પણ તેના માત્રાભ્યનો વિસ્તાર, તેની રાજ્યપદ્ધતિ, તેના સ્વતંત્ર પાટોસીઓ, ગ્રીસની કુનિયાની સાથેનો તેનો સંબંધ, તેણે કરેલો બૌદ્ધધર્મનો સ્વીકાર, તેના ધર્મનું સ્વરૂપ, વગેરે વગેરે બાજતો પણ તેમાં દર્શાવવામાં આવેલી છે. અશોકના લખાણોનો રીનસર અભ્યાસ કરીને તેનો ઇતિહાસ કેવી રીતે ઊપજાવી કાઢવો, એનો રસ્તો સૌથી પહેલા બતાવનાર તે મે સેનાર્ત જ દતા

આમ વાચકને અમળાઈ આવશે કે, હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસના ઉપર અશોકના શિલાલેખોથી કેવી ભતનો પ્રકાશ પડે છે, એ શોધી મદવાના હેતુથી લગભગ પચીસ વર્ષથી મારો એ શિલાલેખોનો અભ્યાસ ચાલુ છે મે કાંઈ પણ અરેખરી અર્થતિ કરી છે કે કેમ, એ તો વિદ્વાનો અને ઇતિહાસકારો જ કહી શકે તેમ છતાં પણ, મારો પ્રયાસ કેટલા અંશે સફળ થયો છે, એ બાજવાની છતેમરી

મને થઇ તેથી દરીને આ મંથના દાયા ડાપકામના પાનાં મને મળ્યાં તેની સાથે જ મેં ક્રાંસના વિહાન(મો. સેનાર્ત સાહેબ)ને મોકલી આપ્યાં અને તેમને એવી વિનંતિ કરી કે, આ મંથના મંબધમાં તેઓ પોતે જે મત બાંધે તે કાંઈ પણ રીતે ખંચાયા વગર મને લખી જણાવે. પરંતુ સાંખા વખત મુધી તેમના તરફથી કાંઈ જવાબ આશો નહિ. આખરે આ પ્રેસ્તાવના ખીખાંરે મોકલાતી હતી તે અરસામાં જે જવાબની આશા સાંખા વખતથી રખાતી હતી તે જવાબ આવી પહોંચ્યો. એ પત્રની ચરચાતમાં આમ કહ્યું છે:—“જૂના સોજનીની કાંઈક લયડી ગએલી તબિયતને લીધે વાર લાગી છે તેને માટે તમે મારી આપસો. તમારા ‘અરોહ’નાં મુંદર પૂઠો મને તમે મોકલ્યાં તે ખાતે તમારો આભાર વધારે વહેતો માનવાનું મેં ઇચ્છ્યું હોત. વર્ષોના પહેલાં એ ધાર્મિક રાજના અને તેના કિંમતી શિલાલેખોના અભ્યાસ પાછળ મેં વખત ગાળેલો તેને મદરગાનીના રાહે તમે યાદ કર્યો છે. તમારા જેવા મુશિક્ષિત ન્યાયાધીશના પ્રમાણપત્રથી મારા મનના ઉપર કેમ અમર ન થાય ! મારા યૌવનકાળની આ શોધખોળો મને મદા પ્રિય અને હાજરા-હજૂર છે, એ તમે કહી શકો. તમારા પુસ્તકથી હું એ બાલુએ ફરીથી એક વાર દોરાઉ છું. હું એ પુસ્તકનો ધણો આભારી છું હું આભારી છું તેનું કારણ એ કે, જે યોજક અને ઉત્સાહપૂર્વક શુદ્ધિથી હિંદુસ્તાનના આધુનિક અભ્યાસીઓ પોતાના દેશના જૂતકાળની પુનઃધંટના કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેનો અતિમુંદર નમૂનો તેનાથી મને પૂરો પડ્યો છે.”

મો. સેનાર્ત મારાથી કથી કથી બાળતમાં જૂદા પડે છે તે પોતાના આ પત્રમાં તેમણે ખુલા દિલથી મને જણાવી દીધું છે. માત્ર એક અપવાદ બાદ કરતાં બાકીની બધી બાબતો નજીવા મતભેદ રૂપ છે. અરોહની પછી હિંદુસ્તાનના ઉપર ક્રાંસના અને તુરાની પરદેશી લોકોના હુમલા થયા તેને કતેહ મળવા માટે માર્ગને સરળ કરી આપનાર તેની પરદેશખાતાની નીતિમાં તેણે કરેલા ફેરફારની, “તેના

દયામય વિચારોની નમ્રતાને માટેની" જવાબદારી મેં અશોકના ઉપર નાખી છે (અને એમના મતે એ સમ્રાટ તેને લાયક નથી), એ હિંદુ અપવાદ છે તેઓ કહે છે કે, "બૌદ્ધપંથના શાંતિવાદે લાગુ કાળે અમુક લોકોને નળળા બનાવી દીધો હોય એ બનવાનું જ છે, હિંદુ તેમને કાર્ય કરવા માટે ઓછા લાયક બનાવી દેવા કરતા વધારે નમ્ર તેણે કરી મુક્યા નથી... ...આપણે જે આદર્શવાદથી તથા જોડી ધાર્મિકતાથી જાણીતા છીએ તેનો જુસ્સો તેનામાં હતો તેનો જ સ્વીકાર કરવાનું હું વધારે પર્મદ કહું છું, કારણ કે, એથી હિંદુસ્તાનનો પ્રાચીન સમગ્ર જૂતમળ સચેતન થાય છે, અને બાહ્ય વિજયોની સિદ્ધિથી તેણે હિંદુસ્તાનને વિમુખ રાખ્યા છે તેના કરતાં હાલ વધારે મોળી આધ્યાત્મિક પ્રતિષ્ઠાની હિમાયત તેણે કરી છે એ સિદ્ધિને માટે હિંદુસ્તાનને તેણે કદી પણ થોડા કર્યું હણ કે કેમ એ શકાર્પક છે " આથી કરીને એ વિદ્વાને મહેરબાની કરીને ખુલા

૧ મને યાતના ન્યાય આપવાને માટે મારે કહેણ જોઈએ કે, આ વિચાર પણ મને સહયો હતો, પરંતુ તેને છોડી દેવાની ફરજ મને પડી હતી, કારણ કે, અશોકની અને તેની પછી યજ્ઞેશ શ્રીસવાસીઓના હુમલાઓની વચ્ચેનો સમય અતિશય દૂરો હતો અશોક આસરે ઇ સ ૫ ૨૩૬ માં મરી ગયો હતો, એમ મનાય છે, અને સૌથી પહેલાં હુમલો કરનાર બેક્ટ્રિયાના શ્રીસવાસી સુધારિમસનું મૃત્યુ આસરે ઇ સ ૫ ૧૬૦ માં થયું હતું, એમ ધારવામાં આવે છે આમ લાગ્યે જ પચાસ વર્ષનો અંતર રહે છે, અને વળી તેટલી મુઠતમાં પણ મહાન ઐતિહાસિક મૌર્ય સામ્રાજ્યની વાયવ્યખૂણાની સરહદના ઉપર ફતેહમ હીથી હુમલો કરેલો, એમ જણાવાય છે (" ઈલિજ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા, ' ૫ ૪૪૨ અને ૪૪૪) આમ અશોકના મૃત્યુની પછી લગભગ તુર્ત જ શ્રીસવાસીઓનો હુમલો થવા પામ્યો હતો બૌદ્ધપંથ પોતે ફેલાઈને લોકોને તેમ જ ખાસ કરીને મગધના લોકોને —ને લોકોની સામે થતા ચિકિત્સના માણસો ખીતા હતા અને તેની પછીના સમયમાં સેલ્યુકસના લોકોને જેણે પાછા હઠાવ્યા હતા તે લોકોને— લોકોની ધધાને માટે નાલાયક બનાવી મુક્યા નેટલા નમ્ર અને શાંત કરી દે તેને માટે પૂરતો વખત એથી તેને મળે છે ?

દિક્ષથી આવી ટીકા કરીને મને આમારી કયો છે ત્યારે મારા અંધના સંબંધમાં એકંદરે તેઓ શું ધારે છે તે દર્શાવતો નીચેનો ફકરો તેમના ખરા અંતઃકરણના ઉદ્ગાર દર્શાવે છે, એમ માનવાને કારણ મળે છે:—“ સિલાલેખોમાની માહિતીની સાથે ઓછાવધુ પ્રમાણમાં બંધબેસતી પરંપરાગત હપ્તીકતની સામાન્ય તપાસ કરીને અશોકનો વિવેચનાત્મક ઇતિહાસ ધડવાનો તમારો પ્રયત્ન ખાસ ન હતો; તમારો ઉદ્દેશ તો, અત્યાર સુધી અણધારી હોય એવી શી માહિતી કુશાચ-શુદ્ધિવાળા અને મર્મવેદી સંશોધકને મળે છે, એ ઉક્ત સિલાલેખોનું પૃથક્કરણ કરીને બતાવવાનો હતો. સાહિત્ય સાથેના લાંબા વખતના તમારા પરિચયથી આ કામને માટે ખીજના કરતાં તમે વધારે તૈયાર થએલા છો. પુસ્તકોની મદદથી સિલાલેખોના ઉપર પ્રકાશ પાડીને તમે તમારા ચિત્રને સચેતન કર્યું છે, એ અનુપમ શક્તિની અભ્યખી છે. ”

અશોકની સાથે સંબંધ ધરાવતા અનેક પ્રશ્નો હજી ગૂંચવાડા-બરેલા પ્રકારના છે. પરદેશખાતાની તેની નીતિથી હિંદુસ્તાનના ઉપર શી અસર થએલી ? એ આવા પ્રશ્નો પેડીનો એક પ્રશ્ન છે. ધર્મોપદેશક તરીકેની તેની પ્રવૃત્તિઓ બૌદ્ધપંથ પશ્ચિમ-એશિયામાં પ્રસર્યો હતો કે કેમ—અને તે પ્રસર્યો હતો તો કેટલા અંશે ? એ આવા ખીજે પ્રશ્ન છે. આવા પ્રશ્નોના સંબંધમાં છૂટથી અને બેધડક અર્થાઓ થાય નહિ ત્યાં સુધી કાંઈ પણ છેવટનો નિર્ણય લાવવાનું બની શકે તેમ નથી. મારા અભિપ્રાયો જેવા છે તેવા મેં દર્શાવ્યા છે; અને વિદ્વાનો તેમ જ ખાસ કરીને ઇતિહાસકારો કયા ભિન્ન અભિપ્રાયો દર્શાવે છે તે જોવાનું હવે રસભર્યું થઇ પડશે. આ અભિપ્રાયો જેમ વધારે વિવિધ હોય તેમ એ પ્રશ્નોનો વિચાર કરવા માટેનાં દૃષ્ટિબિંદુઓ પણ સખ્યામાં વધારે હોય અને પરિણામમાં તેમનો નિર્ણય વહેલો કરવાની શક્યતા પણ વધારે હોય.

આ મંથનો મુખ્ય આશય સિલાલેખો વગેરેના શાસ્ત્રનો નથી પણ ઇતિહાસનો છે, એ વાત ખરી છે. તેમ છતાં પણ નિદાન પ્રાચીન હિંદુસ્તાનના મંથનમાં તો સિલાલેખો વગેરેથી અથવા પ્રાચીન-વસ્તુશાસ્ત્રી કે સંસ્કૃત અને સંસ્કૃતિ સંબંધી સાહિત્યથી ઇતિહાસને છેક જ અવગ રાખવાનો મમય હજી આવી મળ્યો નથી અને કદાચ કદિ આવશે પણ નહિ. અરોહનાં શાસ્ત્રોમાંના કેટલાક શબ્દોનો અને ક્રકરાઓનો અર્થ ઘટાવવાંની અથવા તેમને સમજવાની હજી ધણી જરૂર રહે છે. અવગત, આ હેતુમાં હાલમાં ડૉ. એફ. ડમલ્યુ. ચૌમન સાહેબે ઉત્તમ કાર્ય કર્યું છે. આથી કરીને આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસના આ સાધનની અવગણના મેં કાર્ડ પણ રીતે કરી નથી. ખામ કરીને આકાશ પ્રકરણમાં અરોહનો શાસ્ત્રોના ભાષાંતર અને તત્સંબંધી ટીકાઓ મેં આપ્યા છે તેના ઉપરથી, આના ઉપર મેં પૂરતું ધ્યાન આપ્યું છે, એમ જણાઇ આવશે.

હું કહી ગયો છું કે, અરોહના સિલાલેખોએ લગભગ પચીસ વર્ષ સુધી માફ ધ્યાન ખેંચેલું છે. પરંતુ સ્નાતકોત્તર (પોસ્ટ-ગ્રેજ્યુ-એટ) અભ્યાસના વિદ્યાર્થીઓમાં જેના માર્ગદર્શનથી—અરે, જેની દીર્ઘદૃષ્ટિથી—સદાને માટે આજે વિમુખ થઇ ગયા છીએ એવા સ્વર્ગસ્થ સર આશુતોષ મુકરજી (સરસ્વતી) ની સ્મરણકારી તીવ્ર ભુદ્ધિની અપૂર્વ સૃષ્ટિષ્ઠ કલકતાની વિદ્યાપીઠના “કાર્માધિક્ષ ગ્રોફેસર આફ ઓરિયન્ટ ઇલિયન હિસ્ટરી અન્ડ કલ્ચર” તરીકે કામ કરવા અને એ વિદ્યાપીઠના શુદ્ધ અને ભુદ્ધિવિષયક વાતાવરણમાં જીવન જીવવા દુ કલકત્તે આવ્યો ત્યારે જ આ દિશામાં હું વધારે પ્રગતિ માધી શક્યો હતો, એમ વધારામાં કહ્યા વગર ચાલે તેમ નથી. આ મંથની પ્રસિદ્ધિના સંબંધમાં સ્વ. સર આશુતોષ ખાસ રસ લેતા હતા. હાપખાનામાં એ વર્ષ સુધી રહીને હવે પ્રસિદ્ધ થતા આ મંથ જેવા જેટલું વધારે આધુન્ય તેમણે ભોગવ્યું નહિ, એ અન્યંત ગ્રોકકારક બિના મને સદા મેં સાત્તા કરશે.

× × × × × ક્રાંસના વિદ્વાન (મેં. સેનાર્ત) સાહેબે પોતાના પત્રમાં છેવટે જે શબ્દો વાપર્યા છે તે જ શબ્દો વાપરવા કરતાં વધારે સારી રીતે આ પ્રસ્તાવના હું પૂરી કરી શકું નહિ:— “મુંદર પરંપરાને પાત્ર રહેનારા, સંગીતજ્ઞાનનો પરિચય ધરાવનારા, એવા તમે આ સુપ્રસિદ્ધ પૂર્વજની પ્રત્યે તમારી શોધખોળો અને તમારી દેશદાઝની ભાવનાઓથી ત્રણ અદા કરવાનો ધરાદો ધરાવતા હતા. તમને પૂરેપૂરો ન્યાય આપવા જતાં પત્રની હદને ઓળંગી જવું પડે એટલી વિગતમાં હું ન જીતરી શકું તો પણ હું તમને નિદાન અંતઃકરણપૂર્વક સુખારક્યાદી આપું છું તે સ્વીકારશો. સહાનુભૂતિ અને કાર્ય, એ બેનો આ કૃળદ્રુપ સંયોગ આપણા સમાન વીર નરના આશ્રયને આભારી છે, એમ કહેવાનું મને મન થાય છે; અને દિંદુસ્તાનના ધર્મપરાયણ લોકોએ તેમ જ માનપૂર્વક ઇંતેજરી ધરાવતા પશ્ચિમદેશના લોકોએ આ કામમાં જોડાવું જોઈએ.”

(અંગ્રેજીમાં સહી)   ડૉ. રા. ભાં.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ-	વિષય	પૃષ્ઠ.
પહેલું પ્રકરણ	અરોહ અને તેનું પૂર્વજીવન	૧-૨૪
બીજું „	અરોહનું સામ્રાજ્ય અને તેની રાજ્યવ્યવસ્થા	૨૪-૬૮
ત્રીજું „	બૌદ્ધપંથી અરોહ	૬૮-૯૪
ચોથું „	અરોહનો ધર્મ	૯૪-૧૨૨
પાંચમું „	ધર્મોપદેશક અરોહ	૧૨૨-૧૫૩
છઠ્ઠું „	માત્રાગ્રિક અને ધાર્મિક જીવન (અરોહની ધર્મલિપિઓના આધારે) પરિશિષ્ટ	૧૫૩-૧૬૬ ૨૦૦-૨૦૩
સાતમું „	ઇતિહાસમાં અરોહનું સ્થાન	૨૦૩-૨૨૭
આઠમું „	અરોહની ધર્મલિપિઓ વિષયસૂચિ	૨૨૮-૩૧૭ ૧-૧૧

મહત્વની સંક્ષેપસૂચિ.

અ. હિ. ઇ.	= અર્થી હિસ્ટરી આફ ઇડિયા.
આ. સ. ઇ. ઓ. રી.	= આર્કિયોલોજિકલ સર્વે આફ ઇડિયા -અન્યુઅલ રીપોર્ટ.
આ. સ. વે. ઇ.	= આર્કિયોલોજિકલ સર્વે આફ વેસ્ટર્ન ઇડિયા
આ. સ. સ. ઇ.	= આર્કિયોલોજિકલ સર્વે આફ સધર્ન ઇડિયા.
ઇ. ઓ.	= ઇડિયન ઍટિક્વેરી.
એ. ઇ.	= એપિગ્રાફિયા ઇડિકા.
એ. ક.	= એપિગ્રાફિયા કબ્જીટિકા.
એ. જી.	= એપિગ્રાફિયા ગ્રીકનિકા.
એ. ધી.	= એન્સાઇક્લોપીડિયા બિટનિકા.
એ. રી. એ.	= એન્સાઇક્લોપીડિયા આફ રીલિજિયન અન્ડ એથિક્સ.
ઓ. રી. આ. સ. ઇ. સ.	= અન્યુઅલ રીપોર્ટ, આર્કિયોલોજિકલ સર્વે, ઇસ્ટર્ન સકેલ.
ક. આ. સ. રી.	= કનિંગહામ્સ આર્કિયોલોજિકલ સર્વે રીપોર્ટર્સ.
ક. ડૉ. ઇ. ઇ.	= કનિંગહામ્સ ડૉર્પ્સ ઇસ્ટ્રિક્શનમ ઇડિક્ટરમ.
કા. લે.	= કાર્ગાઇકલ લેકચર્સ.
કે. હિ. ઇ.	= કેપિજ 1 હિસ્ટરી આફ ઇડિયા.
કૉ. ઇ. ઇ.	= કૉર્પ્સ ઇસ્ટ્રિક્શનમ ઇડિક્ટરમ.

મહત્વનું શુદ્ધિપત્રક.

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધિ	શુદ્ધિ
૫	૨	‘ પ્રિયદર્શિન ’	‘ પ્રિયદર્શિનૂ ’
૫	૨	બીજા	બીજા
૫	૨૫	‘ પ્રિયદર્શિન ’	‘ પ્રિયદર્શિનૂ ’
૮	૧૨	દેવનાં	દેવાનં
૧૬	૨૯	“ સારત્યપ્પકાસિના ”	“ સારત્યપ્પકાસિની ”
		પૃ. ૧૦૪	પૃ. ૧૦૫
૧૮	૨૩	રહી	રહે
૧૯	૧૫	શિક્ષાલેખમા	શિક્ષાલેખમા
૨૮	૨૭	પ્રથમ	પ્રથમ
૩૧	૪	‘ પ્રતિસ્થાન ’	‘ પ્રતિષ્ઠાન ’
૪૦	૩	‘ સતીય ’	‘ સતીય ’
૪૭	૨૬	જેવા	જેવે
૪૭	૨૭	મુખાઓ	મુખે
૪૭	૨૭	નીઆ	નીમ્ને

ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતાનાં અન્ય પુસ્તકો.

પુસ્તકનું નામ.	દિ.મત.
૧. વીર પુરુષો.	૦-૧૨-૦
૨. માબાપને બે બોલ.	૦-૬-૦
૩. બાલોદાનપદ્ધતિનું ગૃહશિક્ષણ.	૦-૧૪-૦
૪. દુઃખારામ.	૧-૦-૦
૫. વડોદરા રાજ્યની જૂઓળ (રા. લ. શ્રી. દવેની સાથે).	૦-૨-૬
૬. રામનો ઇતિહાસ.	૧-૦-૦
૭. રણજીતસિંહ.	૦-૬-૦
૮. શ્રી હર્ષ.	૦-૬-૦
૯. શરવીર શિવાજી	૦-૬-૦
૧૦. પ્રાચીન હિંદુમાની કેળવણી.	૦-૧૩-૦
૧૧. સમુદ્રગુપ્ત.	૦-૧૩-૦
૧૨. સંસ્કૃતિ અને પ્રગતિ.	૨-૮-૦
૧૩. અશોકના સિલાલેખો.	૧-૬-૦
૧૪. બાલજ્યૈષ્ઠ દ્રુવાખ્યાન અને નાકરજૈષ્ઠ મોરજૈષ્ઠ ખ્યાન (ગા. ભા. નિ. મહેતાની સાથે સંશોધિત).	૧-૦-૦
૧૫. મેઘલજૈષ્ઠ દ્રુવાખ્યાન અને નાસિકેતાખ્યાન (સંશોધિત).	૦-૧૨-૦
૧૬. The Modern Gujarati-English Dictionary. (રા. ભા. નિ. મહેતા સાથે મહાપાદક)	૧૬-૦-૦

ગુ ઈ	= ગુપ્ત ઈન્સ્ટિટ્યુશન્સ
જ. એ. સો. જી.	= જર્નલ ઑફ ધી એથિયેટિક સોસાયટી ઑફ ગેર્મની
જ. ડી. લે	= જર્નલ ઑફ ધી ડીપાર્ટમેન્ટ ઑફ લેટર્સ (કલકત્તા યુનિવર્સિટી)
જ. પા ટે. મો.	= જર્નલ ઑફ ધી પાલિટેક્સ્ટ સોસાયટી
જ બિ. એ. રી મે.	= જર્નલ ઑફ ધી બિહાર એગ્રિકલ્ચર

સા. ડૉ. મૉ. જી.

= સાપ્ટશ્ચિક્ટ ડેર ડૉઇચન મૉર્ગન
લૅડિયન ગેઝેલસાફ્ટ

ગે. જી. ઇ

= સેકેડ જીકસ ઍન્ડ ધી ઇસ્ટ

ક. આ. સ.

= હૈદરાબાદ આર્કિયૉલૉજિકલ સર્વે.

હિ. ઇ. ઇ. આ.

= હિસ્ટરી ઍન્ડ ઇડિયન ઍન્ડ ઇસ્ટર્ન
આર્કિટેક્ચર.

હિ. ઐ. સ. લિ.

= હિસ્ટરી ઍન્ડ ઐન્સાઇટ સરહત
લિટરેચર.

શ્રી.

અશોકચરિત.

પહેલું પ્રકરણ.

અશોક અને તેનું પૂર્વજીવન.

અશોકનું નામ જેણે ન સાંભળ્યું હોય અને તેની ધર્મલિપિઓની વાત જેના જાણવામાં ન હોય, એવી વ્યક્તિ તો આપણા દેશના ભણેલાગણેલા લોકો પૈકી ભાગ્યે જ કોઈ હશે. અશોક મૌર્યવંશનો રાજા હતો, એ વાત દરેક જાણ જાણે છે. વળી, મહાન સિંહદરના સમદાસીન—અને ગ્રીસના ઇતિહાસકારોએ જેને ‘સકુંડાઈસ’ કહ્યો છે તે—ચંદ્રગુપ્તનો તે પૌત્ર હતો, એ વાત પણ દરેક જાણ જાણે છે. ચક્રવર્તી અશોકની ધર્મલિપિઓ હિંદુસ્તાનમાંનાં અનેક મથળેથી જડી આવેલી છે, એ હકીકત પણ દરેક જાણના જાણવામાં છે. પણ એ ધર્મલિપિઓમાં જે લખેલું છે તેની, તેમ જ એ મૌર્યરાજાની બાબતમાં તેઓ જે હકીકત પૂરી ખાકે છે તેની માહિતી દરેક જાણને કદાચ ન પણ હોય. અલબત્ત, કેટલાક બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં તેના જીવનની અને જીવનકાર્યની માહિતી આપવામાં આવેલી છે; પણ એ હકીકત નિશ્ચાસપાત્ર છે કે કેમ, એ બાબતમાં અનેક વિદ્વાનોને શંકા રહે છે. એ ગ્રંથોમાં ઘણી વાનો કહેવી છે. અશોકે બૌદ્ધધર્મ ગ્રીકોમાં તેના પહેલાં તે ‘દાલાતોક’ હતો અને તેના પછી તે ‘ધર્મશોક’ બન્યો હતો, એમ એ ગ્રંથોમાં કહેલું છે. દાલાતોક બદલાઈને ધર્મશોક

કેવી રીતે બન્યો, એ બતાવીને ગૌરવંશનાં વખાણ કરવા, એ જ એ અધીનો મુખ્ય હેતુ હોવાથી એમાં આપેલી હકીકતની સત્યતાની બાબતમાં આપણા મનમાં ત્રાસાવિક ફેરિતે સંકે દિપ્ત થાય છે. પરંતુ અરોહની ધર્મવિધિઓની બાબતમાં આવી સંકેને સ્થાન રહેતું નથી. અરોહના પોતાના જ સમયની એ નોંધો હોવાથી, અને તેના હુકમથી જ તે ક્રાંતિરેખેલી હોવાથી, તે બેચેન સાચી જ છે : એમ કહેવામાં કંઈ દરૂદત નથી. આપણે એ લેખો જેમ જેમ વાચતા જઈએ છીએ તેમ તેમ, જાણે કે અરોહ પોતે જ આપણી સાથે વાનો કરતો હોય અને પોતાના અંતરના ઊંડાણની વાનો આપણને કહી દેતો હોય, એવો જ લાગ આપણને થયા કરે છે. અહીં અરોહનું જે ચરિત આલેખવામાં આવેલું છે તે માત્ર તેની ધર્મવિધિઓના આધારે જ આલેખવામાં આવેલું છે, અને તેથી આપણી હકીકત ઈતકયા નથી, પણ ઇતિહાસ જ છે : એમ આપણે ખાતરીપૂર્વક કહી શકીએ.

શિક્ષાલેખો; અને (૨) ગૌણ શિક્ષાલેખો. મુખ્ય શિક્ષાલેખો 'ચૌદ મુખ્ય શિક્ષાલેખો' તરીકે ઓળખાય છે; દારણુ કે, એ લેખ ગ્રંથમાં જૂના જૂના ચૌદ લેખો અનુક્રમાનુસાર ગોઠવવામાં આવેલા છે. હિંદુસ્તાનની સરહદોની પાસે આવી રહેલાં જૂનાં જૂનાં સાત રથજેથી એ લેખગ્રંથ મળી આવેલો છે. ગૌણ શિક્ષાલેખોમાં બે ભિન્ન શાસનોનો સમાવેશ થાય છે. માત્ર મદિયપુર (માધસોર)માંથી મળી આવેલી ત્રણ નકલોમાં જ એ બે શાસનો એકસાથે ક્રાતૃલેખો જોવામાં આવે છે. બાકીનાં જે ચાર રથજેથી એ ગૌણ શિક્ષાલેખોની નકલો મળી આવેલી છે તે પૈકીના દરેક રથજે માત્ર પહેલું જ શાસન ક્રાતૃલેખ જોવામાં આવે છે.^૧ અશોકના સ્તંભલેખોના પશ્ચ બે વર્ગો પડે છે:—(૧) મુખ્ય સ્તંભલેખો, અને (૨) ગૌણ સ્તંભલેખો. મુખ્ય સ્તંભલેખો 'સાત મુખ્ય સ્તંભલેખો' તરીકે ઓળખાય છે; દારણુ કે, જૂનાં જૂનાં છ રથજેથી મળી આવેલાં એ લેખગ્રંથમાં જૂનાં જૂનાં સાત શાસનોનો સમાવેશ થાય છે. ગૌણ સ્તંભલેખોમાં જૂનાં જૂનાં ચાર શાસનોનો સમાવેશ થાય છે.^૨ અશોકના શુદ્ધલેખો ત્રણ છે. વિહાર પ્રાંતમાંના વવર (બરાબર) પર્વતની શુદ્ધલેખો એ લેખો ક્રાતૃલેખો જોવામાં આવે છે. એ રીતે અશોકનાં એકંદરે નિર્ધારિત ૩૩ (તેત્રીસ) શાસનો હયાતી ધરાવે છે.^૩ આપણે જેમ

૧. મે 'પાંચ ગૌણ શિક્ષાલેખો' ગણ્યા છે. તે આમાં—(ક) અને (ખ) ધવલીના અને ધાવતડના જૂના જૂના લેખો (જેમને સ્ત્રીયુત કે. શ. ભાંડારકરે 'કલિંગના અક્ષર લેખો' કહ્યા છે તે); (ગ) અને (પ) પરશુરણ શિક્ષાલેખો; અને (ચ) ચેરાટનો ખીજે (ભાગ્યાનો) શિક્ષાલેખ.
૨. મે 'છ ગૌણ સ્તંભલેખો' ગણ્યા છે. તે આમાં—(૧) હુંખિની; (૨) નિઘ્લીવ; (૩) સારનાથ; (૪) સાંચી; (૫) કૌસાંખી; અને (૬) રાણીશાસન.
૩. ખરી રીતે ૩૫ (પાંચીસ) શાસનો થાય તે આમાં—૧૪ મુખ્ય શિક્ષાલેખો; ૫ ગૌણ શિક્ષાલેખો; ૭ મુખ્ય સ્તંભલેખો; ૬ ગૌણ સ્તંભલેખો; અને ૩ શુદ્ધલેખો.

જેમ અભ્યાસ કરતા જશું તેમ તેમ આપણને જણાવું જશે કે, અશોકની રાજ્યવ્યવસ્થાની તથા તેની ધર્મભાવનાની અને ધર્મ-પ્રચારક તરીકેની તેની પ્રવૃત્તિઓની તેમ જ એવા અનેક વિષયોની બાબતમાં તેના શાસનો પુષ્ટજ માહિતી આપણને પૂરી પાડે છે. અશોકની બાબતમાં વધારેમાં વધારે જ્ઞાન આપી શકે તેમ જ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સ્વીકારી શકાય તેવી માહિતી મેળવવી હોય તો તે એ શાસનોની તપાસ સંભાળપૂર્વક કરી હોય તો પણ બસ છે.

‘પિયદસિ’ (એટલે કે, ‘પ્રિયદર્શિન’) તરીકે પોતાની જાતને ઓળખાવનાર રાજાનાં એ શાસનો છે, એ વાત એ શાસનોનો અભ્યાસી સારી રીતે જાણે છે. આજથી આશરે પોણાસો વર્ષના પહેલાં જેઠમ પ્રિન્સેપ નામક અંગ્રેજ વિદ્વાને એ લેખને ઊઠેલવાનો પ્રથમ પ્રયત્ન કર્યો હતો. બાહ્ય લિપિને બેઠ ઊઠેલવાનું માન એ અંગ્રેજ વિદ્વાનને જ ધટે છે. એ લેખને ઊઠેલવા જતાં પ્રિન્સેપ સાહેબને ‘પ્રિયદર્શિન’ શબ્દથી બારે ગૂંચવાડો હતો. એ ‘પ્રિયદર્શિન’ કાણ હશે ? તે કયા વંશનો હશે ? તે કયા સૈકામાં મધ્ય મથે હશે ? એ બધી બાબતોની માહિતી પ્રિન્સેપ સાહેબને ન હતી. પરંતુ સિંહલ-દ્વીપ (સીલોન)માં સરકારી નોટરી કરતા-અને પાલિ ભાષાના - અનુષ્ઠા અભ્યાસી-ટર્નર સાહેબે સારપણી દુરત જ સાબીત કર્યું કે, ‘પ્રિયદર્શિન’ અને ‘અશોક’ એક જ વ્યક્તિ હોવી જોઈએ. તેમણે જેમ બતાવી આપ્યું કે, મૌર્યવંશના સ્થાપક ચંદ્રગુપ્તના પૌત્ર અશોકનું જ બીજું નામ ‘પિયદસિ’ અથવા ‘પિયદસ્સન’ છે, જેમ સિંહલદ્વીપના “હીપવંશ” નામક ઇતિહાસસંગ્રહમાં કહ્યું છે. ટર્નર સાહેબના કથનની બાબતમાં હજી સુધી તો કાંઈ એ ચંકા બેસી નથી. વળી હાલના નિઝામ સરકારના શોલાપુર પ્રાંતમાંના ‘મરિક’ ગ્રામમાંથી અશોકના એ ગ્રંથ શિલાલેખો પૈકીના પહેલા શિલાલેખની કદી નકલ છ વર્ષના પહેલાં મળી. આવી ત્યારે ટર્નર સાહેબના કથનને પૂરેપૂરી પુષ્ટિ મળી મધ્ય કારણ કે, એ શિલાલેખની પહેલી

જા સીટીમાં અશોકનું નામ યોજાયોયોજાયું આપેલું છે. આથી કરીને ‘પ્રિયદર્શિન’ અને ‘અશોક’ એક જ બક્તિ છે, અને ઉક્ત લેખોનો લેખક મોર્ફવશના સ્થાપક ચદ્રગુપ્તનો પૌત્ર છે, એ ખાતમાં હવે કાંઈ પણ સંકોને ધ્યાન રહી શકે તેમ નથી.

આમ, આપણા ઉક્ત લેખોનો લેખક ‘અશોક’ નામથી તેમ જ ‘પ્રિયદર્શિન’ નામથી ઓળખાનો હતો, એ આપણે જોઈ ગયા પ્રાચીન કાળમાં આપણા દેશમાં રાજના અનેક નામ પાડવાનો ગિવાજ હતો. રાજનું પોતાનું ખરૂં નામ પાડવામાં આવતું, અને તેના ઉપરાત તેના બીજા નામો પણ પડતા. એ નામો ‘બીરુ’ કહેવાતા. ‘પ્રિયદર્શિન’ અશોકનું બીરુ હોવું જોઈએ, કાગળ કે, અશોકની માફક તેના દાન ચદ્રગુપ્તને પણ સિદ્ધસદીપના એક ઇતિહાસમગ્રહમાં ‘પ્રિયદર્શન’ લખ્યો છે. તેના દાદાનું પોતાનું નામ ‘ચદ્રગુપ્ત’ હતું, એની ના તો કાંઈથી કહી શકાય તેમ નથી. આથી કરીને ‘પ્રિયદર્શન’ કે ‘પ્રિયદર્શિન’ તેનું બીરુ હોવું જોઈએ. અશોકનું બીરુ ‘પ્રિયદર્શિન’ હતું, એમ આપણે જાણીએ છીએ; અને તેથી તેના દાદાનું બીરુ પણ ‘પ્રિયદર્શન’ નહિ હોય પણ ‘પ્રિયદર્શિન’ હશે. પછીના કાળમાં એ ને એ વશના દાદા અને પૌત્ર એ ને એ બીરુ રાખતા, એવું આપણા જોવામાં આવે છે. ‘પ્રિયદર્શિન’ અને ‘પ્રિયદર્શન’ એ બે શબ્દોને દેખીતી રીતે એક જ અર્થના ગણી લઈને સિદ્ધસદીપના ઇતિહાસમગ્રહો અશોકને ‘પ્રિયદર્શિન’ કહે છે તેમ જ ‘પ્રિયદર્શન’ પણ કહે છે. ખરૂં જોતાં, અશોક ‘પ્રિયદર્શન’ તરીકે ઓળખાતો ન હતો, પણ ‘પ્રિયદર્શિન’ તરીકે ઓળખાતો હતો, એવું તેની પોતાની ધર્મલિપિઓ જોતા જણાય છે તેથી સ્વાભાવિક રીતે એવું અનુમાન થઈ શકે છે કે, તેના દાદા પણ ‘પ્રિયદર્શન’ ન હતો, પરંતુ ‘પ્રિયદર્શિન’ હતો. ધર્મલિપિઓમાં માત્ર એક જ સ્થળે ‘અશોક’ નામ વાપરવામાં આવેલું છે, અને અન્ય સર્વ સ્થળે ‘પ્રિયદર્શિન’ શબ્દ વપરાયેલો છે : એ બિના કાંઈક

વિચિત્ર છે. પરંતુ ધણુંખરૂં પોતાનાં ખીરોથી જ ઝોળખાતા રાગઓના અનેક દાખલા આપણા જૂના સાહિત્યમાં જોવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે, માન્યખેટના રાષ્ટ્રદૂત વંશનો ત્રીજો ગોવિંદ અત્યાર સુધીના તેના લેખોના દારે ‘અમોઘવર્ષ’ તરીકે જ આપણને જણીતો છે. જે ધર્મવિપિઓનો વિચાર આપણે કરી ગયા છીએ તેમના લેખકની ખામતમાં આપણને વધારે અનુદાનતા મળે છે; કારણ કે, નિદાન એક રચણે તો તેનું પોતાનું નામ ‘અશોક’ આપવામાં આવેલું છે.

પોતાનાં ધણુંખરા શામનોમાં અમોક પોતાની જાતને ‘દેવાનાં-પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજા’ તરીકે ઝોળખાવે છે. એ તેનું પૂરેપૂરું ખીરુદ છે. પરંતુ કોઈકે પ્રસંગે એ વાક્યમાંનાં બે કે ત્રણ પદોને ગણત કરીને એ ખીરુદને દૂંધાવી નાખવામાં આવેલું જણાય છે. દાખલા તરીકે, અશોક પોતાની જાતને ‘દેવાનાં-પ્રિય પ્રિયદર્શી’ તરીકે અથવા ‘પ્રિયદર્શી રાજા’ તરીકે અથવા ‘દેવાનાં-પ્રિય રાજા’ તરીકે અથવા તો માત્ર ‘દેવાનાં-પ્રિય’ તરીકે પણ ઝોળખાવે છે^૧ અશોકના પૂરેપૂરા ખીરુદનું બીજું પદ ‘પ્રિયદર્શિન’ છે, અને તેનો વિચાર હમણાં જ આપણે કરી ગયા છીએ. ‘જે રનેહભાવથી જુએ છે તે’: એવો એનો અર્થ સબ્દશઃ થાય છે; અને ‘જે દેખાવે પ્રિય છે તે’: એવો તેનો અર્થ છૂટથી કરી શકાય છે ક્યારે અને શા કારણે તેણે એ ખીરુદ સ્વીકાર્યું હશે, એ આપણે જાણતા નથી; પણ તે પોતાના ખરા નામ તરીકે જ તેને ઉપયોગ લગભગ હમેશા કરતો હતો, એટલું તો ચોક્કસ છે. આથી કરીને, આપણે તેનું બાપોતર ન કરીએ, અને તેને એમ ને એમ રહેવા દઈએ, એ વધારે સાહે છે. અશોક પોને ચક્રવર્તી હતો. તેમ છતાં પણ તે પોતાની જાતને માત્ર ‘રાજા’ તરીકે ઝોળખાવે છે, એ ખાસ જાનમાં રાખવાનું છે. છૂટાછૂટાં કે એકમાથે વપરાતાં બંન બીજાં—‘મહારાજા’ અને

‘રાજાધિરાજ’-અશોકના કાળમાં તો વપરાતાં ન હતાં, એમ જણાય છે. અશોક પોતાને ‘દેવાનાં-પ્રિય’ કહે છે, એ હકીકત તો વળી વિશેષ ધ્યાનમાં લેવાની છે. બાકરજીના હાલના અભ્યાસીઓને આથી કરીને હસવું સાથી આવતું હશે, એ સદજ મમળય તેમ છે. “સિદ્ધાંતઝૈમુદી”ના લેખક શ્રીયુગ ભટ્ટોજ દીક્ષિત અને “અભિધાન-ચિંતામણી”ના લેખક શ્રીયુગ હેમચંદ્રાચાર્ય કહે છે તેમ ‘દેવાનાં-પ્રિય’નો અર્થ ‘મૂર્ખ’ અથવા ‘કમઅક્ષર’ થાય છે; અને તેથી કરીને, પોતાની જાતને ‘દેવાનાં-પ્રિય’ તરીકે ઓળખાવવામાં અશોકનો શો હેતુ રહેલો હશે, એનો વિચાર સ્વાભાવિક રીતે એ અભ્યાસીઓને વિસ્મયપૂર્વક આવે જ. પરંતુ એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, હાલમાં એ શબ્દનો હીન અર્થ થાય છે; પણ સર્રાતમાં-ખામ કરીને અશોકના સમયમાં-તો તેનો તેવો અર્થ થતો ન હતો. પતંજલિએ તો ‘મયત્’ના તથા ‘દોષાંયુક્ત’ના અને ‘કાયુદ્મત્’ના અર્થમાં એ શબ્દનો ઉપયોગ કરેલો છે, એમ આપણે જાણીએ છીએ. આથી એમ જણાય છે કે, સન્માનકારક શબ્દોની માફક ‘દેવાનાં-પ્રિય’ શબ્દ પણ શુભ સન્માધન તરીકે વપરાતો હતો. અશોકના ચૌદ મુખ્ય શિક્ષાલેખો પૈકીનો આઠમો શિક્ષાલેખ આપણે તપાસતાં તો આપણને જણાશે કે, કેટલીક નકલોમાં જ્યાં ‘દેવાનાં પ્રિય’ શબ્દ છે ત્યાં બીજી નકલોમાં ‘રાજાનો’ શબ્દ છે. આનો અર્થ એ થયો કે, રાજાઓને ઉદ્દેશીને શુભ સન્માધનના અર્થમાં ‘દેવાનાં-પ્રિય’ શબ્દ વપરાતો હતો. ખરે જોતાં, અશોકના સમકાલીન સિંહલરાજ તિસ્સને ‘દેવાનાં-પ્રિય’ નામક, બીરુદ લગાડેલું “દીપવંશ”માં જોવામાં આવે છે. ૧ ધાણખરં એ જ બીરુદ એ રાજાને માટે એ ગ્રંથમાં વપરાયેલું છે. શિક્ષાલેખો પણ એ અનુમાનને પુષ્ટિ આપે છે. દાખલા તરીકે, નાગાર્જુનીના પર્વતની ગુફામાંના ગુફાલેખોમાં ૨ અશોકના પાત્ર તરીકે ઓળખાતા

દશરથ રાજાને માટે 'દેવાના-પ્રિય' શબ્દ વપરાયેલા છે તે જ પ્રમાણે મિંહલદીપમાથી મળી આવેલા કોઈ એક શિનાનેખમાળીજી રાજાએ ના ઉપરાંત વચ્ચાસ -તિસ્સને માટે તેમ જ મજમાદુ-ગામિનીને માટે અને મદલ નાગને માટે આ બીરુદ વપરાયેલું છે ^૧ આમ, ખિસ્તી શક શરૂ થયો તેના પહેલા શુભ મનોધન કે સન્માનદર્શક વચન તરીકે 'દેવાના-પ્રિય' શબ્દ માત્ર રાજાઓને ઉદ્દેશીને વપરાતો હતો. રાજાઓને દેવોનું સગૃહ્યુ તોય છે એ માન્યતા દર્શાવનારે ઉક્ત શબ્દ ઘણું રીતે વપરાતો હતો. આથી રીતે, દેવને પ્રિય' અથવા 'દેવોને લાડકો' એવું એ શબ્દનું લાભાતરે આપણે જાણીએ તો આલે આ રીતે 'દેવોને લાડકો પ્રિયથી રાજા' એ અંગ્રેજીનું પૂરેપૂરું ગજબીરુદ થયું.

દેવના-પ્રિયો પિયદસિ રાજા ણય આહ' (દેવોને લાડકો પ્રિયદર્શી ગજા આમ કહે છે) એ વાક્યથી અશોભની ઘણી ખરી ધર્મનિષિઓની શરૂઆત થાય છે. ઉરિયસથી માડીને આર્ટ-ઝર્મીસ આખસ સુધીના એકીમેનાઇક ગામ્ઓના ગજશાસનોની શરૂઆત જે વાક્યથી થતી તે વચ્ચની સાથે આ વાક્યની તુલના મો સેનાર્ત સાહેબે રી છે તે ચોખ્ખું જ છે ^૨ એનો એક દાખલો તો આ રલો — 'ચાર્તય દારયગૌશ સ્વામિય' ('ઉગ્રિસ રાજા આમ કહે છે) આ બન્ને પ્રસંગે સમોધનની શરૂઆતમાં ત્રીજા પુરુષવાળું વાક્ય વપરાયેલું છે. વળી, એટલું પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે કે એ વાક્યની પછી તુરત જ પહેલા પુરુષવાળું વાક્ય વપરાયેલું છે. અરોકે અનુકરણ કરીને ધરાનની આ રૂઢિનો ઉપયોગ કર્યો હતો, એમ તો અલગત કોઈથી ખી સમય તેમ નથી કારણ કે, રાજશાસનખાતા- (ડાયલ ડેન્સરી)ની લેખપદ્ધતિ (પ્રોગ્રામ)ના અનુસારે આ પણ

એક લેખ હતો, એવી નોંધ કૌટિલ્યકૃત “અર્થશાસ્ત્ર”માં કરેલી છે; અને તેથી, એ રૂઢિ અશોકના પહેલાંના કાળમાં પ્રચલિત હતી, એમ સાબીત થાય છે.^૧ તેમ છતાં પણ, કાંમનો એ વિદ્વાન માને છે તેમ આપણે પણ એટલું તો જરૂર માની શકીએ કે, હિંદુઓએ મૂળ ધરાની લેખપદ્ધતિનો સ્વીકાર કર્યો હતો. હિંદુસ્તાનના પાપવ્ય-દાણના ઉપર એકીમેનિયન લોકોએ ચઢાઈ કરીને પોતાનું રાજ-તંત્ર સ્થાપ્યું તેને લઈને તેવી રૂઢિનો સ્વીકાર થયો હતો, એમ પણ આપણે માની શકીએ.

અશોક પોતાનાં શાસનોમાં જ્યાં જ્યાં શાસન આપે છે ત્યાં જ્યાં પોતાના રાજ્યાભિષેકથી માંડીને વર્ષોની ગણતરી કરે છે. અશોક પોતે ગાદીએ બેઠો ત્યારપછી ચાર વર્ષે તેનો રાજ્યાભિષેક થયો હતો, એવી સિંહલદ્વીપની દંતકથાને વિદ્વાનોએ આના પશ્ચિષ્ણામમાં ખરી માની લીધી છે. પરંતુ એ દંતકથા તો આપણને એમ પણ કહે છે કે, પોતાનો ચાપ મરી ગયો ત્યારપછી અશોકે પોતાના નગ્નાથું ભાઈઓની કતલ કરીને ગાદી પચાવી પાડી હતી અને પોતાના સૌથી નાના ભાઈ નિખ્યને જ છત્રતા રહેવા દીધો હતો. પણ અશોકની ધર્મસિધ્ધિ આ દંતકથાને ખોટી પાડે છે; કારણ કે, એ લેખોમાં તો તેના માત્ર એક જ ભાઈનો ઉલ્લેખ નથી, પણ અનેક ભાઈઓનો ઉલ્લેખ છે; અને એ બધા ભાઈઓ તેના પાટનગર—(પાટલિપુત્ર)માં રહેતા હતા એટલું જ નહિ, પણ સામ્રાજ્યમાંના બીજાં શહેરોમાં પણ રહેતા હતા. આ દંતકથાના આ ભાગને આપણે કબૂલ રાખતા નથી તો પછી, અશોકે ગાદી પચાવી પાડી ત્યાર-પછી ચાર વર્ષે તેનો રાજ્યાભિષેક થયો હતો, એવું એ જ દંત-કથાના જે ભાગમાં ક્ષુદ્ર છે તે ભાગને આપણે શા માટે વળગી રહેવું જોઈએ ? ખરું જોતાં તો, અશોક પોતાના રાજકાળના અમુક બનાવો પોતાના રાજ્યાભિષેકની પછી અમુક વર્ષે બનેલા હોવાનું જણાવે

છે તેના ઉપરથી 'અશોક ગાદીએ બેઠો અને તેના રાજ્યાભિષેક થયો, એ બે બનાવની વચ્ચે અમુક વર્ષનો ગાળો પડ્યો હતો' એવું અનુમાન થી રીતે થઈ શકે, એ જ સમજ સકાય નથી. નાગાર્જુનીના પર્વતની શુદ્ધિમાં પણ લેખો છે તેમનો વિચાર આ દષ્ટિએ કરવા જેવો છે. અશોકના પૌત્ર દશરથના રાજ્યાભિષેકની સ્થાનની પત્રીની જ સાનના એ લેખો છે. એ લેખોની સાથે આપતા 'દશરથના રાજ્યાભિષેકનો ઉત્તેજ કરવામાં આવેલો છે તેથી, 'જે વર્ષે દશરથ ગાદીએ બેઠો તે જ વર્ષે તેના રાજ્યાભિષેક થયો ન હતો, પણ એ બે બનાવોની વચ્ચે અમુક વર્ષનો ગાળો પડ્યો હતો' એવું અનુમાન આપણે શ્રી સક્રીએ ખરા આથી કરીને, અશોક ગાદીએ બેઠો સ્થાપત્ય આવેલ વર્ષો વીત્યા ત્યારે જ તેના રાજ્યાભિષેક થયો હતો, એવું માની લેવાને કાંઈ ખાસ કારણ જણાયું નથી.

પોતાના રાજ્યાભિષેકનો વાર્ષિક ઉત્સવ જિજ્ઞવવાની વેળાએ ટેદીઓને છૂટા કરવાનો રિવાજ અશોકે રાખ્યો હતો, એમ જણાય છે તેના સાત મુખ્ય સ્તંભલેખો પૈકીનો પાંચમો સ્તંભલેખ જોતા આવું અનુમાન થઈ શકે છે એ લેખના અંતભાગમાં તેણે કહ્યું છે કે, "મારા રાજ્યાભિષેકને છવીસ વર્ષો વીત્યા તે સમયમાં મેં પચીસ વેળાએ બંધનમોક્ષ કર્યા છે" છવીસ વર્ષમાં પચીસ વેળાએ ટેદીઓને છૂટા કરવામાં આવેલા તેથી એવો નિર્ણય રી સકાય છે કે, એ લેખ લખાયો હતો સારે અગામના રાજકાળનું છવીસમું વર્ષ પૂરું થયું ન હતું પણ ચાલતું હતું આથી એમ સાનીત થાય છે કે, પોતાના જીવનના પ્રમુખને સગતા જે વર્ષે અશોકે જાણ્યા છે તે તેના રાજાઈના ચાલુ વર્ષો છે કેટલાક વિદ્વાનો માને છે તેમ તે તેના રાજકાળના ચત્ત વર્ષો નથી.

કેટલેક પોતાના "અર્થસાહ" માં જણાવે છે કે, અમુક દિવસોએ પ્રાણીના ગર્ભનો નાશ ન કરવો, અથવા તે તેને મુન્ની ન કરાવી, એવી મના રાજ્યએ કરી જોઈએ રાજના અને દેશના

નક્ષત્રના દિવસોનો સમાવેશ એ દિવસોમાં કૌટિલ્યે કર્યો છે. સાત મુખ્ય સ્તંભલેખો પૈકીના પાંચમા સ્તંભલેખમાં અશોકે સુન્નીતી અને પ્રાણીના શરીરના ઉપર ચિહ્ન પાડવાની બાજતનો ઉલ્લેખ કરેલો છે, અને કયા કયા દિવસોએ તેમ કરવાનો નિયેષ તેણે કરેલો છે તે પણ તેમાં તેણે જણાવેલું છે. એમાંના ઘણાખરા દિવસો કૌટિલ્યે ગણાવેલા દિવસોને મળતા આવે છે, એ નવાઈમરેલી બિના છે. વળી, ખાસ ધ્યાનમાં રાખરા જેવું તો એ છે કે, તેણે માત્ર બે જ નક્ષત્રદિન-તિથિ અને પુનર્વસુ-એમાં ગણાવ્યા છે. તે પૈકીનો એક નક્ષત્રદિન ધણું કરીને રાગનો નક્ષત્રદિન હતો, અને બીજો નક્ષત્રદિન ધણું કરીને દેશનો નક્ષત્રદિન હતો. આમ છી તો પછી એવો સવાલ બીજો થાય છે કે, તે પૈકીનું કયું નક્ષત્ર રાગનું હશે, અને કયું નક્ષત્ર દેશનું હશે ? એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, ધવલીના અને યાવગઢના જૂદા જૂદા લેખોમાં (કલિંગના અક્ષગ શિલાલેખોમાં) પણ તિથિ-નક્ષત્રનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલો છે. તાજેતરમાં છત્તી લીધેલા કલિંગ પ્રાંતના અધિકારીઓને ઉદ્દેશીને અને તેમના માર્ગદર્શક તરીકે જ આ લેખો અશોકે કાતરાવેલા હતા. તેમના લાભને માટે દર તિથિ-નક્ષત્રદિને એ લેખોનું વાચન કરવું, એવો હુકમ તેમાં અશોકે કરેલો છે. આથી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે, તે બે નક્ષત્રો પૈકીના પુનર્વસુ નક્ષત્રના કરતાં તિથિ નક્ષત્રને અશોક વધારે મહત્ત્વ આપતો હોવો જોઈએ. સાધારણ રીતે નક્ષત્રોની યાદીમાં તિથિ-નક્ષત્રને પુનર્વસુ-નક્ષત્રની પછી ગણાવવામાં આવે છે તો પણ, અશોકના પાંચમા મુખ્ય સ્તંભલેખમાં એક સ્થળે નહિ પણ બે સ્થળે તિથિ-નક્ષત્રને પુનર્વસુ-નક્ષત્રના પહેલાં ગણાવવામાં આવેલું છે. આમ તિથિ-નક્ષત્રને ધણું મહત્ત્વ અપાતું હોવાથી, તે રાગનું નક્ષત્ર હોવું જોઈએ, એવો નિર્ણય કરતાં કાંઈ દરકત આવે તેમ નથી. આ અનુમાન ખરું હોય તો દેશનું નક્ષત્ર પુનર્વસુ હશે. અહીં, ‘દેશ’ એટલે ‘યગધદેશ’, એમ સમજવાનું છે : એવું થીયુત દે. રા. ભાંડારકર દહે છે.

અરોહની ધર્મલિપિઓના સંબંધ ધર્મની સાથે રહેલો છે એટલું જ નહિ, પણ એ ધર્મનો પ્રચાર કરવાના હેતુથી તેણે જે ઉપાયો યોજેલા તે ઉપાયોની સાથે પણ રહેલો છે. આથી કરીને, અરોહ બ્રાહ્મણી બન્યો તેના પછીના તેના જીવનના અને તેની ઇચ્છાદિના સંબંધમાં એ ધર્મલિપિઓ ધણું જાણવા જેવું આપણને જણાવે છે. અરોહના સરસ્વતના ગૃહજીવનના અને જાહેર જીવનના સંબંધમાં એ ધર્મલિપિ જે થોડીક માહિતી આપણને પૂરી પાડે છે તેના વિચાર આપણે અહીં કર્યું. અરોહના રાજ-દાળના તેરમા વર્ષ સુધી તેનાં કેટલાક લાઘ્યમહેન જીવતાં હતાં, અને તેઓ પાર્તાલપુત્રમાં નેમ જ સામ્રાજ્યમાંનાં બીજાં સરેરાશમાં પણ રહેતાં હતા, એ હકીકત આપણે ઉપર વાંચી ગયા. અરોહનો ‘અયરોધન’ (જનાનો) પણ ખેરાક હતો જ. તેને કેટલી રાણીઓ હતી, એ આપણે જાણતા નથી. પણ તેને નિદાન એ રાણીઓ તો હતી જ; દારણ કે, પોતાની એક ધર્મલિપિમાં પોતાની બીજી ગણીનો ઉલ્લેખ અગોઠે કરેલો છે. એ રાણીને ‘બીજી ગણી’ કહેવામાં આવી છે, એ જ એમ બતાવી આપે છે કે, તેના દાળમાં રાણીઓનો અનુક્રમ નક્કી થયેલો હતો. એ બીજી રાણીનું નામ ‘દારુવાડી’ હતું, અને તે રાણીથી અરોહને થયેલા પુત્રનું નામ ‘તીવર’ હતું. એ ગણી ખુશી થઈને જે કાંઈ દાન કરે તેનું પુણ્ય એ રાણીને મળે, એ જામતની ખાત્રી આપવાના હેતુથી એ સિદ્ધા-લેખ અરોઠે કોનરાખ્યો હતો. માત્રમા મુખ્ય રતંલલેખમાં અરોઠે પોતે કહ્યું છે તેમ, દાન કરવાની જાળતમાં રાજકુટુંબનાં માણસોને સમજાવવાના હેતુથી અને એ દાનોની વ્યવસ્થા જરાગર રીતે યાગ-તેટલા માટે કેટલાક અધિકારીઓને તેણે નીમેલા હતા. અહીં અરોઠે પોતાના રાજકુટુંબનાં કયાં માણસોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે, એ તપાસવું રમખંડુ થઈ પડશે અજ્ઞાત, પ્રથમ તો તે પોતાની જાનનો અને પોતાની રાણીઓનો ઉલ્લેખ કરે છે, પણ પોતાની રાણીઓનો

ઉદ્દેશ કરીને પછી તુરત જ તે પોતાના ‘અચરોધન’ને (જનાના-
 નો) ઉદ્દેશ કરે છે. તે પોતે કહે છે તેમ, એ ‘અચરોધન’-
 માંનાં (જનાનામાંનાં) માણસો પાટનગરમાં વસતાં હતાં એટલું જ
 નહિ, પરંતુ પ્રાંતોમાં પણ વસતાં હતાં. જે કોઈ વાયક એ લેખને
 કાળજીપૂર્વક વાંચે તેને એટલું તો તુરત જ જણાઈ આવશે કે,
 અશોકના ‘અચરોધન’માં (જનાનામાં) માત્ર તેની રાણીઓ જ
 ન હતી. આમ છે તો પછી સવાલ એ થાય કે, તેમાં બીજી
 કયી સ્ત્રીઓ હશે, વાઙ્મય અશોકનાં સર્ગસંબંધીઓની સ્ત્રીઓ તો તેમાં
 ન જ હોઈ શકે; કારણ કે, તે સ્ત્રીઓને ‘અચરોધન’ (જનાનો)
 સ્વદ લાગૂ પાડી ન શકાય. તો પછી તે અશોકની રખાતો હશે ?
 આ બાબતમાં કોઈ ચોક્કસપણે કહી શકાતું નથી. પરંતુ એટલું
 તો સ્પષ્ટ છે કે, અશોકના ‘અચરોધન’માં (જનાનામાં) તેની
 રાણીઓ હતી એટલું જ નહિ, પણ બિરતરા દરબારની પડેનશીન
 સ્ત્રીઓ પણ હતી. અશોકના સંનિધમાં સિંહવડીપમાં જે દતકથા
 પ્રચલિત છે તે આના સંબંધમાં અહીં યાદ આવી જાય છે. એ
 દતકથામાં એમ કહ્યું છે કે, અશોકનો પિતા જીવતો હતો તે વખતે
 અશોક ઉજ્જયિનીનો મહામાત્ર હતો ત્યારે તેણે ‘સેટ્ટિ’ (ગેક)
 ની યાત્રિની કોઈ સ્ત્રીની સાથે સંબંધ બાંધ્યો હતો. હાલના ભિલ્સાની
 પાસેના હામના બેસનગર (પ્રાચીન વિદિશાનગર)માં એ સ્ત્રી રહેતી
 હતી. અશોકે ગાદી પચાવી પાડી અને એ સ્ત્રી પોતાને થએલા
 છોડરાને તે પોતાના પાટનગરમાં પોતાની સાથે તેડતો ગયો.
 ત્યારે પણ એ સ્ત્રી તો વિદિશાનગરમાં જ રહેતી હતી.
 અશોકની રાણીઓના ઉપરાંત રખાતો પણ હતી; અને તેનો બધો
 જ ‘અચરોધન’ (જનાનો) પાટવિપુત્રમાં ન હતો, પણ તેમાંની
 કેટલીક સ્ત્રીઓ પ્રાંતોમાં પણ રહેતી હતી; એવું જો અનુમાન
 અશોકના ઉપર્યુક્ત સ્તંભલેખની ઉપરથી બાંધી શકાય છે તેને ઉપલી
 દતકથાથી પુષ્ટિ મળે છે. એ જ સ્તંભલેખમાં ગજકુંડુપનાં દાનોની

વ્યવસ્થા કરવાના સંબંધમાં વધારામાં અશોકે પોતાના પુત્રોનો અને બીજા દેવીકુમારોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. આમ તેણે દેવીકુમારોથી રાજકુમારોને જૂદા ગણ્યા છે. એ દેવીકુમારો કાણ હશે ? ઘણું દરીને અશોક પોતાની દેવી(રાણી)ના 'પુત્રોની વાત અહીં' નથી કરતો. પણ પોતાના પિતાની દેવી(રાણી)ના-પોતાની માતાના-પુત્રોનો (પોતાના સાવકા ભાઈઓનો) ઉલ્લેખ કરે છે. અનોકને કેટલા પુત્રો હતા, એ આપણે જાણના નથી. પરંતુ, તેને નિદાન ચાર પુત્રો હશે, એવું અનુમાન થઈ શકે છે. પ્રાચીન કાળમાં એવો રિવાજ હતો કે, જનતાં સુધી તો પોતાના પુત્રોને જ રાજ પોતાના પ્રાંતોના મહામાત્રો તરીકે નીમતો. અશોકની ધર્મસિપિ-ઓમાં આવા રાજકુમારોનો ઉલ્લેખ થએલો છે. તક્ષશિલા, ઉજ્જયિની, સુવર્ણગિરિ, અને તોસલિ : એ ચાર સ્થળો પૈકીના દરેક સ્થળે અનોકનો એકેક રાજકુમાર મહામાત્ર તરીકે નીમાયો હતો. આ સ્થળોની જાળખાણ આવતા પ્રકરણમાં આપણે કરી લેયું. અહીં તો આપણે એટલી નોંધ લેયું કે, અશોકને નિદાન ચાર પુત્રો તો હતા. દૂંઠામાં દહીએ તો, અશોકનું કુટુંબ બધું મોટું હતું. તેને અનેક ભાઈજાહેન હતાં, અને તેઓ પાટલિપુત્રમાં તેમ જ બહારના પ્રાંતોમાં રહેતાં હતા. તે પૈકીના કેટલાક ભાઈઓ તો અશોકના સગા ભાઈઓ જ હતા; પણ બીજા કેટલાક ભાઈઓ તો વિવિધ માતાઓથી અશોકના આપને થએલા દ્વાધ અશોકના સાવકા ભાઈઓ થતા હતા. પાટનગરમાં તેમ જ પ્રાંતોમાં અશોકનો 'અચરોધન' (જંનાનો) હતો. તેમાં તેની રાણીઓ રહેતી એટલું જ નહિ પણ બીજા જે સ્ત્રીઓની સાથે તેને સંબંધ હતો તે સ્ત્રીઓ પણ રહેતી. તેને નિદાન એ રાણીઓ હતી. તે પૈકીની એક રાણીનું નામ 'દારુવાદી' હતું. અનોકને નિદાન ચાર પુત્રો હતા. દારુવાદીનો પુત્ર 'લીવર' તેના ચાર પુત્રો પૈકીનો એક પુત્ર હતો કે કેમ, એ નક્કી કરી શકાય તેમ નથી.

અશોકના ગૃહજીવનની જાગૃતમાં આપણને કંઈ જ માહિતી નથી, એમ હશે તો ચાલે. એની ધર્મસિપિઓ એ જાગૃતની

કાંઈ જ માહિતી આપતી નથી. તેમ છતાં પણ તેના ચૌદ મુખ્ય શિક્ષાલેખો પૈકીના છઠ્ઠા શિક્ષાલેખમાંના થોડાક ભાગ મહત્વનો છે. મર્વત્ર અને સર્વ પ્રસંગે તે લોકોનાં કામ કરતો, એનું વર્ણન એમાં અશોકે કરેલું છે. તેના પહેલાં યદ્ય ગએલા કોઈ પણ રાજાએ જેનું કામ કર્યું ન હતું તેનું કામ સર્વત્ર અને સર્વ પ્રસંગે કરવાનો પ્રયત્ન તેણે પોતે કરેલો, એમ એ શિક્ષાલેખમાં અશોકે જણાવ્યું છે. જે રથને અશોક પોતે પ્રથમ પોતાનો વખત નાદક ગાળતો અને પછીથી જે રથને તે પોતે લોકોનાં કામ કરતો તે રથોનાં નામ સ્વાભાવિક રીતે તેણે એમાં ગણાવ્યાં છે. તે કહે છે કે, “આથી મેં આમ કર્યું છે:—હું ભોજન કરતો હોઉં કે જનાનામાં હોઉં, શયનગૃહમાં હોઉં કે દરબારી ઘોડારમાં હોઉં, ઘોડે બેઠો હોઉં કે ઉઘાનમાં હોઉં ત્યારે પણ સમાચાર આપનારા લોકોએ લોકોનાં કામથી મને વાકેફ કરવો.” આથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે, અશોક કામથી પરવારી રહેતો અને નિદ્રાધીન પણ ન થતો ત્યારે તે પોતાના પાટનગરમાં ક્યાં તો ભોજનગૃહમાં ભોજન લેતો અથવા તો જનાનામાંની સ્ત્રીઓની સાથે ભોજન કરતો અથવા તો આરામગૃહમાં ગોષ્ઠિવિનોદ કરતો અથવા તો દરબારી ઘોડાઓની મંભાળ લેતો અથવા તો ઘોડે બેસીને સહેલ કરતો અથવા તો જુગીયામાં બેસીને ગન્ધ માણતો. આ સર્વ બાબતોમાં તેનો શોખ કેવા પ્રકારનો હતો, એની કશી માહિતી આપણને મળતી નથી. પણ તેને કેવા પ્રકારનું ભોજન લાવતું, એ તો આપણે જાણી શકીએ છીએ. જ્યંત પ્રાણીઓનો વધ થતો અટકાવવાની બાબતમાં તે પોતે સખ્ત પગલાં ભરી રહ્યો હતો. તેમ છતાં પણ પોતાના દરબારી રસોડાની બાબતમાં તેણે કેટલાક અપવાદ કર્યા હતા. પોતાના ચૌદ મુખ્ય શિક્ષાલેખો પૈકીના પહેલા શિક્ષાલેખમાં તે કહે છે કે, “પરંતુ હવે આ ધર્મલિપિ લખાઈ ત્યારે મુપાર્થે માત્ર ત્રણ પ્રાણીઓ હણાતાં હતાં—એ મોર અને એક દરણ; પરંતુ એ દરણ પણ નિર્મમિત રીતે હણાતું નહિ.

પછીથી આ ત્રણ પ્રાણીઓને પણ હણુરામા આવશે નહિ.” અહીં અશોકે એટલું તો કહ્યું છે કે, બીજા બધાં પ્રાણીઓને વધ તેણે પોતે બધે કનાબો હતો તો પણ તેના પોતાના ભોજનના કામે મોરનો અને હરણનો વધ કરવાની છૂટ તેણે આપી હતી. આ પ્રાણીઓનું માસ તેને લાવતું હશે, એમ આથી સ્પષ્ટ થાય છે વળી એ બે જાતના પ્રાણીઓ પૈકી કણ્ઠખર્ચ હરણનો વધ યથા દેવામાં આવતો ન હતો તેથી એવું પણ અનુમાન થઈ શકે છે કે, તેને મોરની જાતના પ્રાણીઓનું માસ બહુ લાવતું હોવું જોઈએ. “સમુતા-નિક્કમ્” ને લગતા પોતાના જાખ્યમા શુદ્ધવોયે જે કહ્યું છે તે આના સંબંધમાં અહીં નોંધવા જેવું છે શુદ્ધવોય કહે છે કે, “સરહદની પાસેના પ્રાંતોના લોકોને ગંડુપાદ બહુ લાવે છે, પણ મધ્યદેશના લોકોને એમની સગ ચઢે છે.”^૧ આવું હોઈને, મધ્યદેશનો રહીશ અશોક મોરનું માસ ખાવાનું લાગ્યા કાળ સુધી મુકી દઈ ન શક્યો, એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. તેમ છતાં પણ, પોતાના ઉક્ત લેખમાં તેણે વચન આપ્યું છે તેમ, પાઞ્જીથી તેટલું મામ પણ ત્યજી દઈને તે શુદ્ધ શામલારી બન્યો હશે જ. એ બાજુમાં સકા ગાખવાની જરૂર રહેતી નથી.

પોતાના બીજા એક લેખમાં અશોકે પોતાના ગૃહસ્થવનની ચોટીક કાખી આપણને દર્શાવી છે પોતાના ચૈદ મુખ્ય શિનાનેઓ પૈકીના આકાશ સિંચાણેખમાં તેણે કહ્યું છે કે, ધણી વર્ગોથી ગામઓ વિદારવાત્રાએ નીકળી પડતા, અને ત્યાં સિમર તથા એવા જ બીજા આનંદોત્તમ થતા થરતું પોતાનો રાજ્યાભિષેક થયો ત્યાંથી માંડીને દમમા વર્ષ તેણે પોતે મળેલિની (જે સ્થળે શુદ્ધ ભગવાનને જ્ઞાન થયું હતું તે સ્થળની) મુલામત લીધી ત્યાંથી એ વિદાર-વાત્રાઓના બદલામાં ધર્મયાત્રાઓની યોજના કરી હતી અહીં અશોક આપણને એમ કહેવા માગે છે કે, બીજા બધા ગામઓની માફ- તે પોતે પણ પોતાના રાજ્યાભિષેકથી માંડીને દમમા વર્ષ

૧ ૯ સ. ૧૮૬૮ માં સિદ્ધવંશીયમાં થેરા વિમલશ્વરિએ પ્રકટ કરેલા શુદ્ધ-
લાપકૃત ‘સારસ્વત્યવર્ણના’ ૪ ૧૦૪ તથા આગળ.

સુધી તો વિહારયાત્રાએ જતો, અને ત્યાં અનેક પ્રકારના આનંદાત્મક
 તે ગ્રજવતો; અને તેમાં મુખ્ય ઉત્સવ તો શિકારનો હતો. ઉક્ત
 વિહારયાત્રાની બાબતમાં આપણે કાંઈ પણ ખ્યાલ બાંધી શકતા નથી;
 કારણ કે, અશોકે પોતે તેની કાંઈ વિગતો આપી નથી એટલું જ
 નહિ, પણ પ્રાચીન સાહિત્યના કાંઈ પણ અંશમાંથી પણ એ બાબતની
 હકીકત આપણને મળી આવતી નથી. તેમ છતાં પણ “મહાભારત”ના
 આશ્રમવાસિકપર્વમાં વિહારયાત્રાનો ઉલ્લેખ કરેલો જોવામાં આવે
 છે. પોતાના સો પુત્રોના મરણથી ધૃતરાષ્ટ્રને જે ભારે શોક
 થયો હતો તેનું વિસ્મરણ કરાવવાના હેતુથી યુધિષ્ઠિરે એવી
 વિહારયાત્રા નિયોજી હતી, એમ જણાય છે. એવી વિહાર-
 યાત્રામાં શુ શુ થતું, એની વિગત એ પર્વમાંના માત્ર એક જ
 શ્લોકમાં આપેલી છે. એ શ્લોકમાં કહ્યું છે કે, “આરસિકો (જાદુ-
 ગરો ?) તથા મુખ્ય રમોષ્યાઓ અને રાગ તથા શાસ્ત્ર ગાનારા
 ગવૈયાઓ શહેરમાં રાજા ધૃતરાષ્ટ્રની તહેનાતમાં રહેતા તેમ ત્યાં
 પણ રહેતા. ” ૧ એ રીતે ધૃતરાષ્ટ્રની વિહારયાત્રા દરમ્યાન સંગીત
 થતું, પકવાનનાં ભોજન થતા અને જાદુગરોના ખેલો પણ થતા.
 અહીં શિકારનો ઉલ્લેખ થયેલો નથી; કારણ કે, ધૃતરાષ્ટ્ર આંધળો
 હતો તેથી શિકારમાં રસ ન લઈ શકે, એ દેખીતું છે. પરંતુ વિહાર-
 યાત્રાનો ઉલ્લેખ કરતાં અશોક માત્ર શિકારની જ વાત કરે છે, પણ
 બીજા વિહારોની બાબતમાં કાંઈ કહેતો જ નથી; અને તેથી કરીને
 એમ જણાય છે કે, તેના કાળમાં વિહારયાત્રાના કાર્યક્રમમાં શિકાર-
 ને મહત્વનું સ્થાન અપાતું હતું. ખરે જોતા, રાજાઓ શિકારમાં
 એટલા બધા રમ્યાપમ્યા રહેતા કે, હિંદુ-રાજનીતિશાસ્ત્રને લગતાં
 પુસ્તકો લખનારા કેટલાક પ્રાચીન વિદ્વાનોએ શિકારને દુર્ગુણ માન્યો
 છે; અને ‘શિકાર ન કરવો’ એવો ઉપદેશ પણ તેમણે આપેલો
 છે. દાખલા તરીકે, ‘પિશુન’ નામક વિદ્વાન લેખક શિકારને વખોડી
 કાઢે છે; કારણ કે, તેના પરિણામમાં લૂટારાઓનો અને દુશ્મનોનો

તથા જગદી પ્રાણીઓનો અને દાવાનળનો ભય ઠીસો થાય છે તેમ જ ઠોકર ખાવાની ખીક રહે છે અને ચતુર્દિશાનો ભેદ ધ્યાનમાં ગ્રહી શકતો નથી, વગેરે વગેરે ? એની વિરુદ્ધ જન્મને દૌર્લભ્ય તો શિખરની ખાજીલનામણ કરે છે, કારણ કે, તે કહે છે તેમ, શિક્ષાથી અમરત મળે છે અને ચરણી તથા પિત્ત ક્રમી થાય છે તથા સ્થાવર અને જંગમ વસ્તુઓની સામે નિશાન તામ્બાની કળા આવડે છે તેમ જ પ્રાણીઓના મનનું જ્ઞાન થાય છે અને તેઓ ખીજવાય ત્યારે મામર્વદા હરફર કર્યા કરે છે તે જ્ઞાન પશુ થાય છે અસિદ્ધામ મિત્રે પોતાના “શાકુતલ” નાટ્યના બીજા અ મા દુષ્યતના મુખે શિખરની પ્રથમા રાત્રીને ઉપવા દાયદાઓ ગણાવ્યા છે, એ આપણે જાણીએ છીએ એ મહામિત્રે પોતાના એ નાટ્યના પટલા બે અંકોમાં શિખરનું અન્યુચિત આપણી સામે ખડુ રી આપેલું છે અશોકના લગભગ સમકાલીન મેગાસ્થેનીસે પશુ દરબારી શિખરનું વર્ણન કરેલું છે તે કહે છે તેમ, રાજા પોતાના ગજમહેલને છાંડીને બહાર નીકળી પડે છે તેમાં તેના મુખનું હેતુ તો “શિખરે જવું એ છે એ મને તે દાઝ પીને મળત અનેના ઇસમના જેવો બની જાય છે એની આસપાસ અને સ્ત્રીઓ ટાળે વળે છે, અને એમની બહારની બાજુએ ભાલા ધગવતા પુરુષો ગોડવાઈ જાય છે રસ્તાની બન્ને બાજુએ દોડ્યા બાધી લેવામાં આવે છે, અને એ દોરડાની અંદર યજ્ઞને આસનાર પુરુષ કે સ્ત્રી મરણનું જ શરણ લે છે સ્વારીની શરૂઆતમાં દોડ અને ધટ વગાડતા લોકો માટે છે રાજા બધિપાર જગ્યામાં શિખર કરે છે માયકાની ઉપર ચઢીને તે તીર મારે છે તેની બાજુમાં બે સ્ત્રીઓ સરસ જોખી રહી છે તે ખુલામાં શિખર કરે છે તો દાયાની પીડની ઉપર બેસી રહીને તે તીર મારે છે કેટલીક સ્ત્રીઓ રથમાં બેઠી હોય છે તો કેટલીક સ્ત્રીઓ ઘોડે બેઠી હોય છે, અને કેટલીક સ્ત્રીઓ તો દાયાની ઉપર

- પણ એટલી હોય છે; અને તેઓ જાણે કાંઈ લાકડાં દરવાને જતી હોય તેમ બધી જાતનાં હથિયારોથી સજ્જ થએલી હોય છે." ૧
- “શાકુંતલ” નાટકમાં પણ દુષ્યંતના શિકારને ટાંક ચઢાઈ તરીકે જ વર્ણવેલો છે; અને પોતાના હાથમાં ટાંકમાં રાખીને સજ્જ થએલી યવન સ્ત્રીઓ રાજાની તહેનાતમાં રહેતી હતી, એમ પણ એ નાટકમાં જણાવેલું છે. પોતાના સમઘાતીન કે પુરોગામી રાજાઓની માફક અશોક પણ પોતાના યૌવનકાળમાં આવા વિહારમાં આનંદ માનતો હશે, એમ સારી પેઠે કદપી શકાય છે. પરંતુ પ્રાણીના જીવની પવિત્રતાએ પાછળથી એના મનની ઉપર એટલી બધી અમર કરી હતી કે, જેનાથી નિર્દયતા કે જીવની હિંસા થવા પામે એવા દોષ પણ આનંદોત્સવમાં તે ભાગ લેનો નહીં.

અશોક પોતે બૌદ્ધધર્મના ચુસ્ત ધર્મોપદેશક બન્યો, તેના પહેલાં રાજા તરીકે તે કેવો હતો, એ જોવાનો પ્રયત્ન હવે આપણે કરીએ. રાજા તરીકેના તેના જીવનની કાંઈ જ ખબર આપણને નથી. માત્ર તેના ચૈદ મુખ્ય શિક્ષાલેખો પૈકીના પહેલા શિક્ષાલેખોમાં એ બાબતની કાંઈક ઝાંખી આપણને થાય છે. તેના આધારે એમ જણાય છે કે, બીજા બધા રાજાઓની માફક અશોકને પણ પોતાની પ્રજાને જમાડવાની અને આનંદ કરાવવાની ટેવ હતી. પ્રજાને ખુશી અને મંત્રોપી રાખવાના હેતુથી અશોક આમ કરતો હોય, એ બનવાનું જોગ છે. એણે શરૂ કરેલા જાહેર ઉત્સવો પૈકીનો એક ઉત્સવ ‘સમાજ’ નામથી ઓળખાતો હતો. ‘સમાજ’ ના બે પ્રકાર હતા. એક પ્રકારના સમાજમાં લોકોને પકવાન પીરસવામાં આવતાં હતાં, અને તેમાં માંસને અગ્રસ્થાન મળતું હતું. બીજા પ્રકારના સમાજમાં નાચ ચંતો અને મંગીત ચાલું તથા કુસ્તી ચતી તેમ જ એવા બીજાં જેલોથી પ્રજાને આનંદ કરાવવામાં આવતો. દેખીતી રીતે પહેલા પ્રકારનો સમાજ પ્રીતિભોજનના જેવો હતો અથવા તો એક જાતનો -

રસભોગી મેળે હતો. બીજા પ્રકારનો સમાજ પ્રભને આનંદ
 કરાવવાના હેતુથી બરવામાં આવતો હતો. આ બીજા પ્રકારના
 સમાજને 'રંગમાર' અથવા 'પ્રેક્ષાગાર' કહી સકાય. મેળા ચએલા
 'લોકોનો મેળો' એવો પણ એનો અર્થ કરી સકાય. બાલણસાહિત્ય-
 માં તેમ જ બૌદ્ધસાહિત્યમાં 'સમાજ' ના જે દાખલાઓ વર્ણવેલા
 છે તે બધા એમ સુચવે છે કે, લોકોને પકવાન ખવાડવાં તેમ
 જ સુંદર દ્રશ્યો બતાવવાં અને મોઢક સંગીત સંભળાવવું, એ એવા
 સમાજોનો મુખ્ય હેતુ હતો. આખજી દેશના પ્રાચીન કાળના
 ગાન્યોને સમાજો બરવાની ટેવ હતી, એમાં તો કંઈ જ યંત્ર નથી;
 કારણ કે, એના ધણા દાખલા મોજુદ છે. કટક ગામમાંથી મળી
 આવેલા દાધીચુકાના ચિલાલેખમાં કહ્યું છે કે, કલિંગના રાજા
 ખારવેલે ઉત્સવો ઊજાડીને અને મમાજો બરીને પોતાના
 પાટનગરના લોકોને. આનંદ કમાવ્યો હતો. દક્ષિણના રાજા
 ગૌતમીપુત્ર ગાનકર્ણીએ પણ સંગમજ એવું જ કહ્યું હતું. એમ

ખેતો કરાવવાનું તેણે બેશક રાખ્યું હતો. આવા દરેયોની ઝાળખાણ પછીથી કોઈક પ્રકરણમાં આપણે કરી લેશું.

રાજનીતિના વિચારંથી એ જ દિશામાં બીજું એક પગલું ભરવાનું અંશોકને સ્પષ્ટ થાય, એમ લાગે છે. એ જ શિલાલેખમાં તે કહે છે કે, અમાઉ દરબારી રસોડામાં દરરોજ ધણાંક—સેંકડો ને હજારો—પ્રાણીઓનો વધ થતો હતો. “મહાભારત” ના વનપર્વમાં વર્ણવેલા આવા પ્રકારના પ્રસંગને આ પ્રસંગ બહુ જ મળતો આવે છે. વનપર્વમાં કહ્યું છે કે, રતિદેવ રાજના રસોડામાં દરરોજ એ હજાર ટોરોનો અને એ હજાર ગાયોનો વધ કરવામાં આવતો હતો, અને પ્રગ્નને મફત માંસ પૂરું પાડીને તેણે અદ્વિતીય ખ્યાતિ મેળવી હતી. આપણા દેશનાં કેટલાંક દેશી રાજ્યોમાં આજે પણ સદાગત માંસવાનો રિવાજ છે. રતિદેવની માફક અંશોકે પણ લોકપ્રિય થવાના હેતુથી પોતાની પ્રગ્નને મફત માંસ પૂરું પાડવાની પ્રથા પાડી હશે, એમ લાગે છે. પરંતુ તેનો આત્મા જાગૃત થયો અને તેણે ધર્મોપદેશ કરવા માંડ્યો ત્યારથી તેણે આ ભયંકર જીવહંસા એટલેમ બંધ કરી દીધી હતી.

અંશોકે બૌદ્ધપૂર્વેને સ્વીકાર્યો ત્યાં સુધી સામાન્ય વ્યક્તિ તરીકે તે કેવા પ્રકારનો હતો, એ ઉપર આપણે લેંછ ગયા. આ બધી માહિતી ૨૫૪ અને સંપૂર્ણ તો નથી જ. તેમ છતાં પણ એ મુધી માહિતી માત્ર દત્તકથા નથી, પણ વિશ્વાસપાત્ર હકીકત છે. તેનું કુટુંબ કેવા પ્રકારનું હતું ? તેનો પોતાનો શાખ-કેવા પ્રકારનો હતો ? તેને શું શું લાવતું અને ગમતું હતું ? રાજ તરીકેના ક્રમમાંથી પરવારીને તે કેવા પ્રકારના વિદ્યાર્તનો ઉપભોગ કરતો હતો ? એ બધું આપણે જાણી શકીએ છીએ. વળી, રાજ તરીકે તેણે કયા બીરુદ રાખ્યાં હતાં ? રાજ તરીકેની પોતાની કારકર્દી કેવી રીતે તેણે શરૂ કરી ? સેકાને આનંદ આપીને પોતાના કરી લેવાની જાળતમાં કેવાં પગલાં તેણે ભર્યાં ? એ બધું આપણે જાણી શકીએ છીએ. કેદીઓને

કેદારનામાંથી છોડી દઈને તે પોતાના રાજ્યાભિષેકનો વાર્ષિક ઉત્સવ
 નિયમિત રીતે ઠાવવો, એમ આપણે જાણી લીધું છે. તે બૌદ્ધ
 પંથી બન્યો તેના પહેલાંની—એટલે કે, પોતાના રાજકાળના આઠમ
 વર્ષમાં તેણે કલિંગ દેશને જીતી લીધો ત્યાં સુધીની—રાજ તરીકેની તેનું
 એળખાણ આટલી જ આપણને મળી શકે છે. એના રાજકાળનું
 રાજ્યાતના સમયમાં કાંઈ બનાવો બનેલા કે નહિ, તેમ જ એવી જ
 ચક્રાવર્તિ તેણે કરેલી કે નહિ? એ બાબતની માહિતી આપણને
 મળી શકતી નથી. તેણે કલિંગ દેશના ઉપર વિજય મેળવ્યો, એ જ
 તેના રાજકાળનો એંથી પહેલો બનાવ તેની ધર્મતિપિઓમાં
 નોંધાયેલો છે. વૈતગ્ધી નદીની અને કલિંગ નદીની વચ્ચે, બંગાળના
 ઉપસાગરના કાંઠાની પાસે જે જૂલાય હતો તે એ કાળનો કલિંગ
 દેશ હતો, એમ જાણે છે. કલિંગની ઘડાઈનું અમ્હું વર્ણન પોતાના
 શિલાલેખમાં અગ્રેષ્ઠ કરેલું છે. તે કહે છે તેમ, “દોઢ લાખ માણસો

અરોકે બૌદ્ધધર્મને સ્વીકાર્યો, અને તે ધર્મોપદેશ કરવા લાગ્યો. એ હડાઇને યાદ કરતાં જ તેને અતિશય પથાત્તાપ થતો હતો. તે પોતે કહે છે તેમ, ન જીતાએલા પ્રદેશને જીતવામાં આવે છે તે પ્રસંગે લોકો ધાયલ થાય છે તથા મરે છે તેમ જ કેદી તરીકે પકડાય છે પણ ખંરા. અલખત, આ બધું દુઃખદાયક છે. પરંતુ એનાથી વધારે શોકકારક તો એ છે કે, જેઓ મરે છે કે હણાય છે કે કેદી તરીકે પકડાય છે તે પૈકીના અનેક લોકો ધર્મપરાયણ હોય, એ સંભવિત છે; અને તેમના મિત્રો તથા ઝાળખીતા લોકો અને તેમનાં સગાં-મંજીઓ પોતે સહીસલામત હોવાથી અને તેમને અતિશય યાદતાં હોવાથી એ સૌને પણ આવી સ્થિતિમાં દુઃખ થવાનો સંભવ રહે છે. “બધા લોકોના ભાગે આવું આવે છે, અને દેવોને લાડકાએ તેને શોકકારક ગણ્યું છે.” આ શિલાલેખની ભાષામાં અરોકની પોતાની ઊંડી લાગણી દેખા દઇ રહી છે; અને અતિ જૂની એ શિલાઓ પથાત્તાપ કરનારા આત્માના દુઃખ આજે પણ પોકારી રહી છે. આ પથાત્તાપ હૃદયસ્પર્શી હતો, એમાં તો કાંઈ જ શક નથી. આ શિલાલેખ કાતરાએલો ત્યારે ક્ષિંગ દેશમાં અરોકે ધર્મનું પાલન તથા ધર્મચક્રપલ્લ અને ધર્મમૂલના શરૂ કરી દીધા હતાં. કાંઈ દેશને નવેસર તામે કરવામાં આવ્યો હોય અને તે અસ્વસ્થ સ્થિતિમાં હોય ત્યારે લાં રાજ્યવ્યવસ્થા ખરામર સંભાળવાનું અને

ઝટકું બધું ઘેરાઈ ગયું હતું કે, દક્ષિંગ દેશમાં પોતાનો શિક્ષાલેખ ફાતરાવવામાં પણ તેને સરમ લાગતી હતી. દક્ષિંગ દેશમાંનાં એ સ્થળોએ તેના શિક્ષાલેખો ફોતગએલા લેવામાં આવે, છે. પરંતુ, બીજી બધી જગ્યાએ અતોદની બીજી ધર્મલિપિઓની સાથેસાથે દક્ષિંગના વિજયને લગતા શિવાલેખ પણ ફાતરાવવામાં આવેલો છે ત્યારે દક્ષિંગ દેશમાંની ધર્મલિપિઓમાંથી તો એ દેશના વિજયને લગતા શિક્ષાલેખને બાતવજ કરવામાં આવેલો છે. ખરેખર, અહીં તો પશ્ચાત્તાપની અને સરમની હદ વળી છે !

અગોદક બીજી દોષ પણ ચઢાઈ નહિ કરી હોય, એમ આપણે ચોક્કસપણે માની શકીએ. પરંતુ અગોદક દક્ષિંગ દેશને છતી લઈને પોતાના અતિ વિસ્તૃત પ્રેશની માથે શા દેવથી ભેડી દીધો હતો, એ બાબત તો હમેશાં અધારામાં જ રહેશે : એમ માગે છે. અગોદકું સામાન્ય દેહલુ વિસ્તૃત હતું, અને તેની સત્તા ફેટલી બધી હતી : એ બીજા પ્રકરણમાં આપણે જોશું.

બીજું પ્રકરણ.

અગોદકું સામાન્ય અને તેની રાજ્યવ્યવસ્થા.

અગોદકના સામાન્યની મીમાંસા નક્કી કરવાતે લગતો તેમ જ જે જૂનાગના ઉપર તેનો અમલ આવ્યો હતો તે જૂનાગ નક્કી કરવાને લગતો બનતો પ્રયત્ન આ પ્રકરણમાં આપણે - કર્યું. તે પોતાનું રાજ્યતંત્ર જે રીતે ચલાવતો તે રીતની તથા તેણે કાંઈ નવા સુધાગ દાખલ કર્યા હોય તો તેમની ચર્ચા ત્યારપછી આપણે કર્યું. આ બન્ને બાબતોમાં આપણે મુખ્યત્વે કરીને તેની ધર્મલિપિઓનો જ આધાર લેશું. તેના સામાન્યના વિસ્તારનો વિચાર

કરતી વળાએ અદરના તમ જ બહારના પૂરાવા આપણે ધ્યાનમાં લેવાના છે. તેની ધર્મલિપિઓ જે રચાયેલી મૈત્રી આવેલી તે રચણે બહારનો પૂરાવો પૂરા પાડે છે. તેમાં પણ તેના ચૌદ મુખ્ય શિક્ષાલેખો તો આપણા કામે બહુ જ મંદત્વના છે; કારણ કે, આપણા દેશની સ્થળા સરહદની પાસેથી તેઓ મળી આવેલા છે. એ લેખોનો વિચાર કરતાં પૂર્વદિશાથી સરહદની દરિયા આપણે પશ્ચિમદિશાએ જઈએ. તેના ચૌદ મુખ્ય શિક્ષાલેખોની બે નકલો તેના સામાન્યના અભિ-
 કાષ્ટકમાંથી-બંગાળાનો ઉપસાગરની કનેથી-મળી આવી હતી. ઉત્કલ-
 (ઓરિસ્સા)ના પુરી પ્રાંતમાં ભુવનેશ્વરની દક્ષિણદિશાએ આશરે ચાર ગાઉ દૂર ધવલી (ધોલી) નામક ગામ છે ત્યાં તે પૈકીની એક નકલ મોલુદ છે. મદ્રાસ મંદાકાના ગંગા પ્રાંતમાં વાવગઢ (વૈગડા) નામક ગામ છે ત્યાં તે પૈકીની બીજી નકલ હયાત છે. આ બંને લેખો નવેસર જોતા કલિંગ પ્રાંતમાં કાતરવામાં આવેલા; અને આપણા દેશના અભિકાષ્ટકના છેક છેડાએ જ કલિંગ દેશ છે તેથી આપણે એવું અનુમાન કરી શકીએ છીએ કે, અશોકના સામાન્યની અભિકાષ્ટકની સીમા તરીકે કલિંગ દેશ હોવો જોઈએ. ઉત્તરદિશામાં આગળ ધપતાં આપણને એવું જણાય છે કે, દેહરાદુન પ્રાંતમાંના કાશ્મી ગામની પાસે પડેલા પથ્થરની ઉપર અશોકના ચૌદ મુખ્ય શિક્ષાલેખોની ત્રીજી નકલ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. તેની પશ્ચિમદિશાએ આગળ જતાં વાવવ્યકાષ્ટકની સરહદના પ્રાંતમાંની બે નકલો આપણી નજરે ચડે છે. અજંતાબાદની ઉત્તરદિશાએ આશરે આઠ ગાઉ દૂર, હઝારા પ્રાંતમાંના મનસહર(મન્સેરા)માં તે પૈકીની એક નકલ મોલુદ છે; અને પેશાવરના મ્યાનખૂણાએ વીસ ગાઉ દૂર, પેશાવર પ્રાંતમાંના સાહબાઝગઢીમાં તે પૈકીની બીજી નકલ મોલુદ છે. તેની દક્ષિણદિશાએ નીચે બિતરતાં અને પશ્ચિમકાંઠે આવતાં અશોકના ચૌદ મુખ્ય શિક્ષાલેખોની બીજી બે નકલો આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. તે પૈકીની એક નકલ કાઠિયાવાડમાંના જુનાગઢની પાસેના ગિરનાર

પર્વતની બાલુમાથી મળી આવી છે, અને બીજી નદી મુઝાઈની ઉત્તરદિશાએ આશરે ઝંઘાર ગાઉ દૂર, ઠાણા જિલ્લામાના ધર્માગ્રહ (મોપાન) માથી મળી આવેલી છે. અગ્રોહના સામ્રાજ્યની દક્ષિણદિશાની મગદની પાસેથી એના ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખો પૈકીનો એક પણ શિલાલેખ હજી સુધી મળી આવેલો નથી. ખર્ચ કરીએ તો, અગ્રોહનાં સામ્રાજ્યની દક્ષિણદિશાની મગદની પાસેથી તેને એક પણ લેખ લાના સમય સુધી મળી આવ્યો ન હતો; પણ ઇ. સ. ૧૯૦૩ માં દયુદ્ધ મહાશય નામક અગ્રે-૮ ગૃહએ અગ્રોહના શિલાલેખની ત્રણ નવેળા ગોધી લાઈ મદિયપુર (માધ્યમોર) ના ઉત્તરભાગમાના ચિત્તનુર્ગ ખાતેના પામેપાસે આવી ગહેવા ત્રણ સ્થળેથી અગ્રોહના ગોણુ શિલાલેખની ત્રણ નવેળા મળી આવી છે. શિલાલેખોવાળા જે ગથળો ઉપર લખાયા છે તેમનો એકદર વિચાર આપણે કરીએ તો અગ્રોહના સામ્રાજ્યના વિસ્તારનો ઠીક ખ્યાલ આપણને આવી શકે છે. આ બાબતમા એ શિલાલેખો પોનેજ શી માહિતી આપણને આપે છે એ હવે આપણે જોશુ એટને કે, બહારના પૂગવાની સાથે અહના પૂગવાનુ મળનાપણ નહિ છે, એ આપણે તપાસશુ

અને પુલિંદ. તેરમા મુખ્ય શિલાલેખમાંના અમુક એક વાક્યને ખોટી રીતે વાંચવામાં આવતું હતું- અને તેથી તેનો ખોટો અર્થ કરવામાં આવતો હતો- તેના પરિભ્રામમાં લાંબા વખત મુધી એ પ્રતિતે અશોકના સામ્રાજ્યમાંનાં 'દિદ-રાજ' એટલે 'ખંડિયા રાજ્ય' તરીકે ઓળખાવવામાં આવતા હતા. પરંતુ ગિરનાર પર્વતપાળી તૂટેલી શિલાનો ખોવાયેલો ભાગ જડી આવેલો છે તે આ અર્થને ખોટો કરાવે છે. અશોકના સામ્રાજ્યની સરહદની પામેના કેટલાક પ્રાંતમાં વમતી તાબાની પ્રજાઓનાં એ નામો છે, એમ આપણે સમજવાનું છે. પ્રથમ તો આ પ્રાંતોની સીમાઓ નક્કી કરવાની જરૂર રહે છે; અને ત્યારપછી અશોકના હિંદુસ્તાનમાંના સ્વતંત્ર પાડોસીઓના તાબાના દેશભાગની સીમાઓ પણ નક્કી કરવાની છે.

‘યોન’ લોકો કોણ હશે? અસજત, ગ્રીસવાસી લોકોને ‘યોન’ તરીકે અહીં ઓળખાવેલા છે. પરંતુ એમનો પ્રદેશ કયો ગણવો? અહીં એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, તેઓ અશોકના સામ્રાજ્યના ભાગ રૂપ હતા, અને તેથી અશોકના ગ્રીસવાસી પાડોસીઓના પ્રદેશની સાથે તેમનો કાંઈ મંમંધ ન હતો. અશોકના તાબાના એ ‘યોન’ પ્રાંતની સતોપકારક ઓળખાણુ હજી મુધી અપાઈ નથી. પરંતુ શ્રીયુત દે. ૨૧. લાંડરકરે પોતાના એક લેખમાં ‘જથ્થાબ્ધુ’ છે કે, સિકદર બાદશાહની પહેલાંના વખતમાં હિંદુસ્તાનના વાયવ્યકાણુની સરહદની પાસે ગ્રીસવાસી લોકોનું વસાહતસ્થાન હયાત હતું, અને તે કોફેન નદીની અને ત્રિધુ નદીની વચ્ચે સ્થપાયું હત. શીયત દે ૩૧

હિંદુ-સંસ્કૃતિ ન પ્રસરે, એ કેમ બને ? એ પ્રાતર્ભા યવનોએ વસવાટ કર્યો હતો, અને તેથી માત્ર ગ્રીસની સંસ્કૃતિ જ તેમાં પ્રસરેલી હતી. એવું અનુમાન આપણે કરીએ તો પછી એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપણને મળી જાય છે. વળી, સિકંદર બાદશાહના વખતમાં જ ગ્રીસવાસીઓની પહેલવહેલી ઝોળખાણુ હિંદવાસીઓને થઈ હોય તો તેઓ 'યોન' (આયોનિયન) નામથી ઝોળખાતા ન હોત, પણ ખીજા જ નામથી ઝોળખાતા હોત, કારણ કે, સિકંદરની સાથે હિંદુસ્તાનમાં આવેલા ગ્રીસવાસી લોકો 'આયોનિયન' ન હતા, 'આયોનિયા'માં જ ગ્રીસના લોકોનો વેપાર પહેલાંમાં પહેલો અને વધારેમાં વધારે વિકસ્યો છે. દરદરના પ્રદેશમાં 'આયોનિયા'ના લડપૈયાઓ જ સમરાગણમાં પ્રથમ ઝડપનાવે છે.^૧ હિંદુસ્તાનના વાયવ્યકોણની સગદદની પાસે 'આયોનિયા'ના લોકોએ પોતાનું વસાહતસ્થાન સ્થાપ્યું હતું કે કેમ ? એ સ્પષ્ટ છે પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ જ છે કે, 'આયોનિયા'ના લોકોની સાહસિક ભાવનાને લઈને જ ધરાની લોકોએ બધા ગ્રીસવાસીઓના જાતિ-નામ તરીકે 'યોન' શબ્દ યોજી કાઢ્યો હતો. આથી કરીને, હિંદુસ્તાનના વાયવ્યકોણની સગદદની પાસેનું ગ્રીસવાસીઓનું વસાહતસ્થાન 'આયોનિયા'ના લોકોના દ્વારે સ્થપાયું હોય કે ગ્રીસવાસી લોકોના દ્વારે સ્થપાયું હોય તો પણ, ધરાની લોકોના ખાડોરી બની રહેના દિદી લોકોએ એ સ્થાનનું નામ 'યોન' પાડ્યું હોય, એ બનવાભોગ છે. 'યોન' શબ્દને માટે સંસ્કૃતભાષામાં 'યવન' શબ્દ છે અને પાલિભાષામાં 'યોન' શબ્દ છે. સંસ્કૃતભાષાના સાહિત્યમાં 'યોન' શબ્દ પણ કાંઈ અગત્યનો નથી "મહાભારત"માં^૨ નિદાન એ-

૧ એ પ્રિ ૧૨, ૪૪૫, ૪૪, ૭૨૦

૨ ૧૨, ૨૦૩, ૪૩ "ત્રીયુત દેમચદ્ર સયચીભરીએ પાતાનાં નામ ત્રી દિસ્ટરી આપી વૈષ્ણવ સેક્ટ" (વૈષ્ણવ-સ પ્રવચનો પ્રાચીન ઇતિહાસ) નામક અગ્રેષ્ઠ કથમાં (૪ ૧૦ માં) આ વાતની તરફ પ્રમુખ આપણે ધ્યાન દેવું હતું

સ્થળે કંબોજની અને ગંધારની સાથેસાથે એ રાજ્ય વપગએલો છે; અને અશોકના પાંચમા મુખ્ય શિક્ષાલેખમાં એ તથા રાજ્યો ને અનુક્રમથી લખાયા છે તે જ અનુક્રમ “ મદાભારત ” માં પણ જોવામાં આવે છે, એ જ નવાઇભર્યું છે. “ યોન ” લોહિતો વસવાટ કોઈને નદીની અને ગિંધુ નદીની વચ્ચે હતો, એમ શ્રીયુત દે. રા. બાંકારકર કહે છે તે ખરૂં હોય તો શાહબાઝગદીની બાજુમાં જે પ્રાચીન સ્થળનાં ખડેરાં મળી આવેલાં છે તે, સ્થળ અગોહના સામાન્યની મગદલા પ્રાંતનું મુખ્ય સ્થળ કહે છે. કુએન:સંગે શાહ-બાઝગદીને “ પો-લુ-ય ” કહ્યું હ અશોકના ચૌદ મુખ્ય શિક્ષાલેખોની એક નકલ શાહબાઝગદીમાંથી મળી આવેલી છે, એ પંજી ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. આવું હોઈને એ “ યોન ” પ્રાંતની બાજુમાં જ કોઇ સ્થળે કંબોજનો પ્રાંત પણ હોવો જોઈએ. “ મદાભારત ” માં યવન લોહિતો સાથેસાથે જ કંબોજ લોહિતો ગણાવેલા છે. એ કંબોજ લોહિતો પશ્ચિમદિશામાં (વાયવ્યકોણમાં) રહેતા હતા, અને સર્વવ્યા-તરીકે સુપ્રસિદ્ધ હતા: એમ પણ મદાભારત ” માં કહ્યું છે. દ્રોણ-પર્વમાં ૧ તેમના પાટનગર “ રાગપુર ” નો ઉલ્લેખ થયેલો છે.

હોવો જોઈએ. વળી, અરોહના ચૌદ મુખ્ય શિક્ષાલેખોની એક નકલ મનસહર(મન્હેરા)માંથી મળી આવેલી છે તેથી એવું પણ અનુમાન થઈ શકે છે કે, કબોજ લોકોના પ્રાંતનાં કોઈ મહાસત્રું મુખ્ય સ્થળ મનસહર કદાચ હશે. એકંદરે જોતાં, 'ચોન' લોકોના પ્રાંતની લગભગ જ કબોજ લોકોનો પ્રાંત હોવો જોઈએ, અને એ બંને પ્રાંતો ગંધાર લોકોના પ્રાંતના પાડોસમાં જ હોવા જોઈએ. અરોહના મમયમાં ગંધાર લોકોના પ્રાંતનું પાટનગર તક્ષશિલા હતું, અને ત્યાંના મહામાત્ર તરીકે કુમારની નીમણૂક થઈ હતી : એ હકીકત પછીથી આપણે જણાવવાના છીએ.

અરોહના તેરમા મુખ્ય શિક્ષાલેખમાં જે મરહદી પ્રતિ ગણાવેલા છે તે અનુક્રમવાર જણાવેલા છે, એવું અનુમાન એનાર્ટ માહેએ કર્યું છે તે બરાબર લાગે છે. આથી કરીને નાભકના નાભપતિ 'લોકોનું' વસાહતસ્થાન ચોન-કબોજ લોકોના અને બોજ-પેતેનિક લોકોના વસાહતસ્થાનની વચ્ચે- એટલે કે, વાયવ્યદિશાના મરહદી પ્રાંતોની અને હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમદિશાની વચ્ચે- આવી રહેલું કોઈ સ્થળ હોવું જોઈએ. બુદ્ધસર સાહેબ કહે છે કે, ઉત્તરકુરુમાં- એટલે કે, હિમાલયની પેલી બાજુના કોઈ પ્રદેશમાં- આવી રહેલા જે 'નાભિકપુર' નો ઉલ્લેખ ભદ્રવૈવર્ત-પુરાણમાં કરેલો છે તે જ અરોહના શિક્ષાલેખમાંનું 'નાભિક' હોવું જોઈએ; પરંતુ ઉપરની હકીકતથી બુદ્ધસર સાહેબનું અનુમાન નિરાધાર બની ભય છે. બીજા કોઈ પણ વિદ્વાને હજી સુધી આ બાબતમાં નવીન પ્રકાશ પાડ્યો નથી. હવે આપણે દક્ષિણાશિમાં નીચા લિતગ્રંથ અરોહના તેરમા મુખ્ય શિક્ષાલેખમાં ત્યાર પછી 'બોજ-પેતેનિક' લોકોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે ત્યારે પાંચમા મુખ્ય શિક્ષાલેખમાં 'રશ્નિક-પેતેનિક' લોકોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. આજ સુધી વિદ્વાન લેખકોએ 'રશ્નિક'

શબ્દથી અંતે 'ભોજ' શબ્દથી 'ચેતનિક' શબ્દને જૂદો ગણ્યો છે; અંતે પૈણના લોકોનું મૂલ્યન 'ચેતનિક' શબ્દથી થાય છે, એવું તેઓ માનતા આવેલા છે. પરંતુ એમાં એમની જૂઠ્ઠાયા છે. અક્ષર, 'ચેતનિક' શબ્દની ઉત્પત્તિ 'પ્રતિસ્થાન' (પૈણ) શબ્દની ઉપરથી થઈ દશે, એવું અનુમાન થઈ શકે છે; પણ એ શબ્દનો અર્થ તો 'પૈણના વતની લોકો' એવો થાય. 'કંભોજ' કે 'ગંધાર' શબ્દ જેમ જાતિદર્શક છે તેમ આ શબ્દને કાંઈ જાતિદર્શક ન ગણી શકાય. વળી, 'ચેતનિક' શબ્દમાં 'કં'દાર છે ત્યારે 'ચેતનિક' શબ્દમાં 'તં'દાર છે. 'કં'દારના જદલામાં 'તં'દાર કાંઈ વધગાય નહિ. બુદ્ધર સાહેબે સૌના પહેલાં આ હકીકતની તરફ વાચકોનું ધ્યાન ખરાબર ખેંચ્યું હતું. વળી, થીયુત દે. રા. ભાંડારકરે

‘મહારાજી’ લોકોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે તેમને જ અશોકના ઉક્ત શિવા લેખમાં સંબોધવામાં આયા હોવા જોઈએ, વારણ કે, તેઓ ગૌણ રાજ-ઓહતા, અને પુનાની અને તેના ખાડોસમાંના મહારાજના પ્રાતોની ઉપર તેમનો અમલ ચાલતો હતો એવું જણાય છે એ શિવાલેખમાં ‘મહાભોજ’ને પણ ગૌણ રાજઓ તરીકે ઓળખાવેલા છે. મુખ્ય ધનામમાંના હાનના ઠાણા, અને કુલાખા પ્રાતની ઉપર તેમનો અમલ ચાલતો હતો, એ પણ એ શિનાલેખમાં જણાવેલું છે અશોકના તેરમા મુખ્ય શિનાલેખમાં જે ભોજ-પેત્રનિક’ લોકોને ઉમેરેલા છે તે જ આ શિનાલેખોએ ઉલ્લેખેલા ‘મહાભોજ’ લોકો હોવા જોઈએ અશોકના પાંચમા મુખ્ય શિનાલેખમાં જે ‘અપરાંત’ના લોકોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે તે લોકોમાં આ લોકોનો પણ સમાવેશ થતો હતો, એવું સૂચન ગર્ભિત રીતે થયેલું છે ઠાણા જિલ્લામાંના હાનના ‘સોપારા’ ગામનું પ્રાચીન નામ ‘શર્પાર’ હતું અને એ શર્પારક અપરાંતનું પાટનગર હતું એ સ્થળેથી પણ અશોકના ચૌદ મુખ્ય શિનાલેખોની ભાગીતૂની નકલ મળી આવેલી છે

કૃષ્ણા નદીની અને ગોતાવરી નદીની વચ્ચેનો પ્રદેશ આજે ‘અંધ્રપ્રદેશ’ (અંધ્ર લોકોનો પ્રદેશ) કહેવાય છે પરંતુ મૂળે એઓ આ જ પ્રદેશમાં રહેતા હશે કે કેમ એ સ્પષ્ટ થયું નથી બૌદ્ધ સાહિત્યના એ જાતકમાં અંધ્ર લોકોના પાટનગર ‘અંધ્રપુર’નો ઉલ્લેખ કરેલો છે એ શહેર તેલવાહા નદીની બાજુમાં વસેલું હતું એમ પણ એ જાતકમાં કહ્યું છે. શ્રીયુક્ત દે ગ ભાગારકરે એક ગ્રંથે એવું સૂચન કર્યું છે કે, હાલ જે ‘તેલ’ કે ‘તેલિગિરિ’ નદી કહેવાય છે તે જ જૂના વખતની તેલવાહા નદી હોવી જોઈએ મદ્રાસ પ્રતાપની અને મધ્યપ્રાંતની સમુદ્રા સરહદની પાસે થઈને એ જૂની નદીઓ હાલમાં પાસેપાસે જ વહે છે ૧ આના આધારે તો એમ જણાય છે કે, શરૂઆતના વખતમાં અંધ્રપ્રદેશમાં અંધ્રપુરનો તેમ જ મદ્રાસ

ધલાકાના વિઝગાપત્તન પ્રાંતના થોડાક ભાગનો સમાવેશ થતો હોવો જોઈએ, અને તેમની સરહદની જોડેના જ મધ્યપ્રાંતોમાંના કેટલાક જિલ્લાઓ પણ અંધ્રદેશમાં ગણાતા હોવા જોઈએ. વળી, નિઝામ સરકારના મુલકના દક્ષિણભાગનો તેમ જ કૃષ્ણા નદીના અને ગોદાવરી નદીના પ્રાંતોનો (દાલના તેલિંગાનાનો) સમાવેશ એ વખતના અંધ્રદેશમાં થતો હોય તો તે કાંઈ અસંકય નથી. મૌર્યવંશના તાબામાં અંધ્રદેશ ગયો ન હતો તે વખતે તે દેશમાં જે લોકો રહેતા તેમની મૃત્યુ તેમ જ તેમાંના લશ્કરનાં માણસોની સંખ્યા મેગાસ્થેનીએ આપેલી છે. સર વિન્સેન્ટ રિમથ કહે છે ^૧ તેમ, અંધ્રદેશની પ્રજા “પ્રસાદના ગળ ચડ્યું મૌર્યના તાગાના લશ્કરથી જ ઊતરતા પ્રકારનું લશ્કર ધરાવવાની જાણતમાં સુવિખ્યાત હતી,” એવું અનુમાન મેગાસ્થેનીમના વર્ણનના આધારે થઈ શકે છે, અને એ ખરું જ લાગે છે. આથી કરીને એમ જણાય છે કે, અંધ્રદેશ બહુ વિસ્તારવાળો પ્રાંત હોવો જોઈએ, અને દક્ષિણદિશામાં જેક કૃષ્ણા નદીના મુખ સુધી તે વિસ્તરેલો હોવો જોઈએ. પછી આપણે જોશું તેમ, સ્વતંત્ર ચોક્કસ રાજ્યની જેક ઉત્તરદિશાની સીમાની સાથે પણ આનો મેળ એમ છે. હવે ‘પુલિંદ’ લોકોનું રથાન આપણે નક્કી કરશું. પુલિંદ લોકો અમુક એક જ પ્રાંતમાં વસતા ન હતા, પણ જૂદા જૂદા અનેક પ્રાંતોમાં વસતા હતા : એ વાત ખરી છે અશોકના તોરમાં મુખ્ય શિલાલેખમાં અંધ્ર લોકોની સાથેસાથે જ તેમને ગણાવેલા છે તેથી, અંધ્રદેશની ઉત્તરદિશાએ અથવા તેા અંધ્રદેશના ઇરાન-કાણુમાં કાંઈક રથજે તેઓ વસતા હશે, એવું અનુમાન કરી શકાય છે. “વાયુપુરાણ”માં પુલિંદોની દક્ષિણદિશાની શાખાને વિધ્યામલીય (વિધ્યા પર્વતની તળાટીમાં વસતા) લોકોની સાથેસાથે જ ગણાવી છે;^૨

૧. અ. હિ. ઇ., પૃ. ૨૦૬

૨. “માર્કડેયપુરાણ (એક ઇ. પાર્સીઝર દ્વારા લખાઈતર), પૃ. ૮૩૫ અને દીકાઓ

અને “સભાપર્વ”માં કુચુ ૧ છે કે, એ લોકોનું પાટનગર ‘પુલિંદનગર’ હતું, અને એમનો પ્રદેશ ચેદિદેશની સ્થળાલય આવી રહેલો હતો. આથી કરીને એવું અનુમાન થઈ શકે છે કે, અશોકે જણાવેલા પુલિંદ લોકો હાલના મધ્ય પ્રાંતના જમલપુર જિલ્લામાં ને કાળે વસતા હશે. એ જ પ્રાંતમાંના રૂપનાથમાંથી અશોકના ગૌણ શિલાલેખોની એક નકલ પણ મળી આવેલી છે, એ પ્ધાનમાં લેવા જેવું છે.

અશોકની ધર્મલિપિઓની ખામ પુખ્તી એ છે કે, તેના સામ્રાજ્યની સરહદે આવેલા સ્થળેથી તે બધી મળી આવેલી છે. તેમ છતાં પણ એટલો ફેર તો છે કે, સરહદી પ્રાંતોનાં પાટનગરોમાં અશોકના ઔદ મુખ્ય શિલાલેખો કાતરવામાં આવેલા જણાય છે ત્યારે તેના સ્વતંત્ર કે અર્ધસ્વતંત્ર પ્રાંતોનીઓના પ્રદેશથી તેના પોતાના પ્રદેશને જુદા પાડતા સ્થળે તેના ગૌણ શિલાલેખો કાતરવામાં આવેલા હાજે છે. અશોકના સામ્રાજ્યના અમિદાણના અતભાગમાં આવેલા ધવલી (ધૌલી) અને યાવગઢ (નૈગઢ) ગામમાંથી તેના ઔદ મુખ્ય શિલાલેખોની નકલો મળી આવેલી છે, એ આપણે જાણીએ છીએ. સરહદી પ્રાંતનું પાટનગર ‘તોસલિ’ અને તેના કેર્ધ મહાપનું મુખ્ય સ્થળ ‘ત્રમાપા’. એ બે અનુક્રમે અગોક્તના ‘ધવલી’ અને ‘યાવગઢ’ ગામ મેચક દોવાં જોઈએ. હાલના વૂનામઢમાંથી (પ્રાચીન સુરાષ્ટ્રના પાટનગર ‘ગિગ્ગિનગર’ માંથી) અશોકના ઔદ મુખ્ય શિલાલેખોની ત્રીજી નકલ મળી આવેલી છે. ક્ષત્રપરાજ અદામાના શિલાલેખના આધારે આપણે કહી શકીએ છીએ કે, ધરરીસનની બીજી મદીના મધ્યભાગ મુધી તો ગિગ્ગિનગર સુરાષ્ટ્રના પાટનગર તરીકે ચાલુ રહ્યું હતું અગોક્તના ઔદ મુખ્ય શિલાલેખોની ચોથી નકલ મુંમાઇની પામેના હાલના મોપારા (પ્રાચીન ગર્ધાગઢ) ગામમાંથી મળી આવેલી છે, એ આપણે જાણીએ છીએ; અને તે ગામ અંપગાંતનું પાટનગર

હતું, એમ પણ આપણે જાણીએ છીએ. એ રીતે જૂના વંખતનાં ચાર પાટનગરોમાંથી અશોકના ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખો મળી આવેલા છે તે પછી એ હકીકતના આધારે આપણે ખુશીથી એવું અનુમાન કરી શકીએ કે, એ જ શિલાલેખોની બાદીની તથા નકલો પણ અશોકના સરહદી પ્રાંતોનાં પાટનગરોમાં જ કાતરાએલી હોવી જોઈએ. એ પૈકીના સાદ્રબાઝમદીની ચર્ચા પ્રથમ આપણે કરી ગયા છીએ; અને તે 'યોન' પ્રાંતનું પાટનગર હોતું જોઈએ, એમ આપણે બતાવી ગયા છીએ. આમ છે તો પછી 'કાલશી' અને 'મનશદર' (મન્સેરા) પણ અશોકના એવા જ સરહદી પ્રાંતોનાં પાટનગરો ભવિષ્યમાં કરે તો તેથી આપણને કાંઈ નવાઈ લાગશે નહિ. પરંતુ જે સ્થળેથી અશોકના ગૌણ શિલાલેખો જડી આવેલા છે તે સ્થળોની 'હકીકત કાંઈક જૂદી જ છે. જેમની આસપાસ કાંઈ પણ જૂનાં ખડેરાં નથી એવાં અને તદ્દન ગીચ જંગલોમાં આવી રહેલાં સ્થળેથી એ ગૌણ શિલાલેખો મળી આવેલા છે. વૈરાટ અને મરિક : એ બે ગામો આ બાબતમાં અપવાદરૂપ છે. અશોકના શિલાલેખમાં ઉલ્લેખેલું 'વૈરાટ' મત્સ્યદેશના રાજા વિરાટનું પાટનગર 'વિરાટપુર' હોતું જોઈએ. મરિક ગામમાં ચાલુક્યવંશનાં દફતરો છે તેમાં તે ગામને 'વિરિય-માન્નગિ' કહ્યું છે. સ્વતંત્ર કે અધસ્વતંત્ર રાજ્યોની સરહદથી અશોકના સામાન્યની સરહદ જે સ્થળે જૂદી પડતી હતી તે સ્થળે અશોકના બાદીના ગૌણ શિલાલેખો કાતરામાં આવેલા હતા, એમ જણાઈ આવે છે. પોતાના પહેલા ગૌણ શિલાલેખમાં વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચા કરતાં અશોક પોતે કહે છે કે, લોકોનો આધ્યાત્મિક ઉદ્ધાર કરવો હોય તો ખૂબ પરાક્રમ કરવાની અત્યંત જરૂર છે. થોડા વખતમાં પણ તે પોતે, ઘણું કામ સાધી શક્યો હતો, એમ પણ તે આપણને જણાવે છે. તેણે બે દૃષ્ટિબિંદુથી આ બાબતની ધર્માત્મા કરેલી છે:-

(૧) ચક્રતી પાયરીના કે બિતરની પાયરીના તેના પોતાના અમલદારો પ્રજાના આધ્યાત્મિક સુખને માટે મથે, એ હેતુથી તેણે પોતાની

ધર્મલિપિ કાતરાવેલી છે અને (૨) અને (સરહદી રાજ્યોના રાજાઓ) પણ આવા જ દષ્ટિબિદ્યથી ખૂબ પ્રવલ્ન કરવાનું સ્થળ પોતાના અમલદારોને કરે, એ હેતુથી તેમની જાણને માટે તેણે પોતાની ધર્મલિપિ કાતરાવેલી છે અશોભના પોતાના અમલદારો આ દિશામાં તનતોડ મહેનત કરે તેટલા માટે આ સિદ્ધાંતો કાતરાવવાની કાંઈ ખામ જરૂર ન હતી પોતાની દરેકજાની આજ્ઞાઓની માફક આ ધર્મશાસ્ત્ર પણ ચોખ્ખા અધિકારીઓની મારફત તેણે તેમને પહોંચાડી હશે જ. આથી કરીને એમ લાગે છે કે, પોતાના પાટનગરોમાં રહેતા અથવા તો મહિયારી મરહુમની કને ગેરતા તેના સ્વતંત્ર પાઠાસીઓની જાણને માટે પોતાના ગોચર શિલાલેખો અંગ્રેજી કાતરાવેલા હોવા જોઈએ આ અને (સરહદી રાજ્યોના રાજાઓ) પણ હતા, અને

‘ચોડ’ રાજ્યો અને અનેક ‘પાંડિય’ રાજ્યો હશે. ટાલેમીના લખાણના અને “ચેરિપ્લસ” ના લેખકના લખાણના આધારે આ ચાર રાજ્યો પૈકીના ત્રણ રાજ્યોના પ્રદેશોનો પતો લાગેલો છે. પરંતુ ટાલેમીએ એક જ ‘ચોડ’ રાજ્યનો ઉલ્લેખ નથી કરેલો પણ બે ‘ચોડ’ રાજ્યોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે, એ વાત દાખના ધ્યાનમાં રહી નથી. મોરેતકમાં આવેલા “સોરનેગોસનું” રાજનગર આર્થુરા^૧: એવું ઝાળખાણ ‘ચોડ’ નામનું આપવામાં આવેલું છે. ‘સોરનેગોસ’ શબ્દમાં અને ‘મોરેતક’ શબ્દમાં જે ‘સોર’ શબ્દ છે તે તામિલ-ભાષાનો ‘ચોડ’ (ચોડ) શબ્દ હોય, એમ લાગે છે. ‘સોરનેગોસ’ નામ સ્પષ્ટપણે બતાવી આપે છે કે, જે રાજ્ય પાટનગર આર્થુરા હતું તે રાજ્ય નાગ-જાતિનો હતો, પણ તે મોરેતક (ચોડના) નો રાજ્ય હતો તેથી ‘મોર’ (ચોડ) કહેવાનો હતો. ત્રિચિનોપત્તીની પાસેના હાલના ‘ઉરુર’ ને અશોકકાલીન ‘આર્થુરા’ તરીકે કનિગદામ માહેમે ઝાળખાવેલું છે આથી કરીને દક્ષિણદિશાનું ‘ચોડ’ રાજ્ય આ હરે છે. ઉત્તરદિશાનું રાજ્ય ક્યાં આવેલું હશે, એનો ખુલાસો પણ ટાલેમીના એક કથનથી થઈ જાય છે. તેણે કહ્યું છે કે, બેક્ટ્રિગો પર્વતની અને આર્કેટોસની વચ્ચે ‘સોરક’ નામક ભટકતી જાતિ વસતી હતી, અને “આર્કેટોસનું પાટનગર સોર” તેમનું વસતિસ્થાન હતું.^૨ “સોરનું પાટનગર આર્કેટોસ” એમ ન લખતાં જૂનથી “આર્કેટોસનું પાટનગર મોર” એમ લખાઈ ગયું હશે, એવું મનાય છે. ટાલેમી માહેમે હાલના ‘આર્કાડ’ (આર્કાટ) ને ટાલેમીના ‘આર્કેટોસ’ તરીકે ઝાળખાવેલું છે. ધણુ કરીને ‘સોરક’ લોકો કાંઈ ભટકતી જાતિના લોકો ન હતા; પણ જગતી જાતિઓને માટે આર્ય લોકોને જે તિરસ્કાર છૂટતો હતો તે દર્શાવવાના હેતુથી એ લોકોને ભટકતી જાતિના લોકો તરીકે ઝાળખાવવામાં આવવા લાગે છે. તેમનું ‘ચોડ’ (સોડ) નામ

૧. ઇ. ઓ., ૧૩, ૩૬૮.

૨. ઇ. ઓ., ૧૩, ૩૬૨.

‘લગ્ન’ના અર્થમાં વપરાતું હતું, એ વાત આના સંબંધમાં ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. એ રીતે જોતાં અસોજના વખતમાં બે ચોડ રાજ્યો હતાં, અને આર્થુરા (ઉર્ચુર) અને આર્કિટોમ (આર્કિટ) તેમના પાટનગર હતા. હવે ‘પાડય’નો વિચાર આપણે કરશું. ટાલેમીએ તેમને ‘પંડિનેાઇ’ કહ્યા છે, અને “ પંડિઓનનું રાજનગર ‘મોદુરા’ ” હતું, એમ પણ તેણે કહ્યું છે. મદ્રાસ ઇન્ડિયામાં આવેલું હાલનું ‘મદુરા’ ટાલેમીના વખતનું ‘મોદુરા’ હોવું જોઈએ, એમાં તો કાંઈ શક નથી. ટાલેમી કહે છે તેમ પાડય-દેશમાં દક્ષિણદિશાએ તિન્ને વહીતો સમાવેશ થતો હતો, અને ઉત્તરદિશાએ છેક કાર્ધમ્બુરની પર્વતગાંઠની ઉચ્ચ ભૂમિ સુધી તે દેશ વિસ્તરેલો હતો. ટાલેમીએ બે ચોડ રાજ્યોનો ઉલ્લેખ કરેલા છે તેમ બે પાડય રાજ્યોનો ઉલ્લેખ કરેલો નથી એ વાત ખરી છે. પણ તેથી અસોજના કાળમાં બે

‘બાલોત’ વગેરે જેટલાંક રાજપૂત-નામોના અંતમાં એ ‘ઓત’ પ્રત્યય નોવામાં આવે છે.^૧ આથી કરીને એવું અનુમાન થાય છે કે, ‘કેરળ’ (ચેર) અને ‘સાતિય’ નામક જાતિઓ મૂળ ઉત્તરદિગ્દુસ્તાનમાં રહેલી હશે, અને ત્યાંથી સ્થાનાંતર કરીને તેમણે પોતાનાં વસાહતસ્થાનો દક્ષિણદિગ્દુસ્તાનમાં સ્થાપ્યાં હશે. વળી, એ જૂના કાળમાં એ સ્થાનો ‘કેરળ’ અને ‘સાતિય’ નહિ કહેવાતાં હોય, પણ ‘કેરળપુત’ અને ‘સાતિયપુત’ કહેવાતાં હશે, એવું અનુમાન પણ કરી શકાય છે. પોતાની મૂળ જાતિના નામની ઉપરથી જેમનું નામ પડ્યું હોય અને જેમણે સ્થલાંતર કર્યું હોય, એવા લોકોના નામની ઉપરથી જે પ્રાંતોનું નામ પડ્યું હોય એવા પ્રાંતો આજે પણ આપણા નોવામાં આવે છે.^૨ ‘કેરલ’ (ચેર) ની અને ‘સાતિય’ ની બાબતમાં પણ એમ જ બનેલું હોવું નોંધવું. “ઐતરેય-આરણ્યક” આપણને કહે છે^૩ કે, ચેર લોકોનું વસતિસ્થાન મગધથી બહુ દૂર ન હતું. સંયુક્ત પ્રાંતોના મિરઝાપુર જિલ્લાના ‘ચેરો’ લોકો જ આ ‘ચેર’ લોકો કદાચ હશે. એ લોકો મલખારમાં સ્થાયી થયા તેના પહેલાં તેમણે દક્ષિણદિશામાં મ્થાનાંતર કર્યું હોય, એમ લાગે છે; કારણ કે, ધોમિક કૃત “પવનદૂત”માં^૪ ‘કેરલ’ લોકોનો ઉલ્લેખ કરતાં એવું જણાવેલું છે કે, તેઓ યયાતિનગરમાં વસતા હતા. મધ્યપ્રાંતોના પૂર્વભાગમાંના સોનપુરની નજીકમાં નાનુંસરખું ગામ છે તેને પ્રાચીન કાળના ‘યયાતિનગર’ તરીકે ઓળખાવવામાં

૧. જ. એ. સો. ઈ., ૧૯૦૬, પૃ. ૧૬૮ અને ટીકા ૪.

૨. રાજપૂતાનાના પશ્ચિમભાગમાં ‘શેખાવાટી’ અને ‘બીદાવાટી’ નામનાં જે પ્રદેશો છે તેમના નામ અનુક્રમે ‘શેખા’ના અને ‘બીદા’ના વંશજરૂપ ‘શેખાવટ’ અને ‘બીદાવટ’ લોકોના નામની ઉપરથી પડેલા છે.

૩. ૨, ૧, ૧.

૪. જ. એ. સો. ઈ. ૧૯૦૫, પૃ. ૪૮.

આવે છે ? તે જ પ્રમાણે ઉત્તરદિશામાં વસતા જે 'સેતેષ્ઠ' નોંધાને મેગારથેનીસે હિન્નેએવા ઠેર-અને "વિષ્ણુપુરાણ" માં તથા બીજમપર્વ "માં જૂનથી 'સનીય' અથવા 'સનીય' તરીકે જેમને ગણવામાં આવે-તે જ અગ્રોમ્હાલીન 'સાતિય' લોગ તો નહિ હોય ? દક્ષિણદિહુસ્તાનમાં તેમણે પોતાનું વસતિસ્થાન ય્યા સ્થાપેલું, જે ચોક્કમ નથી 'ટાંતેમીએ અને "પેરિપ્લસ" ના લેખકે દક્ષિણદિહુસ્તાનના સબખમાં જે હકીમત લખી રાખેલી છે તેની બારીક તપાસ આપણે કરીએ તો કદાચ કાંઈ કૂચી આપણને મળી આવે ખરી એ લેખકોએ દક્ષિણ-દિહુસ્તાનમાંના ચાર પ્રદેશો ગણાવેલા છે - (૧) સિમીરિકે, (૨) એઇએાઇ (૩) પંડિએાનિ, અને (૪) સોરેતર્ષ આપણે અમાલિ જી ગયા છીએ તેમ, 'પંડિએાનિ' તો 'પાડપ' છે, અને 'સોરેતર્ષ' તો 'ચાડ' છે 'સિમીરિકે'ને દમિર-ધકે'ની બરોબર ગણવામાં આવે છે એનો મોટો ભાગ 'કેરવપુત્ર'ના તાગામાં હતો વાર 'એઇએાઇ'નું શું ? 'મંડેકેટોસ'ના જુદલામાં કોઇક પ્રમંજે 'મંડેકેટોસ' લખાય છે, અને 'સેમિરિયા' ના જુદલામાં કોઇક પ્રમંજે 'એમિરિયા' લખાય છે, તો 'એઇએાઇ' ખરૂં જોના 'સેઇએાઇ' (=સાતિય) હશે, એમ આપણે ન માની શકીએ ? આ અનુમાન ખરૂં હોય તો હાલનું ત્રાવણકોર રાજ્ય અરોમ્મદાન 'સાતિયપ્રત'નું ગભ્ય દરે છે 'દમિર-ધકે' કેવલપતના તાગામાં

મહિષપુત્ર (માઇસોર)ના વાપઅકોણના ભાગનો. અને ' દદાય
 ત્રાવશુકારની' છેક ઉત્તરદિશાના ભાગનો સમાવેશ થતો હોવો જોઈએ.
 ' ચેરિપ્પમ 'ના લેખકના મુમયમાં ' મીઝિરિસ ' (= મુમિરિ-કાકુ)—
 અથવા તો, દાક્ષિણ્ય કંગનુર— કંગલપુત્રનું પાટનગર હતું. ટાંલેમીએ
 પોતાની નોંધ લખી તે કાળે ' કરીર '— એટલે કે, કાઠજનુર પ્રાંતમાંનું,
 કાવેરી નદીની ' ખાલુમાં ' આવેલું ' કાર '— તેનું પાટનગર હતું.^૨
 અશોકે દક્ષિણદિગ્વિસ્તારના જે રાજ્યોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે તે
 રાજ્યોની યોગ્ય સીમાઓ ડરાવવાનું કામ જલ્દ જ અર્ધ થઈ પડે
 છે: પરંતુ એટલું તો જણાય છે કે, મહિષપુત્ર (માઇસોર)ના
 ચિત્રમદુર્ગ પ્રાંતની ઉત્તરદિશાએ એ રાજ્યો પરસ્પર લગોલગ તેમ જ
 અશોકના સામ્રાજ્યના બીજાં રાજ્યોની જોડાએડ આવી રહેલાં હોવાં
 જોઈએ. અગોકના ગૌણ શિક્ષાલેખોની ત્રણ નકલો આ જ પ્રદેશમાંથી
 મળી આવેલી છે, એ હકીકત આ અનુમાનનું સમર્થન કરે છે. એ
 ભાગમાંના અશોકના પ્રદેશને જોડીને જ દક્ષિણનાં રાજ્યો આવી
 રહેલાં ન હોત તો ત્યાં પોતાના ગૌણ શિક્ષાલેખોની ત્રણ નકલો
 તદ્દન પાસેપાસે જ કાતરાવવાની જરૂર તેને શા માટે રહેત ? આથી
 કરીને ' ચોડ ' તથા (ઉત્તર) ' પાંડ્ય ' અને ' કેરલપુત્ર ' નામક
 રાજ્યોનાં જ એ રાજ્યો હતાં, એમ હવે આપણે ખાતરીથી કહી
 શકીએ છીએ.

તે સમજાવે છે, અને તેઓ (ખોટા માર્ગે જતા) અટકે એમ
 ઇચ્છે છે. દેવેને લાડકો પથ્થાતાપ કરે છે તો પશુ બુઝવાન છે.
 (આથી કરીને) તેમને કહેવાતું કે, 'તેમણે સરમની લાગણી દર્શાવવી
 જોઈએ, અને તેમને હાનિ કરવી ન જોઈએ' " આની ઉપરથી
 એમ જણાય છે કે, આટલો (જંગલના પ્રદેશોમાં વસતા લોકો)
 સંપૂર્ણ રીતે અશોકના તાગામાં જ ન હતા, પણ તેઓ કાષ્ઠક-સ્વતંત્રતા
 ભોગવતા હતા. આમ ન હોત તો ઉપરના પ્રકારનું લખાણ કરવાનો
 કાષ્ઠ અર્થ ન હતો. તેમણે તેને પોતાને (અશોકને) કાષ્ઠ તુલ્યાન
 કર્યું નથી, અને તે સજા દ્વારાની શક્તિ ધરાવે છે તો પણ તે પોને,
 ધર્મનો ચુસ્ત અનુયાયી થએલો હોવાથી 'મામ' (સમજાવટ) થી
 તેમને પોતાની જાણુમાં મેળવી લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે એ જ એમ
 જણાવી આપે છે કે, આટલો કાષ્ઠક જરો સ્વતંત્ર હતા. આ
 'આટલો' કાષ્ઠ હશે? પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધિની તથા વિધ્યામૂલીયોની
 અને વૈદ્યોની સાથેસાથે જ તેમને ગણાવવામાં આવેલા છે, અમુક
 એક તામ્રપત્રમાં કહ્યું છે કે, પાગિરાજક ગંગા હરિનન્ દલાના
 રાજ્યનો તેમ જ અદાર અટવી-રાજ્યનો રાજા હતો.^૧ હાલના
 જુદાં જુદાં પ્રાચીન નામ 'દલાશ' તુ જુનું રૂપ 'દલાશ' હોતું
 જોઈએ. શુભવશના ગજદાળમાં જે અટવી-દેશમાં અદાર નાના
 ગામનો સમાવેશ થતો હતો તે અટવી-દેશ વાષેવખડથી માંડીને
 છેક ઉડિયા(ઓરિસ્સા)ના દરિયાકાંઠા સુધી પ્રમરેલો હોવો
 જોઈએ. રૂપનાયકાથી અને મહાત્મ(સદસામ)માંથી અશોકના
 પાંચ ગૌણ સિતાલેખોની નકલો સાથી મળી આવી હો, એ દબે
 સમજાવે. એ જન્મે સ્થળો અટવી-દેશની પૂર્વદિશાની અને પશ્ચિમ-

ઉદેશને અગ્રે 'સમિસતિ ને દેયાન-પિયે અપાય તિ પ
 ચવિયે સમિતયે' એમ કહ્યું છે તેની સાથે આ લખાણ સરખાવો.
 (૯ મ, પૃ. ૮૬-૬૦)

દિશાની સરહદની પાસે તે વખતે વસેલાં હતાં. ધવલીના અને વાવગઢના શિલાલેખમાં અશોકે પોતાના અમલદારોને કહ્યું છે કે, સરહદી પ્રદેશોના લોકોની ખૂબી અશોક સદાનુસૂતિ દર્શાવે છે અને તેમને ને પોતે ચાહે છે, એવી તેની પોતાની નીતિ તે લોકોને તેમણે જણાવી દેવી. અટવી સિવાયનું બીજું કોઈ પણ સ્વતંત્ર કે અર્ધસ્વતંત્ર રાજ્ય ઉડિયામાં અશોકના સામ્રાજ્યની લગભગ હોઠ રોકે નહિ.

અશોકના સામ્રાજ્યના વિસ્તારનો લગભગ ચોક્કસ ખ્યાલ આ રીતે આપણે મેળવ્યો છે. દ્વોપકલ્પના, દક્ષિણભાગમાં ચોડ તથા પાંડય તેમજ સાતિયપુત્ર અને કેરલપુત્ર રાજ્યોના તાબામાં જે પ્રદેશ હતા તેને બાદ કરીએ તો બાકીનો લગભગ બધો હિંદુસ્તાન-દેશ અશોકના તાબામાં હતો. પૂર્વદિશામાં મદ્રાસની પાસેના પુલિહટ-થી માંડીને ઉત્તરદિશામાં ચિતલદુર્ગને (જે સ્થળેથી અશોકના પાંચ ગોણુ શિલાલેખોની ત્રણ નકલો મળી આવેલી છે તેને) જોડીને પશ્ચિમદિશાના છેક ઉત્તરબિંદુરૂપ દક્ષિણ-કાનડા પ્રાંત સુધી હિંદુસ્તાનના નકશામાં લીટી દોરી હોય તો તે અશોકના પોતાના સામ્રાજ્યની દક્ષિણદિશાની સરહદ દર્શાવે.

ચક્ર ગએલો મીસગનો રાજા બીજો દોતેમી દિવાડેદસ જ અશોકે
 ઉત્તેખેનો 'દુરમાય' હતો બ્યુદતર માહેમે કથ્યુ છે તેમ, અશોકે
 જણાવેનો 'અતેકિન' અથવા 'અંતિગિનિ' રાજા ગ્રીમનો 'અટિગોનસ'
 રાજા ન હતો પણ 'અટિગેનિમ' રાજા હતો ૧ પણ 'અટિગેનિસ'
 નામક કોઈ પણ રાજા આપણા જણવામાં આવેનો ન હોવાથી
 છ સ પૂર્વે ૨૭૧થી ઇ સ. પૂર્વે ૨૩૬ સુધીમાં થઈ ગએલો
 મેમિડોનિયાના રાજા અટિગોનસ ગોનેટસને અશોકે ઢહેતા, 'અંતેગિનિ'
 તરીકે ઓળખાવવામાં આવેનો છે આશરે ઇ સ. પૂર્વે ૩૦૦થી
 આશરે ઇ સ. પૂર્વે ૨૫૦ સુધીમાં થઈ ગએલો સીરીનનો મેગામ
 રાજા જ અશોકે ઉલ્લેખેનો 'મગ હમે, એ દેખીતુ છે પરંતુ
 'અલિન્દ્ર' (અલિન્દ્ર) ની ગામતમાં કોઈક મનમે ગદેનો છે
 કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે કે, ઇ સ પૂર્વે ૨૭૨થી આશરે ઇ સ.
 પૂર્વે ૨૫૫ સુધીમાં થઈ ગએલો એપિરમનો રાજા એનેક્રાડ જ
 અશોકે જણાવેનો 'અલિકથ' (અલિન્દ્ર) હોવો જોઈએ બીજા

સાથે અશોકે કાંઈ પણ મૈત્રીનો મંબંધ બાંધ્યો હતો કે કેમ ? એ રાજાઓની સાથે તેણે કાંઈ પણ રાજકીય અંતર્વ્યવહાર ચાલુ કર્યો હતો કે કેમ ? એ રાજાઓના પ્રદેશની અને અશોકના સામ્રાજ્યની વચ્ચે કાંઈ જ અંતર હોતું નોંધ્યું; અને તેથી દેખીતી રીતે એવું અનુમાન થઈ શકે છે કે, સીરિયાની પેટી બાબતે તો હિંદુસ્તાનની અને યવનરાજ્યોની વચ્ચે કાંઈ પણ રાજકીય અંતર્વ્યવહાર નહિ હોય. પણ અશોકનો તેરમો મુખ્ય શિક્ષાલેખ તો સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે, ગ્રીસના એ રાજાઓના દરબારમાં દૂતો (એમચીઓ) મોકલવાનો રિવાજ અશોકે રાખ્યો હતો. વળી, અશોકના મમકાલીન રાજા ટાલેમી દ્વિતીયે ' ડાયોનીસિયસ ' નામક એલચીને મૈયાંરાજના દરબારમાં મોકલ્યો હતો, એ હકીકત પણ આપણા બધાવામાં છે.

પોતાના મમકાલીન ગ્રીસના રાજાઓને જે ઉલ્લેખ અશોકે કરેલો છે તેનો આધાર લઈને અશોકના કાળની ગણતરી વધારે ચોક્કસપણે કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવેલો છે. પરંતુ પ્રથમ તો એ યવનરાજ્યોનો ઉલ્લેખ જે શિક્ષાલેખોમાં કરેલો હોય તે શિક્ષાલેખો અશોકના રાજકાળના કયા ચાલુ વર્ષમાં કેતરાવેલા હતા તે નક્કી કરીને તેના જ આધારે આપણે આપણી ગણતરી કરી શકીએ. આપણે નોંધ ગયા છીએ કે, અશોકના ચૌદ મુખ્ય શિક્ષાલેખો પૈકીના બીજા અને તેરમો મુખ્ય શિક્ષાલેખમાં અશોકે એ યવનરાજ્યોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. પરંતુ અશોકના રાજકાળના કયા ચાલુ વર્ષમાં તે શિક્ષાલેખો કેતરાયા હશે ? સેનાર્ત સાહેબ એવું માને છે કે, અશોકે પોતાના રાજકાળના ચૌદમા વર્ષમાં પોતાના બધા શિક્ષાલેખો કેતરાવેલા હતા; અને બધા યુરોપીય વિદ્વાનોએ આ મતનું સમર્થન કર્યું છે. પરંતુ શ્રીયુત હરિત કૃષ્ણ દેવ નામક જગણી યુવકે “અશોકકથા ધર્મલિપિ” (અશોકની ધર્મલિપિઓ) નામક પોતાના અગ્રેજી અંધમાં ઉપરના મતની ચોક્કસતાની બાબતમાં શંકા બિઠાવી છે; અને એ લેખકનું કહેવું ચોક્કસ લાગે છે. કારણે બતાવીને તેણે એમ બતાવી આપ્યું છે કે,

અશોભનો નિદાન બીજો અને તેરમો મુખ્ય સિદ્ધાંતેષ તે તેના રાજકાળના સત્તાવીસમા ચાલુ વર્ષના પહેલા કાતરાયો નહિ હોય^૧ ઉક્ત બન્ને સિદ્ધાંતેષો અશોભના રાજકાળના અગ્રવીસમા વર્ષમા કાતરાયા હતા, એમ આપણે ધારીએ તો જે વર્ષમા શ્રીમતા પૂર્વોક્ત પાત્ર ગણ્યો જીવતા હોય તે વર્ષની માથે ઉભા અગ્રવીસમા વર્ષનો મેળ મળવે જોઈએ તેરમા મુખ્ય સિદ્ધાંતેષમા ઉ નેખેત્રો અભિચ્છદ (અભિચ્છદર) અને એપિરસનો અભિચ્છદર એ જ વ્યક્તિ હોય તો ઇ સ પૂર્વે ૨૭૦ની અને ઇ સ પૂર્વે ૨૫૫ની વચ્ચે અશો ના રાજા ળનું અગ્રવીસમું વર્ષ આવતું જોઈએ પણ કારિયનો એનરકાડર જ અશોભાલીન અભિચ્છદ (અભિચ્છદર) હોય તો ઇ સ પૂર્વે ૨૫૨ની અને ઇ સ પૂર્વે ૨૫૦ની વચ્ચે અશોકના રાજા ળનું અગ્રવીસમું વર્ષ આવતું જોઈએ ઉપરના બે અનુમાનો પૈકીનું બીજું અનુમાન વધારે માન્ય થાય તેવું છે,^૨ એટલે કે, કારિયનો એનરકાડર જ અશોભાલીન અભિચ્છદ (અભિચ્છદર) હોવો જોઈએ. આ

૧ એ લેખકની કહીવડ આવી છે. અશોભનો સાતમો સ્તબ્દેષ તેના રાજકાળના સત્તાવીસમા વર્ષમા કાતરાયો હતા. ધર્મનો પ્રચાર રવાના હોવાથી અશોકે પોતે એ વર્ષ સુધીમા જે અને અને વિવિધ ઉપાયો ચલાવ્યા હતા તેમનું સિદ્ધાંતેષમા ઉક્ત સ્તબ્દેષમા તેણે કહ્યું છે, એક સૌ વિદ્વાનો સ્વીકારે છે શ્રીસુતા રાજાઓના રાજ્યોના પરોપધારના મો રવા (જુઓ બીજો મુખ્ય સિદ્ધાંતેષ) અને ધર્મનો પ્રચાર રવા (જુઓ તેમજો મુખ્ય સિદ્ધાંતેષ) જે એટલા જવા મહત્ત્વના હાનો હતા કે, એ પરદેશોમા એ કામે વાગે અરે ફત્તેહમદ નીવડવા છે એવું તેના ભણવામા આવતું હોત તો તેનો પોતાનો સાતમો સ્તબ્દેષ કાતરાયો તે વખતે એ વાતનો ઉદ્દેષ તેણે તેમા જરૂર થઈ હોત પરંતુ તેવું નહીં, જે ખાસ ધ્યાનમા લેવા જેવું છે અને તેથી આપણે એમ કહી શકીએ ડીએ કે, અશોકનો સાતમો સ્તબ્દેષ કાતરાયો તેના પહેલા-એટલે કે, અશોભના રાજકાળના સત્તાવીસમા ચાલુ વર્ષના પહેલા-તેનો બીજો અને તેરમો મુખ્ય સિદ્ધાંતેષ કાતરાયો નહિ હોય.

૨ જ રો. એ સો, ૧૯૧૪, પૃ ૬૪૫

હોધને આપણે એવું અનુમાન કરી શકીએ કે, ‘ઇ. સ. પૂર્વે ૨૫૧’, એ અશોકના રાજકાળનું અઠાવીસમું વર્ષ હશે. આ ગણતરી ખરી હોય તો આપણે એમ કહી શકીએ કે, આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૨૭૬માં અશોક ગાદીએ બેઠો હોવાનો નેપથ્ય છે. આવી ગણતરીનું પરિણામ શમે તે આવે; પરંતુ તે પરિણામનો આધાર જે મુખ્ય બાબતોની ઉપર રહે છે:—(૧) અશોકના ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખો પૈકીના બીજા અને તેરમા શિલાલેખનું વર્ષ; અને (૨) તેરમા મુખ્ય શિલાલેખમાં જણાવેલા અલિકશ્વર (અલિકસુંદર) ખી ખરેખરી જોળખાણુ. આ બંને બાબતોમાં અનિશ્ચિતતાનો ધણો અંશ રહેલો હોવાથી, ‘અશોક કયા વર્ષમાં ગાદીએ આવ્યો ?’ એ ચોક્કસપણે નક્કી થઈ શકે તેમ નથી.

અશોકના સામ્રાજ્યના વિસ્તારની બાબતમાં આપણે ઘણા સારા ખ્યાલ બાધી ગયા. તેના ઉપર કેવા પ્રકારનો અમલ ચાલતો હતો, એનો ખ્યાલ બાંધવાનો પ્રયત્ન હવે આપણે કરશું. મૌર્યવંશના રાજાઓની રાજ્યપદ્ધતિ સામાન્યતઃ કેવા પ્રકારની હતી, એનો ખ્યાલ તો કૌટિલ્યકૃત “અર્થશાસ્ત્ર” અને મેગાસ્થનીસની નોંધ વાંચતા આપણને આવી શકે છે. પરંતુ આપણે તો અશોકના પોતાના શિલાલેખોમાંથી જ તેની રાજ્યપદ્ધતિની માહિતી મેળવવા ધારીએ છીએ. આ જાતની તપાસ ઠાંધ ઉપરછછી નહિ નીવડે. અગાઉ આપણા જાણવામાં ન આવી હોય એવી અનેક બાબતો પરત્વે ઘણું નવું જાણવાનું એ રીતે

અશોકના રાજકાળમાં 'પ્રાંતિક સરકાર'ની રાજ્યપદ્ધતિ અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી, એમ તેના પોતાના લેખો સ્પષ્ટપણે બતાવી આપે છે. પરંતુ તેની પછીના ચાલી ગુપ્તવંશના કાળની માફક તેના પોતાના કાળમાં પણ પ્રાંતિક હકિમો એ પ્રકારના હતા. રાજકીય દૃષ્ટિએ જે પ્રાંતો મહત્વના લાગતા-અને તેથી - કરીને જેમની વ્યવસ્થા વફાદારીથી અને સુક્રિયપુરસ્કર કરવાની જરૂર જણાતો - તે પ્રાંતો રાજ્યવંશના યુગ્મને સોંપવામાં આવતા, અને તેઓ 'કુમારો' કહેવાતા. જે ચાર પ્રાંતોના સુખા તરીકે ચાર કુમારોની નીમણૂક થએલી તે ચાર પ્રાંતોનો ઉલ્લેખ અશોકની ધર્મલિપિઓમાં થએલો છે. મધ્યારના મુખ્ય સ્થળ(તક્ષશિલા)માં એવો એક કુમાર નીમાયો હતો; દારણ કે, તે સરહદી પ્રાંત હતો તેથી તેની વ્યવસ્થા સંભાળ-પૂર્વક કરે તેવા વિશ્વાસ હકિમને ત્યાં નીમવાની જરૂર અશોકને જણાઈ હતી. સુવર્ણગિરિમાં એવો જ બીજો કુમાર નીમાયો હતો. એ સ્થળ કયું દર્શે ? એ પ્રશ્નનો સતોષકારક ખુલાસો હજી સુધી થયો નથી. તેમ છતાં પણ એક દક્ષિણદિશામાં ચોક્કસ તથા પાંડવ અને દેરકપુત્ર નામક રાજાઓના સ્વતંત્ર પ્રદેશોને જોડીને આવી રહેલા સરહદી પ્રાંતનું તે પાટનગર હતું, એમાં તો કાંઈ શક હોઈ શકે નહિ. ત્રીજા કુમારને કલિંગદેશ સોંપાયો હતો, અને તેનું પાટનગર 'તોસલી' હતું. ધવલી ગામમાંથી અશોકના ચૈત્ર મુખ્ય શિલાલેખોની એક નકલ મળી આવેલી હોવાથી તે જ અશોકકાલીન 'તોસલી' એક હોવું જોઈએ. એ પ્રાંત તુરતમાં જ જીતી લેવામાં આવ્યો હતો તેથી કાંઈક વિશ્વાસપાત્ર અને ચાલાક હકિમને તેની સોંપણી કરવાની જરૂર અશોકને જણાઈ હતી; અને તેથી જ અશોક પોતાના કુમારને તેની સુખાગીરી સોંપી હતી. ચોથો કુમાર જે પ્રાંતનો સુખ નીમાયો હતો તે પ્રાંતનું પાટનગર 'ઉલ્લપિની' હતું. તે કાંઈ સરહદી પ્રાંત ન હતો. વળી તે કાંઈ તાજેતરમાં જ જીતાયો ન હતો. તેમ છતાં પણ રાજકીય દૃષ્ટિએ અશોકને તે પ્રાંત બહુ

મહત્વનો લાગ્યો હશે તેથી જ તેણે રાજવંશના કુમારને તેની સોંપણી કરવાનું યોગ્ય ધાર્યું હતું. અશોકના રાજકાળમાં કાંઈ આટલા જ પ્રાંતિક હાકિમો નહિ હોય. જેવી રીતે કેટલાક પ્રાંતોની ઉપર કુમારો અમલ ભોગવતા હતા તેવી જ રીતે રાજકુટુંબની સાથે કાંઈ પણ સગપણ ન ધરાવનારા હાકિમોના અમલની નીચે રહેલા ખીજ પણ કેટલાક પ્રાંતો અશોકના વખતમાં હોવા જોઈએ. અશોકના પોતાના લખાણોમાંથી આવા પ્રકારના હાકિમનો એક પણ દાખલો મળી આવતો નથી, એ વાત ખરી છે. તેમ છતાં પણ જૂનાગઢની પાસેના ગિરનાર પર્વતની બાજુમાં જ રુદ્રદામાનો જે શિલાલેખ છે તેમાંથી આ પ્રકારના હાકિમનો એક દાખલો આપણને મળે છે. રુદ્રદામાના શિલાલેખમાં એવું લખેલું છે કે, અંદ્ર્યસના કાળમાં સુરાષ્ટ્ર- (કાકિયાવાડ) નો હાકિમ 'વૈશ્ય પુષ્યગુપ્ત' હતો, અને અશોકના રાજકાળમાં યવનરાજ તુષારપ તેનો હાકિમ હતો. ૧ રાજને-અને તેમાં પણ યવનરાજને-પ્રાંતિક હાકિમ તરીકે નીમવામાં આવેલો, એ જાણીને નવાઈ પામવાની જરૂર નથી. અમેરના રાજ 'રાજ માનસિંહ'ને બંગાળના હાકિમ તરીકે અકબરે નીમ્યો હતો, એ આપણે ક્યાં નથી જાણતા ? ગુપ્તકાળમાં પણ કેટલાક પ્રાંતિક હાકિમો 'મહારાજ' કહેવાતા, એમ ઇતિહાસ આપણને દે છે. ૨

દામોદરપુરના તામ્રપત્રો આપણને ચોખ્ખેચોખ્ખું જણાવે છે કે, ગુપ્તકાળમાં દરેક પ્રાંત (મુક્તિ) માં અનેક મહાલ (વિષય) નો સમાવેશ થતો હતો, અને પ્રાંતના સુબાની નીમણૂક રાજના હાથે થતી ત્યારે મહાલના વહીવટદારની નીમણૂક પ્રાંતના સુબાના હાથે થતી હતી. અશોકના કાળમાં દેશના વિભાગને માટે અને

૧. એ. ઇ., ૮, ૪૩ અને ૪૬-૪૭.

૨. એ. ઇ., ૧૫, ૧૩૬ અને ૧૩૮

૩. એ. ઇ., ૧૫, ૧૨૭ અને આગળ.

ઉપવિભાગને માટે ક્યા શબ્દો વપરાતા હતા, એ આપણે જાણતા નથી, પણ એટલું તો જાણ્યું છે કે, મહાલના વહીવટદારની નીમણું રાખના હાથે થતી ન હતી, પણ પ્રાંતના સુબાના હાથે થતી હતી સિદ્ધપુર(સિદ્ધપુર)માંથી અરોડના પાંચ ગાંધી સિલાસેબોની જે નકલો મળી આવેલી છે તે આ વાતને પુષ્ટિ આપે છે એમાં અરોડે ઇસિલના મહામાત્રોને બારોબાર સુબોધન કરેલું નથી, પણ પોતાના આર્યપુત્ર(કુમાર)ની મારફતે અને દક્ષિણના જે પ્રાંતનું પાટનગર 'સુવર્ણગિરિ' હતું તે પ્રાંતના ઉપરિ મહામાત્રોની મારફતે તેણે ઇસિલના મહામાત્રોને સુબોધન કરેલું છે આનો અર્થ એવો થાય છે કે, સુવર્ણગિરિ પ્રાંતમાં અને મહાનોનો સમાવેશ થતો હતો અને એ મહાનો પૈકીના એક મહાલનું મુખ્ય સ્થળ 'ઇસિલ' હતું સિદ્ધપુર(સિદ્ધપુર)વાળા સિલાસેબો એમાં જ કોતરાયા હતા વળી કૌશાલીના અને સાગનાથના મહામાત્રોને અરોડે બારોબાર હુકમો છોડેલા તેમ ઇસિલના મહામાત્રોને બારોબાર હુકમ ન મોકલતા કુમાર(આર્યપુત્ર)ની મારફતે અરોડે પોતાના હુકમ મોકલેના તેથી કરીને આપણે એવો જ નિર્ણય કરી શકીએ છીએ કે, પ્રાંતિક હકિમેને-નિદાન કુમારોને-પોતાના મહાલોના વહીવટદારોની નીમણું કરવાનો અધિકાર આપવામાં આવેલો હતો. ગુપ્તકાળમાં પણ એ જ રિવાજ ચાલુ હતો તુરતમાં જ તામે કરેલા કલિગદેશના કસ્બાદૃષ્ટ 'સમાપા'ની બાબતમાં પણ એવું જ કહી શકાય છે વાવગઢ-(જૈનગઢ)ના લેખમાં અરોડે સમાપાના મહામાત્રોને સીધેસીધા હુકમો છોડ્યા નથી, પણ એ હુકમો એ મહામાત્રોને પહોંચાડવાની આજ્ઞા કરેલી છે જેથી રીતે, તોચલીના કુમારની મારફતે એ હુકમો સમાપાના મહામાત્રોને અરોડે પહોંચાડાયા હશે.

એમ જણાય છે; કારણ કે, ત્યાં જ્યાં પ્રાંતિક સરકારને અરોકિ સંબોધન કરેલું છે ત્યાં ત્યાં માત્ર કુમારને ઉદ્દેશીને જ કાંઈ કંઈ નથી, પણ કુમારને અને તેના મહામાત્રોને સાથેસાથે જ ઉદ્દેશીને કહ્યું છે. વહીવટીને અને વાવગઢનો બીજો લેખ આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. તે જ પ્રમાણે સ્થાનિક સરકાર પોતાના તાબાના મહાસના વહીવટદારોને હુકમ છેડવા માગતી ત્યારેત્યારે કુમાર (આર્યપુત્ર) તેમ કરતો નહિ, પણ કુમાર અને તેના મહામાત્રો સાથે મળીને તેમ કરતા. સિદ્ધપુર (સિદ્ધાપુર)નો લેખ આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. આમ થાય તે કુદરતી જ છે; કારણ કે, પ્રાંતના સુખાની ઉપર કોઈ પણ જાતનો દાગ ન રહે તો તે સ્વતંત્ર રાજ્ય થઈ જાય, એવો ભય રહે છે. દ્વંદ્વામાં કહીએ તો, અરોકના કાળમાં આર્યપુત્રની સત્તા કુમાર અને તેના મહામાત્રો મળીને જે મંત્રીમંડળ બનતું તેની સત્તા ખરૂં જોતાં હતી.

પોતાના ત્રીજા મુખ્ય શિક્ષાલેખમાં અરોકિ જણુ પ્રકારના અધિકારીઓ ગણાવેલા છે—(૧) પ્રદેશિકો; (૨) રાજુકા; અને (૩) ચુકતો. અરોકિ ‘ચુકત’ શબ્દનો જે અર્થ કરેલો તે જ અર્થવાળો એ જ શબ્દ કૌટિલ્યકૃત “અર્થશાસ્ત્ર” માં પણ વપરાયેલો છે એ હકીકતની તરફ ધ્યાન આપવું. ‘ચામસ માહેએ આપણું જ્ઞાન પ્રથમ ખેંચ્યું હતું.’^૧ ‘તાબાનો અમલદાર,’ એવો તેનો અર્થ ચામસ માહેએ કરેલો છે; પરંતુ કૌટિલ્યના કથનના આધારે આપણે ‘ચુકત’ નામક અધિકારીનો વધારે ચોક્કસ ખ્યાલ બાધી શકીએ છીએ. કૌટિલ્યે ‘ચુકતો’નો તેમ જ તેમના મદદનીશ ‘ઉપચુકતો’નો ઉલ્લેખ કરેલો છે. તેમની ફરજો એક જ પ્રકારની હતી. કૌટિલ્યે બે પ્રકરણોમાં એમની ફરજોનું વર્ણન કરેલું છે. એ બે પ્રકરણો કાળજીપૂર્વક વાંચી જતાં આપણને ખાતરી થાય છે કે, તેઓ ખાંસ કરીને મહાસના વહીવટદારો હતા. તેઓ રાજાની મિલકતની વ્યવસ્થા

કરતા તેમ જ મહેસુલ બિયરાવતા અને તેનો હિમાબ રાખતા, અને મહેસુલમાં વધારો થવાનો મલક લાગતો ત્યારેત્યારે અર્થ કરવાની સત્તા ધરાવતા યોમસ સાહેબે “માનવ-ધર્મ-શાસ્ત્ર”માંથી જે સ્તોત્ર ઉદ્ધૃત કરેલો છે તે આ વાતને ટેકા આપે છે મનુ બજવાને કથુ છે કે, બોવાઈ ગયેલી મિલ્કત પાછી જડે ત્યારેત્યારે યુક્તોના કબજામાં રહેતી જોઈએ. આથી કરીને એમ કહી શકાય છે કે, રાજાનું મહેસુલ બિયરાવવાનું અને રાજાની મિલ્કત સંભાળવાનું કામ એ અધિકારીઓને મોપવામાં આવેલું હતું ત્યારપછીના કાળમાં પણ ‘યુક્ત’ અને ‘ઉપયુક્ત’ ચાલુ રહ્યા હતા, એ ખાસ ખ્યાનમાં રાખવાનું છે શક ૮૫૩- (૪ સ ૬૩૦) ની સાનમાં રાષ્ટ્રકૂટ વસતો રાજા ચોથો ગોવિંદ પોતાના એક તામ્રપત્રમાં ‘રાષ્ટ્રપતિ’ તથા ‘ગ્રામકૂટ’ અને ‘મહતર’ નામક અધિકારીઓની સાથે સાથે ‘યુક્ત’નો અને ‘ઉપયુક્ત’નો ઉલ્લેખ કરે છે^૧ ‘યુક્ત’ના અને ‘ઉપયુક્ત’ના બદલામાં કાર્ણક પ્રસંગે અનુક્રમે ‘આયુક્ત’ અને ‘વિનિયુક્ત’ પણ આપણી નજરે ચઢે છે અલ્પાદ્યાદમાં સમુદ્ર-શુભનો જે સ્તબલેખ છે તેમાં ‘આયુક્તો’નો ઉલ્લેખ કરેલો છે તેઓ “પોતાના બહુમળથી છૂતી લીધેલી, અનેક રાજાઓની મિલ્કત પાછી મેળવતા,”^૨ એવું એ સ્તબલેખમાં કહેલું છે શુધશુભના એક તામ્રપત્રમાં પણ ‘વિવધપતિ’ (મહાત-વહીવટદાર) તરફ ‘આયુક્ત’નો ઉલ્લેખ થયેલો છે^૩

કૌટિલ્યકૃત “અર્થશાસ્ત્ર”માં ‘પ્રોષ્ઠ’ નામક જે અધિકારીનો ઉલ્લેખ થયેલો છે તે જ અશોકકાળીન ‘પ્રોસિક’ હોવો જોઈએ, એવું અનુમાન યોમસ સાહેબે કરેલું છે, અને એ ચોખ્ખું જ લાગે છે યોમસ સાહેબે “અર્થશાસ્ત્ર”માંથી અનેક ફકરાઓ ટાંકીને અષ્ટપણે

૧ એ. ઇ. ૭, ૩૬-૪૦.

૨ એ. ઇ. ૧૫, ૧૩૮.

૩ ઈ. ઇ. ૭, ૩, ૨૪

એમ બતાવી આપ્યું છે કે, પ્રોફેટને “મહેસુલ જિઘરાવવું, અને શહેરની ચોકી ભરવી : એ કારોબારી ફરજો સોંપાએલી હતી.”^૧ પરંતુ એટલાથી જ બસ ન હતું. બે પ્રસંગે તેને ‘ધર્મરથ’ કહ્યો છે તેથી એમ જણાય છે કે, આયાધીશનું કામ પણ તેને સોંપવામાં આવેલું હતું. વળી, અમાત્ય(મંત્રી)ની સાથેસાથે જ તેની નોંધ ધએલી હોવાથી તે મોટો અધિકારી હોવો જોઈએ, એમ પણ કહી શકાય છે. રાજ્યના અધિકારીઓના પગારના અને મહેનતાણના મંત્રણમાં “અર્થશાસ્ત્ર”માં જે પ્રકરણ આવેલું છે તેમાં કહ્યું છે કે, અધ્યક્ષ- (સુપરિટેન્ડેન્ટ)ના પગારના કરતાં પ્રોફેટનો પગાર વધારે હોવો જોઈએ. ૨ આ હકીકત ઉપરની વાતને મળળ ટેકા આપે છે.

‘રાજ્યકો’ને કાઈક ખુલાસો બુદ્ધિસર સાહેબે આપણને આપેલો છે. ૩ “કુરુધમ્મ-ગતક”માંથી જિતારા આપીને તેમણે એમ બતાવી આપ્યું છે કે, એ ગ્રંથમાં જેને વિસ્તારપૂર્વક રજૂ કર્યું અથવા ‘રજૂ-ગ્રાહક’ કહ્યો છે તે જ અશોકકાલીન ‘રાજ્યક’ હોવો જોઈએ. ‘ગજ્ય’ને (દોરકાને) ઉપયોગ કરીને જમીનની માપણી કરવી, અને એ રીતે જમીનની મરહો નક્કી કરવી : એ તેની ફરજ હતી એમ “કુરુ-ધમ્મ-ગતક”માં કહ્યું છે. તેને ‘અમણ્ઠ’ કહ્યો છે તેથી બુદ્ધસર માહેબ એમ માને છે કે, પ્રોફેટના જેવો જ તે મોટો અમલદાર હોવો જોઈએ, અને હાલના મુઠ્ઠીખાતાના મહેસુલી અધિકારીને મળતો તે હોવો જોઈએ. વળી, સેકડો અને હજારો મનુષ્યોની ઉપર ગજ્યકોને નીમવામાં આવેલા હતા, એમ અશોકે પોતે જ કહ્યું છે તેથી પણ એવી ખાત્રી થાય છે કે, રજૂક મોટો અધિકારી હોવો જોઈએ.

૧ જ. રો. એ. સો, ૧૯૧૪, પૃ. ૩૮૩ અને આગળ; ૧૯૧૫, પૃ. ૧૧૨

૨ પૃ. ૨૪૫.

૩ સા. રો. એ. જ, ૪૭, પૃ. ૪૬૬ અને આગળ; ફિક્ટલ “સોશિયલ ઓર્ગેનિઝેશન્સ, એટ સેટેરા” (સામાજિક સંસ્થાઓ, વગેરે) (ભાષાતર), પૃ. ૧૪૮—૧૪૯.

અશોકના કાળમાં રજ્જુકને ‘વ્યવહાર’નું અને ‘દંડ’નું કામ સોંપાયું હતું, એટલે કે, મોબદલો આપવાની તેમજ સજા કરવાની સત્તા ધરાવનારો ન્યાયાધીશ તે હતો. રજ્જુકને આવા જ પ્રકારના ન્યાયાધીશોની નોંધ લેતા કહ્યું છે કે, નદીઓની સમાજ તેઓ રાખે છે તથા મીસરમાં જમીનની માપણી થાય છે તેવી જ રીતે તેઓ જમીનની માપણી કરે છે અને “જેને જેમ યોગ્ય હોય તેને તેમ ઇનામ આપવાની કે શિક્ષા કરવાની સત્તા ધરાવે છે.”^૧ આમ તખતી વેળાએ રજ્જુકને અશોકકાલીન ‘રજ્જુક’ યાદ આપ્યા હોય, એ બનવાનું જ છે; અને તેથી એમ પણ કહી શકાય છે કે, રજ્જુકો ન્યાયાધીશનું કામ કરતા એટલું જ નહિ, પણ મહેસુલી અધિકારીનું કામ પણ કરતા.

આના સંબંધમાં બીજા એક અધિકારીનો વિચાર કરવાનો રહે છે. ધવલીના અને ચાવગઢના જૂદા જૂદા લેખો પૈકીના પહેલા લેખમાં અશોકે તેને ‘નગલ-ચિયોદ્ધારક’ (નગર-વ્યવહારક) કહ્યો છે. “અર્થશાસ્ત્ર”માં જેને ‘પૌર-વ્યાવહારક’ કહ્યો છે તે જ અશોક-કાલીન ‘નગર-વ્યવહારક’ હોવો જોઈએ. માત્ર મહાધના મુખ્ય સ્થળોએ જ ન્યાયાધીશનું કામ તે કરતો હશે, એમ લાગે છે. તેને જે પગાર મળતો તેનો વિચાર આપણે કરીએ તો તો કુમારનો મોનો અને તેનો મોનો એકસરખો હતો. પ્રોટેક્ટ (પ્રોટેક્ટ)ની પાયરીથી ચઢતી પાયરીનો તે હતો, એટલું તો ચોક્કસ છે.

---

૧ “પોલિટિકલ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા ઇન્ડિયા ફ્રોમ ધી ઓરિજિન ઓફ પરીક્ષિત ટુ ધી કોન્સ્ટિટ્યુશન ઓફ ધી ગ્રામ ઇન્ડિયા” (પરીક્ષિતના રાજ્યાભિવેકથી માલીને ગ્રામવસના વિનાશ પર્વતનો માચીન દિદુસ્તાનનો રાજકીય ઇતિહાસ) નામના પોલના અલેક્સાન્ડરના પ્રીયુત હેમચંદ્ર રાયચોધરીએ આ વાતની તરફ પ્રથમ આપણું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું.

અન્ય પ્રકારના ચારેક અધિકારીઓનો ઉલ્લેખ અશોકે પોતાની ધર્મલિપિઓમાં કરેલો છે. તે પૈકીના ત્રણ અધિકારીઓનાં નામ અશોકના ખારમા મુખ્ય શિલાલેખમાં જોવામાં આવે છે. ‘ધંમ-મહામાત’ તથા ‘इयिस्सस्स-महामात’ અને ‘ब्रह्ममुमिक’ : એ એમનાં નામ છે. ‘ધંમ-મહામાત’ની ઝાળખાણુ થોડા વખતમાં આપણે કરી લેવાના છીએ. ‘इयिस्सस्स-महामात’ ખરું જોતાં ‘इयिस्स-महामात’ [સીઓના અભ્યક્ષ (સુપરિટેન્ડેંટ) રૂપગદામાત્ર] હોવો જોઈએ. કૌટિલ્યકૃત “अर्थशास्त्र”માંથી આ અધિકારીનું નામ મળી આવતું નથી. તેમ છતાં પણ તેની ફરજનું અનુમાન સહેલાઈથી થઈ શકે તેમ છે. જેણે કૌટિલ્યકૃત “अर्थशास्त्र”નો ખારીક અભ્યાસ કર્યો હશે તે એટલું તો જાણતો જ હશે કે, કૌટિલ્યે પોતાના એ પ્રથમાના ‘धर्मस्थीय’ નામક પ્રકરણમાં ઓઝોને સગતા જૂદા જુદા અધરા પ્રશ્નો-સીઓનું ભરણુપોષણ, સીઓનો સ્વછંદ, સીઓનું દરણુ, વગેરે વગેરે પ્રશ્નો-ચર્ચેલા છે. નિરાધાર સીઓ ગર્ભવતી હોય ત્યારે અને તેઓ જાળકને જન્મ આપે ત્યારે તેમનું ભરણુપોષણ કરવું, એ સરકારની પોતાની ફરજ છે : એમ સરકાર પોતે સમજતી હતી. અશોકના કાળમાં ખાસ આ જ કામે અધિકારી નીમાયો હોય, અને તે ‘इयिસ્સ’ કહેવાતો હોય. એમ માની શકાય છે. પરંતુ અશોકે જેમને ‘ब्रह्ममुमिक’ કહ્યા છે તે કેવા પ્રકારના અધિકારી હશે ? એ મમજવું જરા અઘરું થઈ પડે છે. સદરકુ અધિકારીના ઉક્ત નામના પહેલા બે અક્ષર ‘ब्रज’ હશે, એવું અનુમાન કરવામાં આવે છે. કૌટિલ્યકૃત “अर्थशास्त्र”માં ત્રણ સ્થળે ‘ब्रज’ શબ્દ વપરાયેલો છે. “ गायो, भेसो, जजरा, घेटां, जवेडा, जेटो, घोडा અને अन्यरा : એ સૌના ધણુ ” : એવો તેનો અર્થ “अर्थशास्त्र”માં કરેલો છે. આ માધનેને સંધને રાજ્યને મહેસુલ મળતું હતું એ જ અંથના અમુક એક પ્રકરણમાં તો ‘गोड्यक्ष’નો પણ ઉલ્લેખ કરેલો છે. એ ‘गोड्यक्ष’ [ગાયોનો અભ્યક્ષ (સુપરિટેન્ડેંટ)] રાજના ‘ब्रज’ની

વ્યવસ્થા રાખતો તથા દોરને ડાહ્યરતો અને રાજકુટુંબનું દુધાણ્ય (ડરી) સલાળતો.^૧ આથી કરીને એવું અનુમાન થઇ શકે છે કે, રાજનાં પોતાના અથવા તો ખાનગી વ્યક્તિના તેમ જ રાજકુટુંબને માત્ર પૂરો પાડતાં અથવા રાજ્યને નાણાનું ઉત્પન્ન કરાવતા દોરોના અધિકારીઓને ‘મંજૂરમિત્ર’ તરીકે અગ્રેષ્ઠ ઓળખાવ્યા હશે.

અહીં હવે માત્ર એક જ અધિકારીનો વિચાર કરવાનો રહે છે. તેનું નામ ‘અંત-મહામાત્ર’ (અંત-મહામાત્ર) છે. ‘સરદદી પ્રદેશોના મહામાત્રો’ : એવો એનો અર્થ કરવામાં આવેલો છે. અશોકે પોતાના પહેલા સ્તંભનેખર્માં તેમનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. અશોકના પોતાના પ્રદેશમાં વસતા અસ્થિર મનના લોકોને ધર્મને અનુસરવાની બાબતમાં સમજાવવાનું કામ ગમે તે પ્રકારના તેના અધિકારીઓ કરતા હતા તેવી જ રીતે દેખીતી રીતે રાજ્યની દહની બહાર વસતા લોકોને તે પ્રમાણે મનજાવવાનું કામ અંત-મહામાત્રો કરતા હતા, એમ કહેવાનો અશોકનો હેતુ હોવો જોઈએ આથી એમ જણાય છે કે, અશોકના સામ્રાજ્યના અરદદી પ્રાંતોના અધિકારી તરીકે અંત-મહામાત્રો નીમાયા ન હતા, પણ અશોકના પોતાના ધર્મપ્રચારના કામને ડીપાદી લેવાના હેતુથી પાડોસના રાજ્યોમાં તેઓ નીમાયા હતા એ જ સ્તંભલેખમાં અશોકે અંત-મહામાત્રોને ‘પુરુષ’થી (પોતાનાં રાજ્યના અધિકારીથી) જૂદા કર્યા છે, એ આ વાતનું સમર્થન કરે છે. વળી, અશોકે પોતાની ધર્મવિધિઓમાં જ્યાંજ્યાં ‘અંત’ યજ્ઞ વાપર્યો છે ત્યાંત્યાં ‘સરદદનો રાજ’ અથવા ‘સરદદી રાજ્યના લોકો’ એવો તેનો અર્થ થાય છે, એ વાત પણ આપણા ઉપલબ્ધ કથનને પુષ્ટિ આપે છે.

હેતુ આર પ્રકારના અધિકારીઓની ફરજો જૂદી જૂદી હતી તો પણ અશોકે તે સૌને ‘મહામાત્રો’ કહ્યા છે, એમ વાચકે જોઈ

લીધું હતો. આથી કરીને એવું અનુમાન થઈ શકે છે કે, 'મહામાત્ર' શબ્દનો અર્થ 'મોટો અધિકારી' અથવા 'મોલાદાર અમલદાર' જ હોઈ શકે. ધવલીના અને યાવંઘડના જૂદા જૂદા લેખો પૈકીના પહેલા લેખમાં અરોઠિ નગર-વ્યાવહારિકોને પણ મહામાત્રો કહ્યા છે. એ વાતથી પણ ઉપરો અર્થ વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. વળી, બીજો સામાન્ય શબ્દ 'પણ અરોઠની ધર્મલિપિઓમાં જોવામાં આવે છે. તે શબ્દ 'પુરુષ' છે. એ શબ્દ તો ઉપરના શબ્દથી પણ વધારે સામાન્ય અર્થવાળો છે. ગમે તે પ્રકારનો અધિકારી તે વખતે 'પુરુષ' કહેવાતો હતો. આનો ખુલાસો અરોઠના પહેલા સ્તંભલેખમાંથી મળી આવે છે. તેમાં અરોઠિ 'પુરુષો' ના ત્રણ વર્ગ પાડેલા છે:— (૧) ઉત્કર્ષ (જેના વર્ણના) અધિકારીઓ; (૨) જેવવ (હલકા વર્ણના) અધિકારીઓ; અને (૩) મધ્યમ વર્ણના અધિકારીઓ.

આ મહામાત્રોની સાથેનો રાજનો સંબંધ કેવા પ્રકારનો હતો ? એ સવાલ હવે બોલો થાય છે. અરોઠનું સામાન્ય બહુ વિસ્તૃત હતું, અને તેથી અનેક મહામાત્રોની નીમણુક થએલી હોવી જોઈએ. એક જ રાજ આ બધા અધિકારીઓની સાથે સીધો સંબંધ કેવી રીતે રાખી શકે ? એક બાબુએ રાજની સાથે અને બીજી બાબુએ અધિકારીઓની સાથે ગાઢ સંબંધ ધરાવતા કેાઈ મધ્યસ્થ મંડળનો ઉલ્લેખ અરોઠની ધર્મલિપિઓમાં કરેલો છે ખરો ? હા. 'પરિષદ' એ જાતની સંસ્થા હતી. અરોઠના બે લેખોમાં તેનો ઉલ્લેખ થએલો છે. ટોટિલ્યે પોતાના "અર્થશાસ્ત્ર"માં જેને 'મંત્રી-પરિષદ' કહી છે તે જ અરોઠિ કહેલી 'પરિષદ' હોવી જોઈએ, એ દેખીતું છે. તે મંત્રીમંડળ હતું. જે કામ ચરૂ થયું ન હોય તે કામ રારૂ કરવું તથા જે કામ ચરૂ થયું હોય તે કામ પૂરૂ કરવું તેમ જ જે કામ થયું હોય તે કામ સુધારવું અને ટુકોનો જરાબર અમલ

કરાવવો : એ મંત્રીમંડળનું કામ હતું, એમ કૌટિલ્યનું કહેવું છે. જે અધિકારીઓ પોતાની પાસે હોય તે અધિકારીઓની સાથે સહકાર કરીને અને જે અધિકારીઓ પોતાથી દૂર હોય તે અધિકારીઓની સાથે પત્રવ્યવહાર કરીને કામનો નિદાણ કરવો : એ પણ તેનું કામ હતું. કાંઈ પણ અતિ મહત્વનું કામ ઉપરિચલ યત્ન ત્યારે રાજા પોતાના સલાહકારોને ભેગા કરતો એટલું જ નહિ, પણ પોતાના મંત્રીમંડળના સભ્યોને પણ બોલાવતો; અને એ સભ્યો જે કાંઈ સૂચના બહુમતીથી કરતા તે સૂચનાના અનુસારે તે અમલ કરતો, અથવા તો કૌતુહ મેળવી આપે એવો જે કાંઈ માર્ગ તેઓ બતાવી આપતા તે માર્ગે તે પોતે જતો. કૌટિલ્યે આમ કહ્યું છે. અશોકની ધર્મલિપિઓમાં પરિષદની બાબતમાં જે કહ્યું છે તેની સાથે આનો મેળ પણ મળે છે. અશોક પોતાના ત્રીજા મુખ્ય શિલાલેખમાં કહે છે કે, ‘ થોડો અર્થ ’ (અપવ્યયતા) અને ‘ થોડી બચત ’ (અપલાંડતા) ધર્મનાં બે ભંગો છે. એ સદૃશ્યોને લેધિમાં જાગૃત કરીને પોષવાનું કામ ‘યુક્તો’ને અશોકે સોંપ્યું હતું, એમ દેખીતી રીતે લાગે છે. .

ની હકીકત પૂરી પાડતા છઠ્ઠા મુખ્ય ચિલાલેખમાં પણ આ બાબતમાં ભાર દબને કહેવામાં આવેલું છે. એ ચિલાલેખમાં અશોક કહે છે કે, “ (હુકમ) આપવાની કે સંભળાવવાની બાબતમાં હું જે કાંઈ મોટીથી ફરમાવું તેના સંબંધમાં, અથવા તો વળી મહામાત્રોના ઉપર કાંઈ મહત્ત્વનું કામ આવી પડે તેના સંબંધમાં મંત્રી-મંડળમાં કાંઈ મતભેદ પડે કે તે રદબાતલ થાય તો સર્વત્ર અને સર્વ સમયે તેના સમાચાર મને તુરત પહોંચાડવા, એવું ફરમાન મેં કર્યું છે. ” આ બાબતમાં અશોક એવું કહેવા માગે છે કે, તે પોતે મોટીથી કાંઈ હુકમ કરે ત્યારે અથવા તો કાંઈ અતિ મહત્ત્વનું કામ મહામાત્રોના ઉપર આવી પડે ત્યારે પરિપદે મળવું જોઈએ અને એ બાબતની ચર્ચા કરવી જોઈએ. પરિપદના સૌ સભ્યો સર્વાનુમતે નિર્ણય કરે તો હુકમનો અમલ કરવાની અથવા અતિ મહત્ત્વનું કામ કરવાની બાબતમાં કાંઈ પણ સવાલ ન રહે. પરંતુ એ બાબતમાં કાંઈ મતભેદ થાય અથવા તો સર્વાનુમતે તેનો વિરોધ થાય, અને એ બાબત યોડા વખતને માટે આઠી મુકામ, તો એ મતભેદની અને વિરોધની તપાસ કરવાનું તેમ જ એ બે પેઢાની કથી જાતની સલાહ સૌથી વધારે ફળદાયક નીવડશે તે નક્કી કરવાનું કામ રાજાનું છે. પણ તે પોતે કાંઈ નિર્ણય કરે તેના પહેલાં પરિપદના અભિપ્રાયનો લાભ તેને મળવો જોઈએ. નિર્ણય કરવાની બાબતમાં કાંઈ પણ દીલ ન થાય તેટલા માટે તેણે પ્રતિવેદકો(બાતમીદારો)ને એવો હુકમ કરેલો કે, તે પોતે ગમે તે વખતે ગમે તે સ્થળે હોય તો પણ પરિપદનો અભિપ્રાય બધાય એટલે તુરત જ તેમણે તે અભિપ્રાય તેને પોતાને કહી જણાવવો. આ બધું જોતા એમ જણાય છે કે, હાલના મંત્રીમંડળના જેવી તે કાળની પરિપદ હતી. રાજાની અને તેના મહામાત્રોની વચ્ચે રહીને તે મધ્યસ્થ મંડળ તરીકેનું કામ કરતી. રાજા પોતાના હુકમની બાબતમાં ફરીથી વિચાર કરી શકે તેટલા માટે રાજાના હુકમનો અમલ કરતા પહેલાં

તે હુકમનો પૂર્ણ વિચાર કરવાની સત્તા પરિષદને હતી. વળી, મહા-
માત્રનો અને પરિષદના સભ્યોનો અભિપ્રાય એક જ થતો તો રાજ્યને
પૂછ્યા વગર પણ કાંઈ અતિ મહત્વના કામની જાળતમાં તે પરિષદ
મહામાત્રને સલાહ આપી શકતી. પરંતુ મહામાત્રની અને પરિષદના
સંબંધોની વચ્ચે કાંઈ મતભેદ પડતો, અથવા તો રાજ્યના કે મહા-
માત્રના નિર્ણયથી વિરુદ્ધ જતો નિર્ણય પરિષદના સભ્યો સર્વાનુમતે
કરતા, તો એ આખું પ્રકરણ રાજ્યને રજૂ કરવામાં આવતું; કારણ
કે, રાજ્ય જ છેવટના સવાદનું કામ કરતો.

અરોડકની રાજ્યપદ્ધતિના સંબંધમાં બીજી પણ મહત્વની
વાત નોંધવાલાયક છે. તે એ કે, પોતાના કામનો નિકાલ કરવાને
માટે મુસાફરીએ કરવાની ફરજ તેના અમલદારોને પડતી હતી.
તેઓ સાધારણ રીતે ‘ચિયુષ’ કે ‘ક્યુઠ’ (સંસ્કૃતભાષામાં
ક્યુષ્ટ) તરીકે ઝોળખાતા હતા. અરોડકનો સારનાથનો લેખ આ
વાત સ્પષ્ટ કરે છે. પોતપોતાના પ્રાંતની હદની અંદર મુસાફરી
કરવાની જાળતમાં અરોડક પોતે પોતાના મહામાત્રોને સૂચના કરી
હતી, એવું એ લેખમાં જણાવેલું છે. પોતાના રૂપનાથના લેખમાં
પણ એ જ સૂચના અરોડકે કરેલી છે; પરંતુ ફર માત્ર એટલો જ છે
કે, તેમાં તેણે બુદ્ધોને આ સૂચના કરેલી છે. અરોડકના સાતમા
સ્તંભલેખમાં બુદ્ધોને ‘પુરુષો’ (અમલદારો) કહ્યા છે. અસખ્ય સોફોના
ઉપરિ તરીકે તેમની નીમણૂક કરેલી હતી તેથી એમ લાગે છે કે,
તેઓ મોટા હોદ્દો ભોગવતા હશે. અરોડકના ત્રીજા મુખ્ય શિલાલેખમાં
કહ્યું છે કે, પ્રદેશિકો તથા રજબુકો અને મુકતો પોતાના દરરોજના
કામકાજને માટે મુસાફરીએ નીકળતા હતા. તેઓ ઊંચી પાધરીના
અમલદારો હતા, એ તો આપણે જોઈ ગયા છીએ. સારનાથનો
લેખ વાંચીને આપણે એવું અનુમાન કરી શકીએ છીએ કે, મુસાફરી
કરતા મહામાત્રોએ (અમલદારોએ) વારાફરતી ઉપવાસ(ઉપોસથ)ના
દિવસોએ પોતપોતાના મહાસના મુખ્ય સ્થળમાં પાછા આવી

પહોચવું પડતું. વળી, ધવલીના અને યાવગડના જૂદા જૂદા લેખો પૈકીનો પહેલો લેખ વાચતાં એવું જણાઈ આવે છે કે, તિથ્ય નક્ષત્રના દિવસો-એટલે કે, રાજના જન્મ-મદિવસે-એ સૌ મહામાત્રોએ સદર સ્થળે હાજર રહેવું પડતું.

રાજ તરીકે અસૌક કેવો હતો ? એ હવે આપણે જોઈશું. પ્રથમ તો, તે પોતાની પ્રજાની પ્રત્યે કેવો બાવ રાખતો, એ જોવું રસભર્યું થઈ પડે તેમ છે. ધવલીના અને યાવગડના જૂદા જૂદા લેખોમાં તેણે પોતાના મનના બિંદુઓનાં દર્શન આપણને કરાવેલાં છે. તેમાં તે કહે છે કે, " સર્વં મનુષ્યો મારાં સત્તાનો છે. જેવી રીતે મારાં સત્તાનોની બાબતમાં હું ઈચ્છુ છું કે આ ભોક્તા તેમ જ પરભોક્તા સમ્બંધના સર્વ દિવસખ તેઓ મેળવે તેવી જ રીતે સર્વ મનુષ્યોની બાબતમાં પણ હું એવું ઇચ્છુ છું. " આથી કરીને એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે, ' રાજ પિતાના જેવો છે, ' એમ અમોક માનતો હતો. મૌર્યકાળની અનિયતિત રાજસત્તાની તરફ એ રીતે તેણે આપણું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. કે બાળકો માત્ર પોતાનાં માતાપિતા ઉપર આધાર રાખે છે, અને માતાપિતા તેમની સાથે ગમે તેમ વર્તી શકે છે. તે જ પ્રમાણે પ્રાચીન કાળમાં પ્રજા માત્ર રાજના ઉપર આધાર રાખી રહેતી, અને રાજ અનિયતિત સત્તા ભોગવતો. મૌર્યકાળની પહેલાંના કાળની વસ્તુસ્થિતિ તદ્દન બિધી હતી. તે કાળમાં રાજ તો રાજ્યનો માત્ર નોકર જ મનાતો, અને પોતાની નોકરીના બદલામાં પોતાને

પગાર મળી શકે તેટલા માટે અમુક અમુક કર નાખવાની પરવાનગી તેને મળેલી હતી.

પોતાના રાજ્યમાં અશોકે કેવા સુધારા દાખલ કરેલા ? એનો વિચાર હવે આપણે કરશું ન્યાય આપવાની બાબતમાં તો અશોક ખાસ ધ્યાન આપતો, અને તે બાબતમાં તો તેનું મન ખામ વ્યગ્ર રહેતું. પુરતમાં જ છત્તી લીધેલા કલિગદેશને પોતાના સામ્રાજ્યની સાથે તેણે જોડી દીધો અને મંત્રીમંડળસહિત કુમારના તાબામાં તેને સંપૂર્ણ તે વખતે તે એ પ્રાંતના ઉપર ખાસ નજર રાખતો હતો, એ જાણીને આપણને કંઈ પણ નવાઈ લાગવી ન જોઈએ. ધવલીમાંથી અને યાવગઢમાં મળી આવેલા જૂદા લેખમાં તેણે નગર-આવહારિકોને સખ્ત કપકો આપેલો છે; કારણ કે, મહાવના મુખ્ય રથજ રૂપ તોસલીમાં અને સમાપામાં વસતા કેટલાક લોકોને જોરજુલમથી કેદમાં નાખવામાં આવ્યા હતા અથવા તો નાહક સતાવવામાં આવતા હતા, એવું તેના જાણવામાં આવ્યું હતું. મને મનુષ્યો તેના પોતાના સંતાનો છે, અને સૌ મનુષ્યો તેમ જ તેના પોતાના સંતાનો ભૌતિક તથા આધ્યાત્મિક હિતસુખ મેળવે એમ તે પોતે ધૃષ્ટ છે, એવું પોતે કહેતું છે તેના અર્થ તેઓ જરાબર સમજ્યા લાગતા નથી; એમ અશોક તેમને સ્પષ્ટ રીતે કહી દે છે. સાધકબાધક કારણોની સાથે પોતાના વિચારો દર્શાવીને પછી તે તેમને સગીન સલાહ આપે છે. “ધર્મા, ખંતની ખાત્રી, કડકપણું, અધીરાઈ, અભ્યાસની ખાત્રી, આજસ

‘કરવાનું’ ચાલુ રહે, એવી બીક તેને રહેતી હશે તેથી કરીને તે તેમને ચેતવણી આપે છે કે, રામની જે આગા હોય તેને જ અનુસરીને તેઓ વર્તે છે કે કેમ, એ જોવાને તે પોતે દર પાંચ વર્ષે પોતાના કાષ્ઠ મહામાત્રને તપાસ કરવાના કામે મોકલી આપશે. બીજા પ્રાંતમાં પણ એવી ગેરબવરચા ચાલવાં દેવી અને પાછળથી તેના ઉપાયો ચોજવા, એ ઠીક નહિ : એમ ધારીને તેણે તક્ષશિલાના તથા ઉજ્જયિનીના કુમારોને એવો હુકમ કર્યો છે કે, તેમણે એ જ હેતુથી એવા મહામાત્રોને પોતપોતાના પ્રાંતની દૃઢમાં તપાસ કરવાના કામે મોકલવા.

મહાસોમાં વસતા લોકોને જોરજુલમથી કેદમાં નાખવામાં આવે છે કે કેમ, તથા તેમને નાદક કનડગત થાય છે કે કેમ : એની તપાસ કરવાના કામે મોકલાતા મહામાત્રો કાણુ હશે? એ સવાલ અહીં જોડો થાય છે. એમની બાબતમાં એટલું ખાસ ખ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, પોતાના રાજના કામકાજની બાબતમાં બેદરકાર રહ્યા વગર આં નવી ફરજ અદા કરવાનું તેમને કહેવામાં આવેલું છે. અશોકના પતિમા મુખ્ય શિલાલેખમાં પ્રથમ નજરે પડતા ‘ધર્મ’મહામાત્રો જ ઉક્ત મહામાત્રો હોવા જોઈએ. એ શિલાલેખમાં અશોક કહે છે કે, એ પ્રકારના અમલદારોની નીમણૂક કરવાની બાબતમાં તેણે પોતે જ પહેલ કરી હતી. તેમની ફરજે પણ તેણે પોતાના ઉક્ત શિલાલેખમાં ગણાવેલી છે. પ્રજાના ઐદિક તેમ જ પારલૌકિક હિતસુખની ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિ થાય, એ જ અશોકના ‘ધર્મ’નો હેતુ હતો તેમની કરીને ધર્મમહામાત્રોની ફરજે પણ એ પ્રકારની રહેતી હતી. પ્રજાના આધ્યાત્મિક હિતસુખને સાધવાની તથા વધારવાની બાબતમાં અશોકે તેમને જે પ્રકારની આજ્ઞા કરેલી તેનો વિચાર તો ‘ધર્મોપદેશક અશોક’ નામક પ્રકરણમાં આપણે કરવાના છીએ. અહીં તો પ્રજાના ઐદિક હિતસુખના સંબંધમાં તેમની જે ફરજે હતી તેમનો જ વિચાર આપણે કરશું. જે લોકોને કેદમાં પૂર્ણ હોય

તેમના ઉપર દેખરેખ રાખવી અને તે પેકીનો કાષ્ટ કેદી બહુ મોટા કુટુંબવાળો હોય તો તેને નાણાંની મદદ કરવી તેમ જ કાષ્ટ કેદીને દુઃખ થતું હોય તો તેની હાયકડી કાઢી લેવી અને કાષ્ટ કેદી બહુ જ ખરડો હોય તો તેને છોડી પણ મુકવોઃ એ ધર્મમહામાત્રની દરજે પેકીની એક દરજ હતી આથી કરીને એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે, પ્રાંતનાં ચહેરોમાં ન્યાય અપાય તેના ઉપર દેખરેખ રાખવાનું જે કામ મુસાફરી કરતા મહામાત્રાને સોંપવામા આવ્યું હતું એમ અશોકે ધવલીના અને યાવગઢના જૂદા જૂદા લેખોમાં કહ્યું ॥ તે કામ ખરી રીતે ધર્મમહામાત્રાને જ સોંપાયું હતું એટલું ખ્યાનમા રાખવાનું ॥ કે, જે કેદીને દુઃખ થતું હોય તેની હાયકડી કાઢી લઇને અન્યાય દૂર કરવાનો અધિકાર તેને આપવામાં આવ્યો હતો એટલું જ નહિ, પણ કાષ્ટ કેદીનું બહોળું કુટુંબ નિરાધાર હોય તો તેને નાણાંની મદદ આપીને અથવા કાષ્ટ કેદી ખરડો થઇ ગયેલો હોવાથી કેદખાનાની કાટડીમાં રહી શકે તેવો ન હોય તો તેને છોડી મુકીને પણ ન્યાયમાં દયાનો અક્ષ દાખલ કરવાનો અધિકાર તેને આપવામાં આવ્યો હતો. વળી, અશોકના સામાન્યના જે ભાગમાં ચવેનોના તથા કંબોળેના તેમ જ ગંધારોના અને રાષ્ટ્રિકેના તથા અન્ય અપરાંતોના પ્રદેશો આવેલા હતા તે ભાગમાં જીવદયાનું કામ કરવું. એ પણ તેમની દરજ હતી. બ્રાહ્મણવર્મ અને ગૃહપતિવર્મ પેકીના જે લોકોની દયાળુનક સ્થિતિ થઇ ગઇ હોય તે લોકોના હિતસુખની તરફ ખ્યાન આપવું તેમ જ સામાન્ય રીતે નિરાધાર અને ધરડા લોકોનાં કામ કરવાં : એ પણ તેમની દરજ હતી. નિરાધાર અને વૃદ્ધ લોકોને રાત્ર્ય ચોતે મદદ આપે : એ વિચાર કાષ્ટ નવીન નથી. અશોકના કાળના પહેલા પણ એ રિવાજ પ્રચલિત હતો. કૌટિલ્ય પોતાના “અર્થશાસ્ત્ર”મા કહે છે કે, “અનાય તેમ જ વૃદ્ધ તથા અપંગ તેમ જ માદાં અને નિરાધાર માણસોને રાત્ર્ય પાળવપાવવાં

નોંધએ.” અશોકના કાળના પહેલાં રાજ્ય પોતાની ઉક્ત દુરજ અદા ન કરતું હોય, એ બનવાનોગ છે; અને તેથી કરીને એ રિવાજને ફરીથી ચાતૂ કરવાના હેતુથી તથા તે ચાતૂ જ રહે તેટલા માઠિતેણે પોતાના સર્જેલા ‘ધર્મમહામાત્રા’ને એ કામ સોંપ્યું હતું. જીવદયાનો એ સિદ્ધાંત અશોકે પોતાના જ બેગમમાંથી પેદા કર્યો ન હતો, એમ આપણે માની લઈએ તો પણ, અન્યાય થતો ત્યારે તેને દૂર કરીને ન્યાય ચૂકવવાની પદ્ધતિ તેમ જ ચએલી સગથી ગુનેગારને દુઃખ થતું તો તેવી સખ્ત સગની બાબતમાં રાહત આપવાની પદ્ધતિ તેણે દાખલ કરેલી, એ કાંઈ નાનીસતી વાત ન હતી. રાજા તરીકે અશોક કેવો હતો, એનો એક પ્રકારનો ખ્યાલ આ રીતે આપણે બાંધેલા.

ધર્મમહામાત્રાની નીમણૂક કરવાનો વિચાર તો અશોકને જ પહેલવહેલો સૂઝેલો. તેણે પોતાના પાંચમા મુખ્ય શિલાલેખમાં કહ્યું છે કે, પોતાના રાજકાળના વેરમાં વર્ષમાં તેણે પ્રથમ તેમની નીમણૂક કરી હતી. એ જ અરસામાં તેણે પોતાની રાજ્યબવરધામાં બીજો સુધારો દાખલ કરેલો, એમ લાગે છે. છઠ્ઠા મુખ્ય શિલાલેખમાં એ સુધારાનું વર્ણન તેણે કરેલું છે. કામનો નિકાલ ઝડપથી કરવો નોંધએ, એવું તેણે ઠરાવ્યું હતું. પ્રજા પોતાના રાજાને મળી શકે, એ તો પૌર્વાત્ય દેશોનું—અને તેમાં પણ ખાસ કરીને પ્રાચીન હિંદુસ્તાનનું—ખાસ મહત્વનું લક્ષણ ગણાય છે. પરંતુ આ બાબતમાં અશોકે જે સરળતા કરી આપેલી તેને તો બીજે કાંઈ રાજા ભાગ્યે જ ટપી જઈ શકે. પોતાના છઠ્ઠા મુખ્ય શિલાલેખમાં તેણે જણાવી દીધું છે તેમ, તે પોતે ભોજન કરતો હોય કે ઝનાનામાં હોય કે રામનગૃહમાં હોય કે તબેલામાં હોય કે ઘોડે બેઠો હોય કે બગીચામાં હોય તો પણ સર્વ કાળે અને સ્થળે સર્વ સમાચાર મેળવવાને તે ખુશી હતો. આના સબધમાં જ તેણે પ્રતિવેદકો (બાતમી-દારો)નો અને ઉપર આપણે ચર્ચા કર્યા ત્યાં તે પરિવ્રદનો ઉલ્લેખ કરેલો

છે. તેણે જે સખ્દા વાપરેલા છે તેમાં તેની આતુરતાનાં અને ધગશનાં બરાબર દર્શન થઈ શકે છે. તે કહે છે કે, “(મારી) જહેમતથી અને (મારું) હામના નિકાલથી મને કદિ પણ સંતોષ થતો નથી; કારણ કે, આખી દુનિયાનું હિત મારા મતે માનભરી ફરજ છે. વળી, તેના મૂળમાં જહેમત અને હામનો નિકાલ રહેલા છે. આખી દુનિયાના હિતથી વધારે હમણા ફરજ ખીણ કાઢ નથી. વળી, જે કાંઈ જહેમત હું ઊઠાવું છું તે એવા હેતુથી કે, ભૂતોની પ્રત્યેના ઝાણમાંથી હું મુક્ત થાઉં, તેઓમાંના કેટલાકને અહીં સુખી કરું અને તેઓ પરલોકમાં સ્વર્ગે પહોંચે. આ ધર્મસિધિ એવા હેતુથી મેં લખાવી છે કે, તે લાંબા વખત સુધી દૃઢ રહે, અને મારા પુત્રો અને પૌત્રો આખી દુનિયાના હિતને માટે જહેમત ઊઠાવે પણ અતિશય પરાક્રમ વગર આમ કરવું અઘરું છે. ”

પોતાની રાજ્યપદ્ધતિને લગતા કાંઈ મહત્ત્વના સુધારા આશરે તેર વર્ષ સુધી તો અશોકે હાથમાં લીધેલા મહિ, એમ જણાય છે. પરંતુ પોતાના રાજકાળના છવીસમા વર્ષમાં તેણે ખામ કરીને પોતાના પ્રતિભા ન્યાયનો અમલ યોગ્ય રીતે કરવાની ખાખતમાં મહત્ત્વનું પગલું ભર્યું. તેના ચોથા સુખ્ય સ્તંભલેખમાં કહ્યું છે કે, એ વર્ષમાં તેણે રજબુકાને નીમ્યા હતા તે પોતે કહે છે કે, “ન્યાયની અને દહની ખાખતમાં મેં તેમને સ્વતંત્ર બનાવ્યા છે કેમ? રજબુકા વિશ્વાસપૂર્વક અને બીક વગર પોતાની ફરજો બજાવે, પ્રતિના લોકોનું હિતસુખ માધે અને (તેમનો) અનુમદ કરે તેટલા માટે ” એ જ સ્તંભલેખમાં વધારામાં એમ પણ કહ્યું છે કે, “જે સુખ કે દુખ આપે છે તેને તેઓ ઝોળખશે અને ધર્મયુક્તોની સાથેમાથે પ્રતિના લોકોને ઉપદેશ આપશે. કેમ? આ લોકમાં તથા પરલોકમાં તેઓ સુખ મેળવે તેટલા માટે. ” આથી કરીને એટલું તો રપટ થાય છે કે, અશોકના રાજકાળના છવીસમા વર્ષમાં રજબુકાની ફરજ બેઠી હતી. પ્રતિના લોકોનું ઐહિક તેમ જ પારલૌકિક હિતસુખ

સધાય તેમ કરવું, એ તેમની મુખ્ય ફરજ હતી. આ હેતુ
 કેવી રીતે તેમણે સાધવાનો હતો, એનું વિશ્લેષણ તો “ ધર્મોપદેશક
 અરોહ ” નામક પ્રકરણમાં આપણે કરશું. રાજ્યબંધનને લગતા
 કયા પ્રકારના સુધારાથી રાજ્યકેન્દ્રે લોકોનું ઐહિક દિનમુખ સાધવાનું
 હતું, એ જ અહીં તો આપણે જોઈ લેશું. આપણને કહેવામાં
 આવ્યું છે કે, ન્યાયની તપાસ કરવાની બાબતમાં તેમ જ યોગ્ય
 પ્રમાણમાં દંડ કરવાની બાબતમાં તેમને સર્વોપરિ સત્તા
 આપવામાં આવેલી હતી. આથી કરીને અહીં જે સવાલો ઉપસ્થિત
 થાય છે. “ તેમને આ બાબતમાં સર્વોપરિ સત્તા શા કારણે આપવામાં
 આવેલી ? ” એ પહેલો સવાલ છે. આના જવાબમાં અરોહ કહે છે
 કે, ન્યાય ચૂકવવામાં સમાનતા સચવાય અને દંડ પણ યોગ્ય પ્રમાણમાં
 અને સમાનતા સાચવીને કરવામાં આવે, એ હેતુથી જ તેણે તેમને
 સર્વોપરિ સત્તા આપી હતી. “ અહીં ‘સમાનતા’ શબ્દ કયા અર્થમાં
 અરોહ વાપર્યો હશે ? ” એ બીજો સવાલ છે. આ સવાલનો જવાબ
 આપવાનું કામ જરા અઘરું થઈ પડે તેમ છે. પરંતુ ઘણું કરીને
 તેનો મુદ્દો આવો કાંઈક હોવો જોઈએ—વાય ચૂકવવાના કામે માત્ર
 રાજ્યકેન્દ્ર જ નીમાયા નહતા. નગર-વ્યાવહારિકા અને પ્રાદેશિકા પણ
 ન્યાયાધીશનું કામ કરતા હતા. ન્યાયને લેવાનું તેમ જ ધત્તર કામ

આપા મારા મંતાનને ઠીકેરવા ઈચ્છે છે' (એમ પોતાના મનથી વિચારીને મનુષ્ય) પોતાના મંતાનને દુશિયાગ આપાને મોખીને જેની પાને વિશ્વાસ રાખે છે તેવી જ રીતે બીજા વગર, વિશ્વાસપૂર્વક અને ગૂંચવણ વિના રજીસ્ટ્રે પોતાની ફરજને જાગવી શકે તેટલા માટે પ્રતિના પોષ્ટના હિતચુખ્તને માટે મે તેમને નીમ્યા છે. " ૧

ન્યાય ચુકવવાની બાબતમાં ઉપનો સુધારો અગોઠે જે વર્ષે ગુણવ કુર્ચો હતો તે જ વર્ષે તેણે ફાજદારી કાયદાની સમ્પ્રતાષ કાષ્ટક બ્રાહ્મી કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. એ જ સ્તબ્ધભાષા (આપા મુખ્ય સ્તબ્ધભાષા) તેણે કહ્યું છે કે જે લોકોને દેહાતદક થયો હોય તે લોકોને નજી દિવસની મહેતવ આપવામાં આવતી હતી તેઓ પોતે ફાસીના લાંકડે ચઢે તેના પહેલા પગનોડનો વિચાર કરવાની તેમ જ પરનોડને માટે લાયક બનવાની તમ તેમને મળે જ એનો મુખ્ય હેતુ હતો.

૧ આ રૂઢી વાચતા એમ જણાય છે કે ન્યાયનું કામ બાબતવાની બાબતમાં અરોઠે રજીસ્ટ્રેને સર્વોપરિ સત્તા આપી દીધી હતી અને વિવાદ કરવાની પદ્ધતિ કાઢી નાખી હતી. વળી, એમ પણ જણાય છે કે, અત્રે પોતાના રાજમળના છવીસમા વર્ષમાં માત્ર રજીસ્ટ્રેને જ ન્યાય ચૂકવવાની રજ સોંપી દીધી ત્યારે ધર્મમહામાત્રોના હાથે ન્યાયની ફરીવપાસ રાખવાને અમલી પદ્ધતિ મળી નાખી હોવી જોઈએ.

ત્રીજું પ્રકરણ

— ૦ —

બૌદ્ધપંથી અર્થે

—

ધમ પ્રચાર કરવા, એ અશોકનો મુખ્ય હેતુ હતો; અને તે હેતુને સાધવાને માટે તે તનતોડ મહેનત કરતો હતો. 'ધર્મ'ના ઉદ્દેશ વગરનો કે એક અથવા બીજી રીતે ધર્મની સાથે સંબંધ ન ધરાવતો અશોકનો એક પણ સિદ્ધાંત કે સ્તંભલેખ કે ગુહાલેખ ભાગ્યે જ મળી આવશે. પોતાના સિદ્ધાંતોને અને સ્તંભલેખોને તેણે 'ધર્મલિપિ' નામ આપેલું છે. 'ધર્મ'નો શો અર્થ અશોક કરતો હતો, એનો વિચાર આવતા પ્રકરણમાં આપણે કરશું. અહીં તો અશોકના પોતાના ધર્મનો અને એ ધર્મની સાથેના તેના પોતાના સંબંધનો વિચાર આપણે કરશું.

અશોક પોતે બૌદ્ધપંથનો અનુયાયી હતો, એ કહેવાની જરૂર તો ભાગ્યે જ રહે છે. તેણે બૌદ્ધપંથનો સ્વીકાર કર્યો હતો, એમ સૌ બૌદ્ધલેખો જણાવે છે. બીજા કોઈ પણ પંથનો, અનુયાયી તે બન્યો હોવાનું કોઈ પણ સાહિત્યવિષયક કે ધાર્મિક પુસ્તકમાં નોંધાત્મક નથી. અશોકનાં પોતાનાં શાસનો આપણને શો બોધ કરે છે? આપણે એ જ પ્રશ્નનો જવાબ આપવા માગીએ છીએ. અશોકના લેખોનો અભ્યાસ થવા લાગ્યો અને તેના માત્ર ગણ્યાગાંઠ્યા લેખો

દહે શકા જ લિહાવી શકાય તેમ નથી વૈરાટનો ખીન્ને
 (લાધાનો) સિનાનેખ આ બાબતની બધી શક્તિ નિર્મૂળ
 કરી નાખે છે એ લેખની સરખાતના લાગમા અશોકે ' શુદ્ધ ધર્મ
 અને મધ ' ઉદ્દેખીને તેમના પ્રુત્યેનુ પોતાનુ સન્માન દર્શાવેનુ
 છે જૌદપથનુ એ જ ત્રિશાબ્દિદ સૂત્ર છે અગોકના ખીન્ન કેટલા-
 વેખો પણ એમ માગીત કરી આપે છે કે, તે જૌદપથી જ હતો
 વિશ્વાસપાત્ર ન ગણી શકાય તેવા પાક માની લઈને અને મિનચોક્કસ
 અર્થ ધટાવીને વિસન માહેખે તેમ જ ચૈમસ માહેખે પેતપોતાના
 અભિપ્રાય માધ્યા હતા આજે તો કાષ્ઠ પણ વિકાન તેમના
 અભિપ્રાયને માન્ય રાખતો નથી અશોકે જૌદપથ ક્યારે સ્વીકાર્યો ?
 એ જ સવાનની બાબતમા આજે મતભેદ હોઈ શકે છે છેદને-
 કે-ન સ્વર્ગસ્થ શીયુત જહાન કેષયકુસ ફલીટ સાહેમે આ સવાનની
 ચર્ચા કરેલી છે તેઓ એલુ માનતા હતા કે, અગોકના શિવાનેખેમા
 અને સતમવેખેમા જે ધર્મનો ઉત્તેખ કરેતો છે તે કાષ્ઠ જૌદપથીઓનો
 ધર્મ ન હતો કારણ કે એ લેખેમા શુદ્ધનો ઉત્તેખ થએલો જ

છે, એમ તેઓ કહી ગયા છે. તેમણે એમ કહ્યું છે કે, અશોકે
 પોતાના રાજ્યાભિષેકથી માંડીને ત્રીસમા વર્ષે—એટલે કે, તેના પોતાના
 સ્તંભલેખો કેતરાયા તેના પછી બે વર્ષે—ગ્રાહપંથ સ્વીકાર્યો હતો.
 પરંતુ અશોકે પોતાના સિદ્ધાલેખોમાં અને સ્તંભલેખોમાં જે ધર્મનો
 ઉલ્લેખ કરેલો છે તેના અમલ અશોકે પોતે કે તેના અમલદારોએ
 કરવાનો ન હતો, પણ તેની પ્રજાએ કરવાનો હતો : એ વાત ફલીટ
 સાહેબ જૂલો ગયા છે, એ દેખીતું છે. અશોકનો ધર્મ કાંઈ ‘રાજધર્મ’
 ન કહેવાય. રાજાએ અને તેના અમલદારોએ જે ધર્મ પાળવો જોઈએ
 તે જ ‘રાજધર્મ’ કહેવાય. પ્રજાએ પાળવાના ધર્મને ‘રાજધર્મ’
 કહી શકાય નહિ. હુમ્મિનિ(રુમ્મિનીદેવ)નો લેખ આપણને કહી
 જણાવે છે કે, જે સ્થળે શુદ્ધ ભગવાનનો જન્મ થયેલો તે સ્થળની
 મુલાકાત અશોકે પોતાના રાજદાળના ત્રીસમા વર્ષમાં લીધેલી,
 અને ત્યાં તેણે પૂજાવિધિ પણ કરેલો. આની ઉપરથી એટલું તો
 સ્પષ્ટ થાય છે કે, પોતાના રાજદાળના ત્રીસમા વર્ષમાં તો અશોક
 બૌદ્ધપંથી હતો. ઉક્ત લેખના શબ્દોનો સ્પષ્ટાર્થ એટલો જ છે કે,
 અશોકે પોતે શુદ્ધ ભગવાનના જન્મસ્થાનની મુલાકાત લીધી હતી,

નેવામાં આવે છે. ફલીટ સાહેબે ‘સંવોધ’ શબ્દ વાચ્યો છે તે તો અયોગ્ય જ છે, એમ શ્રીયુત દે. ગ. લાડારકર કહે છે. આમ અશોકનો ઉક્ત આઠમો મુખ્ય શિલાલેખ એવું સાબીત કરી આપે છે કે, પોતાના રાજદાળના દસમા-વર્ષમાં પણ અગ્રોક બૌદ્ધપંથી હતો. આ અભિપ્રાય શ્રીયુત દે. ગ. લાડારકરનો છે.

એનાથી પણ નિદાન એ વર્ષના પહેલાં અશોકે બૌદ્ધપથ સ્વીકાર્યો હતો, એનો પૂરાવો પણ મળી આવે છે : એમ શ્રીયુત દે. રા. લાડારકર કહે છે. જૂદા જૂદા છ સ્થળેથી જેની નકલ મળી આવેલી છે એવા પહેલા જોણુ શિલાલેખમાંથી ઉક્ત પૂરાવો મળી આવે છે. એ લેખની શરૂઆતના ભાગમાં અશોક કહે છે કે, ‘અઘીના મરતા વધારે વર્ષ સુધી હું ઉપાસક હતો; પણ મેં ખૂબ વજાકમ કરેલું નહિ એક વરસ-ખરેખર, એક વરસના કરતાં વધારે વરસ-થી હું મવની સાથે રહ્યો છું અને મેં પરાક્રમ કરેલું છે” આનો અર્થ એ થયો કે, ઉક્ત શિલાલેખ કાતરાયો તેની પહેલાંના પોણાચાર વર્ષથી તે ચોતે બૌદ્ધપંથી હતો. વળી, ઉક્ત લેખમાં ધર્મઝનુની અશોકનું કાર્ય એવા શબ્દોથી વર્ણવ્યું છે કે, તેથી કરીને આપણને તેના ચોથો મુખ્ય શિલાલેખ એકદમ યાદ આવી જાય છે. એ બન્ને લેખોને જરાક સરખાવી જોતાં આપણી ખાત્રી થાય છે કે, એ બન્ને લેખોમાં ધર્મોપદેશક તરીકેના પોતાના કામોનો જ ઉલ્લેખ અશોકે કરેલો છે. અશોકનો ચોથો મુખ્ય શિલાલેખ તેના રાજદાળના બારમા વર્ષમાં કાતરાયેલો, એટલું તો આપણે જાણીએ છીએ. આથી કરીને આપણે એમ કહી શકીએ છીએ કે, પોતાના રાજદાળના બારમા વર્ષના પહેલાં આશરે પોણાચાર વર્ષના અમાઉ-એટલે કે, પોતાના રાજદાળના આઠમા વર્ષમાં-અશોકે બૌદ્ધપથનો સ્વીકાર કર્યો હોવો જોઈએ અગ્રોકના જીવનના એ કાળના મુખ્ય બનાવોની દ્રષ્ટી તોફ આમ આપી શકાય - પોતાના રાજદાળના આઠમા વર્ષમાં અશોકે બૌદ્ધપંથી જ-યો. લગભગ અઢી વર્ષ સુધી તે માત્ર ઉપાસક

હતો. તેનામાં ઝોઢી જ ધંગસ હતી, અને તેથી બૌદ્ધપંથના અચારનું થોડું જ કામ તેણે કરેલું. ત્યારપછી એક વર્ષના કરતાં વધારે વર્ષ સુધી તે મંધની માથે રહ્યો હતો. ધર્મોપદેશક તરીકે તેણે એટલી બધી પ્રવૃત્તિ કરી કે, એ કાળના અંતે-એટલે કે, તેના રાજકાળના બારમા વર્ષમાં-તે છાતી ઠાકીને એમ કહી શકતો કે, “અગાઉ કદિ નહિ મધાએલી એવી લોકોની ધર્મપ્રગતિ મેં સાધી છે.”

એ રીતે આપણે જોઈ ગયા કે, અશોક તેના પોતાના રાજકાળના આઠમા વર્ષમાં બૌદ્ધપંથી બન્યો હતો. એ જ વર્ષમાં તેણે કલિંગદેશને કબજે કર્યો હતો. આથી કરીને કલિંગની લડાઈના પરિણામમાં તે બૌદ્ધપંથી બન્યો હતો, એમ વિદ્વાનો માને છે. એ લડાઈમાં થએલ ખૂનરેણુ વગેરેથી અશોકને એટલો બધો પશ્ચાત્તાપ થયો કે, તેના પરિણામમાં તેની ધાર્મિક વૃત્તિ બમણી થઈ, અને તેણે બૌદ્ધપંથનો સ્વીકાર કર્યો: એવું સૌ વિદ્વાનો કહે છે. પરંતુ અશોકનો

જે કાળે તેના તેરમા મુખ્ય શિવાલેખ કાતરાયો તે કાળને ઉદ્દેશીને તેણે તેમ કરેલું છે. કવિંગની લગાઈના બધાનક પરિણામોથી તે પોતે ગભીર બન્યો અને પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યો તેમ જ બૌદ્ધપથનો અનુયાયી બન્યો, એવું ઉક્ત શિવાલેખમાં નેણે કહ્યું નથી; પણ તે કાળના પહેલાથી જ તે પોતે બૌદ્ધપથી હતો તેથી કરીને કવિંગની લગાઈની બાબતમાં તેને પોતાને શરમ લાગતી હતી, અને જે કાળે ઉક્ત શિવાલેખ કાતરવામાં આવેલો તે કાળે તેને ધર્મની બાબતમાં તીવ્ર ધ્રુષ્ટિ થઈ હતી, એમ જ તે પોતાના ,ઉક્ત શિવાલેખમાં અષ્ટ રીતે કહે છે કલિગદેશની જીત અને બૌદ્ધપથનો સ્વીકાર તેના પોતાના રાજકાળના આઠમા વર્ષમાં થયો, એ વાત તો ખરી; પણ અશોકે બૌદ્ધપથનો સ્વીકાર કર્યો તેના કારણ તરીકે કવિગદેશની જીતને ન ગણાવી શકાય. અશોકે કવિંગની લગાઈના પરિણામમાં જ બૌદ્ધપથનો સ્વીકાર કરેલો, એમ ધડીબર આપણે માની લઈએ તો પછી, (તેમજ મુખ્ય શિવાલેખમાં કહ્યું છે તેમ) કલિગદેશ જીતાયો અને અશોક પોતે બૌદ્ધપથી બન્યો ત્યારપછી તુરંત જ તે તીવ્રતાથી (ઝડપથી) ધર્મપાલન અને ધર્મોપદેશ કરી રહ્યો હતો, એમ પણ આપણે માની લેવું પડે. પરંતુ અશોકે પોતાના પહેલા ગૌણ શિવાલેખમાં જે કહ્યું છે તેની સાથે આનો મેળ મળતો નથી. તેમાં તે પોતે જ કહે છે કે, પહેલા અઢી વર્ષ સુધી તો તે માત્ર ઉપાસક હતો, અને તે વખતે તે ધર્મઝનુની ન હતો.

“ મહાવંશ ” નામક ઇતિહાસ ગ્રંથમાં કથ્યું છે તેમ અશોકે પોતે
 ગંધની દરબારી મુલાકાત લીધી હતી અને તેની વચમાં બેસીને
 બૌદ્ધપંથનો પોતાનો સ્વીકાર બહાર કર્ચો હતો તેનો ઉલ્લેખ ઉક્ત
 વાક્યોમાં અશોકે કરેલો છે. એ જ પ્રસંગે પોતાના પુત્રને તથા
 પોતાની પુત્રીને બૌદ્ધપંથી બનાવીને અશોકે પોતાના ખરેખરા
 બૌદ્ધપંથીપણાની સાબીતી કરી આપી હતી, એમ સેનાર્ત સાહેબ
 માને છે. પરંતુ એમનો આ અર્થ સ્વીકારી શકતો નથી; કારણ
 કે, કન સાહેબે અને બ્યુહ્લર સાહેબે બતાવી આપ્યું છે તેમ, જે
 કાળના દરમ્યાનમાં તે પોતે ગંધમાં હતો તે કાળની સાથે જે કાળના
 દરમ્યાનમાં તે પોતે ઉપાસક હતો તે કાળને તે પોતે સરખાવતો
 નથી, અને તેણે ગંધની દરબારી મુલાકાત લીધેલી તે વખતે તે
 ઉપાસક રહ્યો ન હતો, એવું “મહાવંશ”માં કાંઈ પણ સ્થળે
 જણાવેલું નથી. ૨ આથી કરીને કન સાહેબ અને બ્યુહ્લર સાહેબ
 એવું માને છે કે પોતે ગંધમાં દાખલ થયો અને એ રીતે સાધુ
 બન્યો, એવું કહેવાનો અશોકનો આશય હોવો ભ્રમ્ય છે. સેનાર્ત
 માર્કેબે કરેલા અર્થની સામે ઉક્ત એ વિદ્વાનોએ લાગેલા વાંધા
 સમજા છે ખરા; તેમ છતાં પણ તેમણે પોતે કરેલા એ અર્થની

વ્યક્તિને ભિક્ષુગતિકની જીંદગી ગાળવાની છૂટ આપવામાં આવતી હતી, એ બરાબર સમજાતું નથી. પરંતુ એમ જણાય છે કે, જે વ્યક્તિ ધર્મપરાયણ હોય અને સંસારસુખથી વિમુખ હોય તો પણ પોતાનાં ખાનગી પરંતુ મહત્વના કારણોને લઈને ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ ન કરી શકે તે વ્યક્તિને ભિક્ષુગતિકનું જીવન બરાબર યોગ્ય થઈ પડે છે. આવી સ્થિતિમાં કાંઈ પણ વ્યક્તિ સંસારભાગ કર્યા વગર પણ પોતાની ધર્મપરાયણતાને પોષી શકે તેટલા માટે ભિક્ષુગતિકનું જીવન ગાળવાની પરવાનગી બૌદ્ધધર્મે તેને આપી હોય, એમ લાગે છે. ભિક્ષુઓની સાથે એ ને એ જ વિહારમાં રહેતો ભિક્ષુગતિક ભિક્ષુનો વેશ પહેરે, એ કાંઈ અસ્વાભાવિક નથી; અને તેથી જ ઈસ્વી સનના સાતમા મૈકામાં ચીની મુઆર ઇ-સિંગે ભિક્ષુનો વેશ ધરાવતા અંગોકની મૂર્તિ જોઈ હોય તો તેથી કાંઈ નવાઈ પામવાની જરૂર નથી.

અશોકે ભિક્ષુગતિકના જીવનની શરૂઆત કરી તે જ વખતે બીજી મહત્વનું કામ પણ આપી રહ્યા હતા. અંગોકના આકાશ મુખ્ય શિલાલેખમાં કહ્યું છે કે, “લાખા કાળના દરમ્યાનમાં રાજાએ વિહારયાત્રા કરવા જતા અહીં શિકાર અને એવા જ બીજા અભિગમ થતા. હવે દેવોને લાડકો પ્રિયદર્શી રાજા પોતાના રાજ્યાભિષેકને દસ વર્ષો પીટ્યા ત્યારે સમોષિ(બોધિષ્ઠ)ની કને ગયો. આમ આ ધર્મયાત્રા (સ્થાપિત થઈ).”

અહીં અશોક એમ કહે છે કે, પોતાના રાજકાળના દસમા વર્ષ સુધી તો પોતાની પહેલાના જાન્યોની માફક તે પોતે પણ વિહારયાત્રાએ જતો અને શિકાર કરતો તથા આનંદોત્સવ ઊજવતો. પરંતુ તે વર્ષે તેણે વિહારયાત્રાએ નીકળી પડવાના રિવાજનો ઉમેશને માટે ત્યાગ કર્યો, અને તેના જલ્દમાં ધર્મયાત્રાએ નીકળી પડવાની શરૂઆત તેણે કરી. હવે ધર્મયાત્રાઓના પ્રસંગે તે શું કરતો? વળી, તે પોતાનામાં તેમ જ પોતાની પ્રજામાં કેવી રીતે ધર્મને પોષી

શકતો ? એ જાળવેનો ત્રિચાર પાછળથી એમદ પ્રશ્નમા આપણે કરવાના છીએ અહીં તો આપણે એટલું જ ધ્યાનમા રાખવાનું છે કે, પોતાના રાજકાળના દસમા વર્ષમા તેણે બોધિષ્ઠની મુલાકાત લીધી હતી, અને તે તેની ધર્મયાત્રાએ પૈકીની પહેલી ધર્મયાત્રા હતી તે બિશ્વગતિક જન્મો તે જ કાળે તેણે પોતાની ધર્મયાત્રાની શરૂઆત કરી તેથી કરીને આપણે એવો જ નિર્ણય કરી શકીએ છીએ કે, બિશ્વજ્ઞાના સઘની સાથે જન્મને બોધિષ્ઠની મુલાકાત લઈને તેણે બિશ્વગતિક તરીકેના પોતાના જીવનનું શરૂઆત કરી, અને તેને પોતાને તેમ જ તેની પ્રજાને જે અને આધ્યાત્મિક ક્ષાપણ થયા તેમને લઈને તેણે ફરીફરીને ધર્મયાત્રાએ નીમ્ણી પડવાનું થાનું રાખ્યું, અને તેના પરિણામમા તે તેનો હમેશનો નિયમિત ધર્મિકમ થઈ પડ્યો નેપાળમાંથી અગોમના જે બે સ્તંભલેખો મળી આવેલા છે તેમાં તેની પાછળની કાંઈ ધર્મયાત્રાની ચાલગીરી નોંધાઈ ગયેલી છે તે બે સ્તંભલેખો પૈકીનો એક સ્તંભલેખ હુમિની (શ્ચિમનીદેવ) માથી મળી આવેલો છે, અને બીજો સ્તંભલેખ તેના વાયવ્યપૂર્વે સાતેક ગાઉ દૂર આવેલા નિચ્છીવમાંથી મળી આવેલો છે હુમિનીના લેખમાં કહ્યું છે કે, એ લેખવાળો ચાલેલો જ્યાં બેલેલો છે ત્યાં અરોક પોતાના ગજગજના વીસમા વર્ષમાં ગયેલો અને ત્યાં તેણે પૂજાવિધિ કરેલો તેમ જ શાક્યમુનિ શુદ્ધનું એ જન્મસ્થાન હોવાથી તેણે પથ્થરની મોતી દિવાલ ચણાવેલી અને પોતાના લેખવાળો ચાલેલો દટાવેલો એ લેખમા એમ પણ જણાવેલું છે કે ભગવાન (શુદ્ધ) ત્યાં જન્મેલા તેથી કરીને અરોક હુમિની ગામને બધા ધાર્મિક કર (ચલિ) માથી મુક્ત કર્યું હતું અને ઉત્પન્નનો માત્ર એકઅષ્ટમાસ જ મહેસુલ (માસ) તરીકે આપવાની પડવાનગી આપવામા આવી હતી આ લેખનો અર્થ એવો થાય છે કે બૌદ્ધ સાદિકથા કહ્યું છે તેમ જે હુમિની-ઉદ્યાનમા બૌદ્ધપથના સ્થાપક સિદ્ધાર્થકુમારનો જ મ થયો હતો તેની મુલાકાત અરોકે

પોતાના રાજકાળેના વીસમા વર્ષમાં લીધી હતી; અને ત્યાં માત્ર પૂજાવિધિ કરીને જ તેણે સંતોષ માન્યો નહિ, પણ જે સ્થળે શુદ્ધ ભગવાનનો જન્મ થયેલો તે સ્થળની આસપાસ તેણે પથ્થરની દિવાલ ચણાવી લીધી અને તે જ સ્થળે યાંભલો પણ બિંદો કરાવ્યો. પરંતુ એટલું જ બસ ન હતું. આજે પણ દ્વારકાના જેવાં કેટલાંક યાત્રાધામમાં યાત્રાળુઓએ ધાર્મિક કર ભરવા પડે છે. હુબિની ગામમાં બૌદ્ધપંથના સ્થાપકનો જન્મ થયેલો તેથી તે પણ યાત્રાનું ધામ થઇ પડેલું હશે, અને અશોકના સમયના પહેલાંના કાળમાં પણ અનેક બૌદ્ધપંથી યાત્રાળુઓ તેની મુલાકાત લેવા જતા હશે. વળી, તેના ઉપર પણ ધાર્મિક કર નાખવામાં આવ્યો હશે, એમ લાગે છે. અશોક પોતે બૌદ્ધપંથી હતો તેથી, પોતાના પંથનો સ્થાપક જે સ્થળે જન્મેલો તે જ સ્થળે પોતાના સહધર્મી યાત્રાળુઓએ કર ભરવો પડે, એ વિચાર સ્વાભાવિક રીતે તેને રુચ્યો નહિ; અને તેથી એ કર તેણે કાઢી નાખ્યો. પરંતુ હુબિની ગામના ઉપર એટલી જ મહેરબાની બતાવીને તે અટક્યો નહિ. આપણા દેશનું જે ગામ જે રાજાના રાજ્યમાં હોય તે ગામે તે રાજાને પ્રાચીન કાળમાં પોતાના ઉત્પન્નનો એકચતુર્થાશ કે એકપદ્માશ મહેસુલ તરીકે આપવો પડતો. હુબિની ગામ અશોકના તાબામાં હતું તેથી તેણે પોતાના ઉત્પન્નનો અમુક અંશ મહેસુલ તરીકે અશોકને આપવો પડતો. અશોકને હુબિની ગામના ઉત્પન્નનો કેટલો ભાગ મળતો, એ આપણે જાણતા નથી, પણ નિદાન તેનો એકપદ્માશ તો તેને મળતો જ હશે. પરંતુ અશોકે ખાસ કરીને હુબિની ગામના ઉત્પન્નનો એકઅષ્ટમાશ જ લેવાનું કરાવ્યું, અને એ સીતે પોતાની મહેરબાની તેના ઉપર બતાવી. નેપાળમાં આવી રહેલા 'નિઝીવ' મુકામે અશોકનો બીજો યાંભલો જોવામાં આવે છે. તેના ઉપર કાતરવામાં આવેલા લેખમાં એમ કહ્યું છે કે, પોતાના રાજકાળના ચૌદમા વર્ષમાં અશોકે શુદ્ધ કાનાગમનના (કનકમુનિના ?) સ્વપ્ને બીજી વંશાએ વધાર્યો; અને પોતાના

રાજકાળના વીસમા વર્ષમાં તેણે જાતે જ એ સ્થળની મુલાકાત લીધી, અને ત્યાં તેણે પૂજાવિધિ કર્યો. આથી કરીને એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે, અશોકે પોતાના રાજકાળના વીસમા વર્ષમાં નેપાળની ધર્મયાત્રા કરેલી. અહીં કદાચ કોઈ પૂછશે કે, અશોકે બૌદ્ધપંથ સ્વીકાર્યો ત્યારપછી છેક છ વર્ષે શુદ્ધ ભગવાનના જન્મ-સ્થાનની મુલાકાત લેવાનું તેને કેમ સૂઝ્યું હતું ? બૌદ્ધ સાહિત્યમાં કશું છે તેમ શુદ્ધ ભગવાનનો જન્મ હુમ્મિની ગામમાં જ થયો હતો તો પછી અશોકે પ્રથમ નેપાળના પ્રદેશમાં જ જવું જોઈતું હતું, અને ત્યાં જ સ્થળે પોતાના પંચના સ્થાપકનો જન્મ થયેલો તે સ્થળે તેણે પૂજાવિધિ કરવો જોઈતો હતો. એમ દરેક વાચક કંઈ શકે. પરંતુ અહીં એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, નરી. આખે નહિ પણ આત્માના ગેંઝાણમાંથી પ્રદાશનાં દર્શન જ સ્થળે મિદ્ધાર્થકુમાર-ને થયાં ને જ સ્થળ બૌદ્ધપંથી લોકોના મનને પ્રવિત્રમાં પ્રવિત્ર છે. બૌદ્ધપંથની પ્રત્યેની, ઉપાસક તરીકેની પોતાની બેદરકારી અશોકે છોડી દીધી અને બિહુગતિક તરીકેનું પ્રવૃત્તિમય જીવન તેણે સ્વીકાર્યું તે જ વખતે તેણે સંબોધિની—જે સ્થળે બૌદ્ધપંથના સ્થાપકને પ્રદાશનું દર્શન થતાં બોધ થયો તે સ્થળની—ધર્મયાત્રા કરી, એણે આપણાં જોવામાં આવે છે તેનું કારણ આ જ છે.

આ બધું જોનાં આપણને એમ જણાય છે કે, પોતાના રાજકાળના આઠમા વર્ષમાં અશોકે બૌદ્ધપંથ સ્વીકાર્યો હતો. અઢી વર્ષના કરતાં વધારે વખત સુધી તે માત્ર ઉપાસક જ રહ્યો હતો, અને પોતાના પંથની બાળતમાં તેણે કંઈ પણ પ્રવૃત્તિ કરેલી નહિ. પોતાના રાજકાળના દસમા વર્ષમાં તે બિહુગતિક જન્મ્યો હતો; પણ રાજ તરીકેના તેના પોતાના કાર્યને બિહુગતિક તરીકેના તેના પોતાના જીવનથી કંઈ બાધ આવતો ન હતો. બિહુગતિક તરીકેના જીવનની શરૂઆત કરવાની માથે જ તેણે બોધિવૃક્ષની ધર્મયાત્રા કરી હતી. ધર્મપ્રચાર કરવાની બાળતમાં તેને એટલી બધી ચિંતા રહેતી

હતી તથા એટલો બધો ઉત્સાહ રહેતો હતો કે, ત્યારપછીથી પૂરું એક વર્ષ પણ વીત્યું નહિ ત્યાં તો પોતે સાધેલા કામની બાબતમાં તેને પોતાને જ નવાઈ લાગવા માંડી હતી. ધર્મનો પ્રચાર કરવો, એ જ તેનું કામ હતું. તેનો ધર્મ કેવા પ્રચારનો હતો ? એનો વિચાર તો આવતા પ્રકરણમાં આપણે કરવાના. છીએ. વળી, (કેટલાક વિદ્વાનો માને છે તેમ) અશોકનો ધર્મ બધા ધર્મોની બાબતમાં સર્વસામાન્ય ગણી શકાય તેવા નીતિનિયમોનો સંગ્રહ ન હતો, પણ (બૌદ્ધપંથી તરીકે અશોકે પોતે જે ધર્મોપદેશ કરેલો તેના આધારે) આપણે કહી શકીએ છીએ તેમ) સામાન્ય પ્રગતે બૌદ્ધપંથે એધેલા નીતિનિયમોનો સંગ્રહ હતો : એમ પણ આવતા પ્રકરણમાં આપણે જોવાના છીએ. આ પ્રકરણમાં તો આપણે બૌદ્ધપંથી અશોકનો વિચાર કરીએ છીએ તેથી જે લેખોમાં અશોક પોતાના બૌદ્ધપંથીપણાનું દર્શન આપણને કરાવે છે તે લેખોનો જ વિચાર આપણે કરવાનો છે.

શુદ્ધે જે કાંઈ લાખ્યું છે તે સર્વળ સાઈ જ લાખેલું છે," એમ પણ તે એમાં કહી જણાવે છે. અશોકનો ઉક્ત સિલાલેખ તેના બૌદ્ધપંથીપણાને ઉદ્દેશીને લખાયેલો છે, એમાં તો કાંઈ જ શંકા નથી. અમુક ધર્મપર્યાયો (ધાર્મિક ચૂંતો) ગણાવવાના હેતુથી અશોકે પોતાનો ઉક્ત લેખ ફાતરાવેલો છે. સદર્મ ચિરસ્થાવી યાદ તેટલા માટે અનેક ત્રિશુલ અને ત્રિશુલક્રો તેમ જ ઉપાસકા અને ઉપાસિકાઓ એ ધર્મપર્યાયો સાબળે અને યાદ રાખે, એમ તે ઇચ્છતો હતો. અશોકે જે ધર્મપર્યાયોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે તે નીચે આપ્યા છે:—

(૧) વિનય-સમુક્સે;

(૨) અલિય-વસાનિ = અરિય-વસા (અંશુતરનિશાપ, ૨, ૨૭),

(૩) અનાગત-મયાનિ (અંશુતરનિશાપ, ૩, ૧૦૩);

(૪) મુનિ-ગાયા = મુનિ-સુત્ત (સુત્તનિપાત, ૫, ૩૬);

(૫) મૌનેય-સુત્તે = નાલક-સુત્ત (સુત્તનિપાત, ૫ ૧૩૧-૧૩૪);

(૬) ઉપતિસ-પતિન = રથવિનોત-સુત્ત (મહિમનિશાપ, ૧,

એ યુવાન લિલુએ આદર્શ જીવન માળ્યું; કારણ કે, શુદ્ધ ભગવાને રચવિનીતસુતમાં તથા નાલકસુતમાં તેમ જ તુવદ્દમાં અને મહા-અરિયવંસમાં જે આચારએણીનો બોધ કરેલો તેને અનુસરીને તેણે પોતાનું જીવન માળ્યું હતું. જે સૂત્રોમાં શુદ્ધ ભગવાને લિલુએને બોધ કરેલો છે તે સૂત્રોની સંખ્યા તો મોટી છે; પણ ઉપર કહેલી વાર્તામાં માત્ર ચાર સૂત્રોની બાજતમાં ભાર દઇને કહેવામાં આવેલું છે. તેથી કરીને આપણે એવું અનુમાન કરી શકીએ કે, શુદ્ધધોષના સમય સુધી તો એ ચાર સૂત્રો જ બૌદ્ધલિલુને માટે મદત્વનાં મનાતાં હતાં. અશોકે ઉલ્લેખેલ ‘અલિય-વસાનિ તથા ‘મોનેય-સુતે’ અને ‘ઉપતિસ-પસિન’ શુદ્ધધોષે ઉક્ત વાર્તામાં ઉલ્લેખેલ (અનુક્રમે) ‘મહા-અરિયવંસ’ તથા ‘નાલક-સુત’ અને રચવિનીત-સુત’ જ છે, એમ હવે સૌ વિદ્વાનો કબૂલ કરે છે.^૧ શુદ્ધધોષે ગણાવેલાં ચાર સૂત્રો પૈકીનાં ત્રણ સૂત્રોનો મેળ અશોકે ઉલ્લેખેલાં ધર્મપર્યાયો પૈકીનાં ત્રણ ધર્મ-પર્યાયોની સાથે બરાબર મળે છે. તેમ છતાં પણ શુદ્ધધોષે ગણાવેલું ‘તુવદ્દ-સુત’ અશોકે ગણાવેલાં સૂત્રોમાં કોઇ સ્થળે દેખાતુ નથી, એ જરા નવાઇભરેલું છે. એ સૂત્રનો સાતમો શ્લોક વાંચતાં એમ સમજાય છે કે, તેમાં શુદ્ધદેવ ‘પટિપદા’ (ધાર્મિક ક્રિયાઓ) તથા ‘પાતિમોક્ષ’ (ઉપદેશ) અને ‘સમાધિ’ (ધ્યાન) ઉપદેશ છે.^૨ અર્થાત્ ‘પટિપદા’ અને ‘પાતિમોક્ષ’ સંજ્ઞ વપરાયેલા છે તેથી કરીને એવું અનુમાન થઇ શકે છે કે, શુદ્ધધોષે બોળેલું ‘તુવદ્દ-સુત’ જ અશોકે ગણાવેલું ‘વિનય-સમુક્કસે’ (સમુદ્દેષ વિનય) હતું.

અશોકે ગણાવેલાં ધર્મપર્યાયોનો જે ખુલાસો ઉપર આપણે આપી ગયા તે જોતાં એમ જણાય છે કે, કોઇક પ્રગંઢ એક જ સૂત્ર અનેક

૧. ડ. ઓ. ૧૯૧૨, પૃ. ૩૭ અને આમળ; ન્યુમેનહૅલ “બુદ્ધિસ્ટ રેડન.” પૃ. ૧, ૨. ૧૫૨.

૨. “સુતનિષાદ”, પૃ. ૧૭૧; સે. બુ. ઈ, પૃ. ૧૦, ભાગ ૧.૧, પૃ. ૧૬૮.

નામે ઓળખાતું હતું. દાખલા તરીકે, 'મોનેય-સુતે'નું બીજું નામ 'નાલક-સુત' પણ છે. પરંતુ 'અશેકે ગણાવતાં' ધર્મપર્યાયોનું જ આ ખાસ લક્ષણ નથી. બીજા અનેક દાખલાઓ મોટાદ છે, અને તે અન્યત્ર ખતાવવામાં આવેલા છે.^૧ વળી, અશેકે આટલાં મુત્રો ગણાવ્યાં છે તેથી તેના કાળમાં આખું "તિપિટક" હયાતીમાં ન હતું કે તેનો કેાઇ ભાગ પણ અસ્તિત્વમાં ન હતો, એમ કાંઇ સાબીત થતું નથી; કારણ કે, પોતાના શિલાલેખમાં તે ગણ્યાંગાંડ્યાં મુત્રો જ અશેકે ગણાવેલાં છે; અને તેણે જે કહ્યું નથી તે તેના કાળમાં હયાત જ ન હતું. એમ કાંઇ કહી શકાય નહિ.

આવું જ કહેલું છે. ધર્મની જે બાજુ ક્રિયાઓનું-એટલે કે, ધર્મના જે આચારનિયમોનું-પાલન કરી કાંઈ ભિક્ષુ માત્ર બહારથી શુદ્ધ સાધુ જણાતો હોય પણ અંદરખાનેથી સાધુ ન પણ નીવડયો હોય તે ક્રિયાઓની (આચાર-નિયમોની) સાથે મંબધે ધરાવતા કાંઈ પણ સૂત્રનો ઉલ્લેખ અશોકે કરેલો નથી. અગોષ્ટિ ગણાવેલાં બધાં સૂત્રો આત્માના ઉત્કર્ષને ઉદ્દેશે છે, અને ભિક્ષુઓને તેમ જ ઉપાસકોને એકમરખા પ્રમાણમાં તે લાગૂ પડી શકે છે. આ જ કારણથી તે આગ્રહપૂર્વક કહે છે, ભિક્ષુઓએ અને ભિક્ષુણીઓએ તેમ જ ઉપાસકોએ અને ઉપામિત્રોએ તેણે પોતે ગણાવેલાં સૂત્રોનું જરૂર અને મનન કરવું જોઈએ. વળી ઉચ્ચ પ્રકારના જીવનનું ભાન કરાવતાં અથવા તેા ઉચ્ચ અને શુદ્ધ શીલ વર્ણવતાં સૂત્રોનો સમાવેશ અશોકે પોતે પસંદ કરેલાં સૂત્રોમાં કરેલો છે એટલું જ નહિ, પણ આત્માના વિકાસના માર્ગમાં મદદરૂપ અને માર્ગદર્શક થઈ પડે તેવાં સૂત્રો પણ તેણે કાળજીપૂર્વક ગણાવેલાં છે. ‘અનાગત-ભયાનિ’ નામક મત્ર આવા પ્રકારનું છે. ભવિષ્યમાં ગમે તે થીએ. ઉપરિચિત થઈને જે લય મનુષ્યના ધાર્મિક જીવનના આદર્શની નિહિનાં ફનાશતિયાં કરી મુકે તે ‘લાવિ લય’નું વર્ણન ઉક્ત સૂત્રમાં કરેલું છે. ઘડપણ અથવા રોગ કે ક્ષણ અથવા લડાઈ કે ધર્મધ્વંસ અથવા એવાં બીજાં વિરોધી તત્ત્વો ભવિષ્યમાં ઉપરિચિત થાય તેમને ધ્યાનમાં રાખીને પોતાની સર્વ શક્તિઓનો ઉપયોગ કરીને મનુષ્યે ધ્યાનમય અને પ્રવૃત્તિમય જીવન ગાળવું જોઈએ, એવો ઉપદેશ ઉક્ત સૂત્રમાં આપેલો છે. આ રીતે જોતા ઉચ્ચ પ્રકારનું જીવન વર્ણવતા સૂત્રને ટાંકીને જ અશોકે સતોપ માન્યો નથી; પણ મનુષ્ય હંમેશાં ચેતતો ન રહે તો તેના પોતાના આદર્શની સિદ્ધિમાં જે અનેક લય અંતરાવરૂપ નીવડે છે તે બચતી બાબતમાં તેને પોતાને ચેતવણી આપતા સૂત્રના ઉપર પણ ખાસ ભાર મુકીને તે કહે છે. પરંતુ આખરે તો આ બધા લય માત્ર બાહ્ય છે. હંમેશાં ચેતતા રહીને આપણે એ લયને દૂર રૂઝવણની બાબતમાં તનતોડ

મહેનત કરવી જોઈએ, એ વાત ખરી; પરંતુ જે બાલ પરિસ્થિતિના ઉપર આપણે કાબૂ રહી શકીએ નથી તે બાલ પરિસ્થિતિના ઉપર જ તે લયનો આધાર રહેવો હોય છે. પરંતુ ખીજા કેટલાક આંતરિક ભય પણ અસ્થિતિ ધરાવતા હોય છે, અને તેઓ આંતરિક વિભાસની મિદિના માર્ગમાં લગભગ તેટલા જ અત્યાચાર નીવડે છે આવી ખીજે ‘રાહુલોવાદ-સુત’ નામક ધર્મસૂત્રની તરફ આપણું ધ્યાન ખેંચીને અંશિકે ડહાપણુ વાપર્યું છે એ સૂત્રમાં બુદ્ધ દેવે ‘અલ્પલોકિક રાહુલ’ નામક વ્યક્તિને ઉપદેશ કરેલો છે કાયાનુ તથા વાયાનુ અને મનનું દરેક કાર્ય ચતુ હોય ત્યારે અને થઈ રહ્યું હોય ત્યારે અતિશય ઝીણવટથી તેને તપાસવાની ખામ જરૂર રહે છે, એનો ઉપદેશ એ મત્રમાં બુદ્ધ ભગવાને કરેલો છે. ગમે તે ધર્મ કે પથ પાળતો આત્મા આત્મા વધારે હિંમત અને માધુર્યન ગાળવાને મથતો હોય તો અંશિકે ગણાવેલા ધર્મપ્રયત્નિનુ વાચન અને મનન તેને ખરેખર શ્રદ્ધાળનકે રક્ષા પડે તેમ છે.

સારનાથમાંથી તથા સાંચીમાંથી અને અશ્વનાદામાદમાંથી અશોકના જે ગૌણ સ્તંભવેખની નકલો મળી આવેલી છે તે પણ અશોકના બૌદ્ધપદ્ધતિપણાનું દર્શન આપણને કરાવે છે, અને તેથી અહીં આપણે તેમનો વિચાર નહીં સારનાથમાંનો તથા સાંચીમાંનો થાળનો તો મળતો જ ત્યાં હશે એમ મનાય કે પણ અશ્વનાદામાદમાંનો થાળનો મળે કૌશામ્બીમાં હશે એમ ખાત્રીપૂર્વકે લાગે છે. ધર્મમાં તો પાડવાને લગતા બધા પ્રયત્નોને સમી દ્રષ્ટને બૌદ્ધપદ્ધતિની એકતા માન્યવાના હેતુથી અંશિકે પોતાનું ઉક્ત શામન કોતરારેણુ હવે તે કહે છે કે, ‘ જે કોઈ સધને જન્મ કરશે તે ભિક્ષુ હોય કે ભિક્ષુણી હોય તો પણ તેને ધોળા કપડાં પહેરાવવામાં આવશે અને જે (ભિક્ષુઓનો) આવામ ન હોય તેમાં તેને રાખવામાં આવશે. આમ ભિક્ષુમ્મધને અને ભિક્ષુણીસધને આ દુકમ જણાવેલો જોઈએ ’ ઉક્ત ત્રણ સ્તંભવેખો પૈકીના બે સ્તંભવેખો જોતાં એમ જણાય છે કે, પોતાના મહામાત્રાને ઉદ્દેશીને

અરોઁ પોતાનું આ શાસન જાહેરં ક્યું હતું. વળી, એ ત્રણ સ્તંભલેખો પૈકીના એક સ્તંભલેખમાં (અલ્લાહાગાદવાળા સ્તંભલેખમાં) કૌશાંબીના મહામાત્રોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે; અને તેથી આપણે એવું અનુમાન કરી શકીએ છીએ કે આજે મારનાથનાં અને માંચીનાં ખડેરોથી સુચવાતાં, તે ટાળના બૌદ્ધ ધર્મગુરુઓનાં સ્થાનકો મૂળે જ મહાલોમાં આવી રહેલાં હશે ને મહાલોના મહામાત્રોને ઉદ્દેશીને અરોઁ પોતાનો ઉક્ત સ્તંભલેખ દાતરાવેલો હશે. બૌદ્ધપદ્યમાં તક પડે, એમ થતું અટકાવવાની ખાસ જરૂર હતી. તેથી કરીને એના મંબલમાં મહાલોના મહામાત્રોને જ હુકમો કરીને અગોઁ એમી રહેવાનું ન હતું. તેથી જ પોતાના ઉક્ત સ્તંભલેખમાં વધાગમા અતોઁ કહે છે કે, “આવી એક ત્રિપિ તમારા પાડોસમાં રહે તેટલા માટે કચેરીમાં ગોઠવાવી છે. વળી, બીજી એક ત્રિપિ ઉપાસકોના પાડોસમાં ગોઠવાવી છે. ઉપામકોએ દરેક ઉપવાસના દિવસે આવીને એવા એ હુકમની ખાત્રી કરી લેવી જોઈએ. વળી, ખરેખર ઉપવાસના દિવસોએ દરેક મહામાત્ર પોતાના વારાએ (સદર સ્થળમાં) આવે ત્યારે તેણે એવા એ હુકમની ખાત્રી કરી લેવી જોઈએ અને તેને મમજવો જોઈએ. વળી, જ્યાં સુધી તમારો પ્રાંત પહોંચેલો હોય ત્યાં સુધી તમારે (હુકમના) આ શબ્દથી ફરણીએ નીકળવું જોઈએ. તે જ પ્રમાણે બધાં ક્ષિત્રેજીવીવાળાં શહેરોમાં અને મહાલના ઉપવિભાગોમાં તમારે બીજાઓને (હુકમના) આ શબ્દથી ફરણીએ મોદક્ષર જોઈએ.”

આ સ્તંભલેખના ગમે તે વાચકની એટલી તો ખાત્રી થશે કે, બૌદ્ધપદ્યનો ત્યાગ કરવામાં આવે કે તેમાં તક પડે, એ સ્થિતિને દૂર કરવાનો નિશ્ચય અરોઁ કર્યો હતો. પોતાના હેતુને બર લાવવાને માટે તેણે ત્રણ પ્રકારના ઉપાયો લીધા હતા. તેણે એવો હુકમ કર્યો હતો કે, જે કેઈ સંધને તોડવાનો પ્રયત્ન કરે તેને ધોળાં કપડાં પહેરાવવામાં આવશે (એટલે કે, લિશ્તુનો લગવો પહેરવેલો તેની પાસેથી લઈ લેવામાં આવશે) અને જે જગ્યાએ લિશ્તુઓ નહિ

રહેતા હોય તે જગ્યાએ રહેવાને તેને મોઢવી આપવામા આવશે દુકામા
 કહેતા, પોતાના સહધર્મી લોકોની સાથેનો તેવા માણુમનો બધો
 વ્યવહાર બંધ કરી દેવાનું અશોકે ઠરાવ્યું હતું અશોકનો હુકમ દરેક
 • બૌદ્ધસધને પહોચાડવાનો હતો ને એવા હેતુથી કે, કોઈ પણ વિરોધી
 ભિન્ન પોતાના સહધર્મી લોકોના મગજમા પોતાના સ્વધર્મવિરોધી
 વિચારો ઠસાવતો અટકે સધમા તડ પડવાને લગતો પોણાલાગનો બધ
 તો આથી કરીને દર-યતો પણ ધર્મમહાર (સમાજબદ્ધાર)
 મુકાએલો એવો ધર્મવિરોધી ભિક્ષુ ઉપાસકોના કાન ભભેરીને તેમને
 પોતાના અનુયાયી બનાવે, અને પોતાના એ અનુયાયીઓની મદદથી તે
 સમાજમા તડ પાડવાનો પ્રયત્ન કરે એ બનવાયોઅ્ય હતુ આ બધ
 અશોકના ધ્યાનમા હતો જ અને તેથી આ વિષયના આ હુકમની
 નકલ ઉપાસકોના પાડોસમા પણ રખાવવાનો હુકમ પોતાના
 મહામાત્રોને તેણે કર્યો હતો તેમની બાજુને મારે કયી જગ્યાએ એ હુકમ
 ગોઠવાયો હતો એ આપણને કહેવામા આવ્યું નથી પરંતુ શિલા-
 લેખોમા તેમ જ સાહિત્યમા જે 'નિગમ-સભા'(જાહેર સભામંડપ)નો
 ઉલ્લેખ થએલો ઘણુંખરૂં જોવામા આવે છે તે નિગમ-મંદિરમા
 પોતાના હુકમની નકલ ગોઠવવાનો હુકમ અશોકે કર્યો હોય, એમ

હતો. પરંતુ અશોકના સમયમાં બૌદ્ધપંથનાં તટ પડ્યાં હતાં ખરાં ? તટ પડતાં અટકાવવાં, એ અશોકના ઉક્ત લેખનો હેતુ હતો ખરો; પણ સંધમાં અનેક તટ પડી ગયાં હતાં, અને વધારે તટ પડતાં અટકાવવાને અશોક મથી રહ્યો હતો : એનું અનુમાન આપણે કરીએ તો કાંઈ દરકત નથી. મિંદસદીપના ઇતિહાસમંદમાં જે પરંપરાગત બૌદ્ધસાહિત્ય સમવાધ રહેલું છે તેમાં એમ કહ્યું છે કે, અશોકનો રાજ્યાભિષેક થયો ત્યારપછી અદાર વર્ષે પાટલિપુત્રમાં બૌદ્ધપરિવદ ખરાઈ હતી. વળી, તેમાં એમ પણ કહ્યું છે કે, એ કાળે સંધના જે મુખ્ય વિભાગ પડી ગયા હતા:—(૧) ચેરવાદ; અને (૨) મહાસંધિક. ચેરવાદની જે શાખાઓ થઈ ગઈ હતી, અને મહાસંધિકની ચાર શાખાઓ બની ગઈ હતી : એમ પણ એમાં કહ્યું છે.^૧ ઉપર્યુક્ત પરંપરાગત ઐક્યકથાને આપણે માન્ય ગણીએ તો આપણે એટલું અનુમાન તો કરી શકીએ કે, અશોકના કાળમાં બૌદ્ધપંથમાં તટ તેમજ પેટાતટ પડી ગયાં હોવાં જોઈએ. આમ હોય તો પછી તટ પડતાં અટકાવવાને કારણેજ અશોકના ઉક્ત લેખનો શો અર્થ થઈ શકે ? એકંદરે બૌદ્ધપંથમાં પડતા તડને અટકાવવાનો અશોકનો હેતુ નહિ હોય, પણ તેના જે તડમાં કે પેટાતડમાં તે પોતે હશે તે તડમાં કે પેટાતડમાં વધારાનાં તટ પડનાં અટકાવવાનો અશોકનો હેતુ હશે : એમ આપણે માનવું ખરું ? અશોક પોતે બૌદ્ધપંથના જે તડનો હશે તેને પોતાના લેખમાં ' સંધ ' નામ તેણે આપ્યું હોય, એ બનવાજોગ છે. આ અભિપ્રાયને આપણે માન્ય ગણીએ તો પછી, અશોકે જ્યાં જ્યાં ' સંધ ' શબ્દ વાપર્યો છે ત્યાં ત્યાં તે પોતે બૌદ્ધપંથના જે તડનો સભ્ય હતો તે તડને ઉદ્દેશીને વાપર્યો છે, એમ આપણે માન્ય ગણવું જોઈએ. પણ આ વાત આપણા ગળે ઝેતરી શકતી નથી; કારણ કે, ધર્મમહામાત્રાના ઉલ્લેખવાળા સાતમા મુખ્ય સ્તંભલેખમાં અશોકે આજીવકોની

૧. કનૈક્ત " અનુઅવ આફ ઇડિયન બુદ્ધીઝમ " (દિંદી બૌદ્ધ-પંથનો સમુચ્ચ ૧, પ. ૧૧૦-૧૧૧

અને નિર્ગ્રંથોની સાથે સાથે જ સવની ગણના કરેલી છે
 આથી ફરીને આપણે શું સમજવું ? આશ્ચર્યકો અને નિર્ગ્રંથો કથી
 જાતના કે ક્યા તડના છે, એનો વિચાર કર્યા વગર જ તેમના દિન-
 મુખની સમાગ ધર્મગદામાત્રોએ રાખવી, પણ બૌદ્ધલોકોની જાણતમા
 તો એટલે બૌદ્ધપથના સુઘમા પોતાની પ્રવૃત્તિ ન રાખનાં અશોક
 તેના જે તડનો અનુયાયી હતો તે જ તડના સજ્જમા પોતાની
 પ્રવૃત્તિ જારી રાખવી, એવો આશય અશોકે રાખ્યો હતો ? મરના
 બીજા તડની અને પેટાતડની જાણતમા અશોકે બેઠ્ઠમરી રાખી
 હતો ? વળી, આપણે અગાઉ વાંચી ગયા તેમ જાણના લેખમા
 તેણે કેટલાક ધર્મસૂત્રો ગણાવ્યા છે, અને મરને તે ફરીફરીને
 મહાજાવવાની જવામજી તેણે કરેલી છે. એ સૂત્રોમા બૌદ્ધતત્ત્વ
 એટલું બધું ઓછું છે કે, બૌદ્ધપથી ન હોય તેવા બિહુઓને પણ
 તે સજાગારી શકાય આમ જ તો પછી, આપણે માત્ર બૌદ્ધલોકોનો
 વિચાર કરીએ તો સામાન્યતઃ સર્વ બૌદ્ધ બિહુઓને અને બિહુમીઓને
 એ ધર્મસૂત્રો ન સજાગવવા, પણ અશોક પોતે જે તડનો અનુયાયી
 હતો તે તડના બિહુઓને અને તે તડની બિહુમીઓને જ એ ધર્મસૂત્રો
 સજાગવવા • એમ કહેવાનો અશોકનો આશય હતો ? આવા અશક્ય અનુ-
 માનો ન સ્વીકારવા હોય તો આપણે એમ જ માનવું જોઈએ કે, અશોકના
 વખતમા બૌદ્ધપથનાં તડ પડી ગયા ન હતા વળી, અશોકે ભૂખ્યા
 ‘સુધ’ શબ્દ વાપર્યો છે ત્યાં ત્યાં અવિભક્ત સમસ્ત બૌદ્ધ-
 પથને ઉદ્દેશીને જ વાપર્યો છે, એમ પણ આપણે માનવું જોઈએ
 આમ હોય તો પછી પૈલા પરપરાગત બૌદ્ધભાસાદિત્યનું શું ?
 બૌદ્ધપરિપક્વો ઉત્તેજ કરતા એ પરપરાગત બૌદ્ધભાસાદિત્યને જે
 વિદ્વાનોએ છથી નાખ્યું છે તે વિદ્વાનોએ એવી અશક્ય અને મેળ-
 વગરની વાતો તેમ જ મનમાની અને એકતરફી દર્શાવેલી તેમાં
 જોઈ છે કે, એ ભાસાદિત્યમા જે દાંષ કશું છે તેમાંનું થોડું જ

ઐતિહાસિક સત્ય તરીકે સ્વીકારી શકાય તેમ છે.^૧ પાટલિપુત્રની
 પરિપદને સર્વસામાન્ય પરિપદ તરીકે ગણવામાં આવતી નથી,
 પણ અમુક પદાની સભા તરીકે તેને ગણવામાં આવે છે. રૈશાતીમાં
 ભરાએલી ખીજ સામાન્ય પરિપદ શુદ્ધ ન મૃત્યુની પછી મો વર્ષે
 ભરાએલી નહિ, પણ ધણ કરીને અરોકના જ વખતમાં જ અરોક
 બૌદ્ધપથી ચતા પહેલા ઉક્ત પરંપરાગત લોકસાહિત્યમાં ‘કાશાગોક’
 તરીકે ઓળખાય છે તે અરોકના વખતમાં-ભરાએલી હતી. અરોકના
 પોતાના લેખોની સાથે પણ આ અનુમાનનો મેળ મેસે છે રિહ્તના
 મળધમાં વૃજન્ બિહુઓએ જે ‘દસ પ્રશ્ન’ ઉપરિચત દરેલા
 હતા તેમને લઈને બૌદ્ધપથમાં તડ પડવાને લગતો ભય ઊભો થયો
 હતો તો પણ, ખીજ બૌદ્ધપરિપદ ભરાઈ તે વખતે તો બૌદ્ધપથ
 અવિભક્ત જ રહ્યો હતો. વૃજન્ બિહુઓનો પરાજય થયો હતો,
 અને સઘમાં તડ પડતા અટકવા હતાં અરોકના લેખોના આધારે
 હમણાં જ આપણે એવું અનુમાન કરી ગયા છીએ કે, સઘના ઝાઝ
 તડને ઉદ્દેશીને અરોકે ‘સઘ’ શબ્દ વાપર્યો નથી, પણ મમસ્ત
 અવિભક્ત બૌદ્ધસઘને ઉદ્દેશીને તેણે એ શબ્દ વાપર્યો છે. વળી,

ધર્મવિરોધી લોકોની પ્રજ્ઞતિઓને દામી દેવાની બામતમા અગોઠ જે મખ્ત પગના ભગ્નો હતો તેમનો કાંઈ અર્થ જ ગ્રહેતો નથી

કેટલાક લોકો એવો સવાલ પૂછે છે કે, બૌદ્ધધર્મની બામતમા અગોઠનું વલણ કેવાં પ્રકારનું હતું ? બૌદ્ધધર્મની માથેના પોતાના અવદાગ્માં તે પોતાનું ધારું ઢરતો હતો કે તેને વચ વર્તી રહેતો હતો ? માત્ર સાગ્નાયનો નેષ અને ભાષાનો લેખ આ સવાલનો ફકરો આણવાની બામતમા આપણને મદદપ થઈ પડે છે. આપણે અગાઉ જોઈ ગયા છીએ તેમ, બૌદ્ધધર્મમાં તક પડવાને લગતો જે ભય ઠીકો થયો હતો તેને સરખાતથી જ દામી દેવાના તેતુથી અગોઠ પોતાનો મારનાયનો લેખ પ્રતરાવ્યો હતો. જમનમીએ એ નેષનો સરખાતનો ભોગ છેક જ વમાઈ ગયો છે; અને તેથી, અમુક સિદ્ધ કે સિદ્ધુણી ધર્મબ્રહ્મ છે કે નહિ એનો નિષ્કલ મહામાત્રોએ ફેગી રીતે ગવો. એ આપણે એ લેખમાંથી જાણી શકતા નથી આ બામતનો નિર્ણય બહુમતિથી મધ પોતે કરતો દરો ? સધના નિયમને

(ઉત્તમોત્તમ ભિક્ષુઓ) તેના પાટનગરમાં વસતા હોય, એ બનવા-
 નોગ છે; પરંતુ અશોક પોતે જ પોતાની રાજસત્તાનો અને પોતાના
 રાજ્યબળનો ઉપયોગ કરીને એવી ધર્મશ્રદ્ધતાને નાબૂદ કરવાની ઇચ્છા
 ધરાવતો હતો. તેનો ભાષ્યાનો લેખ બારીકાઈથી પાંચતાં પશુ એવું જ
 અનુમાન થઈ શકે છે. તેમાં તેણે ઉપાસકોને તેમ જ મુખ્યતઃ
 ભિક્ષુઓને અમુક ધર્મપર્યાયોની ભલામણ કરેલી છે. અશોક પોતે ઉપાસક
 હતો તો પશુ એ ધર્મપર્યાયોનું માત્ર શ્રવણ કરવાનું જ ભિક્ષુઓને
 તેણે કહ્યું નથી, પણ તેમનું મનન કરવાનું પણ તેણે તેમને તેમાં
 ઉત્તરું છે. અશોક આ બધું શા હેતુથી કરતો? સદર્મ ચિરસ્થાયી
 થાય તેટલા માટે તે એમ કરતો હતો. તેણે જે ધર્મસૂત્રો પસંદ
 કરેલાં છે તેઓમાં કર્મકાંડનું કે આધ્યાત્મિક તત્ત્વોનું કાંઈ પણ
 બારણું નથી, અને આત્મિક વિકાસને પોષે એવા જ પ્રકારનાં તે
 ધર્મસૂત્રો છે : એ બાબતમાં અલગત કાંઈ સલાહ રહેતો નથી. પરંતુ
 એટલું તો કહેવું જોઈએ કે, તેણે પોતે યોગ્ય કાઢેલી પદ્ધતિથી તે
 એ રીતે સ્વાર્થને જ આગળ ધપાવતો હતો; અને ઉપાસકોએ તેમ
 જ ભિક્ષુઓએ એ પદ્ધતિને બરાબર અનુસરીને જ વર્તવું પડતું
 હતું. આ બધાનો વિચાર કરતાં આપણે એવો નિર્ણય કરી શકીએ
 છીએ કે, અશોક પોતાના સામ્રાજ્યનો સર્વોપરિ સત્તાધીશ હતો.
 એટલું જ નહિ, પણ જે પંથનો તે પોતે અનુયાયી હતો તે પંથનો
 પણ તે સર્વોપરિ સત્તાધીશ હતો. દ્વંદ્વમાં કહેતાં, તે જેટલા અશે ધર્મ-
 રાજ હતો તેટલા જ અશે સમ્રાટ પણ હતો. જે ધર્મસત્તા ખરી
 રીતે સંધને મળવી જોઈતી હતી તે ધર્મસત્તાને અશોકે પચાવી પાડી
 હતી : એવો આરોપ અશોકના ઉપર મુકવો, એ ચોખ્ખું નથી; કારણ
 કે, રાજાની મરજીને અધીન થઈને ખુદ જુદા લાગવાને જ પોતાનાં
 સૂત્રોને અવગણ્યાવા દીધેલાં છે અને રાજાઓનો હુકમ માનવાની
 આદા ભિક્ષુઓને કરેલી છે.^૧ પોતાના પંથને ખરા અંતઃકરણથી

માનનાર અને જગદ્ધર્મ તરીકેનું બિંદુ સ્થાન તેને આપવાને મયનાર
અશોભના જેવો રાજા મળે એટલે પછી સઘ કુદરતી રીતે અને
ખુશીથી તેનું મર્વોપગિપણ કમૂલ રાખે જ.

ચોથું પ્રકરણ.

અનોકનો ધર્મ

પોતાની પ્રભુનું ઐહિક હિતશુભ સાધવાના હેતુથી અશોક
જે કાષ્ઠ પુત્ર હતું તે ખીન્ન પ્રમુખમા આપણે જોઇ મયા છીએ
અને તેથી કરીને, રાજા તરીકે અશોકેવા પ્રકારનો હતો, એનો
ખ્યાલ આપણે બાધી શકીએ છીએ તેણે પોતાની પ્રભુનું ઐહિક હિત
શુભ સાધવાનેતનતોડ મહેનત કરી હતી એમા તો મધ જ શા નથી
પરંતુ તે જગપ્રસિદ્ધ યજ્ઞ સક્રિયો તેનું કારણ એ કે મનુષ્યનું આત્મિક-શુભ
સાધવાનો તેમ જ પોતાના પ્રદેશમા તથા દુરદુરના પોતાના સ્વતંત્ર
પ્રાંતમાંના પ્રદેશમા પણ પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કરવાનો સ્વતંત્ર પ્રયત્ન
તેણે કર્યો હતો. એ કામ તેની પોતાની સમક્ષ સતત રહેતું હતું અને
તેને સદૃશ દરવામા તે પોને મગરૂમી માનતો હતો. આથી કરીને
પ્રથમ તો, અશોક પોતે "ધર્મ"નો અર્થ કેવા પ્રકારનો હતો હતો એ
આપણે નક્કી કરવાનું રહે છે એ જાગૃતમા તેણે બહુ સ્પષ્ટતાથી
પોતાના વિચાર દર્શાવ્યા છે "ધર્મ"માં ક્યા ક્યા ગુણોનો મમાવેશ
ચાય છે, એ જાગૃતમા તેણે કહેતું છે એટલું જ નહિ, પણ તેમને કેવી
રીતે અમલમા મુખ્ય, એ પણ તેણે જણાવેલું છે, અને તે સૌનો અમલ

કરવાની બાબતમાં પોતાની પ્રજાને ઉપરાજાપરી આમદ કરતાં પણ તે કદિ થાક્યો કે કંટાળ્યો નથી. કયા સદ્ગુણોને તે પોતે 'ધર્મ' માનતો, એ પોતાના બીજા અને સાતમા યુગ્ય સંલક્ષ્યમાં તેણે જણાવેલું છે. (૧) 'સાધવે' અથવા 'ચહુ-કયાને' (પુષ્કળ દિત); (૨) 'અપ-ભાસિનયે' (ઝાણું ચૈયો); (૩) 'દયા'; (૪) 'દાને'; (૫) 'સચે' (સત્ય); (૬) 'સોચયે' (શુદ્ધિ); અને (૭) 'માદયે' (નમ્રતા) : એ સર્વ સદ્ગુણોને તે 'ધર્મ' તરીકે ગણાવે છે. પરંતુ એ ધર્મનો અમલ કેવી રીતે કરવો? આના સંબંધમાં પોતાની ધણીખરી ધર્મલિપિઓમાં એકસરખી જ ફરજો અગ્રેષ્ઠ ગણાવેલી છે. એ ફરજો આ રહી :-(૧) અનારંભો પ્રાણાનં (પ્રાણનો વધ ન કરવો તે); (૨) અવિદિસા મૃતાનં (જીવની દિસા ન કરવી તે); (૩) માતરિ પિતરિ સુબ્રુસા (માત્રાપત્ની સેવા); (૪) ચૈર-સુબ્રુસા (મેટિશની સેવા); (૫) ગુરૂનં અપચિત્તિ (ગુરુને માન); (૬) મિત્ર-સંસ્તુત-નાતિકાનં ચઢ્ઢણસમજાન દાનં સંપદિપતિ (મિત્રોની અને સંબંધીઓની તથા સગાંની પ્રત્યે તેમ જ બ્રાહ્મણોની અને શ્રમણોની પ્રત્યે દાન તથા યોગ્ય વર્તણૂક); (૭) દાસ-મદકમ્હિ સમ્યાપ્રતિપત્તિ (દામની અને નોકરની સાથે યોગ્ય વર્તણૂક); અને (માત્ર ત્રીજા યુગ્ય સિદ્ધાંતોમાં જણાવ્યું છે તેમ) (૮) અપવ્યયતા (થોડો ખર્ચ) અને અપમાંહતા (થોડો મંચપ). મર્વ ઝડતુઓને માટે અને સર્વ યુગોને માટે અસૌકના જગસદિશનો આ થોડાક ભાગ છે. પરમસત્ય કેટલું સ્પષ્ટ અને સાદું છે ! દયા શીખવાનું તથા દાન કરવાનું તેમ જ નમ્રતા રાખવાનું અને એવું એવું બીજું ઘણું આપણને કહીને જ તે સતોષ માનતો નથી. એ સદ્ગુણોને કેવી રીતે અમલમાં આણવા, એ પણ તે આપણને કહી બતાવે છે. અનારંભો પ્રાણાનં (પ્રાણનો વધ ન કરવો) અને અવિદિસા મૃતાનં (જીવની દિસા ન કરવી) એ 'દયા' છે.

મિત્રોની તથા મજબીઓની અને સગાંની પ્રત્યે તેમ જ બાહ્યોની અને શ્રમણોની પ્રત્યે ઉદારતા - એ 'દાન' છે. માતાપિતાની તથા મોટરાની મેવા, અને સગાની કે બાહ્યોનાં તથા શ્રમણોની સાથે તેમ જ દાસની અને નોકરોની સાથે ચોચ વર્તણૂક - એ 'માર્દવ' છે

પોતાના સંદેશાના આ ભાગને મટિ અશોભને એટલો બધો ગોખ છે કે, પોતાના લેખોમા ફરીફરીને તેનો ઉલ્લેખ કરવામા તે આનંદ માણે છે પોતાના ચૌદમા મુખ્ય શિવાલેખમા તે ખગ દ્વિતીયો શબ્દ કરે છે કે, 'એટલાક શબ્દોમા અર્થની મીઠાશ ગંદલી દેવાથી તે શબ્દોને ફરીફરીને ઉલ્લેખમા આવેલા છે. 'ધર્મ' શબ્દ અને તેનો અર્થ તેને એટલા બધા મધુર લાગે છે કે, જે ફરજેના સંગ્રહને તે પોતે 'ધર્મ' તરીકે ગણે છે તે ફરજે ફરીફરીને તે પોતે ગણાવે છે એટલુ જ નહિ, પણ જીવનના સામાન્ય આચારની સાથે 'ધર્મ'ની સગખામણી કરીને અને ' એ ધર્મ સંસ્કૃત આચારથી અલિપ્ત છે' એમ સાબીત કરી આપીને તે પોતાના 'ધર્મ'ના વખાણ કરે છે પોતાના નવમા મુખ્ય શિવાલેખમા તેણે 'ધર્મ'મ ગગ'નો

શિલાલેખમાં તેણે 'દાન'(સામાન્ય દાન)ની અને 'ધર્મદાન'ની વચ્ચે રહેલો બેદ જતાવેલો છે. તે કહે છે કે, ધર્મના પરિચય કરવો તથા ધર્મમાં ભાગ લેવો અને ધર્મના સંબંધી બનવું : એના જેવું બીજું કંઈ નથી. પોતાના 'ધર્મ'ની સમજૂતી આપવાના હેતુથી તે પોતે પ્રથમ ગણાવેલી ફરજે ફરીથી એમાં ગણાવે છે; અને છેવટે તે કહે છે કે, પિતા પોતાના પુત્રને તથા પુત્ર પોતાના પિતાને અને ભાઈઓ પરસ્પરને તેમ જ સગાં પરસ્પરને અને દરેક જથ્થા પોતાના પાડોશીને -એમ ગમે તે વ્યક્તિ ગમે તે વ્યક્તિને-આ ધર્મદાન કરી શકે છે. તે જ પ્રમાણે પોતાના તેરમા મુખ્ય શિલાલેખમાં અશોકે 'વિજય' (સામાન્ય જીત)ની સાથે 'ધર્મવિજય'ની સરખામણી કરેલી છે. ધર્મ-વિજય અદિપાતો છે, એમ એમાં તેણે જતાવી આપ્યું છે. આના સંબંધમાં તેણે ક્લિંગ દેશના વિજયનો ઉલ્લેખ કરેલો છે, અને પોતે કરેલી લડાઈયાની કતલનો અને તેમનાં સગાંસંબંધીને પોતે કરેલા તીવ્ર દુઃખનો તથા તેમનામાં પોતે ઉત્પન્ન કરેલી શોકની ભાગણીનો ઉલ્લેખ બરાબેલા દેશે તેમ જ કાષ્ઠક અંશે શરમાઈ જમને તેણે તેમાં કરેલો છે. કાષ્ઠ દેશના ઉપર વિજય મેળવવા જતાં અનેક બપંકર પરિણામો આવે છે. પરંતુ ધર્મવિજય તો 'પ્રીતિરસ' થી બરેલો છે, અને ગમે ત્યાં તે મેળવી શકાય છે. પોતાના સરહદી પ્રાંતો સુધીના પોતાના આખા સામ્રાજ્યમાં તેમ જ પોતાના સ્વતંત્ર પાડોશીઓના રાજ્યમાં-હિંદુસ્તાનની અંદર તેમ જ તેના વાયવ્ય-કાણુની સરહદની પાસે જ્યાં અટિચોક્કમ થીઓસ તથા ટોલેમી ફિલાડેલ્ફસ અને અન્ય યવનરાજે રાજ્ય ભોગવતા હોય ત્યાં-પશુ એ જાતનો ધર્મ વિજય મેળવી શકાય છે.

કેવા પ્રકારના સદ્ગુણો અને કયી જાતની ફરજો મળીને અશોકનો 'ધર્મ' જનતો હતો, એ એ રીતે આપણે જોઈ ગયા. પણ એટલામાં જ અશોકના 'ધર્મ'ની પરિસ્થિતિ થઈ જતી નથી. જમ 'ધર્મવિજય' અને 'અશુવિજય' હોય ■ તેમ તેના 'ધર્મ'ની

બાળતમાં પણ છે. આ સંદર્ભો અને ફરજો ‘ધનવિદ્યુત’ના જેવાં છે; પણ ‘ઝણવિદ્યુત’ની સાથે સરખાવાય એવા દુર્ગુણો પણ તેણે ગણાવેલા છે. તેણે ‘અપ-આસિનવ’ (ઓછામાં ઓછો આસિનવ) શબ્દ વાપરીને તેમાં પોતાના હેતુનો સારારશ આપી દીધો છે. ‘આસિનવ’ એટલે શું? આ સવાલનો જવાબ અશોકે પોતાના ત્રીજા મુખ્ય સ્તંભલેખમાં આપેલો છે. તેમાં ‘પાપ’ની સાથે સાથે તેની ગણના અશોકે કરેલી છે, અને ‘આસિનવ’ ઉત્પન્ન કરનારા દુર્ગુણો તેણે ગણાવ્યા છે. તે દુર્ગુણો આ રહ્યાં:- હંદ; નિષ્કુરતા; ક્રોધ; માન અને ઇર્ષ્યા. આ જવાબના સારારશ તરીકે આપણે એમ કહી શકીએ કે, અશોકે પોને ગણાવેલા સંદર્ભોનું પાલન થાય અને ઉપર્યુક્ત દુર્ગુણોથી દૂર રહેવાય તો જ તેના મતે ‘ધર્મ’ની પૂરેપૂરી અને યોગ્ય સિદ્ધિ થવા પામે.

આના ઉપરથી એટલું તો જણાશે કે, અશોક કંઈક ચોક્કસ મહેશો દુનિયાને આપવા માગતો હતો. આવી સમજ બરાબર થઈ નથી, એ ખરેખર એદજનક વાત છે. એક તરફથી અશોકે અમુક સંદર્ભો ગણાવ્યા છે અને જે ફરજોના રૂપે તેનો અમલ કરવો જોઈએ તે ફરજો પણ ગણાવી છે ત્યારે બીજી તરફથી મનુષ્યને પાપ અને ‘આસિનવ’ દરાવનારા દુર્ગુણો પણ તેણે ગણાવ્યા છે અને ખતતાં સુધી તેમનાથી દૂર રહેવાને ઉપદેશ તેણે તેને કરેલો છે. પરંતુ એટલાથી જ બસ નથી આત્મિક વિકાસમાં શી અડચણ આવે છે, એનો ખ્યાલ ખરેખરા ભવિષ્યવેત્તાની માફક તેણે બાધી લીધો છે; અને કાંઈ પણ અડચણ અનુભવ્યા વગર ધર્મવિકાસના માર્ગે આપણે આગળ ધપી શકીએ તેટલા માટે આપણને મદદરૂપ થઈ પડે એવો ઉપાય પણ તેણે સૂચવેલો છે. એ ઉપાયનું નામ ‘આત્મપરીક્ષા’ છે. ધર્મનો વિકાસ કરવો હોય તો આત્મપરીક્ષા તદ્દન જરૂરની છે, એવું આપણા મગજમાં તે ઠસાવે છે. ‘આત્મપરીક્ષા’નો વિચાર ખ્રિસ્તી ધર્મે ઉપજાવીને અમલમાં મુક્યો છે, એવું આજે કેટલાક

લોકો માને છે; અને તેથી અશોકે આત્મપરીક્ષા કરવાનો ઉપદેશ કરેલો કે કેમ, એ બાબતમાં એવા લોકો શંકા બ્રહ્માવે છે. પરંતુ એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, શુદ્ધધર્મે પોતાના “ચિસુદ્ધિમગ્ગ”-માં ‘વચ્છયેવજ્ઞન’ (આત્મપરીક્ષા)ના અનેક રૂપોના ભેદ બતાવેલા છે. શુદ્ધ ભગવાનને એ વિચાર મૂળે રહ્યો; કારણ કે, એમણે અબ્બસદ્ધિ-રાહુબને એ બાબતનો ઉપદેશ કરેલો છે. શુદ્ધધર્મે શુદ્ધ ભગવાનના એ વિચારને અનુસરીને પોતાનું સખાણુ કરેલું છે શુદ્ધ ભગવાને રાહુસને આપેલો એ ઉપદેશ “મજ્ઞિમનિકાય”માં છે. ગયા પ્રકરણમાં આપણે જોઈ ગયા તેમ, પોતાના ભાષાના શિવાલેખમાં તેને જ ઉદ્દેશીને ધર્મપર્યાયોમાં તેની ગણના કરવામાં આવેલી છે. શુદ્ધ ભગવાને રાહુસને એની મતવબનો ઉપદેશ કરેલો છે કે, કાયાનું અને વાયાનું તથા મનનું દરેક કામ શરૂ થાય તેના પહેલાં અને શરૂ થઈ જાય તેની પછી તેને બરાબર તપાસી લેવું જોઈએ પરંતુ અશોકે વધારે માનુષી વૃત્તિ રાખીને એમ કહ્યું છે કે, આપણે

પોતે બહુ કંઈ હોય તેના તરફ ધ્યાન આપવું, અને તેથી રાજ્ય થવું; પણ પોતે ખૂંડ કંઈ હોય તેના તરફ ધ્યાન ન આપવું, અને તેનો પશ્ચાત્તાપ ન કરવો : એ મનુષ્યમાત્રનો સ્વભાવ છે, એમ કહેવાનો અશોકનો આશય હોવો જોઈએ. આથી કરીને તે બરાબર ટીકા કરે છે કે, આત્મપરીક્ષા કરવી અને પોતાનાં હાથે થતા પાપને દેખવું, એ મનુષ્યમાત્રને માટે બહુ અઘરું છે. તેમ છતાં પણ કાષ્ઠ-વ્યક્તિ પોતે પતિત થતી અટકે તેટલાં માટે તે વ્યક્તિએ આત્મપરીક્ષા કરવી જોઈએ, એવો આમહ તે કરે છે. આનું જ નામ ખરેખરી 'આત્મપરીક્ષા' છે. 'આત્મપરીક્ષા'ને માટે અશોકે જે શબ્દ વાપર્યો છે તે પણ ધ્યાનમાં રાખવાનો છે. તેણે 'પટિચેક્ષા' શબ્દ વાપરેલો છે. 'આત્મપરીક્ષા'ના અર્થવાળો 'પચ્છચેક્ષમ' શબ્દ બુદ્ધ ભગવાને વાપર્યો છે તેની સાથે અશોકનો એ શબ્દ લગભગ મળતો આવે છે. આવું હોઈને, અશોકે પોતાની પ્રજાને 'આત્મપરીક્ષા'નો બોધ કરેલો, અને આત્મિક વિકાસના કામે તેણે - આત્મપરીક્ષાને આવશ્યક ગણેલી, એ બાબતમાં તો શંકાને સ્થાન જ રહેતું નથી.

અશોકના ઉપદેશની અતિથણી સાદાઈ તેની ધર્મભિપિઓના અભ્યાસીના ધ્યાનમાં આવ્યા વગર રહેતી નથી. તેના ધર્મને, સર્વ ધર્મોની સર્વસાધારણ મિલકત તરીકે ગણાવી શકાય. જે સંદેશોનાં અને ફરજોનું પાલન કરવાનું તેણે આપણને કહ્યું છે તે સંદેશોનો અને ફરજોનો બોધ બીજા બધા ધર્મોમાં પણ કરેલો છે. આવું હોઈને, અશોકે જે ઉપદેશ કરે છે તેમાં કાંઈ નવીનતા નથી, એમ કોઈને ધાગે પણ ખરું. પોતાના તેરમા મુખ્ય સિલાલેખમાં તે પોતે જ કબૂલ કરે છે કે, "યવનોના દેશ સિવાયનો બીજો કોઈ પણ દેશ નથી કે જ્યાં આ નિકાયો - બ્રાહ્મણો અને શ્રમણો - નથી; અને કોઈ દેશમાં એણે ભાગ નથી કે જ્યાં એક કે બીજા પાપકર્મ સોંકોને વિશ્વાસ ન હોય." વળી, "તેમાં બ્રાહ્મણો તથા શ્રમણો અને અન્ય પાપકર્મ તથા ગૃહસ્થો વસે છે તેમનામાં મોટરાનું કંઈ

સાંભળવું તે, માતાપિતાનું કથું સાંભળવું તે, મિત્રોની તથા ઓળખીતાની અને ગોડિયાની તથા સગાંસગવંધીની તેમ જ દાસોની અને નોકરાની સાથે યોગ્ય વર્તન રચવાએલાં છે. ” આ બધી ફરજો અદા કર્યાથી જે ધર્મનું પાલન પાપ છે તે ધર્મ સર્વ પાપડોને માટે સર્વસાધારણ છે : એ જ અશોકના કથનનો મુદ્દો છે, એમ સ્પષ્ટ થતું નથી ? આથી જ અન્યત્ર (સાતમા મુખ્ય ચિલાલેખમાં) પોતાની તીવ્ર ધમ્મી દર્શાવતાં તેણે કથું છે કે, “ (મારા રાજ્યમાં) સર્વ પાપડો સર્વત્ર (બધે) વસે; દારણ કે, તેઓ બધા જ મંયમ અને ભાવશુદ્ધિ ધરે છે. ” વધારામાં તે કહે છે કે, “ પરંતુ લોકો વિવિધ હંદના અને ગગના રોય છે તેઓ (પોતાની દગલ) પર્ણાંગિ અગર

સારની વૃદ્ધિ તેને પોતાને જોટલા પ્રમાણમાં ગ્રિય લાગે ॥ તેટલા પ્રમાણમાં દાન અને પૂજા તેને પોતાને ગ્રિય લાગતા નથી આ સારની વૃદ્ધિ ધણી જાતની છે, પણ તેનું મૂળ વાચ્યાગ્રમિ (ઓનતા સંભાળવું તે) છે. ખીજી રીતે કહેતાં, નજીવા કારણે મનુષ્ય પારકાના પાપને ધિક્કારીને પોતાના પાપની પૂજા કરે, એ ચોગ્ય ન ગણાય. એથી ઉનટું, આ કારણે કે પેલા કારણે પણ પારકાના પાપને પૂજવો જોઈએ આમ કરતો મનુષ્ય પોતાના પાપને વધારે છે અને પારકાના પાપના ઉપર ઉપધાર કરે છે પારકા પાપની કાષ્ટ વ્યક્તિ પોતાના પાપની પ્રત્યેની પોતાની ભક્તિથી તેને દીપાવતી હોયતેથી દૂરીને તેના પાપને જે કાષ્ટ ધિક્કારે છે અને પોતાના જ પાપને પૂજે છે તે એ પ્રમાણે કરવાથી પોતાના પાપની વધારે સખ્ત હાનિ કરે ॥ આ સ્થિતિમાં કયો માર્ગ સર્વોત્તમ ગણાય ? તેના જવાબમાં અશોક કહે છે કે લોકોએ એકખીજના ધર્મને સંભાળવો જોઈએ અને સાંભળવાની ઇચ્છા રાખવી જોઈએ એનું શુ પરિણામ આવે ? એનો જવાબ અશોકે આમ આપેલો છે - ‘જ્યાં પાપડો બહુશ્રુત અને કલ્યાણસાધક થાય અને તેનું ફળ આ છે - પોતાના પાપની વૃદ્ધિ અને ધર્મનું દીપન ’ પોતાના ભારમાં મુખ્ય શિવાનેખમાં અજોડે આમ બહુ છે આજે પણ તે વિચારતો વિષય થઈ પડે તેમ છે તેના અન્યને ભાવાર્થ એવો છે કે એકદરે જેતા દરેક ધર્મને એ બાબતો હોય છે:—(૧) ઉપદેશવિષયક, અને (૨) નીતિવિષયક ઉપદેશવિષયક ધર્મનો સંમધ કર્મકાંડને લગતા તેમ જ અધ્યાત્મવિદ્યાને લગતા પ્રશ્નોની સાથે રહેલો છે અને તેને શુદ્ધિની સાથે લાગેવળગે છે નીતિવિષયક ધર્મમાં ધર્મનો વિસ્તૃત પરતુ ચોગ્ય અર્થ રહેલો ॥ ચોગ્ય લાગણીવાળો અને સમજી માણુસ કુદરતી રીતે જે આચરણ કરે તેને નીતિવિષયક ધર્મ ગણાવી દાકાય છે, અને તેને આત્માની સાથે લાગેવળગે છે કાષ્ટ પણ ધર્મના ઉપદેશવિષયક ભાગની જાનતમાં હમેશાં મતભેદ રહે છે ધાર્મિક માન્યતાના વિષયોની જાનતમાં તેમ જ કર્મકાંડના મંબધમાં

વિવિધ અને પરસ્પરવિરોધી વિચારો પ્રચલિત હોય છે. આબું હોય તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી; કારણ કે, માણસની શુદ્ધિ બેદવાળા હોય છે. પરંતુ ધર્મના નીતિવિષયક બાગની બાબતમાં તો એવો કાંઈ મતભેદ જોવામાં આવતો નથી. નીતિમય સદ્ગુણોની બાબતમાં તેમ જ જે નીતિમય આચારોનો અમલ આપણે કરવો જોઈએ તે આચારોની બાબતમાં કાંઈ પણ મતભેદ અને મારામારી આપણી નજરે પડતી નથી. એ બાબતમાં તો માત્ર એકના જ આપણી નજરે પડે છે. આબું હોય તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી; કારણ કે, સાચુંખોદું સમજનાર આત્મા બેદવાળો હોતો જ નથી. આથી કરીને કાંઈ પણ ધર્મના નીતિવિષયક વિભાગમાં જે ઉપદેશ કર્યો હોય તે એ ધર્મનો પોતાનો જ હિસ્સો ન હોઈ શકે, પણ સર્વ ધર્મોની સર્વસાધારણ માલીકી હોઈ શકે. એ જ સર્વે ધર્મોનો અરેખરો સાર છે; અને જે ધર્મ અશોકે ઉપદેશ્યો છે — અને જે ધર્મનો વિચાર અત્યાર સુધીમાં આપણે કર્યો છે — તે ધર્મ આવા જ પ્રકારનો, સર્વ ધર્મોનો સાર છે. પરંતુ જે ધડીએ આપણે આપણી શુદ્ધિના ધોડાની લગામ છૂટી મુકીએ તે જ ધડીથી ધર્મકાંડની સાથે તેમ જ અધ્યાત્મવિદ્યાની સાથે સંબંધ ધરાવતા વિષયોને લગતી આપણી ગચ્ચાને કાંઈ પણ હદ રહેતી નથી; અને ધણુંખરૂં તો એ ચર્ચા ત્રીન વાદવિવાદનું રૂપ પણ લે છે. આથી જ ક્વખતે પણ લોકો પોતાના પાપંડને વખાણવાને અને ખાસ કારણ વગર જ પારકાના પાપંડને ધિક્કારવાને પ્રેરાય છે. આવી જાતના ગાંડપણની સામે જ અશોકે જખરો વાધો જીકાવેલો છે, એ ઉપર આપણે જોઈ ગયા. અશોકે જે સગળ ઉપદેશ કરવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે તે જોતાં આપણે એમ કહી શકીએ છીએ કે, તેના પોતાના સમયમાં લોકો પોતાના પાપંડને પૂજતા હશે, અને પારકાના પાપંડને વખોડતા હશે, અને ધર્મોપદેશના વિષયોના સંબંધમાં વિવિધ પાપંડોના લોકોની વચ્ચે ધણુંખરૂં ત્રીન અને ઉઘ વાદવિવાદ થતા હશે. ખાસ કરીને કયા બાગમાં આ પ્રકારનો ત્રીન

બેદલાવ વધારે જોર મારતો હતો, એ નક્કી કરવાનું બની શકે તેમ
 છે, કારણ કે, (અશોકે પોતે જ કહ્યું છે તેમ) જૂનાજૂના પાપડોમાં
 સદાનુભૂતિ અને ઐક્ય જાગૃત કરવાનું કામ ધર્મમહામાત્રોને
 તથા રુપધ્વક્ષમહામાત્રોને અને વચ્ચૂર્મિકાને સોંપવામાં આવ્યું હતું
 આપણે એટલું તો જાણીએ છીએ કે, ધર્મમહામાત્રોને સર્વ
 પાપડોના લોકોના ઉપર—ખાસ કરીને આશ્રવડોના તથા નિર્ઐશોના
 અને બૌદ્ધ લોકોના ઉપર—નીમવામાં આવ્યા હતા એ અધિકારીઓને
 ઉક્ત આશય સાધવાનો કુક્રમ થયેલો હતો તેથી કરીને એમ સ્પષ્ટ
 થાય છે કે, અશોકના વખતમાં એ ત્રણ પ્રકારના પાપડોના લોકોમાં
 મતભેદ અને વિખવાદ ઉપસ્થિત થતા હોવા જોઈએ રુપધ્વક્ષમહા-
 માત્રોને ભીજોનું દિતસુખ સાધવાનું કામ સોંપવામાં આવેલું હતું
 તેમને પણ ઉક્ત આશય સાધવાનો કુક્રમ થયેલો હતો તેથી કરીને
 એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે, અશોકના સમયમાં ભીજો પણ પોતાના
 પાપડોની પ્રત્યે પ્રીતિ અને પારમના પાપડોની પ્રત્યે અસહિષ્ણુતા
 દાખવતી હોવી જોઈએ વચ્ચૂર્મિકાની અને તેમની ફરજોની
 જોળખાણ હજી સુધી અંધારાને મળી શકી નથી, એ ખરેખર
 દિલગીરીની વાત છે પરંતુ અહીં એટલું તો જરાગર સ્પષ્ટ થયું કે,
 અશોકના કાળમાં બધા મુખ્ય પાપડોના લોકો ધર્મજનુનના
 પ્રગિજ્જામમાં પોતાના પાપડોને વખાણતા અને પાગકાના પાપડોને
 વખોડતા, અને ભીજો પોતે સ્વભાવે વધુ ધર્મપરાયણ
 હોવા છતાં પણ આ પ્રકારની રીતિથી વિમુખ રહેતી ન
 હતી બાલે અર્થ એ થયો કે, અશોક શરતો હતો અને પોતાનો
 ઉપદેશ કરતો હતો ત્યારે ધર્મજનુન અને કોમી જુસ્સો પૂર બદારમાં
 હતા જે કાળે લોકો પોતાના ધર્મના આવશ્યક તત્ત્વોના ઉપર પોતાનું
 મન ન ચોટાડતા અનાવશ્યક તત્ત્વોના ઉપર પોતાનું મન ચોટાડે
 તે કાળે ધર્મના આવશ્યક અને અનાવશ્યક તત્ત્વોની વચ્ચે રહેલા
 બેદ કુનિયાને રેખાડી આપે તેવા ફરસી અને ધર્મજનુનના

ભવિષ્યવેતાની જરૂર રહે છે. ખરૂં જોતાં આપું જ કાંઈક અશોકિ કરેલું છે. સર્વ પાપડોને માટે મર્વસાધારણ ગણાય એવા ધર્મના સારની ઉપર જે કાળે લોકો ધ્યાન દેતા ન હતા તે કાળે ધર્મના સારની ઉપર અશોકિ પોતાના ચિત્તને એકાગ્ર કર્યું હતું, એમાં જ મર્વ મંત્રપુરુષોની માફક અગોકની પણ નવીનતા રહેલી છે. પ્રજ્ઞના મનને ધર્મના અનાવશ્યક તત્ત્વમાંથી ખસેડી લઈને આવશ્યક તત્ત્વમાં લગાડવાનો પ્રયાત્ન અશોકિ કેવી રીતે કરેલો, એ પણ જોવાયો. એકબીજાના ધર્મને સાંભળવાની બાબતમાં અને સાંભળવાની ધૃતિ રાખવાની બાબતમાં અશોકિ લોકોને બોધ કરેલો છે. 'ધર્મ'માં કાંઈ પણ પાપડોના માત્ર નીતિચાત્રનો જ સમાવેશ થતો નથી, પણ તેના કર્મકાંડનો તેમ જ તેની અધ્યાત્મવિદ્યાનો પણ સમાવેશ થાય છે : એવું કહેવાનો અશોકનો આશય છે. જૂદાજૂદા પાપડો એકબીજાથી જૂદા પડતા હોય તો પણ તેમની વચ્ચે અનેક બાબતોમાં મળતાપણુ હોય છે, એમ અશોક કહેવા માગે છે. જૂદા-જૂદા પાપડોની વચ્ચે જે મળતાપણુ હોય તેના તરફ લોકોનું ધ્યાન એ રીતે અશોક પોતે ખેંચવા માગતો હતો. એ મળતાપણુ જ ધર્મનો સાર છે, એમ લોકોએ સમજી લેવું જોઈએ. એવું કહેવાનો અશોકનો મુદ્દો છે. એ રીતે ધર્મનું આવશ્યક તત્ત્વ નક્કી થાય અને તેના ઉપર બાર દષ્ટિને કહેવામાં આવે એટલે પછી લોકો તેને અમલમાં મુકવાને લગતી પોતાની પ્રથમ ફરજ સમજી જાય, અને તેના પરિણામમાં ધર્મની દીપ્તિ (ધંમસ દીપના) થાય, અને પાપડો જગતનું દુઃખાણુ સાધવાને મથે (કલ્યાણ-આગમ). પરંતુ અશોકિ ધર્મના અનાવશ્યક તત્ત્વને અવગણ્યું હતું, એમ આથી સમજવાનું નથી. એ પ્રકારના ધર્મમાં કર્મકાંડનો અને અધ્યાત્મ-વિદ્યાનો સમાવેશ થાય છે, અને તે મનુષ્યની નીતિભાવનાને કે ધર્મભાવનાને પોષતો નથી તેટલો તેની શુદ્ધિને પોષે છે : એમ અશોક સારી પેઠે સમજતો હતો. લોકોએ એકબીજાના ધર્મને

સાંભળવો જોઈએ, એમ કહીને અશોક એમ પણ કહેવા માગે છે કે, જૂદાજૂદા પાપડોની ઉપદેશાત્મક બાબતો પણ લોકોએ સાંભળવી અને વિચારવી જોઈએ. જૂદાજૂદા પાપડોએ જૂદુંજૂદું તત્ત્વજ્ઞાન તથા પ્રકૃતિવર્ણન અને કર્મકાંડ વિક્રમાચ્યું હોય તેનો વિચાર કરવાની તથા તેમાંથી વિચારપૂર્વક પસંદગી કરવાની તક એ રીતે લોકોને મળે. તેના પરિણામમાં લોકો બહુશ્રુત થાય અને તેમાંથી પોતાની જ સંતોષકારક કર્મકાંડપદ્ધતિ તથા અધ્યાત્મવિદ્યા કીપજવી શકે એ રીતે લોકો એકબીજાના ધર્મને સાંભળે તથા ધર્મનો માર મઠી લે તેમ જ તેનો અમલ કરવાની બાબતમાં ભાર દઈને આમદ્ધ કરે અને જૂદાજૂદા પાપડોની કર્મકાંડપદ્ધતિને તથા અધ્યાત્મવિદ્યાને કાળજીપૂર્વક ચાળી કાઢીને પોતાની જ નવીન પદ્ધતિ કીપજવી શકે ત્યારે અગોકને અતિગ્રિય થઈ પડેલી ‘આત્મ-પાસંદ-વર્ધિ’ (પોતાના પાપડોની વૃદ્ધિ) તેઓ સાધી શકે. દ્વેષમાં કહેતા, ધર્મના સાગને જ અશોકે ‘ધર્મ’ કહ્યો છે. સર્વ ધર્મમાં એ સારને દેખવો અને તેને અમલમાં મુકવાને મઠી લેવો, તથા પ્રકૃતિની અને મનુષ્યની વચ્ચે રહેલા સબંધની બાબતમાં આપણે આપણો પોતાનો મિઠાત બાધી શકીએ તેટલા માટે સર્વ ધર્મોના કર્મકાંડનો અને સર્વ ધર્મની અધ્યાત્મવિદ્યાનો ગુણનાત્મક અભ્યાસ નિષ્પક્ષપાતથી અને યોગ્ય રીતે દોરવાઈ ગયા વગર કરવો : એ જ મ પૂર્વેની ત્રીજી સદીના રાજકિરસ્તા અગોકનો ઉપદેશ છે એનો આ મદેશો કેટલો ભગ્ય અને આત્મીકારક છે ! આજે પણ તે કેટલો અત્યાજ્ય છે ! આજની સૃષ્ટિના લોકો આ મહાપુરુષના બોધને અંતઃકરણપૂર્વક અનુસરે અને હિંદુધર્મનો તથા મુસલમાનધર્મનો તેમ જ ખ્રિસ્તી-ધર્મનો અને જરથોસ્તીધર્મનો તથા ત્રેતવિદ્યાનો પણ અભ્યાસ કરે તો તેમની આત્મિક તથા શુદ્ધિવિષયક સમૃદ્ધિ તથા ઉત્પત્તિ કેટલી બધી સધાય !

ક્યા અંતિમ હેતુથી ધર્મનું પાલન કરવું, એ ત્યાં સુધી આપણે ન જાણી શકીએ ત્યાં સુધી અશોકના ધર્મનું વર્ણન અધૂરું જ ગણાય. જે લોકો ધર્મને અનુસરે તે લોકોને હેવટે શું મળે ? અશોકને પરલોકમાં શ્રદ્ધા હતી ? આ સવાલના જવાબમાં તો ‘હા’ જ કહેવી પડે છે. તેણે પોતે જ અનેક પ્રસંગે આ લોકોને પરલોકથી જૂદો ગણ્યો છે. દાખલા તરીકે, પોતાના ચોથા સ્તંભલેખમાં રજ્જુકોને ઉદ્દેશીને તેણે કહ્યું છે કે, તેમણે પ્રાંતોના લોકોના ઐદિક (દિવસ) તથા પારલૌકિક (પાલસ) સુખને ઉત્તેજવું જોઈએ. વળી, ધવસીના અને માવગઢના જૂદાજૂદા લેખો પૈકીના પહેલા લેખમાં પણ તે કહે છે કે, તેની પોતાની પ્રજા આ લોકના (દિવલોકિક) અને પરલોકના (પાલલોકિક) હિતસુખને પામે, એવી તેની પોતાની ઇચ્છા છે. પણ ધર્મને અનુસરીને પરલોકમાં મનુષ્ય પોતે શું મેળવે ? આ સવાલના જવાબમાં અશોક કહે છે કે, પરલોકમાં તે ‘સ્વર્ગ’ને પામે. અશોકે પોતાના લેખોમાં નિદાન તથા સ્થળે ‘સ્વર્ગ’ને ઉલ્લેખ કરેલો છે. પોતાના છઠ્ઠા મુખ્ય શિલાલેખમાં અશોક કહે છે કે, તે પોતે જે કાંઈ પરાક્રમ કરે છે તે એવા હેતુથી કે, એથી લોકો સુખી થાય અને પરલોકમાં સ્વર્ગ પહોંચે. પોતાના પહેલા ગૌણ શિલાલેખમાં તે પોતાના સર્વ પ્રદારના અમલદારોને આમંત્ર્યપૂર્વક કહે છે કે, તેની પોતાની પ્રજા સ્વર્ગને પામે તેટલા માટે તેમણે તનનોડ મહેનત કરવી જોઈએ. પોતાના નવમા મુખ્ય શિલાલેખમાં તો તે કાંઈક વધારે કહે છે. આપણે અગાઉ જોઈ ગયા છીએ કે, આ જ શિલાલેખમાં તેણે ધર્મમંગળનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. એ શિલાલેખની બે નકલોમાં તે જણાવે છે કે, ધર્મને અનુસરવાથી સ્વર્ગને પમાય છે. એ જ લેખની ત્રણ નકલોમાં જૂદીજૂદી ભાષા વાપરીને તે એ જ વસ્તુ સમજાવે છે. તે કહે છે કે, “ અહીંનું દરેકમંગળ સંશયવાળું છે. કદાચ તે એ હેતુને સફળ કરે, અને કદાચ તે આ લોકમાં ન રહે. પરંતુ આ ધર્મમંગળ કાળવશ નથી. તે એ હેતુને આ લોકમાં

મદ્દળ કરતું નથી તો પણ પરલોકમાં તે અનંત પુણ્યને પ્રસન્ને છે”
અહીં અરોહ એમ કહેવા માગે છે કે, ધર્મને અનુસરવાથી પરલોકમાં
પુ કળ પુણ્ય પ્રભવે છે, અને તેથી કરીને મનુષ્ય સ્વર્ગને પામી શકે છે

અરોહ પોતાના લેખોમાં જે ધર્મ ઉપદેશો લે છે તે એટલો
ખધો સાદો છે કે, વિદ્વાનો એ બાળતના વિચારમાં પડી ગયા છે
પોતાના ધર્મનો ઉપદેશ કરતી વેળાએ અરોહ બૌદ્ધપદ્યી હતો, એ
હકીમત ધ્યાનમાં લેતાં વિદ્વાનોને અરોહના ધર્મમાં કાંઈક વિરોધાભાસ
ચાય છે. દાખલા તરીકે, સ્વ ક્ષીટ સાહેબ એમ માનતા કે, અરોહના
શિવાનેખોમાં તથા સ્તંભનેખોમાં જે ધર્મનો ઉપદેશ કરવામાં આવેલો
છે તે બૌદ્ધપદ્યનો ધર્મ ન હતો, પણ રાજધર્મ હતો ૧ પરંતુ આપણે
તો અત્યાર સુધીમાં જોઈ લીધું છે કે, રાજ્ય-નવસ્થા સારી રીતે
જગવાય તેટલા માટે રાજ્યોએ અને તેમના અધિકારીઓએ
પાગવાના નિયમોના સમઠ તરીકે અરોહના “ધર્મ”ને ન ઓળખાવી
શકાય પણ સાધુ જીવન ગાળવામાં સામાન્ય પ્રજાને મદદરૂપ થઈ
યડે તેવા નિયમોના મઝઢને જ અરોહના “ધર્મ” તરીકે આપણે
ઓળખાવી શકીએ. વળી બીજા એક લેખકે એવી દલીલ કરી છે
કે, અરોહની ધર્મલિપિઓમાં વર્ણવેલો ધર્મ “બૌદ્ધપદ્યના અર્થમાં
વર્ણવાયો નથી, પણ કોઈ પણ પદ્યના સૌ લોકોએ જે સામાન્ય
ધાર્મિકતા અરોહની ઇચ્છાને અનુસરીને અમલમાં મુન્વી જોઈએ
તે સામાન્ય ધાર્મિકતાના અર્થમાં વર્ણવાયો છે ” ૨ સ્વ સ્મિથ
સાહેબે પોતાના ગ્રંથમાં એ સ્થળે કહ્યું છે કે, “ઉપદેશની શક્તિમાં
અજ્ઞાન શ્રદ્ધા રાખીને જે ધર્મનો ઉપદેશ અને પ્રચાર તેણે સતત
કર્યો હતો તે ધર્મમાં કાંઈ ખાસ વિશિષ્ટતા ન હતી કાંઈ પદ્યના
લોકો એમાંના એક ભાગની બાળતમાં નહિ તો બીજા ભાગની

૧ જ રાં એ સો- ૧૯૦૮, પૃ ૪૯૧-૪૯૭

૨. જે એમ મેકફેલ્ડસ “અરોહ” (અમેલ મથ), પૃ ૪૮

૩ “અરોહ” (અમેલ મથ), પૃ ૫૬-૬૦.

બાબતમાં ખાસ બાર દષ્ટને કહે તો પણ તે સિદ્ધાંત મુખ્યતઃ સર્વ દિંદી ધર્મોની બાબતમાં સર્વમામાન્ય હતો. ” તેમ છતાં પણ અન્ય સ્થળે ^૧ તેણે કહ્યું છે કે, “ધર્મલિપિઓમાં વર્ણવેલો ધર્મ બૌદ્ધપંથથી રંગાવાથી -કહો કે, બૌદ્ધપંથના મૂળમાં રહેલા (પણ દિંદુધર્મમાં ગૌણસ્થાન ભોગવતા) નીતિવિચારથી તરબોળ થઈ જવાથી- સદૃજ બદલાયેલો દિંદુધર્મ છે. ” આમાં તો વિરોધાભાસ થાય છે; કારણ કે, એક પ્રસંગે તેને અશોકના ધર્મમાં કાંઈ ખાસ બૌદ્ધતત્ત્વ લાગતું નથી ત્યારે બીજા પ્રસંગે એ જ ધર્મ બૌદ્ધનીતિ-વિચારથી તરબોળ થઈ ગયેલો તેને લાગે છે. એવી જ રીતે એક સ્થળે સ્ત્રિમય સાહેબ કહે છે કે, અશોકે સ્વર્ગની જે લાલચ બતાવી હતી તે “ધણીખરા પ્રથોમાંના બૌદ્ધતત્ત્વજ્ઞાનની સાથે બાગ્યે જ બંધ બેસે છે. ” તેમ છતાં પણ અન્યત્ર તેણે એવી ટીકા કરી છે કે, અશોકે પોતે પોતાની આશા પ્રદર્શિત કરી ન હતી તો પણ ધણું કરીને તેને નિર્વાણ મેળવવાની આશા હતી.^૨ પોતાનો ધર્મ બોધતી વેળાએ અશોક પોતે બૌદ્ધપંથી હતો તો પણ તેના ધર્મમાં કાંઈ વિશેષતા ન હતી તેમ જ કોઈ તત્ત્વ પણ ન હતું : એમ કેમ બન્યું હશે ? ફક્ત અને સ્ત્રિમય સાહેબના જેવા કેટલાક વિદ્વાનો એ બાબતની વિમાસણમાં પડી ગયા છે. પરંતુ સેનાર્ત સાહેબ એવા નથી નીવડ્યા. અશોકના ‘ધર્મ’ની અને બૌદ્ધપંથના ‘ધર્મ-પદ’ની વચ્ચે એમણે ધણી સમાનતા જોઈ છે. એ કાળના બૌદ્ધપંથનું એવું સર્વાંશે સંપૂર્ણ ચિત્ર અશોકની ધર્મલિપિઓમાં આલેખાયેલું છે કે, એ ધર્મરાજના સમય સુધી તો બૌદ્ધપંથ “અમુક ચુસ્ત નિયમોના ઉપર કે સૂક્ષ્મ સિદ્ધાંતોના ઉપર બીલકુલ ધ્યાન ન દેનારો તથા ઉપાસકના કે ભિક્ષુના તત્ત્વથી જરા પણ ન લદાયેલો..... અને તેમ છતાં પણ સ્પષ્ટપણે હિલેખાયેલા સૂત્ર વગરનો ચોખ્ખામાં

૧. “ અશોક ” (અંગ્રેજી પુસ્તક), પૃ. ૨૬-૩૦.

૨. “ અશોક ” (અંગ્રેજી પુસ્તક), પૃ. ૬૪-૬૫

ચોખ્ખો નીતિસિદ્ધાંત ”^૧ હતો એવો નિર્ણય આપણે કરી ઘડીએ છીએ એમ સેનાર્ત સાહેબ કહે છે પરંતુ કામના એ વિદ્વાને જે મળતાપણાનાં તત્ત્વો એમાં જોયાં છે તે પેઠીના માત્ર બે તત્ત્વો જ કાંઈક મહત્ત્વનાં છે વળી, બૌદ્ધપંથના ‘ધમ્મ-પદ્ધ’માં અને બ્રાહ્મણોના ‘મહાભારત’ના જેવાં અથોમા પરસ્પર મળતા આવતા અને મુત્રો જોવામાં આવે છે ‘ધમ્મ-પદ્ધ’ને ચોખ્ખેચોખ્ખુ બૌદ્ધપુસ્તક માનવું કે કેમ ? એ પણ સમસ્ત છે વળી ઇ સ પૂર્વેની ત્રીજી સદીના મધ્યભાગ સુધી તો વિવિધ વિધિપૂર્વક પ્રાર્થનાની મિદ્ધિના પાયાના ઉપર બૌદ્ધપંથ રચાએલો નહિ, પણ નીતિધર્મની સિદ્ધિના પાયાના ઉપર તે રચાએલો એવું જે અનુમાન અશોભની ધર્મલિપિઓના જ આધારે સેનાર્ત સાહેબે કરેલું છે તે અનુમાનને કાંઈ પણ વિદ્વાને કબૂલ રાખ્યું નથી અશોભના મમયના સમસ્ત બૌદ્ધપંથનું ચિત્ર તેની ધર્મલિપિઓમાં આવેખાએલું છે, એ માન્યતા જ બુદ્ધભરણી છે એ કાળના ધર્મના એ વિશાળ હતા—(૧) લિહુઓનો અને લિહુખીઓનો ધર્મ અને (૨) ગૃહસ્થાશ્રમીઓનો ધર્મ. અશોકે પોતાના ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો તે વખતે તો તે પોતે ગૃહસ્થાશ્રમી જ હતો અને જે લોકોને એ ધર્મનો ઉપદેશ તેણે કરેલો તે લોકો પણ લિહુજીવન ગાળતા ન હતા. પણ ગૃહસ્થાશ્રમીનું જીવન જ ગાળતા હતા. આથી જીને ‘બૌદ્ધપંથમાંથી જ અશોભના ધર્મને પ્રાસાદન મળેલું કે કેમ ? એનો નિર્ણય કરવો હોય તો ‘સામાન્ય લોકોએ વાંચવાના અને વિચારવાના તથા પાળવાના કયા ધર્મપર્ચાઓ એ પંથમાં નિયત થયેલા છે ? એ નક્કી કરવાની જરૂર રહે છે બૌદ્ધ ઉપાસકોને માટે નિયત મૌથી વધારે મહત્ત્વનું સૂત્ર ‘સિંગાલોવાદ-સુત્ત’ છે બૌદ્ધસાહિત્યમાંના દ્વીપનિકાય માં એ સૂત્રનો ઉત્તેજ કરેલો છે એ સૂત્ર એટલા બધા મહત્ત્વનું મનાયું

છે કે, તેને 'ગિદ્ધિ-ચિનય' (ગૃહસ્થાશ્રમીની સંસ્થા)^૧ કહેવામાં આવે છે. શુદ્ધોપ કહે છે કે, ગૃહસ્થાશ્રમીના એકંદર ધર્મનો કાષ્ઠ પથ્થુ બાગ આ સૂત્રમાં વર્ણવાયા વગર રહ્યો નથી. તેથી કરીને એ 'સુતંત'નું નામ 'ગિદ્ધિ-ચિનય' (ગૃહસ્થાશ્રમીની સંસ્થા) છે. આનું હોષને કાષ્ઠ મનુષ્ય તેને સાંભળીને તેમાં કરેલા ઉપદેશને અમલમાં મુકે તો તેની અવનતિ ન થતાં ઉત્તતિ ય થાય." અલગત, ઉપાસકના દર્શિર્મિદુયી ઉક્ત સૂત્રને આટલું બધું મહત્ત્વ અપાએલું છે. એ સૂત્રનો સારાંશ આનો છે:— રાજગૃહમાંના વાંસના વનમાં શુદ્ધ ભગવાન એક પ્રસંગે નિવાસ કરતા હતા. નિમમાનુસાર બિહ્વા માગવાને તે પોતે નીકળ્યા હશે તેવામાં કાષ્ઠ ગૃહસ્થાશ્રમીના પુત્ર 'સિગાલ'ને તેમણે જોયો. તેના વાળ બીના હતા, અને તેનાં કપડાં પણ બીનાં હતાં. પોતાના બે હાથને જોડીને બંધા કરીને તે ૭ દિશાને (પૃથ્વીની આસપાસની ચાર દિશાઓ, પૃથ્વીની પોતાની એક દિશા અને આકાશની એક દિશા, એમ ૭ દિશાને) નમસ્કારપૂર્વક પૂજતો હતો. એમ કરવાનો હેતુ શુદ્ધ ભગવાને સિગાલને પૂછ્યો ત્યારે સિગાલે એવો જવાબ આપ્યો કે, 'મારા પિતાના વચનને પવિત્ર ગણીને હું આ પૂજા કરું છું.' પરંતુ શુદ્ધ ભગવાને તેને કહ્યું કે, 'આર્યધર્મમાં તો આવી રીતે ૭ દિશાની પૂજા કરવાની નથી.' 'તો પછી કેવી રીતે એ દિશાઓની પૂજા કરવી જોઈએ, એ આપ મહેરબાનીથી સમજાવો' એવી વીનતી સિગાલે શુદ્ધ ભગવાનને કરી ત્યારે શુદ્ધ ભગવાને વિસ્તારપૂર્વક કહ્યું કે, 'પોતાની આસપાસના લોકોને ઉદ્દેશીને મત્કર્મ કરવાં, એ જ દિશાઓની પૂજાને માટેનો ઉત્તમોત્તમ માર્ગ છે.' તેમણે પોતાના ઉપદેશનો સારાંશ ચોટીક ગાથાઓમાં સમાવેલો છે.^૨ તે પૈકીની પહેલી ગાથાનો અર્થ આવો છે:—

“ માતા અને પિતા પૂર્વદિશાએ છે; ગુરુઓ દક્ષિણદિશાએ છે;

૧. જ. રો. એ. સો., ૧૯૧૫, પૃ. ૮૦૯

૨. ડી. રબલ્થુ. ક્રાઇસ્ટ ડેવિડ્ઝેટ “સુદ્ધીક્રમ” (બૌદ્ધપંથ), પૃ. ૧૪૩-૧૪૪; સે. જી. ઇ., પુ. ૪, પૃ. ૧૭૩ અને આગળ

પત્ની અને સતાનો પશ્ચિમદિશાએ છે; અને મિત્રો તથા સર્ગામબંધી ઉત્તરદિશાએ છે, નોકરો અને મંત્રીઓ પૃથ્વીની દિશાએ છે, અને પાલક તથા બિંહુ આગ્રણી દિશાએ છે. પચામ વર્ષની ઉમ્મર ચાપ ત્યાં સુધી ગૃહસ્થાશ્રમી ગણાતા પુરુષે ઉક્ત દિશાઓને પૂજની જોઈએ.”

ઉક્ત ગાથાઓનો વિચાર કરનાર વાચક પણ એટલું તો જોઈ શકે છે કે, પોતાની પ્રજના મનમાં જે આચાર્યશ્રીને કમાવતા અશોક કદિ ચાલતો નથી તેજ આચાર્યશ્રી એ ગાથાઓમાં પ્રથવામાં આવેલી જ માતાપિતાની સેવા, ગુરુનું માન, મિત્રોની તથા સંબંધીઓની અને સર્ગાની તેમજ પાલકોની અને શ્રમણની માથે ઉદાર અને યોગ્ય વર્તણૂક, તથા દાસોની અને નોકરોની માથે યોગ્ય વર્તણૂક એ જ આચાર્યશ્રીને ઉદ્દેશીને અગ્રાંકે ભાર દઈને કહેલું છે, અને સિગલ પોતે મારો અને સદગુણી ગૃહસ્થાશ્રમી ચાપ તેટલા માટે શુદ્ધ ભગવાને પણ આ જાતની આચાર્યશ્રીને ઉદ્દેશીને આગ્રહપૂર્વક ઉપદેશ કરેલો છે જો ન લોકોનો સપ્રદાય તથા આજીવકોનો સપ્રદાય અને એવા ખીજ સપ્રદાયો જે તત્ત્વને કબૂલ ન રાખે એવું કાંઈ પણ તત્ત્વ અશોકની ધર્મસ્મૃતિમાં જોવામાં આવતું નથી. બૌદ્ધપંથના ઉપાસકોને માટે ચોખ્ખાએ “સિગલોવાદ-સુત્ત”માં^૧ ઉક્ત કર્યો જ કેદ્રીમૂત અને ઉદ્દિષ્ટ છે આથી કરીને આપણે એવો જ નિર્ણય કરી શકીએ છીએ કે, અશોકના ધર્મનો નૂળ પાયો એમાં જ રહેલો છે, અને તેમાંથી જ અશોકને પ્રેરણા મળેલું હતું હતું વધારાની સામીતી જોઈતી હોય તો બૌદ્ધપંથમાંના “મહામગલ-સુત્ત”-માંથી તે મેળવી લેવી. બૌદ્ધપંથમાં “સિગલોવાદ-સુત્ત”ને જે મહત્ત્વ અપાય છે તેનાથી ઊતરતું મહત્ત્વ “મહામગલ-સુત્ત”ને અપાય છે એ સૂત્ર “સુત્તનિપાત” માં જોવામાં આવે છે. તેમાં અમુકઅમુક કર્યો ગણાવેલો છે, અને એ કર્યો અદા કર્યાથી

૧. બીજાં કેટલાક બૌદ્ધસૂત્રોમાં પણ આવા જ નીતિનિયમો મળાવવામાં આવેલા છે, જુઓ “અગુત્તરનિકાય,” ૩, ૭૬-૭૮.

ઉપાસકનું વધારેમાં વધારે ‘મંગળ’ થાય છે, એમ એમાં જણાવેલું છે. ધર્મક્રિયાના અર્થવાળો આ ‘મંગળ’ શબ્દ અશોકના નવમા મુખ્ય શિલાલેખમાં ‘ધર્મ’નું પાલન મહાકુળ આપનારું ‘મંગળ છે’ એ અર્થ-વાળા ‘વર્મમંગળ’ શબ્દની યાદ આપે છે; અને તેથી કરીને આપણી ખાતરી થાય છે કે, બૌદ્ધપંથના ઉક્ત “મહામંગલ-સુત્ત”માંથી જ અશોકને પોતાની એ વિચારમંડલના અને શબ્દયોગના સૂત્રી આવી હતી. અશોકની ધર્મસિપિઓમાં ગણાવવામાં આવેલી ફરજો પશુ “મહામંગલ-સુત્ત”માં ગણાવવામાં આવેલી ફરજોને ધણા અંશે મળતી આવે છે. ઉક્ત સૂત્રમાં આ મહામંગલોને ગણાવવામાં આવેલા છે:—“પિતાની અને માતાની સેવા; પત્નીનું અને સંતાનોનું પાલન; દાન; સર્ગામંબધીની મંત્રાળ; પાપ ન કરવું તે; શ્રમણોને સમાગમ; અને યોગ્ય ઋણમાં ધર્મપ્રવચન.” ૧ ધર્મના પેટામાં અશોકે ગણાવેલા સદૃશ્યો પૈકીના ઘણાપરા સદૃશ્યો તેમ જ તેણે ગણાવેલી ફરજો પૈકીની ઘણીખરી ફરજો ઉક્ત સૂત્રમાં જોવામાં આવે છે. વળી, આપણે એટલું પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, સામાન્ય મંગળની અને ધર્મમંગળની વચ્ચે રહેલો ભેદ અશોકે બતાવેલો છે તેની જ રીતે માધારણ્ય દાનની અને ધર્મદાનની વચ્ચે

કરાવી આપેલાં તત્ત્વોના આધારે જ તે ચોતાનો ઉપદેશ કરતો હતો. એટલું આપણે સમજી લઈએ તો પત્રી, તે ચોતાના લેખોમાં 'નિર્વાણ'નો અથવા 'અણગિક માર્ગ'નો ઉલ્લેખ કરતો નથી, પણ 'સ્વર્ગ'નો ઉલ્લેખ કરે છે. અને ધર્મના પરિણામમાં પરલોકમાં મેળવવાના બદલા તરીકે સ્વર્ગને ગણે છે. એ જોઈને આપણને નવાઈ લાગવી જોઈએ નહિ. બૌદ્ધ પંથમાં કહ્યું છે તેમ, સ્વર્ગનો અને નર્કનો સિદ્ધાંત તો ખાસ કરીને ઉપામકોનો ધર્મ છે, અને સર્વોત્તમ સિદ્ધિ તથા નિર્વાણનો આદર્શ તો શિષ્યોનો જ વિષય છે. શુદ્ધ ભગવાનનું મત અપુ જ હતું. અનેક પ્રમગે શુદ્ધ ભગવાને જણાવ્યું છે કે, ધર્મિષ્ઠ ગૃહસ્થાશ્રમી પરલોકમાં સ્વર્ગોમાંના એક સ્વર્ગમાં દેવ તરીકે જન્મ લે છે.^૧ આપુ દોવાથી, આ લોકમાં ધર્મિષ્ઠ જીવન ગાળ્યું હોય તેના સારાચર્ય મગવાળા તરીકે 'સ્વર્ગ'ને અરોહ મણે છે તેથી કંઈ નવાઈ પામવાની નથી ખાસ કરીને બૌદ્ધ પંથમાં જ 'સ્વર્ગ'ની માન્યતા જોવામાં આવે છે, એમ કાંઈ નથી અનેક ધર્મોમાં એ માન્યતા પ્રચલિત હતી અને છે. ખરેખરે સવાન તો એ

અમુક દેખાવો જુએ તેટલા માટે તે વગાડવામાં આવતું :
 એમ ને કહે છે; અને ધર્મને ઉત્પન્ન કરીને વિદ્યાવાનારા
 એ દેખાવો હોવાથી તે એવા દોષને ધર્મવોપ કરનારા દોષ તરીકે
 વર્ણવે છે. પણ અસોક પોતાની પ્રજાને કયા દેખાવોનું પ્રદર્શન
 કરતો હતો ? વિમાનો તથા હાથીઓ અને અગ્નિના ઝોધ તથા
 ઝેવા ખીજા પ્રદર્શન તે પોતાની પ્રજાને કરતો હતો, એ દેખીતું
 છે. પાલિભાષાના સાહિત્યમાં “વિમાનવચ્ચુ” નામક ગ્રંથ છે
 તેમાંથી ઉક્ત શબ્દોના ખરા અર્થનો ખુલાસો મળે છે. ધર્મિષ્ઠ
 માણસને જે અનેક પ્રકારના બદલા પરલોકમાં મળી શકે છે તે અનેક
 પ્રકારના બદલાનું વર્ણન એ ગ્રંથમાં કરેલું છે. તેને પોતાની
 યોગ્યતાના પ્રમાણમાં એક પ્રકારનું કે ખીજા પ્રકારનું દેવત્વ મળે છે.
 ઉક્ત અનેક પ્રકારના બદલા પૈકીનો એક બદલો તો ‘વિમાન’ છે.
 રતભોના આધારે રહેતો એ મહેલ પરમસુખના કેન્દ્ર તરીકે બનાયો
 છે, અને તેનો દેવી માલીક પોતાની મરજીમાં આવે તેમ તેનું હમન-
 ચમન કરી શકે છે. ‘હસ્તિન’ (હાથી) ખીજા પ્રકારનો બદલો છે.
 એ હાથી સોરી રીતે શય્યગારાએલો તેમ જ તદ્દન સફેદ અને
 આકાશગામી હોય છે. વળી, “વિમાનવચ્ચુ”માં એવું વર્ણન પણ
 કરેલું છે કે, ધન્યાખરા દેવોનો ચહેરો વીજળીની માફક કે તારાની

સ્વર્ગની શુદ્ધી બોગવે છે, એમ હિંદુ લોકો માને છે. -પરંતુ ધર્મિક મનુષ્યને કેવી જાતના સ્વર્ગાસ અને સ્વર્ગીય વિમાન મળે છે, એનું જ વર્ણન બૌદ્ધપંથની માન્યતાને અનુસરીને “વિમાનચરણ”-મા કરેલું છે. વાચનાગ અને માબળનાગ લોકો આ લોકમાં શુદ્ધ અને માર્તિવક શુવન માળવાને પ્રેરાય તેમ જ પોતાની ધાર્મિક કુરળને આદા કરવામા ઉત્સાહ ગમવાને પ્રગાય, એ દેવુથી જ ‘વિમાનચરણ’મા ઉક્ત બાળતોના સબધમા બાન દષ્ટને કહેવામા આવેલું છે. પોતાની પ્રજામા ધર્મપરાયણતાનો વિચાર કરનારા કા. જી. તરીકે વિમાનોને તેમ જ ‘હાથી’ઓને અને ‘અગ્નિસ્કંધો’ને અરોકે ગણાવન છે તેથી કરીને એમ જ સાબીત થાય છે કે, જે ‘સ્વર્ગ’ને તે માનતો હતો. -અને જે સ્વર્ગનો ઉલ્લેખ પોતાના રાજ ઠાળના પારમા વર્ષમા તેણે પોતે કરેલો છે -તે સ્વર્ગ બાદપંથના સાહિત્યમા જણાવેલું સ્વર્ગ જ હતું.

ઉપલી નિચાગપર પરાધી વાચકની એટલી તો ખાત્રી થઈ જ હતો કે, અગ્રોક પોતાની ધર્મવિધિઓમા પોતે દર્શાવેલા ધર્મનો ઉપદેશ કરતો હતો તે વખતે બાદપંથી હતો, અને બૌદ્ધપંથમાંથી જ તેને પોતાના ધર્મની બાબતમા પ્રેરણા મળેલી હતી પરંતુ હવે કોઈ વાચક એમ પૂછશે કે, આ સર્વને માટે તે નાન બૌદ્ધપંથનો જ આભારી હતો ? ખીજા કોઈ ધર્મમાંથી વિચારની પેરણા મેળવીને તે વિચારોને તેણે પોતાના જ કરી લીધેલા કે કેમ ?’ લોકો ધર્મને ઉદ્ધર અને પોતે બહુશ્રુત થાય તેગલા માટે તેમણે એકબીજાના ધર્મને સાબળવો જેમજે એવી સલાહ તેણે પોતે જ લોકોને આપેલી છે. જેનો અમલ કરવાનો ઉપદેશ પારકાને તે કરતો તેનો અમલ તે પોતે પણ કરતો હોવો જેમજે બૌદ્ધપંથી ન ગણાય- પરંતુ ખીજા કોઈ સંપ્રદાયમાંથી લીધેલા ગણાય- એવા તત્ત્વે અરોકના પોતાના ધર્મમાં કે તેની પોતાના વર્તણુગમા ભેદમા આવે છે કે કેમ ? અસુકઅમુક કામ ન કરવા, એવી મતનખનો જે ઉપદેશ અરોકે કરેલો છે તેનો વિચાર કાળજીપૂર્વક કરનારા વાચકને

‘આસિનવ’ શબ્દની વિચિત્રતા ધ્યાનમાં આપ્યા વગર નહિ જ રહે. એ ‘આસિનવ’ને કૃત્વજ કરનારા જે દુર્ગુણો તેણે ગણાવેલા છે તે પણ વાચકને વિચારમાં ‘ગરકાવ કરશે. એ ‘આસિનવ’ શબ્દ કયી જાનતો છે ? એની વ્યુત્પત્તિ શી ? અશોકના ત્રીજા મુખ્ય સ્તંભમેખમાં ‘વાવ’ શબ્દની સાથે સાથે જ તેની ગણના કરવામાં આવેલી છે, અને સ્તંભ મુખ્ય સિદ્ધાન્તેખમાં ‘અપુરવ’ના અર્થવાળો ‘પલિમવ’ શબ્દ વપરાયેલો જોવામાં આવે છે. આથી દરીને પ્રથમ દર્શાવે એમ જણાય છે કે, અશોકે જે ‘આસિનવ’ શબ્દ વાપર્યો છે તે શાકસાહિત્યમાંનો એ જ અર્થવાળો ‘આસવ’ (=આસ્રવ) શબ્દ જ હોવો જોઈએ. પરંતુ ઔદસાહિત્યમાં ત્રણ પ્રકારના ‘આસવ’ ગણાવેલા છે:—(૧) કામાસવ (રતિનો આનંદ), (૨) આવાસવ (અસ્તિત્વનો પ્રેમ), અને (૩) અવિજ્ઞાસવ (અવિદ્યાની અશુદ્ધિ) કાષ્ઠ પ્રમંથે દિવ્યાસવ (વિદ્યાપણ) નામક ત્રીજો આસવ પણ આમાં જોરવામાં આવે છે પરંતુ અશોકે પાંચ પ્રકારના આસિનવ ગણાવ્યા છે, અને તે પણ તદ્દન જૂદા જ પ્રકારના છે. આપણે પ્રથમ જોઈ ગયા છીએ તેમ, ‘હૃદ; નિષ્કુરતા ક્રોધ, માન આર્ષા’ એ પાંચ આસિનવ અશોકે ગણાવેલા છે આથી દરીને આપણે એવો નિશ્ચય કરી શકીએ છીએ કે, અશોકે પોતે ઔદપંથી હતો તો પણ—અને આસવ તથા આમિનવ દેખીની રીતે એ જ છે તો પણ—ઔદપંથી ‘આસવ’-ને તે અનુભવ્યો નથી. આમ છે તો પછી તેણે પોતાના ‘આસિનવ’નો વિચાર ગેમાથી મેળવ્યો હશે ? ખુદનર સાહેબે કહ્યું છે કે, “જૈનસાહિત્યમાં ‘અણ્ઘવ’ શબ્દ છે તે ‘આમિનવ’ને મરાઠર મળતો આવે છે, અને ‘આસિનવ’ શબ્દની માફક ‘અણ્ઘવ’ શબ્દ પણ ‘આસ્તુ’ ધાતુમાંથી વ્યુત્પન્ન થયેલો છે.” વધારામાં તે કહે છે કે, “‘આસિનવ’ ને લગતો પિપ્પલિનો સિદ્ધાંત ઔદસાહિત્યમાંના ત્રણ પ્રકારના કે ચાર પ્રકારના ‘આસવ’-

ને જગતા સિદ્ધાંતને મળતો આવતો નથી, પણ જૈનસાહિત્યમાંના
 “અણ્ઘ્ય” ને જગતા સિદ્ધાંતને વધારે મળતો આવે છે. જીવોની દિંસાં;
 બૃહાણ્ઘ; ચોરી; સિયળનો અભાવ; અને ઐહિક વસ્તુઓનો મોહ : એ
 સૌનો સમાવેશ ‘અણ્ઘ્ય’માં કરવામાં આવે છે.” બ્યુત્પત્તિના દર્શિનિંદુધી
 જોતાં અરોહનો ‘આસિનય’ શબ્દ જૈનસાહિત્યમાંના ‘અણ્ઘ્ય’ શબ્દને
 વધારે મળતો આવે છે, પણ બૌદ્ધસાહિત્યમાંના ‘આસવ’ શબ્દને
 ઓછો જ મળતો આવે છે : એટલું બ્યુદ્ધર સાહેબનું કથન બરાબર
 લાગે છે; પણ અરોહે ગણાવેલા ‘આસિનય’ જૈનસાહિત્યમાંના
 ‘અણ્ઘ્ય’ ને વધારે મળતા આવે છે, એમ બ્યુદ્ધર સાહેબ સાધી
 કહે છે : એ બરાબર સમજાવું નથી. પરંતુ બ્યુદ્ધર સાહેબની
 માન્યતા યોગી છે, એમ સમજવાનું નથી. એમણે આપેલો પુરાવો
 એમના પોતાના મતઅને ટેકા આપી શકેલો નથી, એટલી જ
 બાબત એમાં રહેલી છે. અહીં આપણે તો એટલું જ ધ્યાનમાં
 રાખવાનું છે કે, પોતાના ત્રીજા મુખ્ય સ્તંભનેખમાં અરોહ ‘વાય’-
 નો પણ ઉલ્લેખ કરેલો છે- અને તે પણ ‘આસિનય’ ની સાથે-

‘કપાય’ નામક આર દુર્ગુણ સામાન્ય છે. તેમાંના બે દુર્ગુણનાં નામ ‘ક્રોધ’ અને ‘માન’ છે. ૧ અશોકે પણ એ જ દુર્ગુણો ગણાવેલા છે, એ આપણે જાણીએ છીએ. વળી, અશોકે ‘ઈશ્વર’ વાપરેલો છે તે જૈનસાહિત્યમાંની પાપની યાદીમાં ‘ઈશ્વર’ અથવા ‘દેવ’ તરીકે દેખા દે છે. માત્ર અશોકના ‘ચંદ્રિયે’ને અને ‘નિયુલિયે’ને પતો કાઢ ઠેકાણે લાગતો નથી. તેમ છતાં પણ ‘આસ્રય’ માં જે ‘દિસ્ટા’ શબ્દ વપરાયો છે તેમાં એ બે દુર્ગુણોનો સમાવેશ થઈ જાય છે, એમ આપણે કહી શકીએ. ‘પાપ’-ની અને ‘આસિનય’ (આસ્રય)ની વચ્ચેનો ભેદ ખતાવવામાં આવેલો છે, અને જૈનસાહિત્યમાંના નિમ્ન નથુ દુર્ગુણોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે : એ હકીકત ધ્યાનમાં લેતાં કાંઈ પણ વાચકની એટલી તો ખાતરી થશે કે, જૈનપંથમાંના કેટલાક મનોવિચારો અશોકે ધણુ કરીને લીધેલા અને પોતાના જ કરી લીધેલા. વળી, એટલું પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, શરૂઆતના જૈનસાહિત્યમાં માત્ર ‘અણ્દય’ શબ્દ જ જોવામાં નથી આવતો, પણ ‘આસ્રય’ અને ‘પરિસ્થય’ શબ્દ પણ જોવામાં આવે છે; ૨ અને એ બધા શબ્દોનો અર્થ એકસરખો જ થાય છે વળી, ‘અણ્દય’ને મળતો —અને ‘અણ્દય’નું ત્રુતીયત્વર રૂપ દર્શાવતો — ‘આસિનય’ શબ્દ અશોકે વાપર્યો છે એટલું જ નહિ, પણ ‘પરિસ્થય’ને મળતો જ ‘પરિમ્થ’ શબ્દ પણ તેણે વાપર્યો છે : એ હકીકતની સાથે

૧. બૌદ્ધપંથમાં આમાંના કેટલાક દુર્ગુણો ગણાવેલા છે, પણ તેમનો સમાવેશ ‘આસ્રય’માં કે ‘પાપ’ માં નથી થતો, પણ ‘કિલેસ’માં થાય છે.

૨. બૌદ્ધસાહિત્યમાં પણ આ બે શબ્દો જોવામાં આવે છે. પણ જૈનસાહિત્યમાં અશોકના ‘આસિનય’ શબ્દને મળતો જે ‘અણ્દય’ શબ્દ તેને મળતો કાંઈ પણ શબ્દ બૌદ્ધસાહિત્યમાંથી મળી આવતો નથી. બૌદ્ધસાહિત્યમાં ‘આદીનય’ શબ્દ જોવામાં આવે છે તે ‘આસિનય’ શબ્દના બદલામાં ભૂલથી વપરાયો હશે ?

પણ ઉપલી હકીકતનો મેળ જેસે છે આ બધી મર્યાના આધારે
 આપણે એમણ સમજી શકીએ છીએ કે અસીમ પોતે બૌદ્ધપ્રથમે
 માયે અનુયાયી હતો તો પણ તે એટલો ઉદાર દિવનો હતો કે, જે
 પથના જેવા અન્ય પથોનો અભ્યાસ પણ તેણે કર્યો હતો અને એ
 પથમાના જે તત્ત્વો તેને પોતાને અનુરૂપ લાગેલાં તે તત્ત્વોનો
 ઉપયોગ પોતાના ઝામે તેણે કરેલો હતો જૂનાજૂદા પ્રકારના શ્રવને
 ઉદ્દેશીને તેણે જે શબ્દો વાપર્યા છે તેમનો વિચાર = તો પણ આવો
 જ નિર્ણય થ. શકે છે તેણે ‘જીવ’ તથા ‘પાણ’ તેમ જ ‘મૂત’
 અને ‘જાત’ શબ્દ એ અર્થે વાપરેના છે જૈનસાહિત્યમાના
 ‘અચારગસૂત્ર’ માં વપરાયેલા ‘પાણા’ તથા ‘મૂયા’ તેમ જ
 ‘જીવા’ અને ‘સજ્જા’ શબ્દ આથી આપણને માલ નથી આવતા
 શું? અનમત્ત, એમ કહી શકાય કે, તેણે કાંઈ પણ પ્રસંગે આ
 બધા શબ્દો ભેગા નથી વાપર્યા અને તેથી શ્રીને તેમની વચ્ચે?

'મરે' છે. પોતાના તેરમા મુખ્ય શિલાલેખમાં આજ્ઞાપતનું સ્પષ્ટીકરણ
 તેણે કરેલું છે. તેણે કહ્યું છે કે, જે ધર્મનો ઉપદેશ તે પોતે
 કરે છે તે હિંદુ પાપકાંડો ઉપદેશોનો જ ધર્મ છે. પોતાના બારમા
 મુખ્ય શિલાલેખમાં તે વધારામાં એમ પણ કહે છે કે, જ્યાં લોકોએ
 એકબીજાના ધર્મને સાંભળવો, અને તે ગીતે તેના સારની
 વૃદ્ધિ કરવી. તેના ધર્મમાં મુખ્યતઃ બૌદ્ધતત્ત્વ વિશેષ છે તે પણ
 (હિંદુ આપણે જાણી ગયા તેમ) તેમાં જૈનધર્મના જેવા બીજા
 ધર્મો તત્ત્વ પણ જોવામાં આવે છે : એ જ એમ બતાવી આપે
 છે કે, અમોક જે લખતો તે જ કહેવા માગતો હતો વિવિધ
 ધર્મોની પ્રત્યે તેના ગંભીર ધર્મિયતા આવા પ્રકારની છે તે પછી, મર્વ
 ધર્મોના ભિન્નભેદો અને ગુરુચાર્યશ્રીઓની વચ્ચે ભેદ પાડ્યા વિના
 મૌને તે દાનથી અને બહુમાનથી નવાજતો, એમ તે પોતે કહે છે
 તે માની શકાય તેમ છે આપણી આ માન્યતાને બીજી રીતે પણ
 પુષ્ટિ મળે છે. બ્રાહ્મણોને અને શ્રમણોને - એટલે કે, બૌદ્ધધર્મ સિવાયના
 બીજા અબ્રાહ્મણ ધર્મોના લોકોને જ નહિ, પણ સર્વ બ્રાહ્મણ
 ધર્મોના લોકોને - મહુમાન અને દાન આપના, એ ધર્મનું એક અંગ
 છે : એમ તે ગણતો હતો. મર્વ ધર્મોના લોકોનું - માત્ર બૌદ્ધધર્મનું
 જ નહિ, પણ નિઃશ્રયોનું તેમ જ બ્રાહ્મણ આશ્રયોનું, અને એવા
 બીજા મૌને - ભૌતિક તેમ જ અધ્યાત્મિક મુખ્ય વધારાને એવો
 હુકમ પોતાના ધર્મમહામાત્રાને પણ તેણે કર્યો હતો મર્વ ધર્મોની
 પ્રત્યેની તેની અત્યંત મહિષ્ણુ ધર્મિયતા સાથે (પોતાના પહેલા મુખ્ય
 શિલાલેખમાં તેણે કહ્યું છે તેમ) બ્રાહ્મણોના વધની તેણે કરેલી
 બધીને મેળ માત્ર દેખીતી રીતે બેસતો નથી આ જાણતમા એમ
 કહેવામાં આવ્યું છે કે, બ્રાહ્મણોને ઉદ્દેશીને હિંદુ પ્રકારનું પગલું
 તેણે ભરેલું હતું; અને તેના પહેલા ગૌણ શિલાલેખમાં એક ફક્ત
 આ કથનને પુષ્ટિ આપે છે. પરંતુ એ ફક્તમાં બ્રાહ્મણોની પ્રત્યેના
 અશોકના વિરોધનો અર્થ રહેલો છે, એવો અર્થ તો કાંઈ પણ સિદ્ધ

વિદ્વાન હવે કરતો નથી અશોકના પહેલા મુખ્ય શિનારખના સંપર્કમાં
એટલું તો સો કમલ કરે છે કે અશોકે વધની બધી કરેલી તેને
ઉદ્દેશ્ય એમાં છે, એ વાત ખરી, પરંતુ તેના પોતાના જ રાજમહેનમાં
યતા વધની જ મધી તેણે કરેલી નહિ પણ સર્વ યતા વધની
બધી તેણે કરેલી, એવું એથી જરા પણ સ્પષ્ટ થતું નથી. તેણે
પોતાના આખા સામ્રાજ્યમાં યતા વધની બધી કરેલી, એમ આપણે
ધડીબર માની નહીં તો પણ તેથી બ્રાહ્મણધર્મની પ્રત્યેના તેને
વિરોધ ખામ કરીને મિદ્ધ થતો નથી બ્રાહ્મણોના કેટલાક શ્રુતિ-
પુસ્તકો (ઉપનિષદો)માં જે જીવહિસાની વિરુદ્ધમાં અને અહિસાની
તરફથી બહુ જ સ્પષ્ટ બાણમાં લખાણ કરેલું છે, એ આપણે
જાનવું જોઈતું નથી

પાંચમું પ્રકરણ

વર્મોપદેશ. અનો

બૌદ્ધપંથી અશોકની ઓળખાણ આપણે જાણી ગયા વળી, તેણે
જે ધર્મનો ઉપદેશ કરેલો તે સર્વ પથેનો સાદો ધર્મ ન હતો પણ
ઉપાસને માટે બૌદ્ધપંથે કરાની આપેલા સત્કર્મોનો સમહ હતો
એમ પણ આપણે જોઈ ગયા ધર્મને વધાવવાની અને ફેલાવવાની
માન્યતામાં અશોકે શાં પગલા લીધેલા? એ હવે આપણે વિચારશું
ધર્મપ્રવર્તક તરીકે તેણે કેવા પ્રકારની અને કેટલા પ્રમાણમાં
પ્રયત્ન કરી હતી? એની ચર્ચા આપણે કરશું

આપણે અગાઉ જોઈ ગયા છીએ કે, પોતાના રાજકાળના
આઠમાં વર્ષમાં તેણે બૌદ્ધપંથનો સ્વીકાર કરેલો. અઢી વર્ષ લગી
તે ઉપાસનું જ રહેલો અને તે પોતે જ મહે છે તેમ, એ જરી
વર્ષના ગાળામાં તેણે ધર્મની બાન્યતામાં કંઈ જહેમત ઊઠાવેલી નહિ
પરંતુ બારપંજી તેનામાં જળરો ફેફાર માર્યા, અને પોતાના

રાજદાળના દસમા વર્ષના મધ્યભાગના અરસામાં તે લિપ્તુગતિક બન્યો. ત્યારપછી પૂર્વ એક વર્ષ પછી નદિ વીત્યું હોય એટલામાં તો તેણે એટલી બધી જહેમત ડાલવી દીધેલી કે, પોતે કરેલા કામનું લબ્ધ વર્ણન આપતાં તેને ગર્વ ચઢતો હતો. પોતાના પહેલા ગૌણ શિક્ષાલેખમાં અને એથા મુખ્ય શિક્ષાલેખમાં તેણે ઉક્ત વર્ણન કરેલું છે. પોતાના પહેલ. ગૌણ શિક્ષાલેખમાં પોતાના અધિકારીઓને ઉદ્દેશીને તે કહે છે કે, "આ મુદતના દરમ્યાનમાં (એટલે કે, જે મુદતના દરમ્યાનમાં તે પોતે લિપ્તુગતિક હતો તે મુદતના દરમ્યાનમાં) જંજી-દીપમાંના જે મનુષ્યો (દેવોની માથે) મિત્ર થયા ન હતા તે દેવોની સાથે મિત્ર થયા. પરાક્રમનું ફળ આ છે. માત્ર ઉપલી કાઠીનાએ જ આ મેળવવાનું નથી. પણ ખરેખર નીચલી કાઠીનો પરાક્રમ કરે તો (લોકોને) પુષ્કળ સ્વર્ગીય સુખ અપાવી શકે છે." અગેઠિ પોતાના ધર્મોપદેશકાર્યના પરિણામનું વર્ણન જે રીતે ઉક્ત લેખમાં કરેલું છે:—(૧) તેણે દેવોને અને મનુષ્યોને એકમીત્રના ગોઠિયા બનાવ્યા હતા, એમ તે કહે છે, અને (૨) એથી કરીને લોકોને પુષ્કળ સ્વર્ગ સુખ મળશે, એમ પણ તે કહે છે. અરોહના કથનનો બાવાર્થ કદાચ એવો હશે કે, ધર્મોપદેશક તરીકેના તેના પોતાના કાર્યથી અનેક લોકો એટલા બધા પવિત્ર અને ધર્મિક થઇ ગયા છે કે, તેઓ પૈકીના કેટલાક લોકો પોતાના મરણની પછી દેવો તરીકે અવતર્યા છે અને દેવોની સાથે મિત્ર થઇ ગયા છે, અને જે કેટલાક લોકો શ્રવત છે તે લોકો પણ પોતાના આવતા જન્મમાં એવા જ સુખને પામશે. હવે એવો સવાલ પૂછી શકાય કે, સુમારે એ જ વર્ષના ગાળામાં અરોહ આવા અન્યયમીભર્યા પરિણામો શી રીતે સાધી શક્યો? એ સવાલનો જવાબ અરોહના એથા મુખ્ય શિક્ષાલેખમાંથી મળી આવે છે. પોતાના પરાક્રમનું અગ્રણ્ય વર્ણન તેણે તેમાં કરેલું છે. ગદ્ય પ્રકરણમાં આપણે જોઈ ગયા તેમ, ઉક્ત લેખમાં અરોહ પોતે કહે છે કે, વિમાનોનું તથા

હાથીઓનું અને અગ્નિસ્કંધોનું પ્રદર્શન લોકોને કરીને તેણે લોકોમાં ધર્મને પોષ્યો અને દેવાઓ હતા આવતા ભવમાં ધર્મિષ્ઠ લોકો દેવ તરીકે જન્મ લે તે વખતે એ જાતના સ્વર્ગસુખ તેમને મળે, એમ અશોક કહે છે. આથી કરીને ધર્મને જાગૃત અને વિકસિત કરવાના દેવથી અશોકે ભરેલું પહેલું પગલું આપણે વિચારવું જોઈએ છે વિવિધ પ્રમારના દેવોના દર્શન તેમ જ વિવિધ પ્રકારના જે સુખનો અનુભવ કરી શકાતો તે સુખના દર્શન અશોકે પોતાની પ્રજાને કરાવ્યા હતા ગયા પ્રકરણમાં આપણે એવું સૂચન કરી ગયા છીએ કે, જે સમાજોમાં લોકોને ખાનપાનનો આનંદ આપવામાં આવે (જે સમાજોને અશોક પોને તુચ્છમરી કહતો) તે સમાજોમાં અશોકે ઉપા પ્રકારનાં દર્શન કરા ॥ નહિ હોય, પણ જે સમાજોમાં લોકોને વિવિધ દેખાવોથી તથા મંત્રીતથા અને વૃત્તથી ખુશ કરવામાં આવતા હતા (જે સમાજોના ઉપર અગ્રીમી શ્રીમી નજર રહેતી હતી) તે સમાજોમાં ઉપા પ્રમારના દર્શન અશોકે ૮ ॥ ૧૧ હશે આથી કરીને આપણે એવું અનુમાન કરી શકીએ કે ધર્મોપદેશ તરીકેની પોતાની કારકીર્દિની શરૂઆતના સમયમાં અશોકે પ્રથમ તો વિવિધ પ્રમારના દેવોનું તથા તેમના પ્રકાશમય ચહેરાઓનું અને તેમના ગાંઠમાં અને તેમની ભગ્યતામાં વૃદ્ધિ કરનાર તેમના સ્વર્ગીય મહેનોનું તેમ જ આમશગામી હાથીઓનું અને એવા અન્ય દર્શનોનું પ્રદર્શન પોતાની પ્રજાને કર્યું હશે આનું પ્રદર્શન કેટલા સમય સુધી તેણે જારી રાખેનું, એ આપણે જાણતા નથી તેમ છતાં પણ કદાચ પોતાના આખા રાજકાળના ગાળામાં તેવું પ્રદર્શન કરવાનું તેણે ત્યાં ગમ્યું હશે કારણ કે, તેથી ખરીને જે પ્રકારની અસર તો જરૂર થતી હતી—(૧) લોકોને આનંદ મળતો હતો અને (૨) લોકો ધર્મપરાયણ જીવન ગાળવાને પ્રેરાતા હતા પરંતુ સુમારે એક વર્ષ લગી તે પોતે ભિયુમતિક તરીકેનું જીવન ગાળતો હતો તે સમયમાં તો જરૂર તે આવા પ્રદર્શનના

કામમાં મશગૂલ રહ્યો હતો. એક વર્ષનો સમય કાંઈ બહુ ન ગણાય. તેમ છતાં પણ તેટલાં સમયમાં આવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિથી ધર્મના વિકાસને એટલી બધી ગતિ મળી ગઈ હતી કે, તેના પોતાના સમયના પહેલાં કદિ પણ એટલો ધર્મવિકાસ થતા પામેલો નહિ, એમ અશોક પોતે ખરા દિલથી માનતો હતો.

અશોક જે સ્વર્ગીય સુખોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે તેમનું અર્થુન વર્ણન “ ધિમાનવરથુ ” નામક પાલિમંથમાં કરવામાં આવેલું છે, એમ અગાઉ આપણે જોઈ ગયા છીએ. બહુ દૂરદર્શીપણાથી બાર દહને તેમનું વર્ણન એ મંથમાં કરવામાં આવેલું છે તે એવા હેતુથી કે, લોકો પવિત્ર અને ધર્મપર જીવન ગાળવાને પ્રેરાય શુદ્ધ ભગવાનના પદ (માનીતા) સિધ્ધ— અને નમ્રતેદાર ધર્મોપદેશક— મોગ્ગસાનને લગતી જે કથા બૌદ્ધમંથમાં વર્ણવવામાં આવેલી છે^૧ તે આનાં સંબંધમાં ધ્યાનમાં લેવાલાયક છે. મોગ્ગવાને એટલા બધા લોકોને બૌદ્ધમંથના અનુયાયી બનાવી દીધા હતા કે, બીજા ધર્મના ઉપદેશકોને તેની ધર્મા આવી અને તેમણે તેનું નિકંદન કરવાના કામે વંધારોને લાઠે રાખ્યા. પરંતુ ધર્મોપદેશક તરીકેની મે ગ્ગસાનની પ્રવૃત્તિનું રહસ્ય શું હતું? એમ કહેવાય છે કે, આધિભૌતિક શક્તિ તેને એટલી બધી વશવર્તી રહેતી હતી— અર્થાત તેની મોગ્ગસાધના એટલી બધી સંપૂર્ણતાએ પહોંચેલી હતી— કે, તે સ્વર્ગમાં જતો અને દેવોને મળતો. “ તમે કેવી રીતે દેવત્વને પામ્યા ? ” એવો સવાલ દરેક દેવને ત્યાં તે પૂછતો. દરેક દેવ તેને એવો જવાબ આપતો કે, “ મે અમુકઅમુક ધર્મ કર્યા હતાં તેથી મને અમુક પ્રકારનું દેવત્વ મળ્યું છે. ” તે જ પ્રમાણે તે નર્કમાં જતો, અને ત્યાંના કમનસીમ લોકોને તેમનાં પોતાના દુઃખની કહાણીની જાગૃતમાં તે પૂછપરછ કરતો. ત્યારપછી તે પૃથ્વીની ઉપર પાછો ફરતો અને

૧. “ધમ્મપદ”નું સાધ્ય, ૩, ૬૫ (પા. ૬ સો); જાતકોનો માસ્ટાવિક ગ્રંથ, પૃ. ૫૨૨.

લોકોને પોતાના અનુભવ દ્વી જતાવનો લોકોના મનની ઉપર આની એટલી બધી અસર થતી કે, ટોળામધ લોકો તેની આસપાસ ફરી વળતા, અને તેના હાથે તેઓ જૌદ્વપયની દ્રીક્ષા લેતા મોગ્ગલાનની આ વાત ધણુ કરીને અગોકના જાણુવામા હતી અશોકને ઉમા વાતની ખબર જ ન હતી, એમ આપણે ધડીબર માની લઇએ તો પણ, “ વિમાનઘટથુ ” મા તેમ જ અન્ય ગ્રંથોમા વિવિધ પ્રકારનાં સ્વર્ગીય સુખસાધનોનુ જે મચોટ વર્ણન જોવામા આવતુ હતુ તે વધુનનો ઉપયોગ ટરી લઇને તેને આચારમા મુખવાના હેતુથી વિમાનો તથા હાથીઓ અને એવાં અન્ય દ્રવ્યો તૈયાર કરાવવા, અને સમાજોમા સખ્યામધ નોકો ભેગા થવા હોય તેવા પ્રસંગે તેનુ પ્રદર્શન કરવુ : એવી રૂપના અશોકના જેવા વિચારી અને ઉત્સાહી ધર્મોપદેશકને સ્વાભાવિક રીતે આવે, એમ તો આપણે કહી શકીએ કયા સદાચારથી સ્વર્ગ મળે છે, અને કયા દુરાચારથી નર્ક મળે છે. એનુ વર્ણન માત્ર મોઢેથી જ કરી જનારીને મોગ્ગલાન અનેક લોકોને પોતાના અનુયાયી કરી શકતો હતો તો પછી સ્વર્ગનુ તેમ જ સ્વર્ગમા ભોગવવાના વિવિધ સુખનુ માત્ર મોઢાનુ જ વર્ણન પોતાની પ્રજાને કરનાર નહિ, પણ અતિમત રૂપે તેમનુ પ્રદર્શન પોતાની પ્રજા સમક્ષ રવુ ળનાર અશોકના કેટલા બધા અનુયાયીઓ થયા હશે, વાર ? આશરે એક વર્ષની દૂકા મુદતમા અશોકના આવા સુદૃઢિપત અને સુબદ્ધસ્થિત તેમ જ સુસાધિત ધર્મોપદેશકાર્પનાં આવા અણુધાર્યા અને અવ્યભો પમાડનારા પરિણામ આવ્યા, એમા કાંઈ નવાઈ પામવાનુ કશરણુ નથી

પોતાના હેતુને જર લાવવાના કામે અશોકે ખીજ પછ કેટલાક ઉપાયો ચોળ્યા હતા આપણે અગાઉ જોઈ ગયા છીએ કે, નિક્ષુપતિક તરીકેની પોતાની કાગ્ગીર્દીની શરૂઆતના સમયમા જ ધર્મયાત્રાની યોજના કરીને તેણે તેને અમલમા મુકી હતી તે પોતે પોતાના આક્રમ મુખ્ય શિક્ષાલેખમા કહે છે કે, “ લાગત ઠાળના

દરમ્યાનમાં રાગ્નઓ વિહારયાત્રા કરવા જતા. અહીં ચિંકાર અને એવા જ બીજા અભિરામ થતા. હવે દેવોને લાડકો પ્રિયદર્શી રાગ્ન પોતાના રાજપાલિકેકને દસ વર્ષ વીત્યા ત્યારે સંજોષિ(ભોષિવૃક્ષ)ની કને ગયો. આમ આ ધર્મયાત્રા (સ્થાપિત થઈ) અહીં આ થાય છે.—પ્રાણજી અને શ્રમજી સાધુઓનાં દર્શન અને તેમને દાન, વ્રહ્ લોકોનાં દર્શન અને તેમને સોનાનાં દાન અને પ્રાંતના લોકોનાં દર્શન અને તેમને ધર્મોપદેશ તથા તેમની સાથે ધર્મની ચર્ચા. ”

અહીં અશોક આપણને એમ કહે છે કે, પોતાના રાજકાળના કમમા વર્ષ સુધી તો તે પોતે પણ પહેલાંના રાજાઓની માફક નિવૃત્તિ મેળવવાના હેતુથી વિહારયાત્રા કરવા જતો, અને ત્યાં તે ચિંકાર કરતો તેમ જ બીજા આનંદોત્સવો લીજતો. એ વર્ષમાં તેણે ‘વિહારયાત્રા’ ના વિચારને સદાને માટે પાણ્ડિયું આપ્યું, અને તેના બદલામાં ‘ધર્મયાત્રા’ની શરૂઆત તેણે કરી દીધી. એ કાળથી તેને એ જાતની યાત્રામાં જ નિવૃત્તિ મળવા લાગી. ધર્મયાત્રાના પરિણામમાં ધર્મપ્રચાર પણ તે કરી શક્યો. પ્રાણજીજાતિના અને શ્રમજીજાતિના સાધુઓનાં દર્શન કરીને અને તેમને દાન આપીને તે પોતામાં જ ધર્મનો વિકાસ કરવા લાગ્યો. ઉક્ત ધર્મયાત્રાઓના પ્રસંગે તેણે દરેક પંથના ધર્મનું શ્રવણ અને અભ્યયન કર્યું હશે અને તેનાં વિશેષ તરવોનું મહત્ત્વ કરી લીધું હશે, અને એ રીતે તે બહુશ્રુત થયો હશે : એમ કહી શકાય છે. લોકોનો અંગત પરિચય સાધીને તેમ જ તેમને ધર્મનો ઉપદેશ કરીને

એ જ સમયે તે લિલુગતિક જન્મો હતા તેથી કરીને આપણે એવું અનુમાન કરી શકીએ છીએ કે, લિલુગોના મંત્રને પોતાની સાથે રાખીને તેણે મહાઓધિ(ઓધિવૃક્ષ)ની સુવામત લીધી તે જ વખતે લિલુગતિક તરીકેની તેની કારકીર્દિની શરૂઆત થઈ હતી. 'પોતાની જાતને તેમ જ પોતાની પ્રજાને જે અનેકવિધ આધ્યાત્મિક લાભ થતા હતા તેમના વિચાર કરીને તેણે ફરીફરીને ધર્મયાત્રાએ જવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને એ રીતે ધર્મોપદેશને લગતા પોતાના કાર્યક્રમમાં એવી ધર્મયાત્રાને યામનું સ્થાન તેણે આપી દીધું. આથી કરીને આપણે ખુશીથી એમ કહી શકીએ કે, સ્વર્ગીય સાધનોનું અને તેમના પિણ્ડામમાં મળતા સુખનું જે પ્રદર્શન અરોહ પોતે કરતો હતો તેની સાથેસાથે જ ધર્મપ્રચાર કરવાના હેતુથી તે લોકોને જાને જ ધર્મોપદેશ પણ કરતો હતો.

પોતાની પ્રજાને ધર્મનો ઉપદેશ કરવાનું કામ રાજા પોતે જ લપાડી લે છે, એ જોઈને લોકોના મનની ઉપગ્રહણી ઠાંડી ઢાપ પડી હશે; અને એ જ કારણથી 'સર્વ' દિશામાં ધર્મપ્રચાર થઈ શક્યો હશે. પરંતુ આખરે તો અસૌક્ય પોતે એક જ હતા, અને તેથી, બધા કોઈને અંગત પરિચય તે પોતે કરી શકે, એ બની શકે જ નહિ. આથી કરીને તેના પોતાના પગલે ચાલવાની બાબતમાં તેમ જ તેણે પોતે જ શરૂ કરેલા કામને પૂરૂં કરવામાં તેને પોતાને મદદરૂપ થવાની બાબતમાં પોતાના પ્રતિનિધિઓને (અમલદારોને) હુકમ કરવાની જરૂર અગોઠને જણાઈ હતી. તેનો માત્રો મુખ્ય સ્તંભલેખ જોતાં આ વાત સ્પષ્ટ થાય છે. પોતાના રાજકાળના સત્તાવીસમા વર્ષ સુધીમાં પોતે પાર પાડેલા સમસ્ત કામનું સિંહાવલોકન પોતાના ઉક્ત સ્તંભલેખમાં તેણે કરેલું છે તેથી કરીને પોતાના હેતુને બર લાવવાના કામે તેણે પોતે જ વિવિધ ઉપાયો યોજેલા અને કરેલા તે ઉપાયોનું વર્ણન સ્વાભાવિક રીતે તેણે તેમાં કરેલું છે. પોતાની પ્રજામાં ધર્મનો પ્રચાર થાય, એ જાણતી જ

તીવ્ર ધ્વજા ખરા અંતઃકરણથી તે પોતે રાખતો હતો તે ધ્વજાનું સુંદર કથન ઉક્ત સ્તંભનેખની સરસ્વતના ભાગમાં તેણે કરેલું છે. તેણે જે રાખે તેમાં વાપરેલા છે તે રાખેમાં તેના અંતરના જિંઝાણની ધગશની ઝાંખી થતી હોવાથી તે રાખે જ અહીં જિતારવા, એ જ ગોગ્ય થઈ પડશે:—

“મને આમ લાગ્યું:— ભૂતકાળમાં રાજાઓએ એમ ઇચ્છેલું કે, અનુરૂપ ધર્મવૃદ્ધિની સાથેસાથે લોકો આગળ વધે. પણ અનુરૂપ ધર્મવૃદ્ધિની સાથેસાથે લોકો આગળ વધ્યા નહિ. તો પછી કેવી રીતે લોકો (ધર્મને) અનુસરતા થાય ? અનુરૂપ ધર્મવૃદ્ધિની સાથેસાથે લોકો કેવી રીતે આગળ વધે ? ધર્મવૃદ્ધિની સાથેસાથે તેમનામાંના દેહલાકને હું કેવી રીતે ઉજાત કરું ?... મને આમ સૂઝ્યું:— હું ધર્મશ્રાવણી સંભળાવીશ. હું ધર્મોપદેશ કરાવીશ. લોકો તે સંભળાને તેમ વર્તશે, પોતાની જાનને ઉજાત કરશે, અને ધર્મવૃદ્ધિની સાથેસાથે ખૂબ આગળ વધશે.”

ઉપરનો ફકરો વાંચતા એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે, ધર્મપ્રચારનો સવાલ લાંબા વખતથી અસોડના મગજમાં યોગાવાં કરતો હતો. બહુ જ ગંભીરતાથી અને અનિશ્ચય કાળજીથી તે એ બાબતનો વિચાર લાંબા વખતથી કર્યા કરતો હતો. ધર્મપ્રચારનો વિચાર કરનાર તે પોતે જ પહેલવહેલો રાજા ન હતો, એમ તો અગોઠ પોતે જ ખરા જિગરથી કબૂલ કરી દે છે. પરંતુ તેની પોતાની પહેલાં થઈ ગયેલા રાજાઓને પોતાના એવા ખચત્તમાં કાંઈ ખાસ ફેરફાર મળવા પામી ન હતી, એ બાબતનો પૂરેપૂરો વિચાર કરીને છેવટે તેણે પોતાનો કાર્યક્રમ નક્કી કર્યો, અને પોતાના ઇષ્ટ હેતુને બર લાવવાના કામે તે કાર્યક્રમને અમલમાં મુકવાનો નિશ્ચય તણે કર્યો. તેણે પોતે જે ઉપાયો યોજ્યા તે ઉપાયો પૈકીના ધણીખરા ઉપાયો ઉક્ત સ્તંભનેખના તેણે ગણાવેલા છે. તેમાં ધર્મોપદેશ અગ્રસ્થાન જોગવે છે. વધારામાં અસોડ કહે છે કે, લોકોને ધર્મોપદેશ કરવાને

લગતો હુકમ સેકડો અને હજારો મનુષ્યોના ઉપરિ તરીકે નીમાએવા વ્યુષ્ટોને અને રજીસ્ટ્રેશન પશુ કરવામાં આવેલો હતો પોતાના ત્રીજા મુખ્ય શિલાલેખમાં આના કરતાં કાંઈક વધારે વિગતવાર માહિતી તેણે આપણને આપેલી છે તે કહે છે કે, લોકોને ધર્મના ઉપદેશ કરવાના હેતુથી તથા પોતાની દૈનિક દરજ્જેને અદા કરવાના હેતુથી દર પાંચ વર્ષે ફેરણીની યાત્રાએ નીમ્ણ પડવાને લગતો હુકમ પોતાના રજીસ્ટ્રેશન તેમ જ પ્રાદેશિકોને અને યુક્તોને પોતાના રાજમળના બારમા વર્ષમાં તેણે કર્યો હતો ક્યા ક્યા પ્રકારનો ધર્મોપદેશ લોકોના મગજમાં તેઓ ઠસાવતા હશે ? અશોકે પોતાના ધર્મમાં જે નીતિ કર્મોના સમાવેશ કરેનો તે નીતિકર્મોના જ ઉપદેશ એ અમલદારો પ્રજાને કરતા હશે આપણે અગાઉ વાંચી ગયા છીએ તેમ, રજીસ્ટ્રેશન તથા પ્રાદેશિકો તેમ જ યુક્તો જિંદગી પત્ની ભોગવતા વહીવટદારો હતા અને મહાલોમાં ફરતા રહીને પોતપોતાની ફરજો બજાવવાનું મામ તેમને સોંપાયેલું હતું અમુકઅમુક મુદતે કરવામાં આવતી ફેરણીના સમયે તેઓ પોતપોતાનું દૈનિક કામમજા મલાળતા એટલું જ નહિ પણ અશોકના હુકમને અનુસરીને અશોકની પોતાની માફક ધર્મોપદેશ તરીકેનું કામ પણ તેઓ કરતા અને પ્રાંતોમાં વસતા લોકોને ધર્મનો ઉપદેશ તેઓ કરતા એ રીતે જોતાં, ઉપલી પાપરીના અશોકના વહીવટદારો અમલદારો હતા તેમ ઉપદેશો પણ હતા ધર્મપ્રચારને લગતી નવીન જ પદ્ધતિ અશોકના ફળપુ બેભનમાંથી ઉદ્ભવી હતી એમાં તો કાંઈ પણ શંકા નથી આ વિચાર અશોકનો પોતાનો જ હતો તેની પહેલાં ચર્ચ ગએલા કોઈ પણ રાજાએ એનો અમલ કર્યો હોય, એવું જણાવવામાં નથી માત્ર પાછળથી આપણા દેશમાં ફિરગીઓનું રાજ્ય થયું તે સમયે મોટામાં મોટા અમલદારો ઉપદેશક તરીકેનું મામ તેમ જ રાજ્યપરમારને લગતું દૈનિક કામકાજ કરતા હતા એમ જણાય છે ૧

પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કરવાના કામે માત્ર ધર્મોપદેશનો જ ઉપયોગ અશોકે કરેલો નહિ. અરોક્ષના સાતમા મુખ્ય સ્તંભલેખમાં જણાવ્યું છે તેમ, રજ્જુકાને તેમ જ બુધ્ટાને ધર્મોપદેશનું કામ સોંપાયું હતું તેની સાથેસાથે ધર્મઆવણું કરવાનું કામ પણ સોંપાયું હતું. ધર્મઆવણુંના બે પ્રકાર હતા:—(૧) મહાસેના વહીવટદારોને કરાવવાનાં આવણા; અને (૨) લોકોને કરાવવાનાં આવણા. એ આવણામાં રાજ અરોક્ષની ઇચ્છાનો અને તેના નિશ્ચયનો ધોષ કરવામાં આવતો હતો. અરોક્ષના પહેલા મોથુ શિલાલેખમાં પહેલા પ્રકારના આવણુંના દાખલો નોંધાયેલો છે. આપણે અગાઉ જોઈ ગયા તેમ, ઉક્ત શિલાલેખમાં અરોક્ષ કહે છે કે, જ્યાંસુધી તે પોતે લિપ્તગતિક રહ્યો હતો ત્યાંસુધી તેણે લોકોને સ્વર્ગ અપાવવાના હેતુથી દેવોનો અને લોકોનો મહાગમ કરાવવાની જામતમાં પોતાથી બનતું કર્યું હતું. આ જામતમાં તે પોતે જે પ્રયત્નો કરતો તે પ્રયત્નોને ફતેહ મળતી જોઈને તેને એવી પણ ઇચ્છા થઈ હતી કે, તેના પોતાના સર્વે અમલદારો તેમ જ સ્વતંત્ર પાડોશીઓ તે જ પ્રમાણે વર્તે તે હીક. આથી કરીને પોતાના બુધ્ટાની ભારફતે તેણે એવા હેતુના આવણુંનો ધોષ કરાવ્યો હતો. તે જ પ્રમાણે જૂનાગઢ પ્રકારના પાપડોની પ્રત્યે સદનશીલતા દાખવવાનો મોષ કરતા અરોક્ષના બારમા મુખ્ય શિલાલેખમાં કહ્યું છે કે, “જેઓ ફલાણા અને દીકણા પાપડથી પ્રસન્ન હોય તેમને કહેવું જોઈએ કે, ‘ સર્વ પાપડોમાં સારની વૃદ્ધિ થાય અને પરસ્પર વખાણુ થાય, એ દેવોને લાડકાને જેવા લાગે તેવા દાન કે પૂજા લાગતાં નથી. ’ ” અરોક્ષની આ ઇચ્છાની માહિતી પ્રમ્તને કેવી રીતે આપવામાં આવતી ? ધર્મઆવણું કરાવીને અરોક્ષ પોતાની ઇચ્છા જણાવતો. ઉક્ત બે પ્રકારનાં આવણામાં ધર્મવૃદ્ધિનો આશય રહેલો છે; અને તેથી તેમને ‘ ધર્મઆવણું ’ ખુશીથી કહી શકાય. એ રીતે જોતાં પોતાના સાતમા મુખ્ય સ્તંભલેખમાં અરોક્ષ પોતે કહે

છે તેમ, ધર્મનો પ્રચાર કરવાના કામે તેણે ચાલે ચોળેલા ઉપાયો પૈકીના ખીજા ઉપાય તરીકે 'ધર્મશ્રાવણો'ને પણ ગણાવી શકાય.

ધર્મપ્રચારના કામે અરોહિ ચોળેલા ઉપાયો પૈકી ત્રીજા ઉપાયનું નામ 'ધર્મમહામાત્રેની ચોળના' છે. આપણે પ્રથમ વાંચી ગયા છીએ કે, પ્રજાના આધિભૌતિક તેમ જ ભૌતિક હિતની સિદ્ધિનું કામ ઉક્ત અમલદારોને સોંપવામાં આવેલું હતું. પ્રજાનું ભૌતિક સુખ કેવી રીતે તેઓ સાધતા, એ ખીજા પ્રકરણમાં આપણે કહી ગયા છીએ. ધર્મવૃદ્ધિના કામે અરોહિ તેમનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરતો, એ અહીં આપણે જોવાનું છે. ગયા પ્રકરણમાં આપણે કહી ગયા છીએ કે, અરોહિના વખતમાં વિવિધ પાપડોની વચ્ચે કાંઈ ખાસ સમભાવ કે અનાવ ન હતો. ધર્મના આવશ્યક તત્ત્વોને લગતો સર્વ પાપડોનો ઉપદેશ લગભગ મળતો આવતો હતો; પણ ધર્મસૂત્રોને લગતી બાબતોમાં તેમની વચ્ચે બહુ મતભેદ જોવામાં આવતો હતો. ધર્મના સાર રૂપ સર્વસાધારણ તત્ત્વોને લોકો ગણ્યકારતા ન હતા. ધર્મના આવશ્યક તત્ત્વો રૂપ અસંખ્ય બાબતોના સંબંધમાં તેમની વચ્ચે ખેંચનાવ થતો. આવું હોવાથી ધર્મના આવશ્યક તત્ત્વોની પ્રત્યે લોકોનું ધ્યાન ખેંચવાની તેમ જ કડવાશ અને લડવાડ નષ્ટ કરવાની ખાસ જરૂર ઉપસ્થિત થઈ હતી. આ કામ પોતાના ધર્મમહામાત્રેને અરોહિ સોંપ્યું હતું. તેના પોતાના સમસ્ત રાજ્યમાં વસતા બધા પાપડોના લોકોની—ખાસ કરીને, બ્રાહ્મણોની તથા આજીવકોની અને નિર્મથોની—વચ્ચેમાં રહીને ધર્મમહામાત્રે પોતાનું ઉક્ત કામ કરતા હતા. એમ થવાથી દરેક પાપડની વૃદ્ધિ થશે અને ધર્મનું વધારે ઉદ્દીપન પણ થશે, એવી આશા અરોહિને રહેતી હતી. ધર્મપ્રચારના સંબંધમાં ખાસ મહત્ત્વની ઉક્ત ફરજ અગ્ર કરવાનું કામ ધર્મમહામાત્રેને સોંપાયું હતું. વળી, તેઓને ખીજા પણ એક ફરજની સોંપણી થએલી હતી. દાખલા તરીકે, દાનની વ્યવસ્થા કરવાની ફરજ પણ તેમના માથે નાખવામાં આવેલી હતી. પરંતુ ધર્મવિકાસના આશયથી અરોહિ ચોળેલા ઉપાયો પૈકીના ચોથા ઉપાયની નોંધ આપણે ન લઈ લઈએ ત્યાંસુધી

ધર્મમહામાત્રોની હકત નવીન કરજનો ખ્યાલ આપણને આવી શકે નહિ.

અશોકની ધર્મલિપિઓનો અઠંગ અખ્યાસી એટલું તો જાણે છે કે, પોતે કરેલાં પરાપકારનાં કામો ગણાવવાનો શોખ અશોકને બહુ હતો. પરંતુ એ રીતે આત્મપ્રશંસા કરવાનો કે પોતાના કામની જાહેરાત કરવાનો આશય તેનો ન હતો. તેના આત્મા સુખ્ય સ્તાંભલેખમનો નીચેનો ફકરો આ વાત સ્પષ્ટ કરે છે:—

“રસ્તામાં મેં વડનાં ઝાડ રોપાવેલાં છે. તેઓ મનુષ્યોને અને પશુઓને ઝાંચડો આપશે. મેં આંખાવાડીઓ રોપાવેલી છે. મેં દર વ્યાઠ કાસે ફૂવા જોદાવેલા છે, અને મેં આરામગૃહો બંધાવેલાં છે. મનુષ્યોના અને પશુઓના ઉપભોગને માટે મેં વિવિધ રથજો ધણાં ધાણાં બંધાવેલાં છે. પરંતુ આ પ્રતિભોગ(ની વ્યવસ્થા) ખરેખર નજીવી છે; કારણ કે, મારી પહેલાં થઇ ગયેલા રાજાઓએ પણ આવા અનેક સુખસાધનોથી લોકોને સુખી કર્યા છે. પણ મેં એવા હેતુથી આમ કર્યું છે કે, લોકો ધર્માચરણ કરે.”

એ રીતે અગાઉ પોતે ખરા દિલથી કળૂચ કરે છે કે, પશુઓને માટે તેમ જ મનુષ્યોને માટે તેણે પોતે જે વિવિધ સુખ-સાધનો યોજેલાં તે સુખસાધનો યોગ્યનાર માત્ર તે પોતે જ ન હતો. તેની પહેલાં થઇ ગયેલા રાજાઓએ પણ પોતાની એ ફરજ અદા કરી હતી, એમ તે પોતે જ કળૂચે છે. અહીં કોઇ પૂછશે કે, આમ હતું તો પછી પોતાના પરાપકારવિષયક કામોનો ઢંઢેરો પીટવાની અશોકને શી જરૂર હતી? એ સવાલનો જવાબ અશોક પોતે જ આપે છે. ખીજા લોકો તેના પોતાના દાખલાને અનુસરીને વર્તે, એવા હેતુથી તેણે તે પ્રમાણે કર્યું હતું. અશોકનો આ જ આશય હશે, એમાં કાંઈ શંકા નથી; કારણ કે, દુરત જ પોતાના ઉક્ત લેખમાં તે પોતે ફરીથી કહે છે કે, “મેં જે કાંઇ સાધુકર્મો કર્યા છે તેમને લોકો અનુસર્યા છે, અને તેઓ (લલિત્યમાં) તેમ કરશે.” પરંતુ

એટલાથી જ અચોક્ક અટક્યો નથી. પોતે જે પરોપકારનાં કામો
 કરી રહ્યો હતો તે પરોપકારનાં કામોમાં તેના પોતાના રાજકુટુંબનાં
 મજાસો પણ જોડાય અને અંત કચ્છપૂર્વક સદકાર્ય કરે, એમ પણ
 તે ઇચ્છતો હતો. આથી કરીને તેણે પોતાના ધર્મમદામાત્રોને એવી
 સૂચના કરી હતી કે, તેમણે રાજકુટુંબનાં સીપુરોને મળવું અને
 દાનને માટે નાણાં આપવાનું તેમને કહેવું. “આ (એટલે કે, ધર્મ-
 મદામાત્રો) અને જીભ ઘણા મુખ્ય અધિભારીઓ મારાં અને
 દેવજીનાં દાનની વહેંચણીનું કામ કરે છે, અને અહીંના (એટલે કે,
 પાટણપુત્રમાના) તેમ જ પ્રતિમાના મારા જુધા જતાનામા તેઓ
 અનેક રીતના વિવિધ મંત્રોપકારક પ્રયત્નો પ્રતિપાદિત કરે છે વળી
 મેં એવી વ્યવસ્થા કરી છે કે, ધર્મનો વિગસ કરવાને અને ધર્મને
 અનુસરાવવાને માટે મારા પુત્રોનાં અને જીભ દેવીકુમારોનાં દાનની

નાના અને મોટા તેમ જ ગરીબ અને તવગર લોકોએ દાન કરવું જોઈએ : એમ અશોક બારે દંધને કહે છે તે અસાધારણ છે જ. પ્રજાના સુખના અને ઉપયોગના કામો કરવાં : એ રાજ તરીકેની અશોકની ફરજ હતી જ. પરંતુ તે તો આપણને એમ પણ ચોક્કસ કહેવા માગે છે કે, લોકો તેના પોતાના દાખવાને અનુસરે તેટલા માટે જ તે એ બધું કરતો હતો આત્મિક પુણ્ય મેળવવાના હેતુથી તેમ જ મામાન્દ લોકોને દાખલો બેસાડવાના હેતુથી તેના પોતાના સગા પણ એવા જ દાનકર્મ માયરે : એની પણ ચિંતા અશોકને રહેતી હતી આમ પરોપકારના કામને આટલું બધું મહત્ત્વ અશોકે આપ્યું છે, એ કાંઈક અસાધારણ છે અહીં સ્વાભાવિક રીતે એવો સવાન કાંઈ પૂછશે કે, જેવાં પરોપકારના કામો અશોકે ઉત્પ્રેર્યા છે તેવાં કાંઈ પરોપકારી કામોનો ઉત્પ્રેરણ બૌદ્ધસાહિત્યમાંથી મળી આવે છે ખરો ? એ સવાલના જવાબમાં સ્પષ્ટીકરણાચે નીચેના કકરો “સયુક્તનિકાય”માંથી ૧ ટાકયુ —

આંખાવાડીઓ રાપનારા લોકો

હરહ મેશાં રાતદિવસ કયા લોકોને પુણ્ય પ્રસવે છે, એ કહેશો ? ધર્મપરાયણતાથી અને પુણ્યપ્રભાવથી કયા લોકો પૃથ્વીમાંથી સ્વર્ગમાં જાય છે, એ કહેશો ?

આંખાવાડીઓ અને ફળાઉ ઝાડ રાપનારા લોકો, અને પૂલો તથા નદી બંધાવનારા લોકો, અને ફૂવા બોદાવનારા તથા પાણીના હોજ બંધાવનારા તેમ જ (ઘર વિનાના લોકોને) આશ્રમ આપનારા લોકો—

આવા લોકોને હરહ મેશાં રાતદિવસ પુણ્ય પ્રસવે છે. ધર્મપરાયણતાથી અને પુણ્યપ્રભાવથી આવા લોકો પૃથ્વીમાંથી સ્વર્ગમાં જાય છે.

ધર્મને વધારવાના તથા ખૂબ ફેલાવવાના હેતુથી અશોકે વધારાનો છદ્દો કેપાય પણ ચેત્તેલો જણાય છે. પોતાના સાતમા મુખ્ય સ્તંભલેખમાં તેણે કહ્યું છે કે, તેણે ધર્મશાવણો કરાવ્યા હતા અને ધર્મમહામાત્રો ચેત્તેલા હતા તેની સાથેસાથે ધર્મસ્તંભો પણ લેખા કરાવ્યા હતા ‘ધર્મસ્તંભો’ એટલે ‘સ્તંભોના ઉપર કાતરાવેલી ધર્મલિપિ’ એમ આપણે સમજવાનું છે આમાં શિલાલેખોના મમાવેશ પણ આપણે કરી લેવાનો છે, કારણ કે, સ્તંભલેખે કાતરામાં ત્યારપછી જ શિલાલેખો કાઢવાયા હતાં તેથી કરીને સ્તંભલેખોને લગતા પોતાના ઉલ્લેખમાં અગ્રેષ્ઠ પોતાના શિલાલેખોના ઉલ્લેખ કરી શક્યો નથી ખરી રીતે જોતા, અશોકે કાતરાવેલી બધી ધર્મલિપિઓને ઉક્ત ‘ધર્મસ્તંભો’ તરીકે સમજી લેવાની છે અહીં કોઈ ખૂણે કે, ધર્મવૃદ્ધિના કામે અશોકની ધર્મલિપિઓએ કેવા પ્રકારનો ભાવ બજાવ્યો હતો ? કેટલાક વિદ્વાનો એમ માને છે કે, પોતાનું નામ અમર થાય તેટલા માટે જ અશોકે પોતાની ધર્મલિપિઓ કાતરાવી હતી અર્થાત એ બધાની પાછળ સત્તાશ્રમ ડાક્યા કરતો હતો, એમ તેઓ માને છે પરંતુ આના જેવી મોટી જૂન બીજી કોઈ પણ નહિ હોય. પોતાના શિલાલેખોમાં તેમ જ સ્તંભલેખોમાં અનેક પ્રમંથે અશોકે આપણને સ્પષ્ટતાપૂર્વક કહ્યું છે કે, તેની પોતાની ધર્મલિપિઓ લાંબા વખત સુધી ટકી રહે, અને તેના પોતાના વચ્ચે તેને અનુસરીને લોકોના ભૌતિક તથા આધિભૌતિક સુખને વધારે, એ જ હેતુથી તેણે પોતે શિલાલેખોના ઉપર અને ચાકનાલેખોના ઉપર પોતાની ધર્મલિપિઓ કાતરાવી હતી એવા તથા પાંચમા અને છઠા મુખ્ય શિલાલેખોમાં તેમ જ સાતમા મુખ્ય સ્તંભલેખમાં અંતભાગ કાળક્રમપૂર્વક જે કોઈ વચ્ચે તેની ખાત્રી દુર્ત જ થશે કે, પર્યટના ઉપર પોતાની ધર્મલિપિઓ કાતરાવવામાં અશોકે આચાર્ય આવે જ હતો તે પોતે કહે છે તેમ, ઉપર ધર્મલિપિ મંત્ર સ્પષ્ટ રૂપમાં જણાવ્યું રહે તો પછી—રાજકુટુંબના

કાળપત્રોનું ગમે તેમ થાય તો પણ- તેના પોતાના વંશને ઉત્તર શિલાલેખો વગેરે વાંચીને ધર્મવૃદ્ધિને માટે તેણે પોતે કરેલાં કામથી વાકેફગાર થાય, અને ધર્મવૃદ્ધિને લગતી ઉમદા ફરજને પાર પાડવામાં તેઓ તેને પોતાને ટપી ન જાય તો પણ તેની પોતાની સાથે સરસાઈ તો જરૂર ભોગવે. દ્વંદ્વમાં કહેતાં, તેને ધર્મનું એટલું બધું ગાંઠું લાગ્યું હતું કે, તેના પોતાના વંશને તેના પોતાના કામથી વાકેફગાર થાય અને તે કામને ચાલુ રાખે, એ હેતુથી તને પોતાને જે પગલું સારામાં સારૂ લાગેલું તે પગલું તેણે ભર્યું હતું.

સજીવ સૃષ્ટિના હિતસુખને માટે અશોકે જે કર્યું હતું તેનો વિચાર આપણે ન કરીએ ત્યાંસુધી ધર્મોપદેશક તરીકેના તેના કાર્યનો ચોક્કસ ખ્યાલ આપણે કદિ પણ બાંધી ન શકીએ એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, માત્ર મનુષ્યોની પ્રત્યેની જ પોતાની ફરજ અદા કરવાને તે પોતે બધાએલો છે, એમ અશોક માનતો ન હતો; પરંતુ સામાન્ય રીતે સર્વ જીવત પ્રાણીઓની પ્રત્યેની પોતાની ફરજ અદા કરવાને તે પોતે બધાએલો છે, એમ પણ તે માનતો હતો. આથી કરીને, પ્રાણીઓના જીવને બચાવવાની બાબતમાં તેમ જ તેમના સુખને વધારવાની બાબતમાં અશોકે શા ઉપાયો લીધેલા, એ જાણવાની જરૂર રહે છે તેણે યોજેલા એવા ઉપાયોના બે પ્રકાર છે.-(૧) જીવત પ્રાણીઓને હાનિ થતી અટકાવવાને માટે તેમ જ તેમનો વધ થનો અટકાવવાને માટે તેણે યોજેલા ઉપાયો, અને (૨) જીવત પ્રાણીઓના શરીરસુખને વધારવાને માટે તેણે યોજેલા ઉપાયો એ પૈકીના પહેલા પ્રકારના ઉપાયોની બાબતમાં અશોકના પચમા મુખ્ય સ્તંભલેખમાંથી ઘણી માહિતી આપણને મળી આવે છે. અનર્થ(ધન)ના ઉપર તેમ જ વિદિસા(વધ)ના ઉપર કેવા પ્રકારનાં બંધન તેણે પોતે મુકેલા, એ અશોકે એમાં જણાવ્યું છે સૌથી પહેલાં તો, ખાત્રામાં ન વાપરતા હોય તેવા અને શોખાના કે ઔપચિના કામે ન વપરાતાં હોય તેવાં જીવંત પ્રાણીઓને તેણે

અવધ્ય ગણ્યાં છે. આપણે દુકામાં કહીએ તો, અવિચારીપણે યતી
 જીવદિસા તેણે બંધ કરી છે એટલું જ નહિ, પણ જે યુદ્ધમાં જીવતા
 હોય તે યુદ્ધને બાગવાની પંજી બંધી તેણે કરેલી છે. ખાવામાં
 વપરાતાં તેમ જ ધરકામમાં કે એવાં જ બીજાં કામમાં ઉપયોગમાં
 લેવાતાં પ્રાણીઓની બાબતમાં તેણે એવું કરાવ્યું છે કે, તેમનો વધ
 પણ કરવો નહિ; અને (પોતાના લેખમાં જણાવેલા) અમુકઅમુક
 શુભ દિવસે લક્ષણ (ચિહ્ન) પાડીને કે ઇદ્રિયલોપ કરીને તેમને ધનપણ
 કરવી નહિ. પ્રથમ દર્શને તો આપણને એમ જ લાગે છે કે, આવી જાતનાં
 બંધનો તો અશોભના કળદુષ્કેતુમાંથી જ ઉદ્ભવ્યાં હોવાં જોઈએ. પરંતુ
 જરા તપાસ કરતાં એમ જણાય છે કે, કૌટિલ્યકૃત “અર્થશાસ્ત્ર”માં આવી
 જ જાતનાં બંધનોની બહામણ કરવામાં આવેલી છે. એ અંધના
 તેંતાળીસમાં પ્રકરણમાં^૧ એમ કહ્યું છે કે, સર્વ વિદ્યાર-પક્ષીઓની
 તેમ જ શુભ પશુઓની અને પક્ષાઓની હિંસા અથવા સતાવણી
 યતી અટકાવવી. એ અંધમાં બાગનાં પક્ષીઓની જે યાદી આપવામાં
 આવેલી છે તે યાદીમાં અશોકે અવધ્ય ગણેલાં નિદાન ચાર પક્ષીઓનાં
 નામ તો જોવામાં આવે છે. વળી, એ જ અંધના એકસોબોત્તેરમાં
 પ્રકરણમાં^૨ એમ કહ્યું છે કે, અમુકઅમુક શુભ દિવસોએ પ્રાણીઓનો
 વધ ન કરવો અને તેમની ઇદ્રિયને ધન ન કરવી તેમ જ ગર્ભનો
 નાશ ન કરવો : એવી મતલબનો કુકમ રાગએ કાઢવો જોઈએ.
 અશોકે પોતાના ઉક્ત લેખમાં જે શુભ દિવસો ગણાવ્યા છે તે શુભ
 દિવસોને કૌટિલ્યકૃત “અર્થશાસ્ત્ર”માં ગણાવાએલા શુભ દિવસો
 લગભગ મૂળતા આવે છે. આથી કરીને આપણે એમ કહી શકીએ
 છીએ કે, ઉક્ત પ્રધારનાં બંધનો અશોકે પોતે જ બિપજની કાઢેલાં
 નહિ, પણ “અર્થશાસ્ત્ર” માં ગણાવવામાં આવેલાં બંધનોનો જ
 અમલ તેણે કરેલો. એ બંધનોનો અમલ સંપૂર્ણ રીતે યાપ તેમ

૧. કૌટિલ્યકૃત “અર્થશાસ્ત્ર” પૃ. ૧૨૨.

૨. કૌટિલ્યકૃત “અર્થશાસ્ત્ર” પૃ. ૪૦૭

કરવામાં તેણે કાંઈ બાકી રાખી નહિ જ હોય. પરંતુ તેણે ગમે તેવી મહેનત કરી હશે તો પણ તેનું કાંઈ ખાસ પરિણામ આવ્યું નહિ હોય, એમ લાગે છે. પોતાના સાતમા મુખ્ય સ્તંભોએખમાં અરોઠિ એ વાત કબૂલ કરી છે. આવી જાતના બંધનો નાખીને અને અમુક પ્રાણીઓને અવધ્ય ગણીને તે કાંઈ ખાસ ફાયદાકારક પરિણામ ઊપજાવી શક્યો ન હતો, એમ તે પોતે જ કહે છે. પરંતુ 'નિહતિ'થી (એટલે કે, શ્રદ્ધિસાની સર્વસાધારણ બંધીથી) તે પોતાનો હેતુ સાધી શક્યો હતો, એમ તે કહે છે. આ હેતુ ધ્યાનમાં રાખીને તેણે પોતાના ધર્મોપદેશક અમલદારોને એવો હુકમ કર્યો હતો કે, લોકોને ધર્મનો ઉપદેશ કરતી વેળાએ તેમના મગજમાં 'અનારંભો પ્રાણાનં' (પ્રાણના અવધ)નું અને 'અવિદિસા મૂતાનં' (ભૂતોની અહિંસા)નું મહત્ત્વ તેમણે ખૂબ ઠસાવવું. એ રીતે અશોકે એક પગલું આગળ ભર્યું છે; કારણ કે, જીવને થતી ઇજાને અને જીવના વધને માત્ર કમી કરવાની જ ઇચ્છા તે રાખતો નથી, પણ પોતાથી બની શકે તો તેમ થતું તદ્દન અટકાવી દેવાની જ ઇચ્છા તે રાખે છે. આ બાબતમાં તે પોતે જ દાખલો બેસાડીને લોકોને પોતાનો હેતુ બરાબર સમજાવી દે છે. પોતાની પહેલાં થઈ ગયેલા રાજાઓને અનુસરીને લોકપ્રિય થવાના હેતુથી તે પોતે જ વર્તન રાખતો હતો તે વર્તનનું વર્ણન પોતાના પહેલા મુખ્ય શિલાલેખમાં અશોકે કરેલું છે. એમાંથી આપણે એમ જાણી શકીએ છીએ કે, સમાજો બરવાનો રિવાજ તેણે રાખ્યો હતો. કેટલાક સમાજોમાં લોકોને દેખાવોથી અને સંગીતથી તથા નૃત્યથી ખુશી કરવામાં આવતા હતા, અને કેટલાક સમાજોમાં લોકોને માંસનો અને મદ્યનો ઉપયોગ દરાવવામાં આવતો હતો. બીજા પ્રકારના સમાજોમાં જમણુ લેવાને બેગાયએલા લોકોને માંસ પીરસાતું હોવાથી અનેક પ્રાણીઓનો વંધ કરવામાં આવતો હોવો જોઈએ. વળી, સૂજનજૂના રિવાજને અનુસરીને અશોકે પોતાના મહેલમાં દરરોજ માંસનું દાન ગરીબ લોકોને

કરતો હતો; અને તેથી કરીને તે પોતે જ કહે છે તેમ તેના પોતાના દરબારી રસોડામાં દરરોજ સેંકડો અને હજારો પ્રાણીઓનો વધ કરવો પડતો હતો. સમાજને માટે અથવા દાનને માટે જોઈતાં પ્રાણીઓનો વધ જમણના કામે અલગથી ચલતો હતો; અને તેથી અશોકના પાંચમા મુખ્ય સ્તંભલેખમાં ગણાવેલા બધેનોથી એ જાતના વધને અટકાવત ચંઈ થકની ન હતી. પરંતુ અશોકે 'નિહતિ'— (જીવહિંસાની બધી) નો કાર્યક્રમ અમલમાં મુકી દીધો ત્યારથી લોકોને તેનો ઉપદેશ કરીને જ તે સંતોષ માની બેસતો ન હતો, પણ રાજકુટુંબમાં જ તેનો અમલ કરીને તે પોતાની જાતે તેનો દાખલો બેસાડતો હતો. પણ એટલેથી જ તે અટક્યો નહિ. તેણે તે પોતાની જાતને પણ અપવાદરૂપ ગણી નહિ. આપણે જાણીએ છીએ કે, તેને પોતાને પીરમવામાં આવતા માંસની ઉપર પણ તેણે અંકુશ મુક્યો, અને છેવટે તેણે માંસ ખાવાનું બીલકુલ બંધ કરી દીધું. મધ્યદેશના લોકો મોરના માંસને સ્વાદિષ્ઠ બોજન ગણતા હતા તેમ અશોક પણ મોરના માંસને સ્વાદિષ્ઠ બોજન ગણતો હતો; પરંતુ તેવું બોજન કરવાનું પણ તેણે છેવટે બંધ કરી દીધું. આપણે એટલું યાદ રાખવાનું છે કે, સામાન્ય રીતે પ્રાણીઓને ધંત્ર થતી તથા પ્રાણીઓનો વધ ચલતો અટકાવવાના હેતુથી જ આવા ઉપાયો અશોકે યોજ્યા હતા પ્રાણીઓના શરીરસુખને વધારવાનો આશય તેમાં બીલકુલ ન હતો. પણ એ આશયને બર લાવવાને માટે તેણે બીજા જ ઉપાયો યોજ્યા. એ ઉપાયોની માહિતી અગાઉ આપણે મેળવી ગયા છીએ. મનુષ્યો તેમ જ પશુઓ જીવનનો ઉપોગ કરે તેટલા માટે એ ઉપાયો (પરોપકારના કામો)ની યોજના અશોકે કરી હતી. અશોકના સાતમા મુખ્ય સ્તંભલેખમાં એમનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, અને અગાઉ આપણે તેની માહિતી મેળવી ગયા છીએ. અશોકના બીજા મુખ્ય સ્થંભલેખમાં લગભગ એ જ જાતનાં પરોપકારનાં કામો ગણાવવામાં આવેલાં છે. પરંતુ ઉક્ત શિનાલેખમાં અતિ મહત્વનું એ કામ ઉલ્લેખાયેલું છે તે ઉક્ત

સ્તાંભલેખમાં જોવામાં આવતું નથી. પોતાના એ શિલાલેખમાં અશોક કહે છે કે, તેણે જે જાતની ચિકિત્સા (દરદીને સારા કરવાની વ્યવસ્થા) યોજી હતી:—(૧) મનુષ્યચિકિત્સા: અને (૨) પશુચિકિત્સા. પોતાના હેતુને જરૂર લાગવાને માટે તેણે જે વ્યવસ્થા કરેલી તેનું વર્ણન આમ તેણે પોતે કરેલું છે:—“મનુષ્યોના ઉપયોગની અને પશુઓના ઉપયોગની ઔષધિઓ જ્યાંજ્યાં જોવામાં આવી નથી ત્યાં ત્યાં તે અણાવીને રોપાવવામાં આવેલી છે. મૂળ અને ફળ જ્યાંજ્યાં જોવામાં આવ્યાં નથી ત્યાં ત્યાં તે અણાવીને રોપાવવામાં આવેલાં છે.” અશોકે માત્ર પોતાના જ રાજ્યમાં આવું કામ કરેલું, એવું કાંઈ ન હતું. તેના તેરમા મુખ્ય શિલાલેખમાં જણાવેલા પાડોસી રાજાઓનાં (જે રાજાઓની ઓળખાણુ અમાઉ આપણે કરી ગયા છીએ તે રાજાઓનાં) રાજ્યોમાં પણ તેણે આવું કામ કરેલું : એ જોઈને તેનાં વખાણુ મુક્તાકંઠે આપણે કરવાં પડે છે

ધર્મોપદેશક તરીકેની અશોકની પ્રવૃત્તિનું પરિણામ હવે શું આવ્યું ? પોતાના વિસ્તૃત સામ્રાજ્યની હદની અંદર પોતાના ધર્મનો ફેલાવો તે કરી શક્યો એટલું જ નહિ, પણ પોતાના પાડોસમાં આવેલા સ્વતંત્ર રાજાઓના ગળ્યોમાં પણ તે પોતાના ધર્મને ફેલાવી દઈ શક્યો. પોતાના તેરમા મુખ્ય શિલાલેખમાં પોતાના પુત્રાને અને પૌત્રોને ઉદ્દેશીને અશોક કહે છે કે, “પરંતુ આ ધર્મ વિજયને દેવોને લાડકાએ મુખ્યમાં મુખ્ય વિજય ગણેલો છે; અને તે પણ દેવોને લાડકાએ અર્દા અને સરહદના મુલકોમાં જોયો પોજન દ્વર ” મેળવ્યો છે. એ રીતે અશોક આપણને સ્પષ્ટપણે કહી જતાવે છે કે, પોતાના રાજ્યમાં તેમ જ પાડોસનાં રાજ્યોમાં તેણે ધર્મવિજય મેળવ્યો હતો. પોતાના રાજ્યની અંદર આવી રહેલા જે અનેક સગદી રાજ્યોમાં તે પોતાનું ધર્મોપદેશકાર્વ અલાવતો હતો તે રાજ્યોનાં નામોનો નિર્દેશ તેણે કરેલો છે. વળી, આપણા દેશના છેક દક્ષિણમાં આવે રહેનાં સ્વતંત્ર રાજ્યોનાં તેમ જ પાંચ ધવન—રાજાઓનાં

રાજ્યોનાં નામોનો નિર્દેશ પણ તેણે કરેલો છે. એ રીતે જોતાં, કેટલા બહોળા વિસ્તારમાં અશોકના ધર્મનો ફેલાવો થયેલો, એ આપણા ખ્યાલમાં આવી શકે છે. આખા હિંદુસ્તાનમાં તેમ જ સિંહલદ્વીપમાં અશોકના ધર્મનો ફેલાવો થઈ ગયો હતો એટલું જ નહિ, પરંતુ યવન-રાજ્યોના તામાના સીરિયામાં તથા મીસરમાં તેમ જ મેસીડોનિયામાં તથા એપિરસમાં અને સીરીનમાં પણ અશોકનો ધર્મ ફેલાયો હતો. પરંતુ એટલાથી જ બસ ન હતું એ જ લેખમાં અશોક એમ પણ કહે છે કે, "જ્યાં દેવાને લાડકાના દૂતો જતા નથી ત્યાં પણ તેઓ દેવાને લાડકાએ ધર્મને અનુસરીને કરેલા વિધાનને અને ધર્મોપદેશને સાંભળીને ધર્મ પાળે છે અને પાળશે." ચીનમાં અને બ્રહ્મદેશમાં ધર્મપ્રચારને લગતું કામ અશોકે કરેલું તેને ઉદ્દેશીને આવું લખાણ મુદ્રા હોય, એ બનવાનું જ.

અશોકે ધડેલા સુંદર કાર્યક્રમનો અને તેને અમલમાં મુકવાને જે પ્રવૃત્તિસર પ્રયત્નો તેણે કરેલા તે પ્રયત્નોનો ચિત્રાર આપણે કરીએ તો, ધર્મોપદેશક તરીકેની તેની પ્રવૃત્તિનો જે અહેવાલ તેના તેરમા મુખ્ય શિવાયેખમાં આપવામાં આવેલો છે તે અહેવાલને છેક જ અવિશ્વસનીય તો આપણે ન જ ગણી શકીએ. પરંતુ કેટલાક વિદ્વાનોએ એ અહેવાલના સંજયમાં શંકા ઊઠાવેલી છે. તેઓ એમ માને છે કે, અશોકના સમયમાં હિંદુસ્તાનની બહાર બૌદ્ધપંથનો ફેલાવો થયેલો નહિ એવા વિદ્વાનોમાં અખ્યાપક દી કબલ્લુ હાંપસ કેવિલ્ડ અમરયાન બોમ્બે છે. ઉક્ત લેખમાં અશોકે ધર્મપ્રચારને લગતો જે અહેવાલ આપેલો છે તેના સંજયમાં પાલિભાષાના એ અભ્યાસી કહે છે કે, "એમાં રાજ્યના મિથ્યાભિમાનનો કેટલો અંશ છે, એ કહેવું અઘરું છે. પોતાના કથનને પ્રુષ્ટિ અને વજન આપવાના હેતુથી ગ્રીસના રાજ્યોનાં નામ એમાં ધુસાડી દેવામાં આવ્યા હોય, એ બનવાનું જ છે. ત્યાં કેમ પણ દૂતોને મોકલવામાં આવ્યા જ ન હોય, એ પણ સંભવિત છે. દૂતોને મોકલવામાં આવ્યા હોય તો પણ, ગ્રીસના આત્મસંતોષને તે કારણે

કાંઈ હાલો આવ્યો હોય, એમ માનવાનું કાંઈ ખાસ કારણ નથી. આવેલાં પરિણામોનો જે અંદાજ અશોકે કરેલો છે તેનાથી ગ્રીસનું નરમપણું સાબીત થાય છે તેના કરતાં તો તેનું પોતાનું અભિમાન વધારે સાબીત થાય છે. કોઈ ‘જંગલી મનુષ્ય’ બિડીને ધર્મનો ઉપદેશ કરતો આવે, એ અર્થહીન વિચારથી ગ્રીસના લોકોને ડેટલી ગંભીર પડી હશે ? એની કલ્પના આપણે કરી શકીએ છીએ. પરંતુ પરદેશી રાજાના હુકમથી એ લોકો પોતાના દેવોને અને વહેમોને તરછોડે, એ તો આપણી કલ્પનામાં આવી શકતું નથી.”^૧ બૌદ્ધપથનો ફલાનો કરવાના હેતુથી જ અશોકે ગ્રીસના રાજાઓની હજૂરમાં પોતાના દૂતોને મોકલેલાં, એવો પૂર્વગ્રહ અધ્યાપક હાઇસ ડેવિડ્ઝ સાહેબે અહીં બાધી દીધેલો છે. પરંતુ એ તો એમની કેવળ કલ્પના જ છે. અશોકનો તેરમો મુખ્ય સિદ્ધાંતેજ વાંચીને આપણે તો ધણીકરીને એમ જ સમજવાનું છે કે, ગ્રીસના રાજાઓના દરબારમાં પોતાના દૂતોને મોકલવાનો રિવાજ તો પહેલીથી જ અશોકે રાખેલો હતો; પરંતુ પોતાના અમલદારોની મારફતે ગ્રીસનાં રાજાઓમાં એવો જ ધર્મપ્રચાર કરવાની જે તક તેને મળેલી તેનો લાભ તેણે લઈ લીધો હતો. આપણે એટલું તો જાણીએ છીએ કે, સેલ્યુકસે પોતાના રાજકાળમાં મૌર્ય રાજદરબારમાં પોતાના બે દૂતોને ક્રમશઃ મોકલી આપ્યા હતા. મીસરના રાજા ટોલેમી ફિલાડેલ્ફસે પણ એ હિંદી દરબારમાં પોતાનો એક દૂત મોકલાવ્યો હતો. આમ હવે તો પછી, ચંદ્રગુપ્તના સમયથી માંડીને મૌર્યવંશના રાજાઓ ગ્રીસના રાજદરબારમાં પોતાના દૂતો બદલામાં મોકલી આપતા હોય, એ કાંઈ અસંભવ નથી. ધર્મપ્રચારના કામે અશોકે ઉપલી પાયરીના પોતાના અમલદારોને નીમ્યા હતા તો પછી, એ જ રીતે અનુસરીને પોતાના દૂતોને પણ ગ્રીસના રાજાઓમાં એ કામ તેણે સોંપ્યું હોય, એ બનવાનું જ છે. અધ્યાપક હાઇસ ડેવિડ્ઝ વધારામાં એમ માને છે કે, ‘અશોકના દૂતો ધર્મોપદેશક

તરીકે પણ કામ કરતા હતા' એમ આપણે ધરીબર માની લઈએ તો પણ તેઓ ઋષિની પ્રજામાંના પણ લોકોને પોતાના અનુયાયી બનાવી શક્યા નહિ હોય; કારણ કે, ઋષિના લોકો અતિશય આત્મસંતોષી હતા તેથી કરીને, 'જંગલી લોકો'ના ઉપદેશને સંભળીને તેઓ પોતાના દેવોને અને વહેમોને ધૂતકારી મટે, એ બની શકે તેમ ન હતું. પાશ્વિભાષાના એ અભ્યાસીએ અહીં પણ એમ જ માની લીધું છે કે, અશોકે તો અનેક ઋષિવાસીઓને પોતાના અનુયાયી બનાવી શક્યા હતા. પરંતુ એ એમની જૂઠ્ઠા છે. અશોકે તો માત્ર એટલું જ કહે છે કે, ઋષિનાં રાજ્યોમાં તેણે પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કર્યો હતો. ઋષિવાસીઓને પોતાના અનુયાયી બનાવવામાં તે સફળ નીવડ્યો હતો, એવો તેનો અર્થ કાંઈ થતો નથી. ઋષિની પ્રજા ન ગણાય એવા જ લોકો. ઋષિનાં રાજ્યોમાં વસતા હશે તે લોકોને જ તેણે પોતાના અનુયાયી બનાવ્યા હતા, એમ કહેવાનો તેનો મુદ્દો છે. ખીલ ધર્મોને પોતાના કરી લેવાને સમગ્રી ઋષિવાસીઓની એ અશક્તિનું કારણ શું? સંસ્કૃતિમાં તેમની પોતાની પાયરીથી જિતરતી પાયરીના ગણ્યામ એવા 'જંગલી લોકો'ના ધર્મની પ્રત્યેનું તેમનું વલણ તો સમજી શકાય તેવું છે. પરંતુ સંસ્કૃતિમાં તેમનાથી ટાંક પણ રીતે જિતરતા ન ગણી શકાય એવા લોકોની ધાર્મિક અસરનો વિરોધ કરીને તેઓ પોતાના મનથી જ તેનો પ્રવેશ પોતાનામાં થવા દેતા ન હતા, એમ શા માટે માની લેવું, વારૂં? હિંદુ સંસ્કૃતિના પરિવ્રજમાં આવેલા યવનો હિંદુસ્તાનના વિવિધ ધર્મોના તેમ જ બૌદ્ધધર્મના અનુયાયી બન્યા હતા, એ આપણે નથી જાણતા. શું? ^૧ સાહિત્યમાં અને ઇલાલેખો વગેરેમાં અનેક પ્રસંગે તેમનો ઉલ્લેખ થયેલો જોવામાં આવે છે. વળી, શીસરનો ટાંકેમી દિલાડેદસ એલેક્ઝાન્ડ્રિયના પુસ્તકાલયનો રચાપક અને વિદ્યાસક હતો; અને એપિફેનિયસના કથનના આધારે ^૨ આપણે જાણીએ છીએ કે,

૧. ઇ. ઈ., ૧૯૧૧, પૃ. ૧૧-૧૩.

૨. એપિફેન. ૬ મઃ. એ પૃ. ૬.

હિંદુઓના અર્થોર્થ બાપાંતર કરવાને તેનો પુસ્તકાધ્યાય્યક્ષ ઇતિગર હતો. ગ્રીસવાસીઓનાં વળાણુ કરનારા હાલના કેટલાક લોકો માની લે છે તેમ, સંસ્કૃતિની નજરે આમ જક પકડીને એસે એવા તે તેઓ ન જ હતા.

અધ્યાપક હાઇસ ઉવિફ્ઝ એમ માને છે કે, અશોકના સમયમાં યૌદ્ધપંથનો જે ફેલાવો થયો હતો તે ફેલાવાની હકીકત અશોકના પોતાના લેખમાંથી તો જાણી શકાય છે; પણ સિંહલદ્વીપના ઇતિહાસસંગ્રહમાં તે હકીકત ધણા વધારે પ્રમાણમાં જળવાઈ રહેલી છે. મોગલિના પુત્ર તિસ્સના જે દુતો આપણા હિંદુસ્તાનના વિવિધ ભાગમાં આવેલા તેમને લગતી હકીકત સિંહલદ્વીપના ઇતિહાસસંગ્રહમાં આપેલી છે. દરેક દુતની સાથે ચાર મદદનીશો પણ આવ્યા હતા. પાલિભાષાના એ અભ્યાસી કહે છે કે, “એ દુતોને અશોકની કને મોકલવામાં આવ્યા ન હતા, પણ સંધના આગેવાનોની કને તેમને મોકલવામાં આવ્યા હતા—અને પશ્ચિમમાંના ગ્રીસનાં રાજ્યોમાં કાંઈ દુતસંઘ મોકલાયાનો ઉલ્લેખ તેઓ કરતા નથી—તો પછી તેમનો અભિગ્રામ રાજસાસનના કરતાં વધારે પ્રમાણભૂત ગણાય, એ વિશેષ મંલવિત છે.”^૧ અહીં અધ્યાપક હાઇસ ઉવિફ્ઝ એમ કહેવા માગે છે કે, ગ્રીસના લોકો આત્મસંતોષી અને પોતાના મંતવ્યને વળગી રહેનારા હતા તેથી કરીને ગ્રીસના રાજ્યમાં તો યૌદ્ધપંથનો ફેલાવો નહિ જ થયો હોય. વળી, અશોકના સમયમાં હિંદુસ્તાનના સરહદી પ્રાંતોની અંદર જ યૌદ્ધપંથનો ફેલાવો થતો હતો, એવું સિંહલદ્વીપના ઇતિહાસસંગ્રહમાં જણાવેલું છે તેથી તેને જ વધારે શક્ય અને ચોક્કસ માનવું : એમ એ વિદ્વાન કહે છે. તે જ પ્રમાણે, અશોકની કને દુતો મોકલાએલા નહિ, પણ બુદ્ધસંધના આગેવાનોની કને તેઓ મોકલાએલા, એમ એ જ ઇતિહાસસંગ્રહમાં કહેલું હોવાથી, હિંદુસ્તાનમાં તો શું પણ ગ્રીસનાં મિત્રરાજ્યોમાં

પથુ બૌદ્ધપથનો ફેલાવો સફળ રીતે કરવામા આવ્યો હતો, એવું અશોકે જે કહ્યું છે તે તો માત્ર તેનું મિથ્યાભિમાન અને તેના પોતાના ગર્વનું પરિણામ છે. એમ પણ એ વિદ્વાન આપણને કહે છે તે પોતે એમ માને છે કે, સિંહલદ્વીપના ઇતિહાસમંત્રદમા તે પોતે જે અડગ વિશ્વાસ રાખે છે તેને સિંહલદ્વીપના ભિખુઓએ આપણી જાણને માટે નોંધી રાખીને જાળવી રાખેલા ઇતિહાસના આધારભૂત દુકડાઓથી ટેકા મળે છે ખાસ કરીને ઉક્ત દ્વિતમ ધોને સગતી જે પ્રાચીન પરપરા તેમણે સઘરી ગણેલી છે તેને ઉપરનું કથન કેવી રીતે સાગૂ પડે છે, એ જતાવવાનો પ્રયત્ન અધ્યાપક હ્રામસ ડેવિડ્ઝ આહેણે કરેલો છે તે કહે છે કે, હિમાલયના પ્રદેશમાં બૌદ્ધપથનો ઉપદેશ કરવાને મોકલવામાં આવેલા દ્વિતો પૈકીના ત્રણ દ્વિતો તો ‘મન્નિઝમ’ તથા ‘કસ્સપ-ગોત્ત’ અને ‘દુદુભિરસર’ હતા ઇતિહાસમંત્રદના લેખકોએ પોતાના મનના ઘોડા દોડાવીને આ વિગતો જીપજવી કાઢી હશે, એમ કોણ ન કહે ? પરંતુ સાચી ગામના પાડેસમા ખોદમમ કરતાં જૂના કાળના અવશેષરૂપ જે પેગિઓ કનિગદામ સાહેબને મળી આવેલી તે પેગિઓના ઉપર કાતરવામાં આવેલા નામોમા ઉક્ત નામો પણ જોવામાં આવ્યા છે, એ જ એમ જતાવી આપે છે કે, હિમાલયના પ્રદેશમા ધર્મોપદેશ કરવાને મોકલવામાં આવેલા દ્વિતસઘની માથે કસ્સપ-ગોત્તને અને દુદુભિરસરને મળેલ હતો પાવિભાષાના એ અભ્યાસીના મતે આ હકીકતથી એમ જ ચોખ્ખેનોખ્ખુ સાબીત થાય છે કે, બૌદ્ધપથના પ્રચારના સળધમાં અસીકના સમયમાં જે કાંઈ બનેલું તેને સિંહલદ્વીપના ભિખુઓએ અખંડિત પરપરા જાળવી રાખીને જરાજર નોંધી રાખેલું છે. હવે આમ ત્યારે “દીપવશ”માં જે પાંચ નામો આપેલા છે તે પાંચ નામોમાં ‘મન્નિઝમ’નું નામ છે, પણ “મહાવશ”માં એમ કહ્યું છે કે, ઉપરુક્ત દ્વિતસઘની સરદારી મન્નિઝમે લીધી હતી સાચીમાથી મળી આવેલી જૂની પેગિઓના ઉપર કાતરવામાં આવેલા લેખોમા મન્નિઝમનું

નામ છે ખરું; પણ તેમાં હિમાલયના પ્રદેશમાં ઉપદેશ કરનાર તરીકે ‘મનિઝમ’ને ગણ્યો નથી પણ ‘ગોતિપુત કસપગોત’ને ગણ્યો છે. વળી, હિમાલયમાં ઉપદેશ કરનાર કસપગોતને સાથે ગણી લેતાં કુલ નવ ભિક્ષુઓનાં નામ એ લેખોમાં ગણાવવામાં આવેલાં છે. એ નવ નામો પૈકીનાં માત્ર એ જ નામો “દીપવંશ”માં ગણાવાયેલાં નામોની સાથે મળતાં આવે છે. “દીપવંશ”માં ગણાવાયેલાં બાકીનાં એ નામોનો ઉદ્દેશ સંત્રીના લેખોમાં શા માટે ન થયો? સંત્રીના લેખોમાં ગણાવેલાં બાકીનાં સાત નામોની અવગણના “દીપવંશ”માં શા માટે કરવામાં આવી? આવી સ્થિતિમાં ઉક્ત દૂતસંધના મંથનમાં સિંદલદીપના ઇતિહાસસંગ્રહને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પ્રામાણિક અને યોગ્ય શી રીતે માનવો, એ આપણને બરાબર સ્પષ્ટ થતું નથી. વળી, વિચારપૂર્વક બારીક તપાસતી કસોટીમાંથી એ અહેવાલ પસાર થઈ શકે છે ખરો? ઇતિહાસસંગ્રહમાં એમ કહ્યું છે કે, જે દૂતો મોકલાયેલા તે પૈકીના આર દૂતો તો ‘રકિખત’ અને ‘ધંમરકિખત’ તથા ‘મહાધંમરકિખત’ અને ‘મહારકિખત’ હતા. ઓછામાં ઓછા આર દૂતોનાં નામ આમ લગભગ એકસરખાં છે, એ જોઈને ઉક્ત અહેવાલની બાબતમાં આપણને શંકા ન જોવી થાય, શું? ‘મનિઝમ’ અને ‘મનઝંતિક’: એ બે નામોમાં પણ એવું જ મળતાપણુ જોવામાં આવે છે. વળી, દૂતત્વ કરવાને સાથે-સાથે જ સુવર્ણશ્રુમિમાં ગ્રંથેલા ‘સોન’ને અને ‘ઉત્તર’ને એક જ વ્યક્તિ તરીકે વિદ્વાનો ગણે છે. આવું હોવાથી, ઐતિહાસિક નોંધ તરીકે ઉક્ત અહેવાલનો વિચાર બહુ જ ચેતીચેતીને કરવાનો છે, એમ કહ્યું છે તે યોગ્ય જ છે. આવી વસ્તુસ્થિતિ છે તો પછી, બૌદ્ધ દૂતસંધીની હકીકત અશોકના લેખોમાં જળવાઈ રહી છે તે ઓછી વિશ્વાસપાત્ર છે, પણ સિંદલદીપના ઇતિહાસસંગ્રહમાં તેની

જે હકીકત જળવાઈ રહી છે તે વધારે વિશ્વાસપાત્ર છે, એમ માનવું :
એ તો “કળાલી ન શકાય એટલી ગંધી હિંમતભરી કલ્પના” છે.

અરોઠિ માત્ર એક જ સ્થળે ગ્રીસના રાજ્યોનાં રાજ્યોના ઉદ્દેશ કરેલો નથી. દૂરદૂરના પ્રદેશોમાં તે પોતે જે ધર્મપ્રચાર કરતો હતો તેની હકીકત આપતાં જ તે તેમનો ઉદ્દેશ કરતો નથી. અન્યથા એ રાજ્યોનો ઉદ્દેશ તેણે કરેલો છે. મનુષ્યોના તથા પશુઓનાં હિતને માટે તેણે ચિકિત્સકોની યોજના કરેલી, અને ન્યાન્યા ઔપધિઓ ન હતી ત્યાં તો લેવડાવી જમીને તેણે શેષાવેલી : એ હકીકત પોતાના ખીજ મુખ્ય સિદ્ધાંતોમાં તેણે આપેલી છે. તે પોતે જ કહે છે તેમ, પોતાના રાજ્યમાં તેમ જ ગ્રીસનાં રાજ્યોમાં તેણે આ પરાંપકારનાં કામ કર્યાં હતાં. જે વાત મુદ્દે સાચી ન હતી તે જ વાત અરોઠિ આ બન્ને પ્રસંગોને ઉદ્દેશીને જણાવી છે, એમ આપણે માનવું, શું ? એમ હોય તો તો એનો અર્થ એટલો જ થયો કે, અરોઠિ પૂરેપૂરી બનાવટી હકીકત અહીં રજૂ કરી છે. પરંતુ કોઈ પણ વિવેકી વાચક એવો અર્થ નહિ જ સ્વીકારે. અરોઠિ પોતે જે કામ સાધ્યું હતું તેની હકીકત આપતાં તેમાં કંઈક અતિશયોક્તિનો અંશ તેણે દાખલ કર્યો હોય, એ બનવાનું છે. પરંતુ, પોતાના અમલદારોની મારફતે જ સ્વદેશમાં તેમ જ પરદેશમાં પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કરવાનું કામ તેણે પોતે સાધ્યું હતું, એવું અરોઠિ કહ્યું છે તેની બાજતમાં તો કોઈ પણ નિષ્પક્ષપાતી વાચક વહેમ બિઝાવી શકે નહિ. તો પછી એટલો સવાલ તો હરકોઈ વાચક પૂછી શકે કે, ધર્મોપદેશને લગતી તેની પ્રવૃત્તિથી પરદેશમાં કંઈ પણ ચિરસ્થાયી અસર પેદા થઈ હતી કે કેમ ? ગ્રીસનાં રાજ્યોમાં અરોઠિનું ધર્મોપદેશકાર્ય કેટલા અંશે સફળ નીવડેલું, એનો વિચાર કરતાં ઉપરના સવાલનો જવાબ આપણને મળી રહેશે.

એટલું ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, મહત્ત્વની અમુકઅમુક બાજતોમાં બૌદ્ધધર્મ ખ્રિસ્તીધર્મને બહુ મળતો આવે છે. આવું

મળતાપણ કાંઈ અચાનક ન જ બની આવે. આશરે પચીસ વર્ષના પહેનાં એક મેકમ મ્યુનર સાહેબે બહુ બોધદાયક ભાષણ આપેલું તેનો સારાંશ આપીને જ અહીં તો આપણે મતોપ માનશું. તે કહે છે કે, ‘રોમન ઈથોલિક’ પથના બે ધર્મોપદેશકો તિમેટમાં મુસાદરી કરતા હતા ત્યારે તેમના પોતાના કર્મકાંડની અને બૌદ્ધભિક્ષુઓના કર્મકાંડની વચ્ચેનું મળતાપણ જોઈને તેઓ ચમક્યા. એ કારસ્તાન ચલતાનું હોય જોઈએ, એમ તેમણે કહ્યું પરંતુ કુદરતી કારણોથી મળતાપણ ઉત્પન્ન થઈ શકતું હોય, તો પછી કાંઈ પણ જાતનો ખુલાસો શોધવાનો રહેતો નથી. ઇસ્વીસનના માતમા મૈકાના મધ્ય-ભાગથી માંડીને આઠમા મૈકાના નતભાગ સુધીમાં ખ્રિસ્તી ધર્મોપદેશકો ચીન દેશમાં પ્રવૃત્તિ કરી ગયા હતા. એ વાતની સાક્ષી ઇતિહાસ પોતે પૂરે છે. ઉક્ત મળતાપણનો ખુલાસો આમ કાંઈક મતોપદાર રીતે મળે છે બૌદ્ધપથના પ્રાચીનગ્રાંથમાં એ પથની અને ખ્રિસ્તી-ધર્મની વચ્ચે બીજી પણ અનેક બાબતોનું મળતાપણ હવે બૂબની કબૂલત, ઉપનાસ; ભિક્ષુઓનું બ્રહ્મચર્ય; અને માળા : એ ઉક્ત બાબતો હતી ઇસ્વીસનની શરૂઆત થઈ તેના પહેલાંથી જ એ બાબતો માન્ય રખાતી આવી હતી તેથી એવું જ અનુમાન થઈ શકે છે કે, તે બાબતોનું અનુકરણ થઈ હોય તો તેવું અનુકરણ કરનારા તો ખ્રિસ્તીઓ જ છે આપણા સમાન અનુષ્ઠાનને ઉદ્દેશીને આવા મળતાપણનો ખુલાસો આપી શકતો હોય તો મળતા દાખલા રજૂ કરો. એવું મળતાપણ અકસ્માત થએલું માનવામાં આવતું હોય તો અકસ્માત જનતા જનાવોના પ્રકરણમાંથી એવા બીજા દાખલા ટાકી જતાવો મેક્સ મ્યુનર સાહેબનું પોતાનું માનવું તો એવું હતું કે, એ મળતાપણ પુષ્કળ તેમ જ મિથિત હોવાથી તેને અકસ્માત જની આવેલું મણી શકાય તેમ નથી. આ બાબતોનું જ્ઞાન કેવી રીતે ફેલાયુ હતું એવો સવાન પૂછી શકાય અન્યત,

ઇસપની વાતોના ઉપર અને બાઇબલના કેટલાક ભાગના ઉપર
હિંદી અક્ષર થએલી છે, એવો વહેમ તો લાખા સમયથી પડતો
આવ્યો છે બહુ જ જૂના સમયથી પૂર્વદિશામાના અને પશ્ચિમ-
દિશામાના પ્રદેશોની વચ્ચે આવો વિચારવિનિમય થતો આવ્યો
હતો તો પછી, માત્ર બૌદ્ધધર્મમાના જ મુખ્ય વિચારો પશ્ચિમ-
દિશામાના દેશોને અજ્ઞાત રહેલા, એમ આપણે માનવું, શું ? પરંતુ
એ પ્રદેશોમા બિશુઓએ બૌદ્ધધર્મનો ઉપદેશ કરેલો, એમ બૌદ્ધધર્મોમા
તો કાંઈ સ્થળે કહ્યું નથી પરંતુ અમાકના પોતાના જ સ્પષ્ટ કથનના
આધારે આપણે એટલું તો જાણીએ છીએ કે, જુદાના ધર્મોના પ્રચાર
કરવાના હેતુથી તેણે પોતે પોતાના અમલદારોને પોતાના સમકાલીન
યવનરાજાઓના દરબારમા પોતાના દૂત તરીકે મોકલેલા હતા તો
પછી, ધર્મોપદેશને લગતી અશોકની પદ્ધતિઓને લઈને જ પશ્ચિમ-
એશિયામા બૌદ્ધધર્મનો ફેલાવો થએલો, એમ હેવામાં જરા પણ
શંકાને ગ્યાન રહી શકે અર્થ ? બૌદ્ધધર્મે એ ગીતે ખ્રિસ્તીધર્મના
ઉપર અક્ષર કરેલી છે તેથી કરીને ખ્રિસ્તીધર્મ તો બૌદ્ધધર્મનું
ઊતરતા પ્રમારનું રૂપ છે એવો નિર્ણય કોઈ રીતે કરી શકતો નથી
આમ ખીને ખ્રિસ્તીધર્મની નવીનતાને તેમ જ સુંદરતાને અને
સમ્યાકને છીનવી લેવાનો હેતુ નથી શ્રીયુત પૉવ ઈરસ માહેમ કહે
છે તેમ, ‘ખ્રિસ્તીધર્મના તત્ત્વો પૈકી ૧૦ કાંઈ પણ તત્ત્વ તદ્દન નવીન
નથી, તેમ છતાં પણ તેમાં સૌનું ઐક્ય એવું કાંઈ વિશેષ છે કે,
એકદરે તો તે બેશક નવીન છે, અને નિદાન પશ્ચિમદેશોમાં તો
પૂર્વના સર્વ યુગોથી એકદમ જૂદા પડી આવતા યુગની શરૂઆત
તેનાથી થએલી છે ’ ૧

વળી પશ્ચિમ-એશિયાના સૌથી વધારે મહત્ત્વના મનાતા
ખ્રિસ્તીધર્મના ઉપર જ બૌદ્ધધર્મની અસરનીય અક્ષર થએલી, એમ

૧ “ જુદીઝમ ઓફ ઈટ્સ ડિસ્થિનિશન ઇસ્ટિકસ ” (બૌદ્ધધર્મ અને તેના
ખ્રિસ્તી દીકાઓ), પૃ ૨૧૫-૨૧૬

નહિ હોય ખીજ પશુ કેટલાક પંથોના ઉપર તેની તેની અસર થએલી હશે. અહીં ‘એસેની’ લોકોના ધર્મનો દાખલો નોંધવા-લાયક છે. થોડાક યાહુદી બિશુઓ તેમના ધર્મગુરુઓ બન્યા હતા. કંઈક અંશે સાધુઓને જાજતી વિચિત્ર ક્રિયાઓ તેઓ કરતા હતા, અને ‘શ્રુતસમુદ્ર’ના કિનારાની બાજુમાં તેઓ વસતા હતા. લાંબા વખતથી વિદ્વાનો એમ કબૂલ કરતા આવ્યા છે કે, મહત્ત્વની તેમની કેટલીક ક્રિયાઓ બૌદ્ધપંથમાંથી તેમને મળેલી હતી.^૧ ખ્રિસ્તી ધર્મનો ઉદય થયો તેના પહેલાં જ ‘એસેની’ લોકો હયાતી ધરાવતા હતા, એમ પણ સૌ સ્વીકારે છે. ‘થેરાપ્યુટી’ લોકોની ધર્મની બાબતમાં પણ એમ જ બનેલું છે. એ લોકો એલેક્ઝાન્ડ્રિયાના પાડોસમાં રહેતા હતા. તેમનો પંથ ખ્રિસ્તી ધર્મની પહેલાંના યાહુદીપંથનો એક ભાગ હતો. એ લોકોના ઉપદેશમાં અને જીવનક્રમમાં પણ બૌદ્ધપંથની અસર જોવામાં આવી છે.^૨ એ રીતે જોતાં પશ્ચિમ-એશિયાની ધર્મવિષયક સ્થિતિના ઉપર થએલી બૌદ્ધપંથની અસર ઇસ્વીસનના પહેલા સૈદ્ધાંતી પણ પહેલાંની છે. એ પ્રદેશમાં અશોકે ધર્મોપદેશને લગતી જે ઉત્સાહભરી પ્રવૃત્તિ કરેલી તેના જ પરિણામમાં^૩ તેની મતની અસર મેશક થએલી હોવી જોઈએ.

હિંદુસ્તાનની અંદર પોતાના રાજ્યમાં તેમ જ હિંદુસ્તાનની મહાર પશ્ચિમ-એશિયામાં અશોકે પોતાનો ધર્મ ફેલાવેલો, એમ આપણે કહીએ છીએ તેનો અર્થ એવો નથી થતો કે, ખુદ બૌદ્ધ-બિશુઓએ પોતાના પંથનો ફેલાવો કરવાની બાબતમાં કાંઈ જ પ્રવૃત્તિ કરેલી નહિ. મોગ્ગલિષ્ણત તિસ્સે હિંદુસ્તાનના વિવિધ ભાગમાં પોતાના ધર્મોપદેશક બિશુઓને મોકલેલા, એમ “દીપવશ”માં તેમ જ “મહાવંશ”માં કહ્યું છે તેથી કરીને આપણે એમ જ સમજી લેવાનું છે કે, અશોકના સમયમાં બૌદ્ધબિશુઓએ પણ પોતાના પંથના

પ્રચારના સબધમાં પોતાના વિશિષ્ટ ઉપાયો ચોળ્યા હતા પરંતુ (આપણે પ્રથમ કહી ગયા છીએ તેમ) તેમની હકીકતનો ઉપયોગ બહુ જ સાવચેતીથી આપણે કરવાનો છે. ધણું કરીને જૈનશિક્ષુઓએ પોતાના બે સઘોને ધર્મોપદેશના કામે જોડ્યા હતા તેમનો એક સઘ હિમાલયના પ્રદેશમાં ગયો હતો, અને તેમનો બીજો સઘ હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમભાગમાં ગયો હતો. હિમાલયના પ્રદેશમાં ગયેલા શિક્ષુમંત્રી આગેવાની મંજિમે લીધી ન હતી પણ ગોત્રિપુત્ર સપગોતે લીધી હતી. હિમાલયના એ પ્રદેશમાં કશ્મીરનો અને ગધારનો સમાવેશ થતો હતો એ રીતે જોતાં, એ પ્રાંતમાં એમનો જ મોકલાએયો ‘મન્જિતિક’ જ આ ‘મન્જિમ’, એમ હરે છે. ધણું કરીને એવું બનેલું કે, જે શિક્ષુસઘની આગેવાની ગોત્રિપુત્ર સપગોતે લીધેલી તે શિક્ષુસઘમાં મન્જિમ પણ હતા. ગોત્રિપુત્ર સપગોતે ધર્મોપદેશના કામે એ જ પ્રતિ (કશ્મીર અને ગધાર) મન્જિમને સોંપ્યા હતા તે જ પ્રમાણે સિંહલદ્વીપનો ઇતિહાસસમ્રઠ આપણને

પક્ષાત તેણે થોણું હતી. તેથી કરીને સાત્ત્વિક તેમ જ વાસ્તવ પરિણામે
ઝપાટાબંધ આવે, એવી આશા આપણે સ્વાભાવિક રીતે રાખી
શકીએ. વળી, બૌદ્ધભિક્ષુઓએ પણ ખૂબ મહેનત લઈને એ જ દિશામાં
કામ કર્યું હતું, એ વાત આપણે યાદ રાખીએ તો અરોહની તેમ
જ તેમની સહગામી પ્રવૃત્તિને અમાધારણ ક્રતેહ મળેલી જોઈને આપણને
નવાઈ લાગવી ન જોઈએ એ ક્રતેહ કેવી રીતે મૂર્તિમત થઈ ?
ઈસ્વીસનની પહેલાના ઝોજ મેકાના મધ્યભાગથી માંડીને પછીથી
બૌદ્ધપંથ અતિશય વિસ્તૃત પ્રદેશમાં એકદમ ફેલાતો ગયો. હિંદુસ્તાનના
તેમ જ અફઘાનિસ્તાનનાં વિવિધ સ્થળે સ્તૂપો તેમ જ મઠો અને
ગુફાઓ વગેરે ધર્માલયો જોવાં થયા. એ સમયમાં બૌદ્ધપંથ એટલું
બહુ અગ્રસથાન ભોગવતો હતો કે, તેણે બીજા લગભગ બધા જ
ધર્મેને અધિકારમાં નાખી દીધા હતા એ ધર્મોના સ્થાપત્યના કે સાહિત્યના
ચોડા જ અવશેષો આજે જડી આવે છે. પરંતુ આ બધાનું ખરેખર
માન તો ઇ. સ. ની ત્રીજી સદીના ફિરસ્તાઉપ બૌદ્ધરાજ અરોહને
જ મળવું જોઈએ.

છઠું મકરણ.

સામાજિક અને ધાર્મિક જીવન.

(અરોહની ધર્મલિપિઓના આધારે)

જે સામાજિક અને ધાર્મિક વાતાવરણમાં રહીને અરોહ
પોતાનું કામ કરતો હતો તે સામાજિક અને ધાર્મિક વાતાવરણને
વિચાર આપણે ન કરીએ ત્યાં સુધી અરોહના સંબંધમાં તેમ જ
તેણે કરેલા કામના સંબંધમાં સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપણને આવી શકે
નહિ અહીં એટલું પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે, આ પ્રકરણમાં

એ બાબતનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ પણ આપી વજાય તેમ નથી અશોકની
ધર્મલિપિઓ આ વિષયની બાબતમાં શુ જણાવે છે, એ તપાસવું
અને ન્યા ખાસ જરૂર જણાય ત્યાં જ 'બહારના માધનોની મદદથી
આ વિષયને વધારે સ્પષ્ટ બનાવવો એ જ આપણો હેતુ છે

આપણા દેશના તે કાળના ધાર્મિક જીવનના સુબંધમાં જેટલી
માહિતી મળી શકે તેમ હોય તેટલી માહિતી મેળવવાનો પ્રયત્ન
પ્રથમ તો આપણે કરશુ અશોક જે ધર્માચરણોનો ઉપદેશ પોતાની
પ્રજાને કરેનો છે તે ધર્માચરણોમાં “ ‘બ્રાહ્મણો અને શ્રમણો’ પરત્વે
માનપૂર્વક વર્તણૂક” નો સમાવેશ તેણે કરેલો છે, એ આપણે જોઈ
ગયા છીએ ‘બ્રાહ્મણો અને શ્રમણો’ એ વાક્યનો અર્થ જરાબર
સમજવામાં આવ્યો નથી ‘બ્રાહ્મણો અને સાધુઓ’ અથવા ‘બ્રાહ્મણો
અને લિહુઓ’. એવો તેનો મોઢમ અર્થ કરવામાં આવેનો છે.
પાનિઆધાના સાહિત્યમાં — દાખલા તરીકે, મહાપરિનિરવાણ
સુત્રમાં — એ જ વાક્ય વપરાયેલું છે, અને અધ્યાપક હાઇસ ડેવિન્ઝ
નાહેમે તેનો અર્થ આલો દર્શાવે છે — “ જીવનની સાચ્ચતાથી બનેલા
બ્રાહ્મણો ”^૧ પરંતુ એ ધર્મધારક સમાસ નથી એ તો હૃદયમાં છે,
અને તેથી તેનો અર્થ આવો કવવાનો છે — “ બ્રાહ્મણો અને શ્રમણો ”
પાસિલાવામાં લખાયેલા બધા બોદ્ધમથિમાં ન્યાન્યા શ્રમણોની
સાધેસાધે બ્રાહ્મણોને ગણાવવામાં આવેના છે ત્યાં ત્યાં તે બન્નેને
જિઆમાં જિથી કાળીના અને ઐકસરખા પ્રમાણમાં પવિત્ર અને
માનનીય માનવામાં આવેના છે^૨ એ રીતે જોતાં તેઓ એ પરસ્પર-
વિરોધી લિહુસઘો હતા બ્રાહ્મણો લિહુઓ અને સાધુઓ હતા,
અને તેમના ધર્મસિદ્ધિતા વેદોને અનુસરતા હતા શ્રમણો પણ
લિહુઓ અને સાધુઓ હતા, પણ તેમના ધર્મસિદ્ધિતા બ્રાહ્મણમથિમાંના
ધર્મસિદ્ધિતાથી વિરુદ્ધ હતા એ બન્ને સઘના લોકોના ધર્મસિદ્ધિતા

૧ સે. જી. ઇ., ૧૧, ૧૦૫

૨ ઇ. ઈ., ૧૮૯૧, ૫ ૨૬૩

જૂદાજૂદા હતા તો પણ એ લોકો એકસરખું સાધુજીવન ગાળી શકતા અને સામાન્ય લોકોના સમાન સન્માનને પાત્ર તીવડી શકતા. આ જ કારણે જુદાના સમયમાં શ્રમણોને જેટલું માન મળતું તેટલું જ માન ધ્યાનપુલિધુઓને પણ મળતું; અને અશોક પોતે એ જન્મે પ્રકારના સંધોને એકસરખું માન આપતો તેમ જ પોતાની પ્રજાને તેવું વર્તન રાખવાનો આગ્રહ કરતો, એનું કારણ પણ એ જ છે.

અશોકના સાતમા મુખ્ય સ્તંભલેખમાં ત્રણ ધર્મસંપ્રદાયોના ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલો છે:-(૧) સંધ; (૨) ધ્યાનપુ આશ્રયકો; અને (૩) નિર્ગ્રંથો. અહીં એટલું જ્ઞાનમાં રાખવાનું છે કે, અશોક પોતે કહે છે તેમ આ ધર્મસંપ્રદાયોના ઉપરાંત બીજા પણ ધર્મસંપ્રદાયો હતા. પરંતુ એ બીજા ધર્મસંપ્રદાયોનાં નામ ન ગણાવતાં માત્ર ઉક્ત ત્રણ ધર્મસંપ્રદાયોના નામ જ તેણે ગણાવેલાં છે તેથી કરીને એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે, તેના પોતાના સમયમાં એ ત્રણ ધર્મસંપ્રદાયો જ સાથી વખતે મહત્ત્વના મનાતા હતા. ઉક્ત ત્રણ ધર્મસંપ્રદાયો પૈકીનો 'સંધ' તો બેશક 'જુદસંધ' જ હોવો જોઈએ. અશોક પોતે બૌદ્ધપંથી હતો તેથી સ્વાભાવિક રીતે જ તેણે જુદસંધનું નામ પ્રથમ ગણાવ્યું છે. માત્ર એક અપવાદ આપણે બાદ કરીએ તો અશોકના સમયના બૌદ્ધપંથી ખાસિયતોની કાંઈ પણ માહિતી આપથ્યુતે મળતી નથી. નિઃવીરતા સ્તંભલેખમાં કોનાકમન (કનક-મુનિ ?) જુદનો ઉલ્લેખ છે, એ ઉક્ત અપવાદ છે. એ સ્તંભલેખમાં અશોક કહે છે કે, પોતાના રાજકાળના વીસમા વર્ષમાં ઉક્ત સ્થળની મુલાકાત તેણે પોતે લીધેલી તે વખતે બીજા વેળાએ એ જુદના સ્તૂપને તેણે પોતે મોટો કરાવેલો. આથી કરીને એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે, અશોકના સમયથી જ જૌતમના ધર્મમાં આગળના જુદોનો મંપ્રદાય ધુસારવા લાગ્યો હતો. અશોકે જણાવેલા 'નિર્ગ્રંથો' તો બેશક મદાવીર સ્વામીના અનુયાયીઓ- જૈનપંથના સંયો-તરીકે

જોગખાતા 'નિર્ગથો' હોવા જોઈએ હવે 'આજીવકો' ૧ બાબી ગદા
 એમને 'પ્રાણણુ' કહ્યા છે, એ જરા નવાઈભરેલું છે એનો અર્થ
 બગાવર સ્પષ્ટ થતો નથી. પરંતુ એમ લાગે છે કે, આજીવકોના બે
 વર્ગો હશે -(૧) પ્રાણણુ આજીવકો, અને (૨) અપ્રાણણુ આજીવકો
 તે પૈકીના અપ્રાણણુ આજીવકો જોનનોકોની માથે મળેલ ધર્મવાંના
 હશે, અને પ્રાણણુ આજીવકો તો પાણિનિએ અને પતંજલિએ
 ઉત્તેષેલા પરિમાણકો હશે આજીવકોના એ બે ધર્મસપ્રદાયોના
 ધર્મસિદ્ધાંતો અને તેમની ધર્મક્રિયાઓ આજો તે અતિશય મિશ્ર
 થઈ ગયેલા છે તેમ જતા પણ તેમના ધર્મસિદ્ધાંતોની અને તેમની
 ધર્મક્રિયાઓની વચ્ચે કાંઈ ભેદભાવ છે કે કેમ, એ જોવું રમભર્યું થઈ
 પડે તેમ છે માત્ર એક જ દાખલો લો અમુક આધારભૂત ધર્મગ્રંથમાં
 કંઈ છે કે, આજીવકો માંજની ખાતા પરંતુ બીજા જોદગ્રંથમાં તો
 તેમને જીવદિસાના વિરોધી ગણ્યા છે આમ આ દાખલામાં ઉક્ત
 બે મતનો મેળ મળતો નથી વળી, કેટલાક જોદગ્રંથોમાં કંઈ છે

બે વર્ગો હોય તો તે પૈકીના આદ્ય આશ્વકોનો વર્ગ વધારે મહત્ત્વનો હોવો જોઈએ; અને ઘણું કરીને એ જ વર્ગના આશ્વકોને માટે અશોક વર્ષર(બરાબર)ની ગુફા બનાવડાવી હતી વળી, એટલું પણ ખ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, હિંદુ ‘આદ્યશ્રમણો’નો કોનો અર્થ અશોક પોતે કરતો હતો, એ તે પોતે જ આપણને અહીં કહી બતાવે છે. અશોકે જે સમ અને નિર્ગથો ગણાવે છે તે ‘શ્રમણો’ છે અને જે આશ્વકો ગણાવે છે તે ‘આદ્યો’ ॥

આ ધર્મસંપ્રદાયોને માટે અશોકે ‘પાસંદ’ શબ્દ વાપરેલો છે. સંસ્કૃતભાષાના ‘પાપદ’ શબ્દની ઉપરથી એ શબ્દ બનેલો છે, એમ માનવામાં આવે છે કૌટિલ્યકૃત “અર્થશાસ્ત્ર”માંથી જણાય છે તેમ, અશોકના સમયમાં પણ એ શબ્દનો અર્થ ‘ધર્મવિરોધી’ થતો હતો. પરંતુ અશોકે એ અર્થમાં એ શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો નથી, કારણ કે, તેણે પોતાના ધર્મને પણ ‘પાસંદ’ કહ્યો છે. વળી, એટલું પણ યાદ રાખવાનું છે કે, જે ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખોમાં એ શબ્દ જોવામાં આવે છે તે પૈકીના શાહનાકમહાના અને મનસહર (મન્સેરા)ના શિલાલેખમાં તો ‘પ્રપદ’ શબ્દ વપરાયેલો છે એ શબ્દ સંસ્કૃતભાષાના ‘પાર્ષદ’ શબ્દને મળતો નથી પણ ‘પાર્ષદ’ (પર્ષદના સભ્ય) શબ્દને મળતો છે પણ સંસ્કૃતસાહિત્યમાં ‘પર્ષદ’નો અર્થ ‘ધર્મ-પરિપદ’ થાય છે આ ‘પાર્ષદ’ શબ્દનો અર્થ અશોકના ‘પાસંદ’ શબ્દના અર્થને બરાબર મળતો નથી તો પણ તેને લગભગ મળતો તો છે અશોકના સમયમાં ‘પાર્ષદ’ શબ્દનો અર્થ ‘પાસંદ’ શબ્દના અર્થને મળતો હોય, એ બનવાનું છે પાપડોના બે વર્ગો હતા - (૧) પ્રતિજિતો અથવા બિશુઓ, અને (૨) ગૃહસ્થો અથવા ગૃહસ્થાશ્રમી લોકો પોતાના બારમાં મુખ્ય શિલાલેખમાં તેમ જ સાતમાં મુખ્ય સ્તંભલેખમાં અશોકે એ બે વર્ગોનો હિસેબ કરેલો ॥

‘પાસંદ’ શબ્દની સાથે સબ્ધ ધરાવતો શબ્દ ‘ધર્મ’ છે. અશોકના ‘ધર્મ’ અથવા ‘ધર્મ’ શબ્દનો અર્થ શો થતો હતો, એ

આપણે જોઈ ગયા છીએ 'ધાર્મિક ફગ્ગેની મૃતિ તે ધર્મ' : એવો અર્થ અરોઠ કરતો હતો તે પોતે જોઈ ઉપાસક હતો તેથી ગૃહસ્થાશ્રમીને માટે વાદ્યપંચે ઠગવી આપેલી ફગ્ગેનો સમાવેશ તેણે સ્વાભાવિક રીતે તેમાં કર્યો હતો તેમ છતાં પણ એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, બીજા પાપડોમાં પણ લગભગ એ જ ફગ્ગે ગણાવવામાં આવતી હતી, એ વાત તેના ધ્યાનની બહાર ન હતી આપણે અગાઉ જોઈ ગયા છીએ તેમ, પોતાના તરફ મુખ્ય શિનાનેખમાં અરોઠે કમૂલ કરે છે કે, જે નીતિવિષયક આચરણોના આગ્રહ ધર્મના નામે તે પોતે કરે છે તે જ નીતિવિષયક આચરણોના ઉપદેશ આપણોના તેમ જ અચરણોના પાપડો પણ એમસરખી રીતે કરે છે દુકામાં કહેતા, બધા પાપડોના એ ને એ જ ધર્મ છે, એમ અરોઠે જણાવેનું છે આ જ દારણે પોતાના સાતમાં મુખ્ય શિનાલેખમાં તે કહે છે કે, "સર્વ પાપડો સર્વત્ર બને વસે, મગજ

રીતે જે આચરે તે' થાય છે. કર્મકાંડને લગતા કે અધ્યાત્મ-
વિદ્યાને લગતા સર્વ પ્રત્યેયી તે તદ્દન અલગ રહે છે. "૧ પોતાના
બીજા ગૌણ શિક્ષાલેખમાં તેમ જ અન્યત્ર અમુકઅમુક નીતિવિષયક
ફરને ગણાવતાં આ જ કારણે અશોક દ્રુકાણમાં કહે છે કે, એ
ફરને તો 'પોરાણા પદ્ધતિ દિધાવુસે' છે — એટલે કે, (મનુષ્યના)
પુરાણી અને દીર્ઘાયુષી પ્રકૃતિ છે. અધ્યાપક જાણી તો એક ડગલું
આગળ ભરીને આપણને કહે છે કે, ધર્મ તો "સમન્ત સસ્તુત-
માહિત્યમાના વિન્નુતમાં વિસ્તુત અને સૌથી વધારે મહત્ત્વના શબ્દો
પૈકીનો એક (શબ્દ) છે. હિંદુ ભાષ્યકારોએ તેનો અર્થ મમળવતાં
કહ્યું છે કે, આત્માનો 'અપૂર્વ' ગુણ જન્માવનારી જે ક્રિયા છે તે
ધર્મ છે તેમ જ સ્વર્ગીય સુખનું અને મોક્ષનું કારણ પણ ધર્મ
છે. "૨ એ રીતે જોતા રૂઢિને અનુસરવું જે કાર્ય હોય અને યોગ્ય
ભાવનાવાળો ધર્મ સ્વાભાવિક રીતે જે કરે અને જે સ્વર્ગીય
સુખનું કારણ છે તે 'ધર્મ' છે. અશોકે પણ તેનો એવો જ અર્થ
કરેલો છે. પોતાના નવમા મુખ્ય શિક્ષાલેખમાં તેણે સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું
છે કે, "અહીંનું દરેક મગળ સશયવાળું છે. કદાચ તે એ હેતુને
મક્ષણ કરે, અને કદાચ તે આ લોકમાં ન રહે. પરંતુ આ ધર્મ-
મગળ કાળવશ નથી. તે એ હેતુને આ લોકમાં મક્ષણ કરવું નથી
તો પણ પરલોકમાં તે અનત પુણ્યને પ્રસવે છે."

‘ધર્મ’ શબ્દના ઉપલા અર્થથી મોટો સવાલ જોભો થાય છે;
કારણ કે, તેનો અર્થ એવો કે, સત્કર્મ પોતે જ ફળદાયી છે;
અને કાંઈ પણ દેવની આકત વિના તે સ્વર્ગીય સુખ આપી શકે
છે. આથી જ સ્મિથ સાહેબે અશોકના ધર્મને 'ધર્મર વિનાનો

૧. "બુદ્ધિસ્ત ઇડિલા" (બોદ્ધ હિંદુસ્તાન), પૃ. ૨૬૨.

૨. એ. રી. એ., ૪, ૭૦૨

ધર્મરવાદ' કહ્યો છે.^૧ પરંતુ સિમથ સાહેબે જે કહ્યું છે તે અશોકના
 ધર્મને લાગૂ પડે છે તેમ તેના સમયના બીજા ધણાખરા પાપડોને
 પણ લાગૂ પડે છે, અશોકના સમય સુધી તો કર્મવાદમાં લોકો
 પૂણ્યાર્થે માનતા હતા. સંસ્કૃતમાં કરીને અને પોતાના કર્મના પરિણામમાં
 —આ લોકમાંના પોતાના સંસ્કૃતના બદલા.તરીકે— પરસ્પરમાં એક કે
 બીજા દેવ તરીકે જન્મવાની આશા રાખીને સામાન્ય લોકો સંતોષ
 માનતા હતા. કર્મનો તથા તેના પરિણામમાં યનારા પુનર્જન્મનો
 નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરવાનું કામ તો બ્રાહ્મણ અને ધર્મજ્ઞ સાધુઓને
 સોંપાયું હતું, અને તેથી કરીને જીવતા આત્મદેવમાં માનવાની કાંઈ
 જરૂર રહી ન હતી. ઇસ્વીસનના પહેલાંની પાંચમી સદીથી માંડીને
 અશોકના સમય સુધીમાં વારાફરતી અનેક સંપ્રદાયો અને પાપડો

બધા એકાકાર થઇ ગયો હતો કે, માત્ર કર્મ જ મહત્વનું અને
 ફળદાયી ગણાતું હતું અને આત્મદેવની પૂજના સંબંધમાં તેમ જ
 તેની સાથેના ઐક્યના સંબંધમાં થોડો જ વિચાર કરવામાં આવતો
 હતો : એ વાત ખરી છે; પરંતુ પરલોકના જીવનના પરત્વે જ આ
 વાત સ્થાયી કરે છે. આ લોકના જીવનનું શું ? પ્રાચીન કાળના હિંદુઓ
 ઐહિક સુખને માટે અને આનંદને માટે બેઠરકાર રહે એટલા બધા
 તત્ત્વજ્ઞાની અને દુનિયાદારીયા વિમુખ હોય, એ માની શકાતું જ
 નથી. પોતાના નવમા મુખ્ય શિક્ષણમા અશોક કહે છે કે,
 “ માંદગીમાં, લક્ષ્મપ્રસંગે, પુત્રલાભના પ્રસંગે અને મુસાફરીમાં ભેટા
 અનેક (શુભ) મંગળો કરે છે આ અને આવા બીજા પ્રસંગે ભેટા
 અનેક મંગળો કરે છે. પરંતુ આ બાબતમાં સ્તીર્ણતિ ધણા અને
 ધણી જનનાં, (પરંતુ) ક્ષુદ્ર અને અર્થહીન મંગળો કરે છે. ” આ
 વર્ણન અશોકના સમયના લોકોની માન્યતાનો સારો ખ્યાલ આપે
 છે. પાલિકાપાના બૌદ્ધમથોમા જે યજ્ઞ તથા ચૈત્યો તેમ જ
 ગધર્વો અને નાગો ઇત્યાદિને લગતી હકીકત આપણા જોવામાં આવે

સામાજિક જીવનના સંબંધમાં પણ અગ્રીની ધર્મલિપિઓમાંથી રસભરી માહિતી મેળવી શકાય છે. હિંદુસમાજજીવનની સાથે સંબંધ ધરાવતી અનેક, મહત્વની બાબતો પૈકીની એક બાબત તો 'શ્રાઓએ વિદિત કે અવિદિત ગણેલા બોરાકનો વિચાર' છે જે પ્રાણીઓના તથા પક્ષીઓના અને માછલીઓના વધની બંધી અગ્રીએ ચોતે કરેલી તેમના નામ પોતાના પાચના મુખ્ય સ્તબ્ધોમાં તેણે ગણાવેલા છે, એ આપણે જાણીએ છીએ તેમના કેટલાક નામો તો તદ્દત અજાણ્યા છે, પણ બીજા કેટલાક નામ આપણને જાણીતા છે તેમના સંબંધમાં અગ્રીએ કહે છે કે, તેમને ખાવામાં વાપરવામાં આવતા નથી તેમ બીજા કોઈ ઉપયોગમાં લેવામાં આવતા નથી' અહીં 'બીજા કોઈ ઉપયોગમાં લેવામાં આવતા નથી' એવું કહીને અગ્રીએ શું કહેવા માગે, 'એ મરાઠર રપટ થતું નથી જે પ્રાણીઓને ખાવામાં વાપરવામાં આવતા નહિ તો પણ દવાદારના અને શસ્ત્રગારના કામે જેમનો વધ કરવો પડતો તે પ્રાણીઓનો હિતેષ ધણું કરીને તે અહીં કરતો હશે, એમ લાગે છે આવા પ્રાણીઓની જે યાદી અગ્રીએ આપેલી છે તે યાદીની સાથે ધર્મસૂત્રોએ કે ધર્મમાહિતાઓએ ખાવાના કે વધના કામે વિદિત કે અવિદિત ગણેલા પ્રાણીઓની યાદીની સરખામણી આપણે કરશું તો આપણને બહુ નવાઈ લાગશે અત્રાત્ર, કેટલાક પ્રાણીઓને તો અગ્રીએ તેમ જ ધર્મસૂત્રોએ અવિદિત ગણેલા છે. દાખલા તરીકે, યાક (પેપર) સારિકા, ચક્રવાક અને હસ. ૧ પરંતુ બીજા કેટલાક પ્રાણીઓ અગ્રીએ સમયમાં અવિદિત હતા ત્યારે સ્મૃતિમંત્રોએ વિદિત મર્યાદામાં અહીં પણ પાછા બે વર્ગો પડે છે—(૧) સર્વ સ્મૃતિકાંડોએ

૧ " ઈનિમતસ ઈન મી ઇન્ડિક્ષાન્સ ઓફ પિયસિસ " (પિયસિસની ધર્મલિપિઓમાંના પ્રાણીઓ) નામક વિદ્વાન શુદ્ધેષ ધ્રોયુવ મનોમોહન ચક્રવર્તીએ લખેલો છે તે આના સંબંધમાં ખાસ મનનીય છે (એ. એ. સો. એ., પુ ૧, અ. ૧૭)

વિદિત ગણેશા પ્રાણીઓ; અને (૨) અમુકઅમુક સ્મૃતિએ વિદિત ગણેશાં પ્રાણીઓ. સર્વ સ્મૃતિકારોએ કક્ષટ (કાચખો) અને કુદિ (કાચખી) તથા સગક (સાહુડી) વિદિત ગણ્યાં છે ત્યારે અશોકે તેમને અવિદિત ગણ્યાં છે. બીજા વર્ગના પ્રાણીનો એક જ દાખલો મળે છે. અશોકે પલસસે (કુકર) અવિદિત ગણ્યું છે ત્યારે યાગવલ્ક્યે તથા ગૌતમે તેમ જ મનુએ અને આપસ્તમે તેને વિદિત ગણ્યું છે, અને વસિષ્ઠે તથા બૌદ્ધાયને તેની બાજતમાં શંકા ઊઠાવેલી છે. અહીં બહુ જ જીણી વિગતમાં ઊતરવાનો ધરાણે આપણે રાખ્યો નથી. અન્યત્ર જ તેનું વિવેચન વિસ્તારપૂર્વક કરી શકાય. પરંતુ આના મંબધર્મા એક રસિક બાજતને આપણે ઊંચી ન શકીએ. જે પ્રાણીઓનો વધ અશોકે તદ્દન બંધ કરેલો. પણ સ્મૃતિઓએ જેમને ખાવાના કામે અમુક અંગે દે પૂર્ણ અંશે વિદિત ગણેશાં તે પ્રાણીઓની યાદીનો વિચાર અત્યારસુધીમાં આપણે કરી ગયા. પરંતુ ધણીખરી સ્મૃતિઓએ અવિદિત ગણેલું— પણ અશોકના સમયમાં ખાવાના કામે વપરાતું— પ્રાણી પણ હતું. અલગત, અહીં આપણે ‘મોર’ની વાત કરીએ છીએ. મધ્યદેશના લોકોને મોરનું માંસ બહુ ભાવતું હતું. બધા છવોની રક્ષા કરવાનું કામ અશોકે ઊપાડી લીધેલું તો પણ ધણી કાળ પર્યંત મોરનો વધ તો દરબારી રસોડામાં થતો હતો.^૧ પરંતુ એક ધર્મસૂત્ર સિવાયના બધા ધર્મસૂત્રોએ મોરના વધના પાપમાંથી છૂટવાને માટે તપ કરવાની આજ્ઞા કરેલી છે.

જૂઠ્ઠાંજૂઠ્ઠાં ધર્મસૂત્રોના સમયની અને આધુનિક બંધારણની ચર્ચામાં ઊતરવું : એ આ પ્રકરણનો હેતુ નથી. પરંતુ અશોકના લેખવાળા બધા જ ચાંબલાઓ મધ્યદેશમાંથી ગળી આવેલા છે તેથી એમ ક્ષણિત થાય છે કે, વિદિત કે અવિદિત ખોરાકને લગતી જે ચીજો તેમાં ગણાવેલી છે તે ઉક્ત દેશને હૃદયેથી ગણ્યાવાએલી હોવી જોઈએ. ધર્મસૂત્રો પૈકીના બૌદ્ધાયનધર્મસૂત્રમાં અને વસિષ્ઠધર્મસૂત્રમાં

આર્પાવર્ત(મધ્યદેશ)ના રીતિરિવાજોનું એકીકરણ થએલું મનાય છે. બૌદ્ધાયનધર્મસૂત્રમા કહ્યું છે કે, ઉત્તરદિશાનાં રીતિરિવાજો ઉત્તર-દિગુસ્તાનમા પળાવા જોઇએ, અને દક્ષિણદિશાના રીતિરિવાજો દક્ષિણ-દિગુસ્તાનમા પળાવા જોઇએ પરંતુ વસિષ્ઠધર્મસૂત્રમાં કહ્યું છે કે, આર્પાવર્તમાં મંત્રુર રખાએલાં રીતિરિવાજો સર્વત્ર પ્રમાણ તરીકે સ્વકાગવાં જોઇએ. બધી સ્મૃતિઓએ મેરના માંસને અવિહિત ગણ્યું હતું ત્યારે મધ્યદેશને લગના બૌદ્ધાયને અને વસિષ્ઠે તેમ કહ્યું ન હતું, એ હકીકતની સાથે ઉપલી હકીકતનો મેળ મળે છે. આપણા દેશના મંત્રધર્મા આપણે એટલું ધ્યાનમાં ગમવાનું છે કે, બૌદ્ધપંથની અને જૈનપંથની સતત વધતી જતી અસરને લઇને હાહારની દિશામાં સૌનું વલણ સતત વધતું જતું હતું અને તેથી, પ્રથમ વિહિત મનાએલો એ ગાંડ પાછગથી અવિહિત મનાય, એ સંમતિત હતું. પણ પ્રથમ અવિહિત મનાએલો ખેરાક પાછગથી વિહિત મનાય, એ તો બને તેમ હતું જ નહિ. બૌદ્ધાયને તેમ જ વસિષ્ઠે પાંચનખી પ્રાણીઓ -સકુડી અને કાચખો- ખાવામા વાપરવાની છૂટ આપેલી છે, પણ કુકરની ખાતમાં તો તેમનો અભિપ્રાય દ્યુપ્યુ છે. પરંતુ અરોહના સમયમાં તો કુકર તેમ જ સાકુડી અને કાચખો અનિહિત મનાતા હતા. આ બધી ચર્ચા ધ્યાનમાં લેતાં તો આપણે કહી શકીએ કે, અરોહના સમયની પછી જ ધર્મસૂત્રે રચાયાં હોવાં જોઇએ.

સમાજજીવનના મંત્રધર્મા ખીજ રસમરી ખાત ' સીએની રિયતિ ' છે. સાધારણ રીતે એમ મનાય છે કે, પ્રાચીન કાગમાં તો આપણા દેશમાં સીએનો એકાંતવાસ અભવ્યો જ હોતો વળી, એમ પણ મનાય છે કે, મુસલમાનોએ જ આપણા દેશમાં પડાનો રિવાજ દાખલ કરેલો છે. પરંતુ આ માન્યતા છેક જ બુલમરેલી જોખામની

અને કાળિદાસનાં નાટકોનો અભ્યાસ કરતાં આપણી ખાત્રી થાય છે કે, તેમના સમયમાં તો પદ્ધતિનો રિવાજ પ્રચલિત હતો જ. ઇસ્વી-સનની ત્રીજી સદીમાં થઈ ગયેલા વાત્સ્યાયનના “કામસૂત્ર”થી પણ આ વાતને મજબૂત ટેકા મળે છે.^૧ પરંતુ ઇસ્વીસનના પહેલાંના સમયમાં પણ એ રિવાજ પ્રચલિત હતો, એમ કહી શકાય છે. આપણે જોઈ ગયા છીએ કે, અશોકે પોતાના ‘અવરોધન’ (ઝનાના) નો ઉલ્લેખ કરેલો છે. કૌટિલ્યકૃત “અર્થશાસ્ત્ર”માં પણ એ જ અર્થવાળો ‘અંતઃપુર’ શબ્દ વપરાયેલો છે.^૨ અંતઃપુર કેવી રીતે બાંધવું તેમ જ મદારના લોકોથી તેને કેવી રીતે રક્ષવું : એ બાબતની સૂચનાઓ પણ કૌટિલ્યે પોતાના એ ગ્રંથમાં આપેલી છે. વળી, “રામાયણ”માં પણ સ્ત્રીઓના એકાંતવાસના રિવાજના અનેક ઉલ્લેખો થયેલા છે. આ બાબતનો જૂનામાં જૂનો ઉલ્લેખ પાણ્ડિનિએ (૩, ૨, ૩૬ માં) કરેલો છે. તેણે ‘અસૂર્યપદ્યા’ શબ્દ વાપરેલો છે. “કાશિકા”માં તેની સમજૂતી આમ આપી છે:—અસૂર્યપદ્યા ગજદારા. (સૂર્યને ન જોનારી રાણીઓ). “કાશિકા”એ પગંપરામત દાખલો આપતાં આમ કહ્યું હોય તો એનો અર્થ એટલો જ થાય કે, પાણ્ડિનિના સમયમાં રાણીઓએ એટલો બધો સખ્ત ઝનાનો પાળવો પડતો કે, સૂર્યને પણ જોવાની તક તેમને મળતી નહિ!

વળી, માંદગીના અને લમના તેમ જ પુનઃસાબના અને મુમાફરીના તથા અન્ય પ્રમંગે કરવામાં આવતાં મંગળોનો ઉલ્લેખ પોતાના નવમા મુખ્ય શિક્ષાલેખમાં કરતાં અશોકે કહ્યું છે કે, “સ્ત્રીજાતિ ધણા અને ઘણી જાતનાં, (પરંતુ) દુદ્ધ અને અર્થહીન મગજો કરે છે.” જૂના વિચારની દ્રષ્ટિની દિંદુ-સ્ત્રીઓ પણ લગભગ

૧. મ. આ. ■ સિ. જ્યુ. વૅ. ૩, લાગ ૧, પૃ. ૩૩૭ અને ૩૫૫-૩૬૦.

૨. પૃ. ૪૦ અને આગળ.

એ જ પ્રણાલિકાને વળગી રહેતી આપણે બેઠએ છીએ. બે-ચામ નામક લેખકે એક સ્થળે જે દીક્રા કરેલી છે તે અહીં યાદ આવી જાય છે. તે કહે છે કે, “ઓતો ધર્મ વહેમની બાણીએ એટલે ઝીણીઝીણી ક્રિયાઓની તરફ વધારે સહેલાઈથી ઢળી પડે છે.”^૧

અશોકના સમયમાં સમાજનું બંધારણ કેવું હતું, એ આપણે જાણ્યું નથી. પરંતુ તેની ધર્મલિપિઓમાં બે કે ત્રણ સ્થળે કાંઈક જણાવેલું થયેલું છે તેના આધારે આપણને તે સમયના સમાજ-બંધારણનો કાંઈક ખ્યાલ આવી શકે છે. અશોકના પાંચમા શુભ્ય શિલાલેખમાં કહ્યું છે કે, ‘ભટ્ટમન્ય’ બ્રાહ્મણોની અને ‘ધ્રુવો’ની સાથે ધર્મમહામાત્રોએ સળધ રાખવાનો છે. અહીં બેશક સામાન્ય દુનિયાના બ્રાહ્મણોનો જ ઉલ્લેખ થયેલો છે. શ્રમણોની સાથે ગણાવાતા બ્રાહ્મણ સાધુઓ અને બિશુઓ અહીં ઉલ્લેખાએલા નથી. ‘દ્રુમ્ય’ શબ્દ કાંઈક વિચિત્ર છે. “ઉપનિષદો”માં માત્ર એક જ પ્રમળે તે શબ્દ વપરાયેલો છે. પાલિકાવાના સાહિત્યમાં પણ તે શબ્દ જોવામાં આવે છે “મહાનારદ-કરસપ-ગતક” માં એ શબ્દ વપરાયો છે, અને બાળ્યકારે તેનો અર્થ ‘ગૃહપતિ’ (ગૃહપતિ) કર્યો છે. બ્રાહ્મણોની વર્ણશ્રમપદ્ધતિમાંના વૈશ્યો સાધારણ રીતે ગૃહપતિ હોવાય છે. પણ ‘વૈસ્ત’ (વૈશ્ય) શબ્દ તો સિદ્ધાંતવિષયક ચર્ચાઓના મુખ્યમાં જ પાલિકાવાના ગ્રંથોમાં વપરાયો છે. વૈશ્યોની જૂદી જ જાતિ હતી, એવી મતલબનું લખાણ પાલિકાવાના ગ્રંથોમાં તો કોઈ સ્થળે જોવામાં આવતું નથી.^૨ પરંતુ સમાજબંધારણમાં ‘ધ્રુવો’નો (ગૃહપતિનો) ખાસ જૂદો વર્ગ હતો અને ક્ષત્રિયોની અને બ્રાહ્મણોની પછી યુગ્મતો એ અભિજનો(ઉચ્ચરાવો)નો

૧ “ચામરી ઓફ લેન્ડસ્કેપ” (મયદા ધડવાને લખેલો સિખાવ) (વૅટરનોસ્ટર લાયબ્રેરી, ૧૮૯૬), ૫ કદ.

૨ ફિફ્થ “સોસાયટ ઓર્ગેનિઝેશન, એન્ડ સેટલ” (સામાજિક વ્યવસ્થા, વગેરે) (બાલાવર), ૫ ૨૫૧ અને આગળ

વગ હતો. અશોકની ધર્મલિપિઓમાં એક પણ સ્થળે ક્ષત્રિયોના ઉલ્લેખ થયેલો નથી, એ જરા નવાઇલાયું લાગશે. પરંતુ આપણે એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે, વૈશ્યોની માફક ક્ષત્રિયો પણ યોધવર્ગ તરીકે હયાતી ધરાવતા ન હતા. એ પ્રાચીન સમયમાં રાજવર્ગના લોકોને જ ક્ષત્રિયો ગણવામાં આવતા હતા; અને અશોકના પોતાના સમયમાં તેનાં પોતાનાં સર્ગાસર્ગીઓનો તેમ જ તેના ખુડિયા રાજાઓનો અને દક્ષિણ-હિંદુસ્તાનમાંના અંતોનો (મરઠ્ઠા પ્રાંતોના રાજાઓનો) સમાવેશ એ ક્ષત્રિયોના રાજવર્ગમાં થતો હતો. એમનો ઉલ્લેખ તો અશોકે પોતાની ધર્મલિપિઓમાં કરેલો છે, એ આપણે જોઈએ છીએ. ક્ષત્રિયો(યોધવર્ગ)ની માફક શૂદ્રો પણ માત્ર સિદ્ધાંતવિષયક ચર્ચાઓમાં જ દેખા દેતા હતા. યાત્રિ કે વિશિષ્ટ વર્ગ તરીકે તેમની જરા પણ હયાતી ન હતી. અશોકના સમયમાં સમાજના હલકા વર્ગો 'જૂતકો' (વેઠે પકડાતા મજૂરો) અને 'દાસો' (ગુલામો) તરીકે ઓળખાતા હતા. એમની સાથે કયા-ભાવથી વર્તવાની આગ્રા અશોકે કરેલી છે. જે નીતિવિષયક ફરજો તેણે 'ધર્મ' તરીકે ગણાવી છે તે નીતિવિષયક ફરજોમાં એ બાબતનો પણ સમાવેશ તેણે કરેલો છે. આજે વર્ણશ્રમપદ્ધતિનો જેવો અર્થ આપણે સમજીએ છીએ તેવો અર્થ જે પ્રમથમાં સમજવામાં આવતો ન હતો તે સમયના સમાજનિધારણમાં 'જૂતકો'નો અને 'દાસો'નો ખાસ જૂદો વર્ગ ગણાતો હતો. આજે આપણા દેશમાં ગુલામોની હયાતી રહી નથી. વેઠે પકડાતા મજૂરો તો હજી હયાત છે; પણ વિવિધ યાત્રિઓના લોકોને મજૂર તરીકે વેઠે પકડવામાં આવે છે હાલના સમાજનિધારણનું ખાસ લક્ષણ 'વર્ગો' નથી પણ 'યાત્રિઓ' છે.

અશોકના સમયના આપણા દેશના સમાજજીવનને લગતી બીજી એક બાબતનો પ્રચારો તેના બીજા મુખ્ય શિલાલેખમાં કરવામાં આવેલો છે. તેમાં તે કહે છે કે, તેના પોતાના સામાન્યમાં

તેમ જ પાટોસના સ્વતંત્ર રાજ્યોમાં તેણે એ પ્રકારની ચિકિત્સા સ્થાપી હતી—(૧) મનુષ્યચિકિત્સા, અને (૨) પશુચિકિત્સા વળી, તે એમ પણ કહે છે કે, જ્યાંજ્યાં ઔષધિઓ તેમ જ મૂળિયા અને ફળો ન હતા ત્યાંસા તે સૌ લેવડારી જઈને તેણે પોતે રોપાવ્યા હતાં એ સિલાલેખના આધારે આપણે એમ સમજવાનું છે કે, અશોક મનુષ્યોને માટે દવાખાનાં સ્થાપ્યા હતાં અને પશુઓને માટે પાંજરાપોળો સ્થાપી હતી લોન્દાનથી આવરી ધ્રુસથાઓ સ્થાપવાને લગતી પદ્ધતિ હિંદુસ્તાનના બીજા ભાગોમાં હતી કે કેમ, એ કહેવું અઘરું છે, પણ મુઝાફ ઇલાકામાં નો એ પદ્ધતિ અમલગી ન હતી છં સ ના અદારમાં એકાની નોધીના આધારે આપણે કહી શકીએ છીએ કે, મદાગાષ્ટ્રમાં તેમ જ મુઝરાતમાં ગરીમ અને નિરાધાર લોકોને વેદકીય મદદ મફત આપવાની વ્યવસ્થા ગામ્મઓ અને ભાયાનો ધણખરૂં કરતા અને તેના પશિયામમાં કાષ્ટ પણ ભાડુ ન લેતા મફત જમીનનું કે ગામનું દાન વેંદને કરવામાં આવતું વળી એવા પ્રકારની જમીનના દુકાનમાં ઔષધિઓ ભગાડવી એવું લખાણ કેટલાક તામ્રપત્રોમાં ખાસ જોવામાં આવે છે.^૧ પાંજરાપોળો તે આજે પણ હિંદુસ્તાનના યશિમભાગમાં જોવામાં આવે છે અદારમાં મેકાના ઉવદના ભાગમાં સુરતમાં જે પાંજરા પોળ ચાલતી હતી તેનો ઉત્તેજ હંમિલ્દન સાહેબે કહેલો છે.^૨ ગમે તે માતિના કે જાતિના ધણીના જે દોરોના અવધવ ભામી ગયા હોય (એટલે કે જે દોરો અપગ થયા હોય) તે દોરોને આવી પાંજરા-

૧ “સીક્રેકસન્સ ફ્રોમ ધી સાતારા રામઝ ઐડ ધી ગેરવાઝ ડાયરીઝ” (સાતારાના રામઝોની અને પેસ્વાઓની નિત્યનોંધમાંથી ચૂટી કાઢેલી નોંધો), પુ ૮, પૃ ૨૨૧-૨૨૩, એસ એચ હોડીવાળાકૃત ‘સ્ટ્રીક ઇન પારસી હિસ્ટરી’ (પારસીઓના ઇતિહાસનો અભ્યાસ) ૧ ૧૮૬-૧૮૮

૨ હંમિલ્દનકૃત ‘ડીસ્ક્રિપ્શન ઓફ હિંદોસ્તાન’ (હિંદુસ્તાનનું વર્ણન) (૧૮૨૦), પુ ૧ પૃ ૭૧૮, ગોથી આપરતિ

પોળોમાં દાખલ કરવામાં આવે છે. આ વાત અહીં બરાબર બંધ બેસે છે; કારણ કે, પોતે મનુષ્યચિકિત્સાની તેમ જ પશુચિકિત્સાની સ્થાપના કરી હતી, એમ જણાવીને અશોક એવું કહેવા માગે છે કે, મનુષ્યોને મૃત દવા વહેંચવાના ધરાદાથી તેણે પોતે ધર્માદા દવાખાનાં સ્થાપ્યાં હતાં, અને પશુઓને માટે પાંજરાપોળના જેવી સંસ્થા સ્થાપી હતી. જ્યાંજ્યાં ઔષધિઓ તથા મૂળિયાં અને ફળો ન હતાં ત્યાંત્યાં તે સૌ લેવકાવી જમને તેણે પોતે રોપાવ્યાં હતાં, એમ અશોકે જે કહ્યું છે તેનો અર્થ આપણે એવો કરવાનો છે કે, દુર્ત ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેવી દવાઓ તૈયાર રહે તેટલા માટે ઉક્ત સંસ્થાઓના અંજે તેણે ખેતરોની વ્યવસ્થા કરી હતી. રોગી મનુષ્યોને કે પશુઓને મૃત દવા પૂરી પાડવાને લગતી જે પદ્ધતિ હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમભાગમાં ઇસ્વીસનના અઢારમા સૈકામાં હયાત હતી તે પદ્ધતિ ઇસ્વીસનની પહેલાંની ત્રીજી સદીમાં પણ હયાત હતી, એ જોઈને ખરેખર નવાઈ લાગે છે.^૧ વળી વધારામાં એટલું પણ ધ્યાનમાં રાખનારું છે કે, તે સમયમાં જાણીતી સર્વ દવાઓ અશોકની પરોપકારવૃત્તિને લઈને આખી દુનિયાને મળી શકતી હતી.

અશોકના સમયની વિદ્યાવિષયક બાબતોનો વિચાર આપણે ન કરીએ ત્યાંસુધી તે સમયના સમાજજીવનનું વર્ણન અપૂરું જ ગણાય. તેથી કરીને હવે આપણે એ બાબતનું વર્ણન દ્રંકમાં કરશું. અહીં પણ એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે, તે સમયની ખુદ વિદ્યાના વિકાસની બાબતમાં તો લગભગ નજીવી જ માહિતી અશોકની ધર્મ-લિપિઓમાંથી આપણને મળે છે. તેમ છતાં પણ વિદ્યાના વાહનરૂપ લેખનપદ્ધતિ(વર્ણમાળા)ની અને બોલી(બાષા)ની બાબતમાં અશોકની

૧. આ વિષયના સંબંધમાં ઠાણપૂર્વક સોધ કરવાની જરૂર છે; પણ દરમ્યાનમાં જુઓ છ. એન. મુખોપાધ્યાયકૃત "ધી સર્નિકલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ ઓફ ધી હિંદુઝ" (હિંદુઓનાં વૈદ્યકીય શસ્ત્રો), પૃ ૧, પૃ. ૩૪ અને આગળ તથા પૃ ૪૮ અને આગળ

ધર્મલિપિઓમાંથી આપણને ધણુ જાણવાનુ મળી આવે છે. અરોહની ધર્મલિપિઓ બે લિપિમાં ક્રાંતરાએલી છે - (૧) બ્રાહ્મી, અને (૨) ખરોહી શાહબાઝગઢીમાંથી અને મનસહર(મન્સેરા)માંથી મળી આવેલા ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખો ખરોહી લિપિમાં ક્રાંતરાએલા છે ક્રાંત્ર ચીનાઇ આધારને પ્રમાણરૂપ ગણીને બુદ્ધસર સાહેમે 'ચરોહ્ટી' શબ્દને સાચો માન્યો છે, અને એ લિપિને શાંધ ક નારા ક્રાંત્ર 'ચરોહ્ટ' (ખર=ગધેડો, અને ઓહ=ઓહ) નામક નકલિના નામની ઉપરથી એ શબ્દને તેમણે વ્યુત્પન્ન માન્યો છે પરંતુ ખીજા ક્રાંત્ર ચીનાઇ આધારને પ્રમાણરૂપ માનીને ગ્રીયુત સીત્તન લેવી સાહેમે ચરોહ્ટી શબ્દને ખરો માન્યો છે, અને હિંદુસ્તાનની હદની બહાર તેને લાગીને આવી રહેલા 'ચરોહ્ટ' નામક ક્રાંત્ર દેશના નામની ઉપરથી તે શબ્દને વ્યુત્પન્ન થએલો તેમણે ગણ્યો છે ખીજા વિધિ 'બ્રાહ્મી' કહેવાતી હની તેણે કારણ એ કે, તે બ્રાહ્મના મુખમાંથી નીકળેલી મનાય છે કારસી અને અરબી તથા ઉર્દૂ લિપિની મારક

કાળ દરમ્યાન મીસરથી માંડીને ધરાન સુધીમાં ખૂબ પ્રસરેલી 'એરેમાઇક' લિપિમાંથી તે ઊતરી આવેલી છે. તદ્વશિક્ષામાંથી થોડા વખતના પહેલાં 'એરેમાઇક' લિપિમાં લખેલો લેખ મળી આવેલો છે તેથી એમ સાબીત થાય છે કે, ગંધારને જીતી લખને એક્રીમીનિયન લોકોએ રાજકારભારના કામે એરેમિયન લોકોને આપણા દેશમાં બોલાવ્યા, અને એ રીતે આપણા દેશના લોકોને 'એરેમાઇક' ભાષાથી તેમ જ લિપિથી વાકિફ કર્યા. મૌર્યરાજાનેની રાજ્યવ્યવસ્થાનાં મૂળ લખાણોના ઉપર તેમ જ હુનૂર દફતરોના ઉપર જે ધરાની અસર થઈ હતી તેની નોંધ અગાઉ આપણે લઈ ગયા છીએ. વળી, હિંદુસ્તાનના વાયવ્યકોણમાં એક્રીમીનિયન લોકોએ વસવાટ કર્યો હતો તેથી એવું થવા પામ્યું હતું, એમ પણ આપણે પ્રથમ કહી ગયા છીએ.^૧ બ્રાહ્મી લિપિની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં જૂદાજૂદા અનેક વિચારો પ્રચલિત છે. પરંતુ એ સૌના સાર તરીકે દૂંકામાં આપણે કહીએ તો, આ બાબતમાં મુખ્ય બે પક્ષો છે. એક પક્ષ એમ કહે છે કે, બ્રાહ્મી લિપિ આપણા દેશમાં જ ઉત્પન્ન થયેલી છે. સૌના પહેલાં ટક્કન સાહેબે આ અભિપ્રાય સૂચવ્યો હતો, અને પાછળથી સર અલેક્ઝાંડર ડનિંગહામ સાહેબે તેને ટેકા આપ્યો હતો. બીજો પક્ષ એમ કહે છે કે, બ્રાહ્મી લિપિ 'સેમિટિક' લિપિમાંથી ઊતરી આવેલી છે. એ પક્ષમાં પણ પાંચ બે તડ પડેલાં છે. તે પૈકાના એક તડમાં વેપર સાહેબ અને બમ્બુલર સાહેબ છે. હિંદુસ્તાનના લિપિશાસ્ત્રમાં નિષ્ણાત થયેલા બધા યુરોપીય વિદ્વાનો એ બે માહેબોના અભિપ્રાયને માન્ય રાખે છે. એ બન્ને સાહેબો એમ માને

૧. બમ્બુલર કૃત "ઇડિયન ઇલિથાગ્રાફી" (હિંદુસ્તાનનું લિપિશાસ્ત્ર) (ભાષાવર), પૃ. ૨૪ અને આગળ; ઈ. ઐ, ૧૯૦૪, પૃ. ૭૯ અને આગળ; ઈ. ઐ, ૧૯૦૫, પૃ. ૨૧ અને આગળ અને પૃ. ૪૧ અને આગળ; ઈ. ઐ, ૧૯૦૬, પૃ. ૪ અને આગળ; "કોલિજ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા" (હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ - કોલિજ યુનિવર્સિટી તરફથી), પુ. ૧, પૃ. ૬૨ અને ૬૫૭.

છે કે, ઉત્તરદિશાના 'સેમાઈટ' લોકોની વિધિમાંથી પાછી સિપિ
 બતરી આવેલી છે ઉત્તરદિશાના સેમાઈટ લોકોની સિપિ જૂનામાં
 જૂની શ્રીનિશિયન વર્ષમાળા છે, અને તે ખ્રીસ્તની પૂર્વે આશરે
 ૮૫૦ના સમયની છે, એમ મનાય છે પાછી વિધિ સેમિટિક
 વિધિમાંથી બનરી આવેલી છે, એ વાતનો ઇનકાર કરતાં કનિંગ્હામ
 સાહેબે જે મજબૂતમાં મજબૂત દલીલ રજૂ કરી હતી તે એ હતી
 કે, પાછી સિપિ તો ડામી બાલુએથી જમણી બાલુએ લખાય છે,
 પણ સેમિટિક વિધિઓ તો જમણી બાલુએથી ડામી બાલુએ
 લખાય છે પરંતુ બ્યુદ્ધવર સાહેબે ખાતરી કરાવનારી સામીતી આપી
 છે કે, પાછી સિપિ પણ શરૂઆતમાં જમણી બાલુએથી ડામી
 બાલુએ લખાતી હતી એ પદ્ધતિના કાંઈક અંશો અરોપના
 નખાણોમાં પણ જોવામાં આવે છે દાખલા તરીકે, તેની કેટલીક ધર્મ
 સિપિઓમાં 'ધ' તથા 'ત' અને ઓ વગેરેના જેવા કેટલાં વર્ણો
 બધા લખેલા જોવામાં આવે છે એ લેખોમાં કેટલાક જોડાશરે પણ
 બધા લખેલા જોવામાં આવે છે દાખલા તરીકે, 'સ્પ'ના તથા 'સ્ત'ના

રીતે કાંઈક લખાણ છે, અને એ લખાણના અક્ષરો અશોકના સમયના અક્ષરોને બહુ મળતા આવે છે. ૧ એ રીતે બ્રાહ્મી લિપિની ઉત્પત્તિની ચર્ચા ઐતિહાસિક કાળને લગતી નથી રહેતી પણ પૂર્વેતિહાસિક કાળને લગતી બની જાય છે. આમ છે તે યોગ્ય જ છે; કારણ કે, આજે યુરોપમાં પણ બધી સેમિટિક તેમ જ અન્ય લિપિઓનું મૂળ પૂર્વેતિહાસિક સમયમાં શોધાઈ રહ્યું છે. પૂર્વેતિહાસિક મનુષ્યે વર્ણમાળાનો શોધ કરેલો, એ વાત હવે ધીમેધીમે સ્વીકારાતી જાય છે. પૂર્વેતિહાસિક ચીજોના ઉપર ચર્ચોના લખાણોમાંના નિદાન બાક વર્ણો અશોકના સમયની વર્ણમાળામાંના વર્ણોને મળતા આવે છે તો પછી આપણે એમ જ માનવું જોઈએ કે, બ્રાહ્મી લિપિ આપણા દેશમાં જ પૂર્વેતિહાસિક સમયમાં જન્મી હતી. ઇસ્લામના પહેલા આશરે ૮૦૦માં જન્મેલી સેમિટિક લિપિની સાથે બ્રાહ્મી લિપિનો મધ્યક જોડવો, એ કાંઈ પણ રીતે યોગ્ય નથી. ૨

હવે અશોકના સમયની ભાષાની સ્થિતિનો પ્રશ્ન આપણે વિચારવાનો છે. અશોકની ધર્મલિપિઓમાં જોડણીને લગતી જે બાસિયતો જોવામાં આવે છે તેમનો વિચાર કરીને પછી ઉપલો પ્રશ્ન આપણે હાથમાં લેશું કે, આપણે તેમ ન કરીએ તો બ્રાહ્મીને લગતી બાસિયતોની સાથે જોડણીને લગતી બાસિયતોનો ગોટાળો થઈ જવાનો સંભવ રહે છે. પહેલી બાસિયત તો એ છે

૧ શ્રીયુગ દે સ લાકારકરનો આ અભિપ્રાય પાછળથી છેક જ ખોટો થયો છે એ પછરો જોયા પડેલા તેથી એમને આવો જમ થયેલા ખલ એ પછરોને છોડી કરી વાચતા એમની ગંભીર ભૂલ સાબીત થઈ છે, અને તેથી આ દલીલ હવે અહીં અસ્થાને છે.

ભરતરામ.

૨. સ. આ પુ સી. ન્યુ પૌ ૩, લાગ ૧, પૃ ૪૬૩ અને આગળ, ઇ. ઈ., ૧૯૧૪, પૃ ૫૭ અને આગળ, જ એ સી બે, ૧૯૨૧, પૃ ૨૦૯ અને આગળ, “કલકત્તા રીવ્યુ,” ૧૯૨૩, અને આગળ પૃ ૩૫૮

કે, અરોઠનાં લખાણોમાં કોઈ પણ સ્થળે સમાન વર્ણોનું દ્વિત્વ જોવામાં આવતું નથી. લખણ તરીકે, અત્યિ(સંસ્કૃતભાષાના અસ્તિ)ના અને સવ્ય(સંસ્કૃતભાષાના સર્વ)ના બદલામાં માત્ર 'અયિ' અને 'સવ' જ જોવામાં આવે છે. પરંતુ આ કાંઈ અરોઠનાં લખાણોની જ ખાસિયતો નથી. ધરવીસનની ચોથી મદી સુધીમાં પ્રાકૃતભાષામાં લખાણેલાં લખાણો પૈકીનું ભાગ્યે જ કોઈ લખાણ કાતરતાં એવી જાતનું દ્વિત્વ કરેલું જોવામાં આવે છે. ખીજી ખાસિયત એ છે કે, શાહખાત્રગદીમાંથી અને મનરાહરમાંથી મળી આવેલા અરોઠના ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખો કાતરનારે દીર્ઘ અને દૂરવ સ્વરોનો ભેદ જાળવ્યો નથી. આ પણ કાંઈ અરોઠનાં લખાણોની જ ખાસિયત નથી. ખરોઠી લિપિમાં પાછળના સમયમાં કાતરાએલાં બધાં લખાણોમાં પણ આ ખાસિયત જોવામાં આવે છે. ઉપરી બે બાબતોને જ અરોઠનાં લખાણોની જોડણીની ખાસિયતો તરીકે ગણવી શકાય તેમ છે. આપણે તેમને બાબુએ રાખીએ તો અરોઠની ધર્મલિપિઓમાં ઉચ્ચારને અનુસરીને જ લખાણ થયેલું છે, એમ આપણે ખુદીથી કહી શકીએ.

હવે એવો સવાલ જોમો થાય છે કે, બોલીને લગતી શી ખાસિયતો અરોઠનાં લખાણોમાં જોવામાં આવે છે ? અરોઠના સમયમાં બોલીઓ હવાન હતી, એવો પૂરાવો તેનાં લખાણોમાંથી મળી આવે છે ખરો ? આ સવાલનો જવાબ આપવાનો પ્રયત્ન હવે આપણે કરશું. અરોઠના માત્ર મુખ્ય સ્તંભલેખો આપણે જોયું તો આપણને ચોક્કસ જણાયે કે, તે સૌમાં એક જ બોલી વપરાયેલી છે, અને અમુક ખાસિયતો પણ એકસરખી રીતે એ સૌમાં જોવામાં આવે છે. શીયુત સેનાત^૧ ગ્રાહેએ એ ખાસિયતો બહુ સારી રીતે વર્ણવેલી છે.^૨ એ લેખોમાં 'જ' કે 'ઝ' જોવામાં આવતો નથી પણ 'ન' જોવામાં આવે છે. શરૂઆતના 'ચ'ને રૂપસદ આપવામાં

આવેલી જોવામાં આવે છે, અને તેથી ‘ચયા’ના બદલામાં ‘અયા’ જોવામાં આવે છે. ‘ર’ના બદલામાં હંમેશા ‘લ’ વપરાય છે (દાખલા તરીકે, ‘રાજા’ના બદલામાં ‘લાજા’ લખાય છે) નગ્નતિના અને ધર્મપદ નાન્યતરનગ્નતિના શબ્દની પહેલી વિભક્તિના એકવચનના છેડે ‘એ’-કાર આવે છે (દાખલા તરીકે, ‘સમાજ’ના બદલામાં ‘સમાજે’ અને ‘દાન’ના બદલામાં ‘દાને’ વપરાય છે). જે જોડાક્ષરમાં શરૂઆતમાં ‘ય’-નાર ન આવતો હોય તે જોડાક્ષર હંમેશા જોડાક્ષર તરીકે નથી લખાતો, પણ તેના એ અક્ષરોની વચ્ચે ‘ઘ’કાર દાખલ કરવામાં આવે છે (દાખલા તરીકે, ‘અઘધ્યાનિ’ના બદલામાં ‘અઘધ્યાનિ’ લખાય છે). વળી, ‘ર’કાર શરૂઆતમાં ન હોય તે તો હંમેશા તેને રૂપસદ આપવામાં આવે છે (દાખલા તરીકે, ‘મિય’ના બદલામાં ‘મિય’ વપરાય છે) જે ચાલનાઓના ઉપર અશોકના સાત મુખ્ય સ્તંભોએ કાતરાએલા છે તે ચાલનાઓ મધ્યદેશમાંથી જ મળી આવેલા છે તેથી કરીને આપણે એમ કહી શકીએ છીએ કે, ઉપલી બધી ખાસિયતો એ પ્રાતની જોડીની જ ખાસિયતો હોવી જોઈએ પરંતુ અશોકના ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખોનો વિચાર આપણે કરીએ છીએ ત્યારે આપણી સામે બીજી મુશ્કેલી ખડી થાય છે પ્રથમ તો આપણને એમ માલૂમ પડે છે કે, મધ્યદેશની જોડીની ઉક્તા ખાસિયતો ધવલીના અને વાવગઢના શિલાલેખમાં પૂરેપૂરા અંશે અને કાલશીના શિલાલેખમાં લગભગ પૂરેપૂરા અંશે દેખા દે છે. પછી બાકીના સ્થળોના શિલાલેખોનો વિચાર આપણે કરીએ છીએ ત્યારે આપણને એમ માલૂમ પડે છે કે, શાહબાઝગઢીના તથા મનસહરના અને ગિરનારના શિલાલેખમાં મધ્યદેશની જોડીની કેટલીક ખાસિયતો જોવામાં આવે છે તો પણ તેમની પોતાની કેટલીક ખાસિયતો પણ જોવામાં આવે છે, અને એ એમની ખાસિયતો જુદી-જુદી જોડી જ બતાવી આપે છે. આપણે આ બાબતમાં વધારે ઊંડા ઊતરીએ

છીએ તો જુદીજુદી બે બોલીઓ આપણને મળી આવે છે-(૧) ચાદળાઝગડીના અને મનસહરના શિક્ષાલેખની એક બોલી; અને (૨) ગિરનારના શિક્ષાલેખની બીજી બોલી. પાટલિપુત્રમાંની દુનૂર કચેરીમાંથી કાઢેલું દુકમ છૂટેલું હતું ત્યારે તેની નક્કવ દરેક પ્રાંતના સુબાને મોકલી આપવામાં આવતી હતી. પાટલિપુત્રમાં વપરાતી રાજભાષાથી જુદી પડતી બોલી ત્યાં નહિ વપરાતી હોય ત્યાં તો એ નમ્લમંત્રે દુકમ મૂળને અનુસરીને જ કાતરવામાં આવતો હતો. અશોકના સ્તંભલેખો જુદાજુદા છે રચણાએ કાતરાએલા છે તો પણ તેમની ભાષા લગભગ એકમરખી જ છે, એનું કારણ આ જ હોય છે. જો એ લેખોવાળા યાંત્રણાઓ મૂળે જે રચણે હતા તે રચણે મધ્યદેશમાં જ હતા તેથી કરીને મધ્યદેશની બોલીમાં લખાએલો જે દુકમ પાટલિપુત્રમાંથી છૂટેલો તે જનતા સુધી મૂળને અનુસરીને જ કાતરાયો. પરંતુ અશોકના શિક્ષાલેખોની બાગતમાં તેમ જન્ય નહિ. કાશ્મીરી અને ધવલી તથા યાવગઢ મધ્યદેશની અદર કે મધ્યદેશને લાગીને આવેલ હોવાથી તે અજ્ઞાનમાંના શિનાલેખોનું લખાણ લગભગ એકમરખુ જ છે, અને સ્તંભલેખો જે બોલીમાં લખાએલા છે તે જ બોલીમાં તે શિનાલેખો પણ લગભગ પૂર્ણરે લખાએલા છે. પરંતુ ચાદળાઝગડી અને મનસહર ઉત્તરાપચમાં આવેલા છે, અને ગિરનારનો પ્રદેશ દક્ષિણાપચમાં આવેલો છે. તે સૌની પોતપોતાની બોલી હતી, અને તેથી કરીને મધ્યદેશના લખાણની નક્કલને જનતા સુધી અનુસરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવેલો તો પણ તે તે પ્રાંતની બોલીની ખાસિયતો એ લખાણમાં છુટી જઈ શકી. ઉત્તરાપચની બોલીની ખાસિયતો શી હતી? દક્ષિણાપચની બોલીની ખાસિયતો શી હતી? મધ્યદેશની બોલીની જધી ખાસિયતો ઉન્નત બોલીઓમાં બીલકુલ જોવામાં આવતી નથી, એ જ એમ જતાની આપે છે કે, ઉત્તરાપચની તેમ જ દક્ષિણાપચની

બોલીઓ મધ્યદેશની બોલીઓથી જૂદી પડે છે દાખલા તરીકે, ઉત્તરાપથની અને દક્ષિણપથની બોલીમાં 'ત' તેમ જ 'ક' અને 'જ' વપરાય છે જ્યોતિના નામની પહેલી વિભક્તિના એકવચનના અને 'એ'કાર નથી આવતો પણ 'ઓ'કાર આવે છે, 'ર'ના બદલામાં 'લ' નથી વપરાતો, વગેરે વગેરે ઉત્તરાપથની બોલીઓ દક્ષિણપથની બોલીઓથી કેટલા અંશે જૂદી પડે છે, એ દેવે આપણે જોશું અવગત, એ બન્ને બોલીઓનાં નામોની સાતમી વિભક્તિના એકવચનના છેડે 'એ'કાર આવે છે પણ દક્ષિણપથની બોલીઓના નામોની સાતમી વિભક્તિના એકવચનના અને ધણપૂરું 'સ્ત્રિ' આવે છે ત્યારે ઉત્તરાપથની બોલીઓના નામોની સાતમી વિભક્તિના એકવચનના અંતે (મધ્યદેશની બોલીઓના અનુસારે) 'સ્ત્રિ' આવે છે. ઉત્તરાપથની બોલીઓમાં 'જા' તેમ જ 'પ' અને 'સ' વપરાય છે ત્યારે દક્ષિણપથની બોલીઓમાં (મધ્યદેશની બોલીઓને અનુસરીને) માત્ર 'સ' જ વપરાય છે દક્ષિણપથની બોલીમાં જ્ય દાયમ રહે છે ત્યારે ઉત્તરાપથની બોલીમાં તે 'ઝર' બની જાય છે વળી, ઉત્તરાપથની બોલીઓમાં ચબ્દમાના 'ય' અને 'હ' એકબીજાનું સ્થાન લે છે, અને તેમાંનો ત્રીજો અક્ષર પોતાના વર્ગના પહેલા અક્ષરનું ૩૫ ધરે છે દક્ષિણપથની બોલીઓમાં તે પ્રથમ રહે છે, અને એમના 'ઘ'ના બદલામાં તેમ જ કોષક પ્રસંગે 'સ્ત્ર' ના બદલામાં 'સ્ટ' વપરાય છે.

હિંદુસ્તાનના ભાષાશાસ્ત્રને નગતી બીજી એક બાબતના સમ્બંધમાં પણ અજાણના લખાણો બહુવાજોગ માહિતી પૂરી પાડે છે. પાલિભાષાના અને પ્રાકૃતભાષાના મળધમાં બોલતા કેટલાક ભાષાશાસ્ત્રીઓ ઉચ્ચારની અવનતિના વિષયની મોઢમ વાતો કરે છે તેઓ એમ માને છે કે, પાછળના સમયનું સૂચન એથી થાય છે ૧

૧ સ્વર્ગસ્થ તા ગો વાહારકરકૃત "વિલ્સન મધ્યોનાનિકલ લેક્ચર" (વિલ્સન-રમારના ભાષાશાસ્ત્રવિષયક લખણો) પૃ ૮ અને આગળ, પૃ ૩૪ અને આગળ

તેઓ એવી દલીલ કરે છે કે, જોગદારોનું સાદું રૂપ બનવું તથા પાસેપાસેના બે શબ્દોમાં 'સ્વરોનું લગી જવું અને તાત્પર્યાનીય વર્ણોના તેમ જ 'હ'કારનો શોખ વગેરે આ ઉચ્ચારની અવનતિ દર્શાવે છે. પણ જે ભાષામાં કે બોલીમાં આ ખાસિયતો જોવામાં આવતી નથી તે ભાષાના કે બોલીના કરતા જે ભાષામાં કે બોલીમાં આ ખાસિયતો જોવામાં આવે છે તે ભાષા કે બોલી વધારે પાછળની માનવી જ જોઈએ ખરી ? ખીજા સૌને અપવાદરૂપ ગણતાં અમુક વર્ગના કે લેડોના કે દેશના ખાસ ઉચ્ચારની રીતનું દર્શન એ ખાસિયતો કરાવે, એમ કેમ ન બને ? આ બાજુતમાં અગોખના લખાણોના આધારે મો નિર્ણય થઈ શકે તેમ છે, એ આપણે જોશું ગિરનારના શિલાલેખને કાલશીના શિલાલેખની સાથે મુખ્યાવતા આપણને એવું માન્ય પડી આવે છે કે, ગિરનારના શિલાલેખમાની ભાષામાં ઉચ્ચારની અવનતિ ઝોઝી જણાય છે, પણ કા શીના શિલાલેખમાની ભાષામાં ઉચ્ચારની અવનતિ વધારે પ્રમાણમાં દેખાય છે આપણે જોઈ ગયા હીએ કે, જોગદારોમાનો નગ 'ગ'કાર ગિરનારના શિલાલેખમાં કાયમ રહ્યો છે ત્યારે કાલશીના શિલાલેખમાં લગભગ મર્યાદા બિડી જ ગયો છે. દાખલા તરફ, ગિરનારના શિલાલેખમાં આપણે 'સર્વત્ર' શબ્દ વાચીએ છીએ, પણ કાલશીના શિલાલેખમાં તો હમેશા 'સવત' (સવ્યત્ત) શબ્દ જ આપણે જોઈએ છીએ વળી, ગિરનારના શિલાલેખમાં ન્યા 'દક્ષિત' શબ્દ છે ત્યાં કાલશીના શિલાલેખમાં 'દક્ષિ' (દક્ષિણ) શબ્દ જ છે. ગિરનારના શિલાલેખની અને કાલશીના શિલાલેખની મુખ્યામણી કરતા તેમનામાં જોગદારોનું સાદું રૂપ બની જતું જોવામાં આવે છે તેના અનેક દાખલાઓ પૈકીના આ તો માત્ર થોડા જ દાખલા છે. હવે તાત્પર્યાનીય વર્ણોના જોખનો વિચાર આપણે કરીશું. સંસ્કૃતભાષામાના 'કૃત' અને 'નૃત' શબ્દના બદલામાં ગિરનારના શિલાલેખમાં 'કત' અને 'મત' શબ્દ વપરાયા છે ત્યારે કાલશીના

શિક્ષાલેખમાં તો ‘કટ’ અને ‘મટ’ શબ્દ જ વપરાયા છે. તે જ પ્રમાણે ગિરનારના શિક્ષાલેખમાંના ‘દ્વાદસ’ અને ‘પદિસ’ શબ્દના સ્થાને કાલશીના શિક્ષાલેખમાં ‘દ્વાદસ’ અને ‘હેદિસ’ શબ્દ જ લેવામાં આવે છે. વળી, ‘હેદિસ’ તેમ જ ‘હેત’ અને ‘દિદ’ વગેરે શબ્દો એમ સામીત કરી આપે છે કે, કાલશીની બોલીમાં ‘હ’કારનો શોખ ખાસ હતો. એ રીતે બેતાં એમ જણાઇ આવે છે કે, પાલિભાષાના અને પ્રાકૃતભાષાના નિયમોને અનુસરીને કાલશીની બોલીમાં ઉચ્ચારની અવનતિ વધારે પ્રમાણમાં થએલી છે, અને ગિરનારના પ્રદેશની બોલીમાં ઉચ્ચારની અવનતિ ઓછા પ્રમાણમાં થવા પામેલી છે. પરંતુ તેથી કરીને, ગિરનારના પ્રદેશની બોલી પહેલાંની હતી અને કાલશીની બોલી પછીની હતી, એવો નિર્ણય કરવાની હિંમત કોઇ ભાષાશાસ્ત્રી કરશે ખરો ? અશ્વત્થ, તે તેમ નહિ જ કરે; કારણ કે, અશોકના રાજકાળમાં ગિરનારના પ્રદેશની બોલી અને કાલશીની બોલી સાથેસાથે જ હવાતી ધરાવતી હતી; અને તેથી કરીને એમાંની પહેલી બોલીને બીજી બોલીના પહેલાંની ન જ કહી શકાય. તેમ છતાં પણ એ ભાષાશાસ્ત્રીઓના સિદ્ધાંતના અનુસારે તો કાલશીની બોલી ગિરનારના પ્રદેશની બોલીના કરતાં વધારે પ્રમાણમાં ઉચ્ચારની અવનતિ બતાવી આપતી હોવાથી ગિરનારના પ્રદેશની બોલીના સમયની પછીના સમયની ગણાવી જોઇએ. આમાં ખરી વાત તો એ ■ કે, જેમને પાલિભાષાના અને પ્રાકૃતભાષાના નિયમો દહેવામાં આવે છે તે ઉચ્ચારની અવનતિ બીલકુલ દર્શાવતા નથી. તે તો અમુક વર્જના કે લોકના કે દેશના ઉચ્ચારની જે ખાસ રીત સર્વ યુગોમાં પ્રચલિત હતી તે રીત જ દર્શાવે છે. દાખલા તરીકે, “વેદ”ની ભાષા લો.^૧ “વેદ”માં ‘વિવિટ્ટયૈ’ રૂપની સાથે સાથે ‘વિવિટ્ટૈ’ રૂપ પણ લેવામાં આવે છે. એ જ એમ બતાવી આપે છે કે, “વેદ”ની ભાષામાં પણ જોડાક્ષરોમાંના બે વ્યંજનો પૈકીનો

અગ્રજન બેરડાનો વળી, ‘વેદ’માં ‘કૃત’ તથા ‘પદ્મિ’ અને ‘વિદગ્ધતા’ રૂપની માથે માથે ‘કુન્ન’ તથા ‘પદ્મિ’ અને ‘વિદગ્ધતા’ રૂપ બેવામાં આવે છે એ પણ એમ જ્ઞતાની આપે છે કે, તાતુરયાનીય વર્ણોનો પક્ષપાત ‘વેદ’ની ભાષામાં પણ હોય છે. દૃષ્ટાંત, આ ભાષામાં ખરી હળીમત એ છે કે, ઉચ્ચારના આવા ફેરફારો ખરેખરે ઉચ્ચારની અવનતિ દર્શાવે છે, એવું સામીત કરનારો કોઈ પણ પૂરાવો મળી આવતો નથી વળી, કેટલાક ભાષાશાસ્ત્રીઓ કહે છે તેમ, પાછળના સમયની ભાષાનું સ્વરૂપ એથી ઘણું છે, એવું પણ કોઈ અવશ્ય નથી ખરે જોના તો વસ્તુનિયતિ એનાથી ઉતરી છે અમુક સમયમાં અથવા કોઈ જાતિમાં કે પ્રાંતમાં ખરો અને શુદ્ધ ઉચ્ચાર પ્રચલિત હોય તેની માથેમાથે જ નૂલ પ્રધારના ઉચ્ચારો પણ પ્રચલિત હોય, એમ જ આપણે મ્હી સહીએ છીએ

ભરતે પોતાના ‘નાટ્યશાસ્ત્ર’ના મતમાં પ્રશ્નમાં જે કહ્યું છે તે આના સંબંધમાં યાદ રાખવાનું છે તે મ્હો છે કે, સંસ્કૃતભાષા અને પ્રાકૃતભાષા કોઈ એ ભાષાઓ નથી તે તો મોઢીના-એટલે કે ઉચ્ચારના, અને પાઠ (પાઠ્ય)ના-એ પ્રમાણ છે તેણે માત્ર ચાર ભાષાઓનો જ સ્વીકાર કરેલો છે—(૧) અલિભાષા (દેવોની ભાષા) (૨) આર્ય ભાષા (રાજાઓની ભાષા) (૩) જાતિભાષા (વિવિધ જાતિઓની અને જાતિઓની ભાષા), અને (૪) જાત્યતરી ભાષા (પક્ષીઓની અને પશુઓની ભાષા). પહેલાં એ પ્રધારની ભાષાઓ હમેશા ‘સંસ્કૃત-પાઠ્ય’ (સુધરેલી બોલી) કહેવાય છે પણ બીજા પ્રધારની ભાષા ‘સંસ્કૃત’ (સુધરેલી) તેમ જ ‘પ્રાકૃત’ (હલખ પ્રધારની) બોલી કહેવાય છે ઉક્ત મત્તાઓનો ઉપયોગ મનમાની રીતે કરવામાં આવ્યો છે તેથી શ્રીને બહુ ગોટાળો થવા પામેલો છે વળી, પાલિભાષામાં જે ઉચ્ચારભેદ જોવામાં આવે છે તે ઉચ્ચારની અવનતિ દર્શાવે છે, અને તેથી તે પાછળના સમયની ભાષાનું સ્વરૂપ

ચિહ્ન છે : એવી માન્યતાએ પણ ધણો ગોટાળો કરી મુકેલો છે. કેટલાક ભાષાશાસ્ત્રીઓએ પૂર્વગ્રહ બાધીને જે ગોટાળો ઉપસ્થિત કરી ફેલાવી દીધો છે તેને આપણા મગજમાંથી દૂર કરી દઈને આપણે સંભાળ-પૂર્વક વિચાર કર્યું તો આપણને માલૂમ પડશે કે, મૌર્યગજ અશોકનાં લખાણોની ભાષા અને પાણિનિએ તથા કાત્યાયને અને પતંજલિએ જે ભાષાનું વ્યાકરણ લખ્યું છે તે ભાષા એ ને એ જ છે. અહીં માત્ર એટલો જ ફેર છે કે, અશોકનાં લખાણોમાં એ ભાષાનું પ્રાકૃત રૂપ દેખા દે છે ત્યારે ઉક્ત વ્યાકરણકારોનાં લખાણોમાં એ ભાષાનું સંસ્કૃત રૂપ દેખા દે છે. અશોકના ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખો પૈકીના ગિરનારના શિલાલેખમાંના નવમા શામનનો નાનો ફકરો નમૂના તરીકે અહીં આપણે લેશુઃ—

દેવાન-પિયો પ્રિયદસિ રાજા ઈર્ષ માહ । અસ્તિ
જનો ઉચાયચં મંગલ કરોતે આવાધેસુ ઘા આવાહવિવાહેસુ
ઘા પુત્રલામેસુ ઘા પ્રવાસમ્હિ ઘા । ઇતમ્હિ ચ અઞ્ઞમ્હિ ચ
જનો ઉચાયચં મંગલ કરોતે ॥

અહીં આપણે ઉચ્ચાગને ધગતી અમુક ખાસિયનો જતી કરીએ તો, જે ભાષાનું વ્યાકરણ પાણિનિએ અને પતંજલિએ લખ્યું છે તે ભાષા ઉપવા શિલાલેખની ભાષા નથી, એમ કહેવું અધર યથ પડશે. આપણા દેશની કોઇ પણ દેશી ભાષા બોલતા કોઈ વિદ્વાન પંડિતને આપણે સાબળશું અને કોઇ ગામડિયાને આપણે સાબળશું તો ઉપરના દાખલામાં બોલીનો જે ભેદ જોવામાં આવે છે તેના કરતાં વધારે ભેદ આપણા જોવામાં આવશે. શ્રીયુત એક ઉત્પત્તિ. ધોમમ માહેજ નિષ્પક્ષપાત વિદ્વાન મનાય છે. તેણે પણ કહ્યું છે કે, “મૂળ ભાષાનો વિચાર કરતાં ઉક્ત શિલાલેખોમાં જે પાંદર જણાય છે તેના કરતાં વધારે પાંદર મૂળ ભાષાનો વિચાર કરતાં હાલની બોલાતી તેમ જ લખાતી અગ્રેજી ભાષામાં જોવામાં આવે છે, એમ

આપણે કહીએ તો તે કાંઈ વધારે પડતું કહેવાય નહિ.^૧ અલબત્ત, જૂદા જૂદા ત્રણ પ્રતિની-મધ્યદેશની તથા ઉત્તરાપચની અને દક્ષિણાપચની-ત્રણ પ્રકારની ઉચ્ચારની ખાસિયતો અંશીકના સમયમા હતી, અને એ રીતે તે સમયમા ત્રણ મુખ્ય બોલીઓ બેશક પ્રચલિત હતી; પરંતુ એ બોલીના ભેદ ઉચ્ચારના અને પાના પ્રકાર દર્શાવે છે, એમ આપણે કબૂલ રાખીએ તો પછી આપણે એવો જ નિર્ણય કરી શકીએ છીએ કે, ઉક્ત શિલાલેખોની મૂળ ભાષા તો જે ભાષાનું વ્યાકરણ ઉક્ત વ્યાકરણકારોએ લખેલું છે તે જ ભાષા હોવી જોઈએ. અહીં પતંજલિની ટીકા યાદ આવે છે. તેણે કહ્યું છે કે, જે ભાષાનું વ્યાકરણ પાણિનિએ લખેલું તે ભાષા શિષ્ટ બ્રાહ્મણો વ્યાકરણના અભ્યાસના' અભાવે પણ સ્વાભાવિક રીતે જે ભાષા બોલતા તે જ ભાષા હતી.^૨ અહીં એટલું ધ્યાનમા રાખવાનું છે કે, “અષ્ટાધ્યાયી” નહિ શીખેલા જે બ્રાહ્મણ “અષ્ટાધ્યાયી”ના નિયમોને અનુસરીને બોલતા તે બ્રાહ્મણો જ પતંજલિએ ઉલ્લેખેલા ‘શિષ્ટ’ બ્રાહ્મણો હતા.^૩ આથી એમ સાબીત થાય છે કે, જે ભાષાનું વ્યાકરણ “અષ્ટાધ્યાયી” છે તે ભાષા ઇસ્વી સનની પહેલાં આસરે ૧૫૦ ના વર્ષ સુધી -પતંજલિના સમય સુધી-આર્યાવર્તના શિષ્ટ બ્રાહ્મણોની સ્વભાષા તરીકે ચાલુ રહી હતી.

લોકોના જૂદા જૂદા વર્ગોમા ભાષાના જે વિવિધ પ્રકાર વલ્લુ-ખરૂ પ્રચલિત હતા તે વિવિધ પ્રકાર અંશીકના સમયની બોલી દર્શાવે છે, એમ આપણે કબૂલ રાખીએ પણ સવાલ એ થાય છે કે, શિષ્ટ બ્રાહ્મણોની ભાષામા લખાએલો એક પણ શિલાલેખ મળી આવ્યો નથી, એનું શું કારણ ? ઇસ્વી સનના ૧૫૦ ના વર્ષ સુધી-

૧ ન ર્દા એ સો., ૧૯૦૪, પૃ ૪૬૨

૨ સ્વર્જસ્ય રા ઓ ભાગરકરકૃત “વિદ્યસન કુશલોડોગ્નિકલ લેક્ચર્સ” (વિદ્યસન-સ્મારકના ભાષાશાસ્ત્રવિષયક ભાષણો), પૃ ૨૯૫-૨૯૬

૩ ન ર્દા એ સો., ૧૯૦૪, પૃ ૪૦૯-૪૮૦

પશ્ચિમના સૂત્રપર્વશના રુદ્રામાના સમય સુધી-તો સામાન્ય લોકો સંસ્કૃતભાષા સમજ કે બોલી શક્તા નહિ, એવું સાબીત કરી આપનારો-સંસ્કૃતભાષામાં લખાએલો-એક પશુ લેખ ઉક્ત સમય સુધીમાં મળી આવેલો નથી : એમ સ્વર્ગસ્થ ક્ષીટ સાહેબે આપણને બાર દહને કહ્યું છે^૧. પરંતુ એ ભાષામાં લખાએલો ઉક્ત સમયનો એક પશુ લેખ મળી આવ્યો નથી, એમ કહેવું તદ્દન સાચું ન કહેવાય. રાજપૂતાનામાંના ઉદયપુર રાજ્યમાં ધોમૂડીની વાવ છે તેમાં જે લેખ છે તે મંસ્કૃતભાષામાં લખાએલો છે. આમ કહેવાતું ખાસ કારણ એ છે કે, તેમાં બે સ્થળે દિવચનતું રૂપ વપરાયેલું જોવામાં આવે છે.^૨ બ્યુહર સાહેબે ઉક્ત લેખને ઇસ્વી સનની પહેલાંના ૩૫૦ થી ૨૫૦ ના વચ્ચળાનો કહ્યો છે. એ રીતે એ લેખ લગભગ અશોકના સમયનો જ ઠરે છે. પ્રાચીન સમયમાં આવા અનેક લેખો સંસ્કૃતભાષામાં લખાયા હશે, પશુ આજે તેઓનો પત્તો લાગતો નથી : એમ આપણે કહીએ તો કાંઈ ખોટું ન ગણાય. પ્લાઝ્જોનાં મંદિરો વગેરેમાં જ આવા સંસ્કૃતલેખો લખાયા હશે, એમ કહી શકાય. બૌદ્ધલોકોના રૂપો વગેરે તેમ જ જૈનલોકોનાં દેહરાં વગેરે લોકોના નિવાસસ્થાનથી દૂર બધાતાં તેમ પ્લાઝ્જોનાં મંદિરો વગેરે લોકોના રહેઠાણથી આજે ન બધાતાં ગામની કે શહેરની અંદર કે બાહ્યમાં બધાતાં તેથી કરીને જ એ પ્લાઝ્જોનાં મંદિરોમાંના સંસ્કૃત-લેખો આજે સદાને માટે નષ્ટ થઈ જવા પામ્યા છે, એમ કહેવામાં કાંઈ હરક્ત નથી.

સ્વર્ગસ્થ ક્ષીટ સાહેબ અને અધ્યાપક હાઇસ ડેવિઝ સાહેબ એમ માને છે કે, ઇસ્વી સનની પહેલાંના ૩૦૦ ના વર્ષથી માંડીને ઇસ્વી સનના ૧૦૦ ના વર્ષ સુધીના બધા શિલાલેખો દેશી ભાષામાંથી જોતરી આવેલી અને દેશી ભાષાને ધણા અંશે મળતી આવતી એક

૧. ન. ફા. એ. સો, ૧૯૦૪, પૃ. ૪૮૩.

૨. એ. આ. સ. ઇ, અંક ૪, પૃ. ૧૧૯.

જાતની પાલિભાષામાં લખાએલા છે તેમના મતે આથી એમ સાબીત થાય છે કે, ઇસ્વી સનના ૧૦૦ ના વર્ષ સુધી તો પાલિભાષા જ પ્રચલિત હતી જે ભાષાનું વ્યાકરણ પાણ્ણિનિએ અને પનજલિએ લખેલું તે મસ્કૃતભાષા તો એ સમયની દેશી ભાષા ન જ હોઈ શકે, એમ તેઓ માની બેસે છે; પણ એમનો આ અભિપ્રાય ગ્રીમરી સમય તેમ નથી. તેનું પહેલું કારણ તો એ છે કે, ઉપર વ્યાપ્તો કહી ગયા તેમ લગભગ અસોફના જ સમયનો નિદાન એક ભેખ તો બેશક મસ્કૃતભાષામાં લખાએલો મળી આવેલો છે વળી, ખીલુ કારણ એ છે કે જૂદા જૂદા લખાણોની ભાષાના-કાંસિના વિદ્વાન એનાર્ત માહેમ જેને 'સિતાવેબોની પ્રાકૃતભાષા' કહે છે તે ભાષાના-સંબંધમાં સેનાર્ત સાહેમે જે કાંઈ કહ્યું છે તેનો વિચાર હિન્દ વિદ્વાનોએ પ્રયોજાવેલો નથી. ગુજરાતથી અને પશ્ચિમ-હિન્દનારની ગુફાઓથી માંડીને કૃષ્ણાનદીના મુખની પાસેના અમગવની મુધીના તથા ઉત્કલમાંની ખડગિરિની ગુફાઓ સુધીના તેમ જ મધ્ય-હિન્દુસ્તાનમાંના માચીથી અને ભરદ્વતથી માંડીને મુઆઇ-ઇલામની દક્ષિણદિશાની હદરૂપ વનવાસી^૧ સુધીના અને મદ્રાસ-ઇલામના કાની (હાલના કાંજીવરમ્) સુધીના વિસ્તારમાં એ જ્યાં લખાણો વેગએલાં છે, એ હકીકત પ્રથમ તો આપણે ખ્યાનમાં રાખવાની છે વળી, આપણે ખીલુ હકીકત ખ્યાનમાં રાખવાની છ તે એ કે, આશરે ઇ. સ ૫ ૨૫૦ થી માંડીને ઇ. સ ૪૫૦ સુધીના લગભગ સાત સદીઓના માંડાનાં એ જ્યાં લખાણો છે અને તેમ પાં ૫જી જૂનામાં જૂનાં લખાણોની અને છેક હમણાંના લખાણોની વચ્ચે કાંઈ ખાસ ફેરફાર જોવામાં આવેલો નથી. અલગત, તે જ્યાં લખાણોમાં બોલીને લખતી જે કેટલીક ખામિયતો જોવામાં આવે છે તે ખાસિયતો શીયુત જાણે દરેક સાદેજે જણાવેલી છે ^૨ ૫જી

૧. ઇ. એ. , ૧૮૬૨, પૃ ૨૧૦.

૨. "પાલિ ઓફ સસ્કૃત" (પાલિભાષા અને સસ્કૃતભાષા), પૃ ૧૧૦ અને આગળ.

ખાસ કરીને અશોકનાં લખાણોમાં જોવામાં આવતી એવી ખાસિયતોની સાથે સરખામણી કરતાં તે ખાસિયતો એટલી જુજળજળ જણાય છે કે, આપણા આ ગ્રંથના કામે આપણે તેમને નજીવી ગણીએ તો કાંઈ પણ વાંધો ન આવે. હવે સવાલ એ બોલો યાય છે કે, આટલા મોટા વિસ્તારમાં ફેલાએલી એ ભાષા સાત સૈકાઓ સુધી સામાન્ય લોકોના મોઢેથી હચ્ચારાઈ હોવા છતાં પણ અવનતિને કે ફેરફારને વશ ન થઈ, એ બને જ કેમ ? અલગત, એમ બની શકે જ નહિ. આપણા આ નિર્ણયનો ચોક્કસ પૂરાવો એ છે કે, પ્રાકૃતભાષાઓના સાહિત્યના જે જૂનામાં જૂના નમૂનાઓ આપણી સમક્ષ આજે મોજૂદ છે તે—‘હાલ’ નામક લેખકે રચેલા ‘સ્લોકો’ અને જૂનામાં જૂનાં નાટકોની પ્રાકૃતભાષાના નમૂનાઓ—આ સમયના અંતભાગના જે તેની પહેલાંનાં થોડાં વર્ષના છે; અને તેમ છતાં પણ તેઓમાં બોલીને લગતો જે ફેરફાર જોવામાં આવે છે તે ધણો વધારે આગળ વધેલો હોય. ઉક્ત સર્વ લખાણોમાંની બોલી આટલા મોટા વિસ્તારમાં સમભાગ સાત સૈકાઓ સુધી બોલાતી જીવંત લોકભાષા નહિ હોય; પણ આશરે ઇ. સ. પૂ. ૨૦૦ થી માંડીને ઇ. સ. ૪૫૦ સુધીની રાષ્ટ્રભાષા—પ્રાચીન હિંદુસ્તાનની ‘હિંદુસ્તાની’ ભાષા—તે હોય એમ સંભવિત છે. આજની હિંદુસ્તાની ભાષામાં પણ પ્રાંતિક ખાસિયતો કાંઈ અજણી નથી. ખરેખર, મહારાષ્ટ્રની હિંદુસ્તાની ભાષામાં મરાઠી ભાષાના શબ્દો અને મરાઠી ભાષાની વાક્યરચના જેટલા અંશે ધુસી જવા પામ્યાં છે તેટલા જ અંશે ગુજરાતની હિંદુસ્તાની ભાષામાં ગુજરાતી ભાષાના શબ્દો અને ગુજરાતી ભાષાની વાક્યરચના ધુસી જવા પામેલાં છે, અને મહારાષ્ટ્રની તેમજ ગુજરાતની હિંદુસ્તાની ભાષા કાશીમાં બોલાતી હિંદુસ્તાની ભાષાથી જૂદી જ પડી આવે છે. આપું છે તો પણ, આધુનિક હિંદુસ્તાનની રાષ્ટ્રભાષા હિંદુસ્તાની છે, એની ના તો કાંઈ જ નહિ કહી શકે. ‘સિલાલેખોની પ્રાકૃતભાષા’ની બાબતમાં પણ એમ જ હતું. શ્રીયુત કૈંકે સાહેબે પ્રથમ જોયું હતું

તેમ, તેમા અહીંતહી કેટલાક પ્રાતિક ભેદ જોવામા આવે છે તો પણ, તે ઇ. સ પૂ ૨૦૦ થી માંડીને નિદાન ઇ સ ૧૫૦ સુધીના ભારતનર્વની હિંદુસ્તાની ભાષા હતી હવે જે સવાલનો જવાબ આપણે આપવાનો છે તે એ છે કે, કયારે અને શા કારણે તે રાષ્ટ્રભાષા થવા પામી ? અનન્ત, અશોકના સમયમા તો તે રાષ્ટ્રભાષા ન હતી ઉત્તરાપચની બોલીથી મધ્યદેશની બોલી જેટલા અંશે જૂદી પડે છે તેટલા જ અરો ઉત્તરાપચની તેમ જ મધ્યદેશની બોલી દક્ષિણાપચની બોલીથી જૂદી પડે છે એ રીતે અશોકનાં લખાણોમાં એક બોલી જોવામાં નથી આવતી, પણ ત્રણ બોલીઓ જોવામાં આવે છે પરંતુ અન્ય અનેક લખાણોમા વપરાએલી ' શિલાલેખોની પ્રાકૃતભાષા ' તો માત્ર એક જ ભાષા હતી વળી, તે અશોકના સમયમાં હયાતીમાં આવી ન હતી, પણ તેની પછીના સમયમાં તે હયાતીમાં આવી હતી એ બાબત સાચી હિતપત્ર થઈ હશે, એનું તો માત્ર અનુમાન જ થઈ શકે છે ધર્મોપદેશને લગતી અશોકની અથામ ધગશના પરિણામમાં આખા હિંદુસ્તાનમાં અસાધારણ પ્રવૃત્તિ થઈ રહેલી હોવી જોઈએ એક પ્રાતી બીજા પ્રાતને જૂદા પાડનારી બંધી આડખીલીઓ દૂર થઈ હોવી જોઈએ, અને વિવિધ પ્રાતોની વચ્ચે પરસ્પર વ્યવહાર શરૂ થયો હોવો જોઈએ એ પરસ્પર વ્યવહાર બહુ જ તીવ્ર હતો અને તે વખતોવખત થતો રહેતો હતો અને તેથી કરીને અશોકના મૃત્યુની પછી તુરંત જ આખા હિંદુસ્તાનને માટે સમાન ભાષાની જરૂરિયાત બહુ જ જણાઈ દેતી જોઈએ જે પ્રાત ઉક્ત પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્રસ્થાન હતો-અને જેમાં પ્રાકૃતભાષાની માતા ગણાતી મહારાષ્ટ્રી ભાષા બોલાતી હતી-તે પ્રાતે ઉપર્યુક્ત નવીન જરૂરિયાતને પહોંચી વળવાના હેતુથી પોતાની સ્થાનિક બોલી કદાચ પ્રચલિત કરી હશે એ રીતે એક કાળે પ્રાતિક ગણાતી બોલી સાર્વભૌમિક ભાષાની સ્થિતિએ પહોંચી ગઈ બૌદ્ધભોજનાના અથો આખા હિંદુસ્તાનમાં સૌ કાંઈ સમજી શકે તેટલા માટે તેઓમા

એ જ સાર્વજનિક ભાષા વપરાઈ, અને દરબારી ભાષા અગર રાજભાષા તરીકે તેનો સ્વીકાર સર્વત્ર થયો તેમ જ ખીજા ધર્મોના લોકોએ પણ તેનો સ્વીકાર કર્યો. દાખલા તરીકે, વિદિશાનગર- (ગેમનગર) ના મુખસિદ્ધ ચાંબાનાની ઉપર કાતરાએનો વૈષ્ણવ શિતાલેખ તથા વિવિધ પાઠશુ-યજ્ઞો ગણ્યાવતો સાતકર્ણીના નાના-ધાદનો શુદાયેખ અને સાતવાહન-વંશના ગૌતમીપુત્ર સાતકર્ણીના તથા વસિષ્ઠીપુત્ર પુત્રમાવિના રાજશામનો 'શિવાયેખોની પ્રાકૃતભાષા'— મા જ લખાએલા છે દક્ષિણદેશના બૌદ્ધમથોમાની પાલિભાષા જ આ 'શિલાલેખોની પ્રાકૃતભાષા' હતી, એમ આપણે ખુશીથી કહી શકીએ. ^૧

૧. વલ્લકાની વિદ્યાપીઠની સમક્ષ ૪ સ ૧૯૧૮ મા શ્રીયુત્ત દે. શા ભાડારન્દ્રે ને બે વ્યાખ્યાનો અધ્યા હતા તે બે વ્યાખ્યાનોમાથી આ બધી ચર્ચા અહીં ઠીકારી લેવામા આવેલી છે એ વ્યાખ્યાનોમા એમણે એવો અભિપ્રાય પ્રતિપાદિત કર્યો હતો કે, જો 'ગાથાની બોલી' કહેવામા આવે છે તે કુશનવંશના સમયના શિલાલેખોની મિશ્ર સંસ્કૃતભાષા જ છે. ઇસ્વી સનની પહેલાની પહેલી સદીથી માંડીને ઇસ્વી સનની ત્રીજી સદી સુધીમા બ્રાહ્મણધર્મની ચલતી કળાને લઈને બ્રાહ્મણોત્તર શાંતિએ પણ સંસ્કૃતભાષાનો અભ્યાસ મોટા પ્રમાણમા કરતી થઈ હતી, અને સાહિત્યના વાહન તરીકે પાલિભાષા નાબૂદ થઈ ગઈ ન હતી એવા એ સમયના શિષ્ટ લોકોની સ્વભાષા તરીકે ઉક્ત 'ગાથાની ભાષા'ને જાળખાવી રાકાય નહિ તો પણ તેમની બોલાતી ભાષા તરીકે તો તેને જરૂર જાળખાવી રાકાય આ જ કારણે કેટલાક બૌદ્ધમથો એ ભાષામા લખાએલા લેખમા આવે છે કુશન-વંશના સમયમા ઉત્પન્ન થએલી બૌદ્ધભવિઓના લોકોએ શિષ્ટ જનોના મુખે બોલાતી ભાષામા ચોતાના મથો લખ્યા, એ સ્વાભાવિક હવ્વ ઇસ્વી સનની ત્રીજી સદી સુધી આવા ફેરફાર થતા આવ રહ્યા એ વખતે સામાન્ય વ્યવહારમા સંસ્કૃતભાષાનો ઉપયોગ સર્વત્ર થવા લાગ્યો, અને સાહિત્યના વાહન તરીકેનું ચોતાનું સ્થાન તેણે લઈ લીધું. એ વખતે ને બૌદ્ધભવિઓ હયાતીમાં આવી તે બૌદ્ધભવિઓના લોકોએ કેવળ સંસ્કૃતભાષામા જ

અશોકના સમયની કળાના મનુષ્યો યોગ્ય વિવેચન હવે આપણે કરશું. આ બાબતમાં જે બાધકામોની માથે અશોકના નામ જોડવામાં આવેલું છે તે બાધકામોનો વિચાર આપણે નહિ કરીએ, પણ ખુદ અશોકે જ જે મનુષ્યો કરાવેલા તે બાધકામો જ વિચાર આપણે કરશું. અશોકના બાધકામ તેના સમયની કળાનો અંગ્રહ પામી આવે છે. જે શિલાઓની તથા ચાલતાઓની ઉપર તેની ધર્મલિપિઓ કાતરાએલી તે અને જે શુદ્ધાઓનું દાન આજીવકાને કરવામાં આવેલું હતું તે તેના સમયની કળાઓના નમૂનાઓ છે, એ આપણે જાણીએ છીએ. કળાના અને સ્થાપત્યના નમૂના તરીકે તેમનું એટલું સુંદર વર્ણન થઈ ગયેલું છે કે, હવે એ બાબતમાં કાંઈ કહેવાનું બાકી રહેતું નથી. વનસાઓની અને કાગામરની નજરે અશોકના એ બાધકામોનો વિચાર કરવો. એ જ અહીં આપણે જોય છે શ્રીકૃત મેનાર્ત સાહેબે પ્રથમ સૂચ્યું હતું તેમ, એકામી નેમન રાજા ઉગ્રિયસના શામનોનો દાખલો જોઈને મૌર્યરાજ અશોકે શિલાઓના ઉપર કાતરાએલી પોતાની ધર્મલિપિઓ કાઢવાનું કરાવેલું, એ કાંઈ અશક્ય નથી. વળી, સ્મિથ સાહેબ કહે છે તેમ, નક્ષ-પ-સ્તમમાથી મળી આવેલો ઉગ્રિયસનો શિલાનેખ “ખરી ગને ‘નજરે જોવામાં આવે છે તે પણ ઇતિહાસદર્શક’ નથી એમ મનાય છે, અને ‘સિદ્ધાંતને તથા નીતિને અને ધર્મને લગતા બાવિ વર્તનના સુબંધમાં ઉગ્રિયસે પોતાની પ્રજાને કહેલી છેલ્લી ઝંબીર વીનતી’ તેમાં સમાયેલી છે.” એ જ દાખલો લઈને અગોંડે પોતાની ધર્મલિપિઓ લખાવવાનો નિર્ણય કર્યો હતો, એમ સ્મિથ સાહેબ કહે છે. પરંતુ અગોંડે તો એક કમળ આગળ ભરીને ચાલતાઓનો પગ

પોતાના મથો લખાવવાના દાખલા તરીકે, “ધંમપદ” નામ- બૌદ્ધમત્ત પાલિભાષામાં તેમ જ મિશ્ર સંસ્કૃતભાષામાં અને શુદ્ધ સંસ્કૃત- ભાષામાં લખાએલો જોવામાં આવે છે તેનું કારણ આ જ છે.

ઉપયોગ કર્યો હતો. અશોકના કડિયાઓએ સિવાઓને ઘસીને લીસી કરીને તેમના ઉપર કાતરદામ કરેલું છે તો પણ ધરાનના કડિયાઓના એવા દામથી તેમનું કામ કાંઈ ખામ ચઢિયાતું નીવડ્યું નથી. પરંતુ ચાંભલાઓની વાત તો છેક જ જૂદી છે. ધરાનનાં બાંધકામોમાં ચાંભલાઓ વપરાતા નહિ, એમ તો ન જ કહી શકાય; પરંતુ કાંઈ બાંધકામના બાગ તરીકે ચાંભલાઓ ઊભા ન કરાવતાં સ્વતંત્ર અને એકાકી ચાંભલાઓ ઊભા કરાવવાનું પ્રથમ માન તો માત્ર આપણા દેશને જ મળે છે. રામના રાજ્યોની પહેલાંના સમયમાં પશ્ચિમ-એશિયામાં કે યુરોપમાં એ પ્રથા પડેલી જણવામાં નથી. અશોકના ચાંભલાઓ અસાધારણ કદના છે. ૫૦૦ થી ૬૦૦ તસુની તેમની લંબાઈ અને સરાસરી ૩૧ તસુની તેમની જડાઈ કાંઈ સાધારણ ન કહેવાય. આજે વીસમી મદીમાં આપણે આપણા વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનની અને ફળવણીની અને માધનોની બડાઈ દાકીએ છીએ; પણ આજે એ સૌનો ઉપયોગ કરનારને પણ આશરે ૪૮ તસુની પહેળાઈના તથા ૪૮ તસુની જડાઈના અને ૬૦૦ તસુની લંબાઈના પથરા ખોદવાનું કામ મુશ્કેલીભર્યું થક પડે તેમ છે. આનું છે તો પછી, આજથી બે હજાર વર્ષના પહેલાંના ઔર્વકાળના કારીગરો આનું મુશ્કેલ કામ કેવી રીતે માધી શક્યા હશે ? ખરેખર, આપણે તો એના માત્ર વિચારથી જ આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ જઈએ છીએ. વળી, આવા અસાધારણ કદના પથરા બરાબર ખોદી કાઢવા, અને તેમને ટાંકણાથી હોલીને તેના બરાબર પ્રમાણસર તથા દેખાવડા ગોળ ચાંભલા તૈયાર કરવા તેમ જ આરસીના જેવા ચળકતા તેમને બનાવવા : એ કામ તો એનાથી પણ વધારે મહેનતનું અને નાણુક હતું. આજનો કડિયો તો એ કામ બેઠને આભોજ બની જાય તેમ છે. અશોકના સમયના કડિયાઓએ તો એ કામ અસાધારણ ફેતેહમંદીથી પાર પાડેલું છે, એમ કહેવું બેઠએ. પરંતુ આટલેથી જ બસ નથી. મંસુકા પ્રાતોનાં મિરઝાપુર પ્રાંતમાંના સુનાર ગામની ખાણમાંથી ખોદી કાઢેલા અડધિયા પથરાનો અશોકનો

દરેકદરેક યાત્રીને જાણવું છે એમ કહેવાય છે કે, એ યાત્રીઓએ એ ગામમાં ટાંક્યાની મદદથી તૈયાર થયેલા અને જૂદાંજૂદાં સ્થળોએ લઈ જવામાં આવેલા તે પૈકીના કેટલાક યાત્રીઓએ ડુંગરામાંથી ખોદી કાઢવામાં આવી હતા, અને સેકડો ગાઉ દૂર મોલવામાં આવ્યા હતા. આવા અસાધારણ કામના યાત્રીઓને લાંબા પદને તથા જવા અને દૂરદૂરના અને સ્થળોએ ગોઠવવા એ કાંઈ રમનની વાત ન હતી એ કામ જે યાત્રિક સાધનોને અને મગજશક્તિને ઉપયોગ તે સમયે કરના પડ્યો દરેકે તે આજના જમાનામાં આપણને અશક્ય ન થઈ પડે તો પણ આપણે દમ તો જરૂર કાઢે સોળસે વર્ષની પછી અરોહના ત્રણ યાત્રીઓને સુલતાન દિરોઝશાહે દિલ્હીમાં આપ્યા હતા, એમ જણાય છે તે પૈકીના ‘ટોપ્રા’માંના યાત્રીને પગપાળા અંગૂઠા પ્રાતમાંથી ખસેડીને દિલ્હીમાં ગોઠવતા એ સુલતાનના યત્રશાસ્ત્રીઓને જે અસાધારણ મુશ્કેલી પડેલી તેનું વર્ણન આપણા સારા નસીમે જળવાઈ રહેલું છે તેને સમકાલીન ઇતિહાસ ૧૨ શ્લોક-૪-શિરાઈ કહે છે કે —

‘ ઠાંની ચઢાઈ ખરીને સુલતાન દિરોઝ પાઠે ફર્યો ત્યાગપછી દિલ્હીના પાડોસમાં તે ધણુખર આવળ કરતો હતો એ દેશના એ ભાગમાં પથરના એ યાત્રીઓ હતા ડુંગરોની તળાઈએ આવેના સધારાના અને ખિઝરાબાદના પ્રાંતમાંના ટોપ્રા ગામમાં તે પૈકીના એક યાત્રી હતો અને ખીજે યાત્રીને મિરથ ગામની નજીકમાં હતો. દિરોઝશાહે એ યાત્રીઓ પ્રથમ જોયા ત્યારે તેને બહુ નવાઈ લાગી, અને સ્મરણચિહ્ન તરીકે તેમને દિલ્હીમાં મંજાળપૂર્વક લઈ જવાનો ઠરાવ તેણે કર્યો.

દિલ્હીથી નેહુ કાસ દૂર પર્વતોની બાજુમાં ખિઝરાબાદ પ્રાંત આવેનો છે સુલતાને એ પ્રાંતની મુલાકાત લીધી અને ટોપ્રા ગામમાંના યાત્રીને જોયો ત્યારે તેને દિલ્હીમાં લઈ જવાનો અને ભાવિ પ્રજાઓને માટે સ્મરણચિહ્ન તરીકે ત્યાં તેને બોલો કરવાનો

કરાવ તેણે કર્યો. એ ચાંભલાને નીચો પાડવાને લગતી સાતમાં સારી યોજનાઓનો વિચાર કરીને તેણે ઉવટની આગ્રા પ્રસિદ્ધ કરી. દોઆબની અંદર અને બહાર આસપાસ રહેતા સર્વ રદીશોએ તેમ જ સર્વ ઘોડેસ્વારોએ અને પાયદળના સર્વ લોકોએ હાજર રહેવું, એવો હુકમ તેણે કર્યો. એ કામને માટે જોઈતાં સર્વ આમરો અને માધનો પોતાની માથે લેતા આવવાનો હુકમ પણ તેણે સોંપે કર્યો. મેંબલની (રેશમના જેવા મુલાયમ રંગની) ગાંસડીઓ લાવવાની સૂચના કરવામાં આવી. એતું ઢગલાબંધ ૩ પેલા ચાંભલાની આસપાસ ગોઠવવામાં આવ્યું. ચાંભલાના તળિયાની પાસેની જમીન ખોદી કાઢવામાં આવી ત્યારે પેલી રૂની પથારીના ઉપર તે ચાંભલો ધીમેથી આડો પડ્યો. પછી ધીમેધીમે પેલા રૂને કાઢી લેવામાં આવ્યું, અને થોડા દિવસના અંતે તે ચાંભલો જમીનના ઉપર સહીસલામત રીતે સૂત્ર ગયો. એ ચાંભલાના પાયાને તપાસવામાં આવ્યો ત્યારે તળિયેથી જળરો ચોરમ પથરો મળી આવ્યો તેને પણ બહાર કાઢવામાં આવ્યો.

પછી તે ચાંભલાને કાંઈ નુકસાન ન થાય તેટલા માટે તેની ટોચથી માંડીને તેના તળિયા સુધી રોડાં અને કાચાં ચામડાં વીંટાળી દેવામાં આવ્યાં. બેતાળીસ પૈડાની ગાડી બનાવડાવવામાં આવી, અને દરેક પૈડાને (પેલા ચાંભલાને ?) અનેક દોરડાં બાંધવામાં આવ્યાં. હજારો લોકો દરેક દોરડાને ખેંચવા લાગ્યા. પુષ્કળ મહેનતના અને મુશ્કેલીના અંતે એ ચાંભલો ઊંચકાયો અને ગાડીમાં ગોઠવાયો. દરેક પૈડાને એકેક દોરડું બાંધવામાં આવ્યું, અને દરેક દોરડાને બંધો માણસો ખેંચે એમ કુલ બેતાળીસ પૈડાને એકદરે ૮,૪૦૦ માણસો ખેંચવા લાગ્યા. આમ હજારો માણસોએ એકસાથે મહેનત કરી તેથી કરીને ગાડી ચાલી, અને તેને જમના નદીના કાંઠાની પાસે લાવવામાં આવી. ત્યાં તેને જોવાને સુલતાન પોતે આવ્યો. મંખ્યાબંધ મોટાં વહાણો ભેગાં કરવામાં આવ્યાં. તે પૈકીનું મોટું વહાણ ૫,૦૦૦ થી

૭,૦૦૦ મણુ અનાજ લઈ જઈ શકે એવડું હતું, અને નાનામાં નાનું વહાણુ ૨,૦૦૦ મણુ અનાજ લઈ જઈ શકે એવડું હતું. પેલા ચાંભલાને એ વહાણોના ઉપર ચાલાકીથી મૂકાડી દેવામાં આવ્યો અને પછી ફિરોઝાબાદમાં લઈ જવામાં આવ્યો. ત્યાં જમીનના ઉપર તેને ઊતારવામાં આવ્યો, અને અતિથય મદેનતથી અને ચાલાકીથી કુશમાં તેને લઈ જવામાં આવ્યો.

“એ વખતે ઉક્ત લેખકની ઉમ્મર બાર વર્ષની હતી, અને માનનીય મીરખાનો તે ચિથ્ત હતો. પેલા ચાંભલાને એ જગ્યાએ લઈ જવામાં આવ્યો ત્યારે તેના સત્કારને માટે જમી મસજિદની પાસે ભવ્ય મકાન બાંધવામાં આવ્યું. પ્રવીણમાં પ્રવીણ સ્થપતિઓને અને કારીગરોને એ મકાન બાંધવાના કામે રોકવામાં આવ્યા, એ મકાન બાંધવામાં પચ્ચરનો અને ચૂનાનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો, અને તેમાં અનેક પગથિયાં રાખવામાં આવ્યાં. એક પગથિયું ચણાઈ રહેતું ત્યારે પેલા ચાંભલાને તેના ઉપર ગોઠવવામાં આવેલો. પછી બીજું પગથિયું ચણવામાં આવતું, અને પેલા ચાંભલાને ઊંચકીને તેના ઉપર ગોઠવવામાં આવતો. એમ કરતાં કરતાં ધારેલી ઈચ્છાએ પેલો ચાંભલો જઈ પહોંચ્યો. આટલી સ્થિતિએ કામ આવી પહોંચ્યું એટલે પછી તે ચાંભલાને સીધો બિમો કરવાને લગતી બીજી મુક્તિઓ ચોજવી પડી. બહુ જ જાડાં દોરડાં મેળવવામાં આવ્યાં, અને તળિયાના દરેક જ પગથિયે દુમકલાસ (વિંડલેસ) ગોઠવવામાં આવ્યાં. દોરડાની એક બાલુના છેડા પેલા ચાંભલાની ટેલે બાંધવામાં આવ્યા અને તેની સામી બાલુના છેડાને દુમકલાસની આસપાસ વીંટાળી દેવામાં આવ્યા. સંખ્યાબંધ બંધ બંધાવાથી એ દુમકલાસ મજબૂત બની ગયાં, પછી (પેલાં દુમકલાસની) ચક્રો ફેરવવામાં આવ્યાં એટલે પેલો ચાંભલો લગભગ અર્ધા મજબૂત બેઠલો બેસકો. પછી તે પાછો નીચે બેસી ન જાય તેટલા માટે તેની નીચે લાકડાની મટી અને રૂની પોટલીઓ ગોઠવવામાં આવી. એ રીતે એ ચાંભલો રક્તેરક્તે

બરાબર ટટાર ઊભો થઈ ગયો. પછી તેને આધાર આપવાના હેતુથી મોટા મોટા પાટડાઓ તેની આમપાસ ગોઠવી દેવામાં આવ્યા, અને એ રીતે પાલખનું પીંજરૂ બની ગયું. સીધી લીટીમાંથી જરા પણ તે ન ચસે એવી રીતે તેને તીરના જેવી ટટાર સ્થિતિમાં એ રીતે ગોઠવી દેવામાં આવ્યો. પ્રથમ ઉલ્લેખેલા પેલા ચોરસ પથરાને એ ચાલણની નીચે જ ગોઠવી દેવામાં આવ્યો હતો.”

હિરોજશાહે તો અશોકના માત્ર ત્રણ જ ચાલણોને એ રીતે ખસેડવા હતા, અને તે પણ કાંઈ મોટામાં મોટા ચાંમલા ન હતા. વળી, મૂળ જગ્યાએથી બહુમહુ તો પોણોસો ગાઉ દૂર જ તેમને ખસેડવામાં આવેલા. પરંતુ અશોકે માત્ર ત્રણ જ ચાલણા ઊભા કરાવેલા નહિ. તેણે તો આવા ત્રીસેક ચાલણા તૈયાર કરાવેલા, અને બહુ જ આધા સ્થળે ઊભા કરાવેલા. પથરા ખોદી કાઢવાનું અને ટાકણાથી તેમને બરાબર માપસર તૈયાર કરીને ચાંમલા બનાવવાનું અને એ ચાંમલાને લાગા પલ્લે લઈ જવાનું કામ અશોકના સમયના શિલ્પકારોની કુનેહની અને મગજશક્તિની સાક્ષી પૂરે છે.

એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, અશોકના સમયની પહેલાંના કાળમાં લાગે જ કોઈ મહાન પથરે બાંધેલું જખૂાય છે. સ્થાપત્યના કામે પથરો ઉપયોગ કરવાનું પ્રથમ માન બૌદ્ધરાજ અશોકને જ ધટે છે. અશોકે પોતાના લખાણોમાં અનેક સ્થળે કહ્યું છે કે, પોતાની ધર્મલિપિઓ ચિરસ્થાયી થાય તેટલા માટે શિલાઓના ઉપર અને ચાલણાઓના ઉપર તેણે તે કાતરાવી હતી. એ જ કારણે પોતાના માત્રાજનના કુનેહવાળા કારીગરોનો અને પોતાની સાધનસંપત્તિનો ઉપયોગ કરીને પોતાની ધર્મલિપિઓ પથરાના ઉપર તેણે કાતરાવી હતી. અશોકના કાળની પહેલાના સમયમાં આપણા દેશમાં

મુખ્યતઃ લાકડાનાં બાધકામો થતા હતા અને પણ બહારેશમાં અને ચીનમાં તેમ જ જાપાનમાં લાકડાના મકાનો બાધવાનો રિવાજ ચાલુ છે. અલગત, બાધકામમાં પથ્થરના કુત્તા લાકડું વધારે સારું થઈ પડે છે, પરંતુ પથ્થર જેટલો ચિરસ્થાયી નીવડે છે તેટલું લાકડું ચિરસ્થાયી નીવડતું નથી, એ જ એની ખામી છે મેઝારથેનીસ કહે છે કે, “ તીર મારવાનું ફારી થકે તેટલા માટે બામ રાખીને ચણેલી ફરતી દિવાલ ” પાટલિપુત્રની આસપાસ બાધેલી હતી અદ્રુમના પાટનગરનું જ રક્ષણ આવી લાકડાની દિવાલથી થતું હતું તો પછી તે સમયના બધા જ બાધકામમાં લાકડાનો ઉપયોગ થતો હશે, એમ આપણે ખુદીથી અનુમાની થઈએ બૌદ્ધસાહિત્યના “ જાતકો ” માં પણ લાકડાના બાધકામના અનેક ઉદાહરણો^૧ અને ઇટનાર બાધકામના ચોડાક ઉદાહરણો જોવામાં આવે છે, પણ પથ્થરના બાધકામનો એક પણ ઉદાહરણ તેમાં જોવામાં આવતો નથી. પથ્થરના બાધકામની કળા અને તેનો ઉદ્યોગ કાષ્ઠ જ જાણતું નહિ, એવો એનો અર્થ કરવાનો નથી કારણ કે, “ જાતકો ” માં તેમનો ઉલ્લેખ થએલો છે ખરો કે વળી, લગભગ અશોકના સમયની જ પથ્થરની એક મૂર્તિ તો જાણવામાં છે એ મૂર્તિ પરખમમાંથી મળી આવેલી છે^૪ એ મૂર્તિ ફરમારી કડિયાઓએ ધડેલી નહિ વળી, રાજપૂતાનાના નગરી ગામમાં વાસુદેવ-સકર્ષજીના મંદિરે ફરતી જગી દિવાલના અવશેષો જોવામાં આવે છે તે અશોકના

૧ “ જાતક, ” ૨, ૧૮, ૭-૧૩, ૬, ૩૩૨, ૨૧ અને આગળ

૨ “ જાતક, ” ૬, ૪૨૯, ૧૭-૧૮

૩ દાખલા તરીકે, જુઓ “ જાતક ” ૧, ૪૭૮, ૫ અને ૧૨

૪ “ ફેટલોંગ ઍલ્ફ ધી આર્કીઓલોજિકલ મ્યુઝિયમ, મથુરા ” (મથુરામાંના પુરાણવસ્તુસંગ્રહસ્થાનનું સચિવ), પૃ ૮૩ અને ચિત્રપટ ૧૨

સમયના સહજ પહેલાંના કાળના હોવા બોધાયે.^૧ કુર્ચુસન સાહેબના મને^૨ અશોકના સમયની પહેલાંનું ગણાય તેવું પથ્થરનું બીજું બાંધકામ રાજગૃહ(રાજગીર)માં આવેલ ' જરાસંઘ કી બેઠક ' છે. અશોકના સમયની પહેલાં પથ્થરના બાંધકામની કળા અને તેના ઉદ્યોગ વિકસેલાં હતાં તેનો વધારાનો પૂરાવો હજી બોધતો હોય તો પિત્રાવાના સ્તૂપમાંથી મળી આવેલી પથ્થરની જખરી પેટ્ટી તેવો પૂરાવો પૂરો પાડે છે કે એક જ જખરા કાળમાં પથ્થરમાંથી તે પેટ્ટી બનાવવામાં આવેલી છે, અને તે બાવન તમુની લંગાઇની અને સવાબત્રીસ તમુની પહોળાઇની અને સવાઇત્રીસ તમુની ઊંચાઇની છે. ઉત્તમોત્તમ હસ્તકળાનો નમૂનો તે પૂરો પાડે છે. પોતાની ધર્મલિપિઓને ચિરસ્થાયી કરવાનો વિચાર અશોકને સ્પુર્યો ત્યારે પોતાની પહેલાંના સમયથી વિકસતી આવેલી અને આબાદી ભોગવતી પથ્થરકામની કળાનો ઉપયોગ કરી લેવાનો ઠરાવ તેણે કરેલો, એમ જણાય છે.

આ દૃષ્ટિએ અશોકના બાંધકામોનું આટલું વર્ણન બસ થશે. હવે એવો મવાલ થાય છે કે, કળાના નમૂના તરીકે એ બાંધકામોમાં વિકાસનો કેટલો અંશ રહેલો છે? આપણે તેમના જે ત્રણ વર્ગો પાડેલા છે તે પૈકીનો ચાલલાઓનો વર્ગ જ અહીં પથ્થુ મહત્વનો થઇ પડે છે. દરેક ચાલલાના ત્રણ ભાગ પડેલા હાય છે:- (૧) ધંટાકાર ટોચવાળો બેઠો ચાલલો; (૨) ચાલલાની ટોચે પાટ; અને (૩) ટોચે આસપાસ કેતરકામવાળો ઝુગટનો ભાગ. ટોચ અને તેની ઉપરની પાટ તથા તેની ઉપરનો ઝુગટરૂપ ભાગ ચાલલાની સૌથી વધારે મહત્વની અને કળાભરી ખાસિયત ગણાય છે. આવી જાતના ચાલલાનો સારામાં સારો નમૂનો સારનાથમાંથી મળી આવેલો છે.

૧. મે. આ. સ. ઇ., અંક ૪, પૃ. ૧૨૮ અને આગળ

૨. હિ. ઇ. ઇ. આ., પુ ૧, પૃ. ૭૫

૩. સ. આ. મુ. સિ. જ્યુ. વૉ, પુ ૩, ભાગ ૧, પૃ. ૪૨૬.

સારનાયના ચાંચલાના સંગ્રહમાં સર જ્ઞાન માર્ચલ સાહેબ કહે છે કે, “ પરંતુ સારનાયનો ચાંચલો આદર્શરૂપ ન ગણાય તો પણ, ઇસવી સનની પહેલાંની ત્રીજી સદીમાં યૌથી વધારે વિકસેલી ને કળાથી દુનિયા પરિચિત થએલી હતી તે કળાનો નમૂનો — જેના અનેક બાપદાદાઓ કળાનું કામ કરતા અને કળાનો અનુભવ ધરાવતા તે વ્યક્તિના હાથનું કામ — તે છે. કૂલી જિંદગી નસેવાળા અને અતિથય વિકસિત સ્નાયુઓવાળા ને સિદ્ધો રોયે મુગટરૂપ બેઠેલા છે તેમનામાં અને તેમની નીચે જાણે કે સાચેસાચું જીવંત હોય તેવું ને જીઝવદાર કામ છે તેમાં બાકાવસ્થા ભોગવતી કળાની ખોડખાપણોનો (તેના અધૂરાપણોનો) જરા પણ અંશ જોવામાં આવતો નથી. સિદ્ધપદારે નૈમર્જિકતાનો આશય રાખ્યો છે ત્યાં સુધી કુદરતમાંથી જ પોતાનાં ચિત્રોના નમૂના લીધેલા છે. એટલાથી જ બસ નથી. એણે તો એનાથી પણ વધારે કામ કર્યું છે. એ ચાંચલો સ્થાપત્યનો નમૂનો છે, એ વાત ધ્યાનમાં રાખીને આરે સિંદોને તેને બંધબેસતા કરવાના હેતુથી તેમનામાં બાંધકામના જરૂનો વિશેષ અંશ જાણીભેદને અને હેતુપૂર્વક દાખલ કરેલો છે; અને રોમની સપાટ પાટની ઉપર મુકેલા ધોડાને માટે તેણે પશ્ચિમદેશની કળામાં જાણીતા થંમેલા અને સ્ત્રીકારાએલા નમૂનાનો ઉપયોગ કરેલો છે. તેના જીઝવદાર કામની વિશિષ્ટતા પણ તેટલી જ પરિપક્વ સ્થિતિએ પહોંચેલી છે. આપણે દૂંધ સમયમાં જોઈું તેમ, ગ્રીસના શરૂઆતના સ્થાપત્યની માફક હિંદુસ્તાનના શરૂઆતના સ્થાપત્યમાં પણ એ નિશ્ચિત સપાટીએની — પથ્થરની મૂળ આગળની સપાટીની અને ને લાગ જોતરી કાઢ્યો હોય તે લાગની અંદરની સપાટીની — વચ્ચે જીઝવદાર કામ કરવાનો રિવાજ હતો. સારનાયના ચાંચલાના જીઝવદાર કામમાં આ કિયાનો કાંઈ પણ અંશ જોવામાં આવતો નથી. કાંઈ પણ આદર્શરૂપ આગળની સપાટીનો વિચાર કર્યા વગર દરેકદરેક ભાગની ખરેખરી જીઝવદાર અનુસરીને ઉક્ત પ્રાણીનો (ધોડાનો) દરેકદરેક ભાગ ધડવામાં આવેલા છે;

અને તેનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે, ગોળાકાર આકૃતિને અર્ધોઅર્ધ કાપી કાઢીને ઉપલી પાટની સપાટીમાં, ગોળાકાર દીધી હોય તેવો દેખાવ થઈ રહ્યો છે. " ૧

પરંતુ યુરાણુવસ્તુશાસ્ત્રીઓનો એવો અભિપ્રાય છે કે, અશોકની સ્થાપત્યકળા પરદેશી છે. એક મંતવ્ય એવું છે કે, ઇરાનની આસપાસે આસીરિયામાંથી અગાઉને " જે સૂચનોથી હિંદુસ્તાનમાં લોકકાળના સ્થાપત્યના સ્થળે પથ્થરના સ્થાપત્યની સ્થાપના થઈ તે સૂચનો મળેલાં " ૨ તે જ પ્રમાણે સારનાથના ચાંભલાના ઉપલા અર્ધા ભાગમાં જણાતી ઘણીખરી ખાસિયતોનો—ખાસ કરીને ઘંટાકાર ટોચનો—નમૂનો પણ આસીરિયામાંથી જ મળેલો હતો. એક હમણાંનું બીજું મંતવ્ય એ છે કે, અશોકનો ચાંભલો ઇરાનનું અને ગ્રીસનું જ કામ છે. સ્થાપત્યને લગતી તેની ખાસિયતો ઇરાની છે; પણ જીવંત પ્રાણીઓનું ઘસતરકામ તો પૂરેપૂરું ગ્રીસનું છે. તેનું કારણ એ છે કે, એ અરસામાં બેક્ટ્રિયામાં ગ્રીસદેશીય બુદ્ધો પૂરબહારમાં હતા અને " ઇરાનનાં નજીવાં અને ભાવલીન રૂપોના ઉપર આધિપત્ય બોગવાને તેમને સચેતન કરતો હતો. " ૩ આથી કરીને ઇરાનની અને ગ્રીસની એ કળા બેક્ટ્રિયામાંથી હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થઈ. હવે સવાલ એ થાય છે કે, ઇરાનની અને ગ્રીસની એ કળા અશોકના ચાંભલામાં ખરેખર જોવામાં આવતી હોય અને બેક્ટ્રિયામાં જ તે પોતે વિકસી હોય તો પછી, ખુદ બેક્ટ્રિયામાંથી કે તેના પાડોસના પ્રદેશમાંથી—દાખલા તરીકે, હિંદુસ્તાનના વાયવ્યકોણના પ્રદેશમાંથી—એ કળાનો દાખ પણ નમૂનો જાડી આવ્યો નથી, એનું કારણ શું? આવા નમૂનાઓ મળી ન આવે ત્યાં સુધી તો ઇરાનની અને ગ્રીસની અસરને તો માત્ર નિરાધાર અનુમાન તરીકે જ માનવી જોઈએ. વળી, આપણે પ્રથમ

૧. ઈ. હિ. ઇ, ૧, ૧૨૦-૧૨૧.

૨. દિ. ઇ. ઈ. આ., પુ. ૧, પૃ. ૫૮-૫૯.

૩. ઈ. હિ. ઇ., ૧, ૧૨૨.

કહી ગયા છીએ તેમ, કોઈ મદાનના મુખ્યભાગરૂપ યાંબલાના બદલામાં સ્વતંત્ર યાંબલા બોલા કરવાનો વિચાર ધરાનમાં કે ગ્રીસમાં જન્મ્યો નથી પણ હિંદુસ્તાનમાં જ જન્મ્યો છે. તે જ પ્રમાણે, અશોકના યાંબલા ધડવામાં ઔદિટ્યાના ગ્રીસવાસી લોકોએ આવેલા આગળપડેલા ભાગ લીધો હતો તો પછી, આયોનિક કે કારિયિયન વર્ગનાં રૂપના જેવાં કે તેની વિશિષ્ટતાઓના જેવાં ખાસ કરીને ગ્રીસનાં રૂપ કે તેની વિશિષ્ટતાઓ આ સ્થાપત્યમાં તેમણે દાખલ કર્યા નથી, એ જરા નવાઈભરેલું છે. હિંદી-પાર્થિયન અને કુરાન વંશના સ્થાપત્યમાં આયોનિક કે કારિયિયન રૂપ કે તેની વિશિષ્ટતાઓ જેવામાં આવે છે; પણ અશોકના સમયમાં તો તેવું કંઈ જ ન હતું. વેલણ્ટી અને સાંકળ તેમ જ મણુદા અને શીરડી વગેરે જે દેખાવે ગ્રીસની કળાના અભ્યાસીને ભણીતા છે તે અશોકના યાંબલામાં જેવામાં આવે છે, એ વાત ખરી છે. પરંતુ એ દેખાવો કંઈ ખાસ ગ્રીમની જ ખાસિયતો નથી, દારણુ કે, ખુદ ગ્રીમવાસી લોકોએ આસીરિયામાંથી તેવું અનુકરણ કરેલું છે, એમ ભણુવામાં આવેલું છે. અશોકના યાંબલાની ખીજ ખાસિયતો - દાખલા તરીકે, ઘંટાકાર ટોચનો ભાગ, અને ચિત્રકામ વગરનો લીસો ભાગો યાંબલો અને તેનો ચળકાટ - ધરાનીઓની મારફતે નહિ પણ સીધી રીતે આસીરિયાવાસીઓની કૃત્યો લીધેલ છે, એમ કહેવું વધારે કુદરતી છે. અનેક વર્ષોની પહેલા ધીમુત રાજેન્દ્રલાલ મિત્રે કહ્યું હતું તેમ, અશોકના સમયની પછી ઘણા કાળે હિંદુસ્તાનના લોકોએ આસીરિયાના લોકોની નકલ કરી હતી,^૧ એમ કહેવું વધારે સહીસંજ્ઞામતીભર્યું છે. સર્વ પુરાણવસ્તુશાસ્ત્રીઓએ મૌર્યકાળની પહેલાની માનેલી ‘જરાસંઘ કો ચૈઠક’ને ક્યુસન સાહેબે મૂળે આસીરિયાના અંશવાળી અને ગિર્સ નિમરૂદની નકલ તરીકે ગણી

છે,^૧ એ વાત આપણા ઉપલા નિર્ણયને બંધબેસતી નીવડે છે. પરંતુ સવાલ એ થાય છે કે, હિંદુસ્તાનના અને આસીરિયાના લોકો ક્યારે અને ક્યાં સમાગમમાં આવેલા? ‘આસીરિયન’ લોકો બેશક અસુરો છે. વેદસાહિત્યમાં તેમને ખુદ હિંદુસ્તાનના લોકો કહેલા છે. વેદકાળના આર્ય લોકો તેમની સાથે સતત લડાઈ કરતા હતા. આર્યોનું આગમન થયું તેના પહેલાં જ તેમણે હિંદુસ્તાનના મોટા ભાગનો કબ્જો લઈ લીધેલો, એમ જણાય છે. અસુરો મોટા શિલ્પીઓ હતા, એમ લાગે છે; કારણ કે, “ઋગ્વેદ” માં પણ તેમનાં “સાત દિવાલનાં” કે “લોખંડની દિવાલનાં” શહેરોનો અથવા તો તેમનાં “પથ્થરનાં સો શહેરો” નો ઉલ્લેખ અનેક સ્થળે કરેલો જોવામાં આવે છે. અહીં એ સમયના દિવાલવાળા કલ્લાઓનો ઉલ્લેખ થયેલો લાગે છે. વળી, તે પૈકીના કેટલાક કિલ્લા પથ્થરના બાંધેલા હતા, એમ પણ આથી જણાય છે. “ઋગ્વેદ” માં રાજમહેલોને “હજાર બારણાવાળા” અને “હજાર થાંભલાના આધારે બાંધેલા મંડપો” ધરાવનારા કહ્યા છે. અસુર મવદાનવે યુધિષ્ઠિરને માટે બાંધેલા મંડપનું જ વર્ણન “મહાભારત”માં આપેલું છે તે ઉપલા વર્ણનને બરાબર મળતું આવે છે. ધણુ કરીને તે લોકોના બનાવવામાં આવતા હતા. જંગી મકાનો અસુરોના સ્થાપત્યની ખાસિયત હતી. તેઓ જંગી પ્રમાણુમાં મકાનો બાંધતા. અશોકના સમયની હિંદુ સંસ્કૃતિમાં આસીરિયાનો જોડેલો અંશ હતો તેટલો જ અંશ આર્યોનો પણ હતો, અને સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ જતાં તો હિંદુસ્તાન આસીરિયાના લોકોને (અસુરોને) ખરેખર આભારી હતો. તેમાં પણ ખાસ કરીને જે આસીરિયાવાસીઓએ હિંદુસ્તાનમાં વસવાટ કરીને તેને પોતાની જન્મભૂમિરૂપ બનાવી દીધો હતો તે આસીરિયાવાસીઓને તો હિંદુસ્તાન જહુ જ આભારી હતો. એ રીતે આપણે એમ કહી શકીએ કે, અશોકના સમયનું સ્થાપત્ય ધણુ અંશે આસીરિયાને આભારી હતું તો પણ હિંદુ હતું.

૧. “કેવલ ટેમ્પલ્સ ઓફ ઈન્ડિયા” (હિંદુસ્તાનના શુદ્ધમંદિરો),

પરિશિષ્ટ.

કાષ્ટ પણ વિદાને અસુરોના પ્રશ્નો અભ્યાસ હજી સુધી
 બરાબર કર્યો નથી, એ ખરેખર દયાળુનક સ્થિતિ છે. કેટલાક
 વિદાનોએ^૧ અલગત થોડા વખતથી એમ સૂચવવા માંડ્યું છે કે,
 વેદસાહિત્યમાં લોકો તરીકે ઉલ્લેખાએલા અસુરો ઘણુંકરીને આસીરિયા
 વાસીઓ હતા. વળી, હિંદુસ્તાનની બહાર મેસોપોટેમિયામાં કે
 મધ્ય-એશિયામાં કાષ્ટ રચેલા આસીરિયાવાસી લોકોની સાથે આર્યોનો
 સમાગમ જે સમયે થયેલો તે સમયના સંભારણરૂપે એ ઉદ્ભવેલો
 છે, એમ પણ તેઓ કહે છે. પરંતુ તે વિદાનોની પહેલાના એચ.
 એચ. વિલ્સન સાહેબે અને કે. એમ. ઝેનરજીએ એ જ સિદ્ધાંતો
 રજૂ કર્યા હતા, એ વાત દેખીતી રીતે શૂલી જવામાં આવી શામે
 છે. વિલ્સન સાહેબે કહ્યું છે કે, અસુરો તો “હિંદુસ્તાનના પૂર્વવૈદિક”
 લોકો હતા, અને તેમના ઘહેરોનો નાશ ઇદ્રે કરેલો કહેવાય છે.^૨
 ઝેનરજીએ એક કગલુ આગળ બરીને કહ્યું છે કે, અસુરો તો
 આસીરિયાવાસીઓ જ છે તેણે એમ પણ કહ્યું છે કે, જે તથ્ય
 અર્થમાં ‘અસુર’ શબ્દ ‘ક્યુનિફોર્મ’ શિલાલેખોમાં વપરાયો છે
 તે જ અર્થમાં ‘અસુર’ શબ્દ વેદસાહિત્યમાં વપરાયેલો છે.^૩
 પરંતુ તે વિલ્સન સાહેબથી વિરુદ્ધ પડીને એમ માને છે કે,
 હિંદુસ્તાનની અંદર નહિ પણ બહાર મધ્ય-એશિયામાં આર્યોનો
 સમાગમ આસીરિયાના લોકોની સાથે થયો હોવો જોઈએ પણ

૧ દૃઃ એ સો, ૧૯૧૬, પૃ ૩૬૩-૩૬૪, જ બો ડી દૃઃ એ
 સો, પૃ ૨૫, પૃ ૭૬ અને આગળ

૨ “ઝેનરજી” (અન્નેલ બાપાવર) પૃ ૩, પ્રવચન, પૃ ૧૪

૩ “એશિયન રિવિયુ” (એશિયન સપ્લી), પૃ. ૪૯ અને આગળ

વિસ્મન સાહેબ જે કહે છે તે ખરું લાગે છે. શ્રીયુત વિ. કા. રાજવાડેએ હાલમાં ‘અસુર’ શબ્દના વિષયનો વિસ્તારપૂર્વક લેખ લખેલો છે તેમાં તેમણે યોગ્ય જ કહ્યું છે કે, “સારા અર્થમાં ‘અસુર’ શબ્દ વપરાવાના અનેક દાખલાઓ મળી આવે છે, અને ખરાબ અર્થમાં માત્ર ૧૫ (એટલે કે, કુલ ૧૦૫ ના એકસપ્તમાંશ) સ્થળે તે શબ્દ વપરાયેલો જોવામાં આવે છે. આ વાત એમ બતાવી આપે છે કે, ઋગ્વેદના સમયના અંતભાગમાં ઋગ્વેદના ધર્મની અને જરથુસ્તના ધર્મની વચ્ચે ફાટફૂટ થઈ હતી. ઋગ્વેદની પછીના સમયમાં એ વૈમનસ્ય તીવ્ર અને તીવ્રતર થતુ ગયું.”^૧ અહીં છેલ્લું વાક્ય બહુ જ રહસ્યવતુ છે; કારણ કે, ઋગ્વેદની પછીના સમયમાં આર્યોએ આપણા દેશમાં વસવાટ બેથક કરેલો તેથી કરીને આર્યોની અને અસુરોની વચ્ચેનું તીવ્ર વૈમનસ્ય આપણા દેશમાં જ પેદા થયું હતું, એમ એ વાક્ય સ્પષ્ટ કરી આપે છે. “શતપથ-બ્રાહ્મણ”માં પણ એક સ્થળે કહ્યું છે કે, પ્રાચ્યો પણ અસુરો હતા ‘પ્રાચ્ય’-ને ‘મગધ’ પણ કહેવામાં આવે છે,^૨ એ તો આપણે જાણીએ છીએ. વિહારના છોટાનાગપુરમાં અનાર્ધ જાતિ તરીકે અસુરો આજે પણ જોવામાં આવે છે, એ વાત ઉપલી હકીકતને બરાબર બધબેસતી આવે છે. આપણે પ્રથમ કહી ગયા છીએ તેમ જે ‘જરાસંઘ કી ચૈઠક’ ને ક્યુસન સાહેબે મૌર્ય ઠાળની પહેલાંની માનેલી છે અને આસીરિયામાંના ગિર્મ નિમરૂદની નકલ તરીકે ગણાવેલી છે તે ‘જરાસંઘ કી ચૈઠક’ વિહારમાંના રાજગૃહ- (રાજગીર)માં જ છે, એ વાત પણ ઉપલી હકીકતને મળતી આવે છે. બાબીલોનિયાની મહોર (સીલ) આપણા દેશમાંથી શાથી મળી આવેલી, એ વાતનો ખુલાસો પણ ઉપરની હકીકતથી થઈ જાય છે.^૩

૧. પ્રા. ટ્રા. ૬ એ. કો., પૃ ૧૮-૧૯

૨. ૧૩, ૮, ૧, ૫; સે. બુ ઇ, પુ ૪૪, પૃ ૪૨૩-૪૨૪.

૩. જ. એ. સો. જો., ૧૯૧૪, પૃ ૪૬૨.

એ મહોર નાગપુરના પુરાણવસ્તુસંગ્રહસ્થાનમાં રાખવામાં આવેલી છે, અને તે ઈસ્વી સનની પહેલાંના ૨,૦૦૦ વર્ષના જેટલી જૂની છે. એ મહોર ક્ષી જમ્યાએથી જડેલી, એ જણાયું નથી; પણ મધ્યપ્રાંતોમાંના કોઈ રચણેથી તે મળી આવેલી, એમ મનાય છે.

“શતપથ-બ્રાહ્મણ”ના મમયમાં પ્રાચીની જાતિ તો અસુરોની અનેક જાતિઓ પૈકીની માત્ર એક જ જાતિ હતી. પણ આપણા દેશના બધા ભાગમાં અસુરોનાં બીજાં ઘણાં હોવાં જોઈએ ખરં. વેદસાહિત્યનો અને “ગમાવણુ-મહાભારત” નો બારીક અભ્યાસ કરવામાં આવે તો તેમના હલનચલનનો અને તેમનાં રાજ્યોનો ઇતિહાસ આપણે ઊપજાવી શકીએ ખરા. જે ખાંડવવનના દાવાનળમાંથી અર્જુને સુગ્રસિદ્ધ મયાસુરને જગ્યાએ હતો તે ખાંડવવન-સહિત સંયુક્ત પ્રાંતોના પશ્ચિમભાગમાં અસુરોનું એક ઘણું હોય જોઈએ. પાણ્ડુનિના મમય સુધી પણ અસુરો (લડવૈયા) ભોક્ષા તરીકે ઓળખાતા હતા. પાણ્ડુનિએ પોતાના પર્ય-મથુવાળા પર્યઓ- (પ્રાચીન પરિચય લોકો)ની પછી તુરત જ અસુરોને મથુવેલા છે. તેઓ કોઈ એવું બાપા બોલતા,^૧

આપણા દેશમાં આર્યો દાખલ થયા તેના પહેલાંના સમયથી જ આસીરિયાવાસી લોકો આપણા દેશમાં મોગૂદ હતા તો પછી એવો સવાલ સ્વાભાવિક રીતે થાય છે કે, દિંદુસ્તાનમાં આસીરિયાની સંસ્કૃતિના કોઈ લીસોટા જોવામાં આવે છે ખરા? તેના જવાબમાં ‘હા’ કહેવાની છે. આસીરિયાની સૌથી પહેલી અસર તો આપણા દેશના પ્રાચીન સ્થાપત્યના ઉપર થયેલી જોવામાં આવી છે. સ્વર્ગરથ બાલ ગંગાધર દિલ્લે પણ આપણને બતાવી આપ્યું છે કે, ‘અથર્વવેદ’ માંના કેટલાક દાનવો અથવા અસુરો ચોખ્ખેચોખ્ખા માર્હિયાવાસી હતા^૨ ઋગ્વેદની પછી અથર્વવેદ

૧. જ. જી. ડી. એ સો. ૨૫, ૭, સ. ૪૦. મો. ગ્રે. ૧૮, ૭૧૯

૨. “ભાગ્યારકે કોએમોરેશન પોપ્યુલર” (ભાગ્યારકે-આરક-મંથ), પૃ. ૨૬ અને આગળ.

ચએલો તેથી કરીને ચાલિયાના દેવગણનો આટલો ભાગ આપણા દેશમાં જ દાખલ થએલો હોવો જોઈએ. ખરૂં જોતાં તો મૌર્યકાળના હિંદુની પહેલાંના હિંદુસ્તાનની સંસ્કૃતિમાં મુખ્યતઃ આર્યોનો અને અસુરોનો જ અંશ હતો.

સાતમું પ્રકરણ

ઇતિહાસમાં અશોકનું સ્થાન

અશોક જે વિવિધ પ્રવૃત્તિ સતત કરી રહ્યો હતો તે પ્રવૃત્તિનો સંપૂર્ણ રીતે સ્પષ્ટ ખ્યાલ અત્યારસુધીમાં આપણે મેળવી શક્યા છે. ઇતિહાસમાં અશોકનું ખરૂં સ્થાન કયું ગણાય ? એ નક્કી કરવાના હેતુથી આપણે તેના કામનો ચોક્કસ અંદાજ કાઢવાનો પ્રયત્ન હવે કરશું; પણ તેનો આદર્શ અને તેના હેતુઓ નક્કી કરવાનો પ્રયત્ન આપણે ન કરીએ ત્યાં સુધી તેના કામનો વિગતવાર ખ્યાલ બાંધવાનું બની શકે તેમ નથી. અશોકે આ બાબતમાં દિલ યોશીને આપણને કાંઈ પણ કશું છે ખરૂં ? અશોકે પોતાના મનના ઊંડાણમાં અનેક પ્રસંગે આપણને બતાવ્યા છે તો પછી આ મહત્વની બાબતમાં તે આપણા હિપર વિશ્વાસ રાખીને આપણને કાંઈ જ ન કહે, એ માની શકાતું નથી. પોતાના જાણ મુખ્ય સિદ્ધાલેખમાં તે કહે છે કે, “ આખી દુનિયાના હિનથી વધારે હિમદા કરજ બીજા કાંઈ નથી. વળી, જે કાંઈ જહેમત હું ઊઠાવુ છું તે એવા હેતુથી કે, જૂતોની પ્રત્યેના ઋણમાંથી હું મુક્ત થાઉં, તેઓમાંના કેટલાકને અહીં સુખી કરું. અને તેઓ પરલોકમાં સર્વર્થે પહોંચે. ” એ રીતે જોતાં, અશોકનો આદર્શ માત્ર ‘ મનુષ્યોની પ્રત્યે શાત્રુતાવ ’ નથી, પણ ‘ જીવતાં

‘પ્રાણીઓની પ્રત્યે ક્ષાતૃભાવ’ છે. બાપી સજીવ સૃષ્ટિની માથે પોતાનો સંબંધ રહેલો છે, એમ તે માને છે, અને તેમને ઐહિક તેમજ પારાયૈકિક સુખ મળે તેમ કરે, એ પોતાની ફરજ છે. એમ તે ગણે છે. મનુષ્યોની બાબતમાં તે એમ માને છે કે, માત્ર પોતાની પ્રજાની પ્રત્યે જ તેની પોતાની ફરજ રહેલી નથી, પણ મનુષ્યજાતિની પ્રત્યે તેની પોતાની ફરજ રહેલી છે આ બાબતમાં તેણે બહુ રૂપરૂ રીતે ઢંઢી દીધું છે ધવલીના અને યાવગદના જૂના જૂદા શિક્ષાલેખોમાં તે કહે છે કે, જેવી રીતે તે પોતાના સત્તાનો આ લોકનું તથા પરલોકનું સર્વ દિતસુખ અપાવવા છાંટે છે તેવી જ રીતે સર્વ મનુષ્યોને મારે પણ તેવું જ તે પોતે ઇચ્છે છે વળી એ પૈકીના બીજા શિક્ષાલેખમાં આગળ વધીને તે પોતાના અમલદારોને ફરમાવે છે કે, તેના પોતાના ઉપર વિશ્વાસ રાખવાનું પાડોસનાં સ્વતંત્ર રાજ્યોનાં લોકોને તેમણે કહેવું, અને તેમણે તેમની ખાત્રી કરી આપવી કે, “જેવા આપણે પિતા તેવા જ આપણે રાજા (અશોક) છે. તે જેમ પોતાને અનુકરે છે તેમ આપણને અનુકરે છે, રાજાનાં જેવા સત્તાનો તેવા આપણે છીએ ” આ વાત એમ બતાવી આપે છે કે, પોતાના સત્તાનોની પ્રત્યેના પિતાના વર્તનના જેવું અશોકનું વર્તન માત્ર પોતાની પ્રજાની સાથે જ રહેતું નહિ, પણ સર્વ મનુષ્યોને તેનો લાભ આપવાના હેતુથી સરહદી રાજ્યોની પ્રજાની સાથે પણ તેવું તેવું વર્તન રહેતું હતું અસંખ્ય માત્ર આધ્યાત્મિક બાબતોમાં જ પાડોસના સ્વતંત્ર રાજ્યોમાં જોઈ પણ રાજા વિજય મેળવી શકે, અને એ રીતે એવાં રાજ્યોની પ્રજાને તેની પોતાની પ્રજા તરીકે તે ગણી શકે

જે આદર્શને અનુસરીને અશોક પોતાનું કામ કરી રહ્યો હતો તે આદર્શના સંબંધમાં આટલું કહેવું બસ મરો. અહીં જે કશું છે તે અતિશયોક્તિ નથી, પણ સંત્ય કથન છે એ વાતની ખાત્રી અશોકે પોતાનો હેતુ યાર યાદવાને ‘લીધેલા ઉપાયોથી ધર

નય છે. પ્રથમ તો, મનુષ્યોના અને પશુઓના શરીરસુખને માટે તેણે જે પરોપકારનાં કામ કરેલાં તેમનો વિચાર આપણે કરવાનો છે. અગાઉ તે આપણે જોઈ ગયા છીએ.^૧ તે પૈકીનું સૌથી વધારે મહત્વનું કામ તો એ હતું કે, તેણે ઔષધિઓ તથા મૂળિયાં અને ફળો ન્યાંન્યાં ન હતાં સાલાં લેવડાવી જઈને રોપાવ્યાં હતાં. ફૂવા ખોદાવવા, અને છાયા આપનારાં ઝાડ રોપાવવા : એ વગેરે પરોપકારનાં કામો તેમ જ ઉપરનું પરોપકારનું કામ પોતાના સામાન્યમાં તેણે કરેલાં એટલું જ નહિ, પણ હિંદુસ્તાનની અંદરના અને બહારના પોતાના સમકાલીન રાજાઓના પ્રદેશોમાં પણ તેણે તે કામો કરેલાં. પ્રાણીઓની પ્રત્યે બેદરકારીભરી ક્રૂરતા થતી અટકાવવાને તેમ જ તેમનો વધ થનો બંધ કરવાને તેણે જે ઉપાયો લીધેલા તે પણ આપણે પ્રથમ વાંચી ગયા છીએ.^૨ પરંતુ માત્ર પ્રાણીઓની પ્રત્યે જ તે દયા બતાવતો, એમ કાંઈ નથી. આપણે અગાઉ કહી ગયા છીએ તેમ, ‘ ઘાણાનં અનારમ્ભો ’ (પ્રાણીનો વધ ન કરવો તે) અને ‘ અધિહિન્સા મૃતાત્મમ્ ’ (જીવંત પ્રાણીઓને હિંસા ન કરવી તે) નીતિવિષયક ધર્માચરણની બે મુખ્ય બાબતો છે. એમને અનુસરીને જ તે પોતાના બીજા મુખ્ય સ્તંભ-લેખમાં કળૂક કરે છે કે, “ બપર્ગાં તથા ચોપર્ગાં પ્રાણીઓને તથા પક્ષીઓને અને પાણીમાં રહેતાં પ્રાણીઓને પ્રાણની દક્ષિણા આપવાના જેટલો પણ ” અનુગ્રહ તેણે પોતે કર્યો છે. એ રીતે અશોકે વિસ્તૃત કાર્યક્રમ “ ધડી કાઢ્યો હતો; અને માત્ર પ્રાણીઓની બાબતમાં જ નહિ, પણ આખી પ્રાણીસૃષ્ટિની બાબતમાં તેનો અમલ કરવાનું તેણે ઇરાબું હતું. જે ઐદિક દિતસુખ તેણે પોતે સાધેલું અને મનુષ્યોએ તેમ જ પશુઓએ પણ સાધેલું તે દિતસુખના સંબંધમાં આટલું કહેવું બમ યશ. આપણે એમ પણ જાણીએ

૧. જુઓ પૃ. ૧૩૩-૧૩૪; ૧૪૦-૧૪૧.

૨. જુઓ પૃ. ૧૩૭-૧૩૮.

હીએ કે, પારસીશ્વર દિતમુખ સાધવાની બાબતમાં- એટલે કે, માત્ર પોતાના સામાજ્યની જ પ્રજામાં નહિ પણ બહારના લોકો સહિત સર્વ મનુષ્યોમાં ધર્મ જાગૃત કરીને ફેલાવવાની બાબતમાં- પણ તેણે તનતોડ મહેનત કરી હતી એ જાતની પ્રશંસા અશોકને ધણી ફતેહ મળેલી, એ આપણે જોઈ ગયા હીએ દિદુસ્તાનની બહારના દેશોમાં પણ તેવી ફતેહ પોતે મેળવેલી, એવું અશોક પોતે મહે છે તે મંત્ર ખોટો ડોળ ન હતો. ^૧ ધર્મોપદેશક તરીકેના તેના પ્રયત્નોનાં કેવા શુભ પરિણામ આવેના, એ આપણે જાણીએ હીએ ભુદનો ઉપદેશ આપ્યા દિદુસ્તાનમાં તેમ જ સિદ્ધસદ્ગોપમાં ફેલાયો હતો. ઇ સ પૂ ૨૦૦ ની પહેલાં ચીનમાં પણ તે પ્રસર્યો હતો. પશ્ચિમ-એશિયામાં જૌહપથનો રવીમર થયો હોય તો તેવા મંત્ર ચિહ્નો રૂપાંતર નથી તો પણ ખ્રિસ્તીધર્મના ઉપર તો તેની અસર બેશક થયેલી જ હતી નિઃશંક મનુષ્યોની પ્રત્યેના આત્મભાવને લગતા પોતાના સિદ્ધાંતના સંબંધમાં તો ખ્રિસ્તીધર્મ અશોકે પ્રસરાવેલા ભુદોપદેશને આભારી છે, એવો નિર્ણય ક્યાં વગર છૂટકો જ નથી.

અરોમ્ના મનની સામે મ્યો આદર્શ સતત ખડો રહેતો હતો તથા સર્વને લાગુ પડતી અને અવિરત પ્રવૃત્તિ મ્યા મુખ્ય હેતુથી તે કરતો હતો એ આપણે જોઈ ગયા. આથી કરીને ઇતિહાસમાં અશોક ક્યું રથાન બોગવે છે, એ હવે આપણે નક્કી કરી શકીએ ખરા. પ્રાચીન દુનિયાના અનેક સમ્રાટોની સાથે તેની સરખામણી કરવામાં આવેલી છે પણ એ સરખામણીથી તેને જરા પણ આંચ આવતી નથી જૂદા જૂદા બે દૃષ્ટિબિંદુથી તેને રોમના મહાન સમ્રાટ ઍન્ડ્રટાઇનની સાથે સરખાવવામાં આવેનો છે અધ્યાપક દ્વાઇસ ડેવિડઝ એમ માને છે કે, અશોક ઍન્ડ્રટાઇનના જેવો હતો, મરણ કે, ખ્રિસ્તીધર્મમાં આધ્યાત્મિક અવનતિ થયેલી તેનું કારણ ઍન્ડ્રટાઇને

કરેલાં પદોપકારનાં ધર્મકાર્યો હતાં તેવી જ રીતે અશોકે કરેલો બૌદ્ધપંથનો સ્વીકાર અને સંધને તેણે કરેલી સુંદર ભેટો “બૌદ્ધપંથની પડતીના માર્ગના-હિંદુસ્તાનમાંથી તે પંથને બાતલ કરવાના- પહેલા પગથિયારૂપ ” હતાં. અહીં પહેલા તો કહેવું જોઈએ કે, હિંદુસ્તાન-માંથી બૌદ્ધપંથ બાતલ થયો છે, એમ કહેવું જ શૂલભરેલું છે; કારણ કે, બંગાળના કેટલાક ભાગમાં હજી પણ તે ચાલુ છે. અત્યંત, આજે તે ડામાડોળ સ્થિતિમાં છે ખરો. ધરતી સનની બારમી સદીની પછી તુરંત જ- એટલે કે, અશોકની પછી આશરે દોઢ હજાર વર્ષે- તેની આવી કંદોડી સ્થિતિ થએલી હતી આવું હોવાથી, તેની પછી આટલી મુદતે બૌદ્ધપંથ બાતલ થયો તેને માટે તેને પોતાને શી રીતે જવાબદાર ગણવો, એ જ સમજી શકાય નથી. વળી, બૌદ્ધપંથના મંધને અયોગ્ય ભેટો તેણે આપેલી, એનો પૂરાવો શો? અત્યંત, બૌદ્ધમથોની હકીકતમાં પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખવાનું અધ્યાપક દ્વાષસ ડેવિડ્ઝ આપણને કહે છે; પણ નિદાન અશોકની માબતમાં તો તે મથોમાંની હકીકતનો ધણોખરો ભાગ લગભગ અવિશ્વસનીય છે.

મિહલદ્રોપના અને અન્ય ભિક્ષુઓએ પરપરાગત લોકકથાને બરાબર જાળવી રાખી છે, એમ ધરીભર આપણે માની લઈએ તો પણ, અશોકની પછીના મૈકાઓમાં બૌદ્ધભિક્ષુઓની આધ્યાત્મિક અવનતિ થયાની સાખીતી ક્યાં છે? ગુપ્તકાળની શરૂઆતના- એટલે કે, આશરે ઇ. સ. ૩૫૦ના- પહેલા બૌદ્ધપંથની પડતી થયાના દાખલા મળી આવતા જ નથી. વળી, કેટલાક વિદ્વાનો અશોકને ક્રૅન્સ્ટલાઇનની સાથે સરખાવે છે તેનું કારણ એકે, બન્ને રાજાઓ પોતપોતાના ધર્મના આશ્રયદાતા હતા, અને તે ધર્મનો ફેલાવો કરવામાં તેમણે પુષ્કળ મદદ કરી હતી. ૨ પરંતુ એ વિદ્વાનો એટલી

૧. “બુદ્ધાગમ” (બૌદ્ધપંથ), પૃ. ૨૨૨.

૨ હાર્ડીફ્ટ “અશોક-આઇન-કારકટર-બિલ્ડ, એટ સેટરા,” પૃ. ૩૦; દ્વાષસ ડેવિડ્ઝ ફ્રોમ “બુદ્ધિસ્ટ ઇન્ડિયા” (બૌદ્ધહિંદુસ્તાન), પૃ. ૨૬૭-૨૬૮; ફેસનફ્રોમ “એન્શિયન્ટ ઇન્ડિયા” (પ્રાચીન હિંદુસ્તાન). પૃ ૧૦૪.

વાત ભૂલી ગયા છે કે, જે પરિસ્થિતિમાં અશોક પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કરવાને મથી રહ્યો હતો તે પરિસ્થિતિ ડૉન્ટડાઇન જે પરિસ્થિતિમાં કામ કરી રહ્યો હતો તે પરિસ્થિતિથી તદ્દન જુદી પડતી હતી. ^૧ “ ડૉન્ટડાઇને વિજય પામતા ધર્મનું ઉપરિપલ્લુ લીધું હતું ” ત્યારે અશોકે જરા પણ આગળ નહિ વધેલા ધર્મનું ઉપરિપલ્લુ લીધું હતું. ડૉન્ટડાઇન “ ગણતરી કરનારો, હુમ્મો, વહેમી, ધણખંડે ૨, ૩૩૩ ” હતો, અને તેની “ મંપૂર્ણ દીર્ઘદષ્ટિને એક જ દાખલો તેને ‘ મહાન ’ કહેવાને લાયક કરાવે છે ” પરંતુ અશોકનો આત્મા વિચારશીલ અને દયાળુ તેમ જ ઉચ્ચ આદર્શો ધરાવનારો તથા તનતોડ મહેનત કરનારો અને એક જ હેતુની પ્રત્યે દૃષ્ટિ રાખનારો તેમ જ અગમ્ય યુક્તિઓથી ભરેલો હતો. ^૨ રાજનીતિના કામે (ધર્મની બાબતમાં) સહનશીલ થવાની તરફ ડૉન્ટડાઇનનું વલણ રહેતું હતું. ^૩ ધર્મની પ્રત્યેની અશોકની સહનશીલતા ખરા જિજ્ઞાસુની હતી. પોતાના જીવનના છેવટનાં વર્ષોમાં ડૉન્ટડાઇન બદલાઈ જઈને ખરા દેવને પૂજનારો રહ્યો ન હતો. તેના મતે તેનો ધર્મ માત્ર “ વિચિત્ર ખીચડો ” હતો. અશોકે આવી નીતિશ્રુતા કદિ પણ બતાવી નથી. તે તો શરૂઆતથી આખર સુધી એ ને એ ધર્મને ઝીવતાઈથી વળગી રહ્યો હતો.

વળી, ઈ. સ. ૭૨૧ થી ઈ. સ. ૮૧૦ સુધી થઈ ગયેલા રોમના સમ્રાટ માર્કસ આંરેલિયસ ઑટોનિયસની સાથે અશોકને સરખાવવામાં આવેલો છે. ^૩ અલગત, ખાનગી ઉચ્ચ જીવનની બાબતમાં તો માર્કસ આંરેલિયસ અશોકનો બરોબરિયો હતો. બુદ્ધિ-વિકાસની બાબતમાં તો તે અશોકને પણ ટપી જાય તેવો હતો; પણ

૧. “ ટાઈમ્સ લિટરરી સપ્લીમેન્ટ ” (‘ ટાઈમ્સ ’ પત્રની સાલિયપૂર્તિ), ઓગસ્ટ ૭, ૧૯૧૪.

૨. એ રી એ, ૪, ૭૭

૩. મેકેઈલ્સન “ અશોક ”, પૃ. ૮૦; ઈ. ડિ. ઈ, ૧, ૪૦૯.

આદર્શની ઉચ્ચતાની બાબતમાં તેમ જ અવિરત અને સુયોગ્ય જહેમત બિઠાવવાની બાબતમાં તો અશોક તેને ટપી જાય તેવો હતો. અલબત્ત, માર્કસ આરેઝિયસનાં વખાણ કરનારા કેટલાક લોકો કહે છે કે, મનુષ્યજાતિની પ્રત્યે પ્રેમ રાખવામાં જ પોતાના જીવનનું સાક્ષ્ય તે પોતે માનતો હતો, અને એ જ એનો ધર્મ હતો. પણ અહીં એટલી વાત બૂલી જવાઇ છે કે, તેનામાં “ રોમવાસીને યોગ્ય ધર્મ પડે તેવાં મોટાં અને દંભ તથા રોમવાસીને યોગ્ય ધર્મ પડે તેવી સાર્વભૌમસત્તાના આદર્શની ચીવટાઇ ” હતાં, અને “ રોમની ચઢતીને લગતા તેના પોતાના આદર્શની સાથે ખ્રિસ્તીધર્મના પ્રસારનો મેળ એસતો ન હતો ”^૧ તેથી જ ખ્રિસ્તીઓની તરફ નેણે રીતસર કૂરતા દાખવી હતી. અશોકના જીવનને અને તેની રાજ્યવ્યવસ્થાને ટૂંકી છુદ્ધિના આવા મહિન આદર્શનો પાસ લાગ્યો ન હતો તેમ જ મનુષ્યજાતિના કોઇ વિભાગની પ્રત્યેના આવા અમાનુષી વૈરભાવનો ડાઘ લાગ્યો ન હતો. સમસ્ત મનુષ્યજાતિના તેમ જ સમસ્ત પ્રાણી-સૃષ્ટિના હિતસુખને માટે તેણે રીતસર તનતોડ મહેનત કરી હતી, અને તેનું નિઃસ્વાર્થી જીવન જાતિવિપયક કે રાષ્ટ્રીય કે કૌટુંબિક દંભથી અથવા પક્ષપાતથી દૂષિત થએલું નથી.

કોઇ એક લેખકે રાજા આલ્ફ્રેડની સાથે તથા શાર્લમેનની સાથે અને યહોના ખલીફ ઉમરની સાથે તેમ જ એવા બીજા અનેક રાજાઓની સાથે અશોકની સરખામણી કરેલી છે.^૨ અનેક રાજાઓ અશોકના જેવા મોટા લડવૈયા અથવા મોટા રાજનીતિજ્ઞ ધર્મ ગયા છે; પણ તે સૌ પૈકીના અશોકની કીર્તિ આખા જગતમાં સદાને માટે પ્રસરી છે તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે, તેણે મનુષ્યજાતિનું ઐદિદ તેમ જ પારલૌકિક હિતસુખ સાધ્યું હતું. અશોકની આ ખાસિયત થોડા અંશે પણ જે રાજામાં ન હોય તે રાજાને અશોકની

૧. એ. બિ., ૧૭, ૬૬૫.

૨. મેક્ડોલ્ડ “ અશોક,” પૃ. ૮૦ અને આગળ.

સાથે મરખાવી શકાય નહિ આ દૃષ્ટિએ જોતાં તો અશોકને માત્ર મુગન સમ્રાટ અકમળનો સાથે જ સરખાવી શકાય ^૧ અકમરે પોતાની પ્રજાના હિતમુખને માટે ઘણી જહેમત ગણાવી હતી, એ વ્યાપતમા તો કંઈ જ શક નથી. પણ જે ખાસમહત્વની વ્યાપતમા અજોડને તે મળતો આવે છે તે એ છે કે, તેણે ધર્મની વ્યાપતમાં સદનશીનતા રાખવાનું કનાલું હતું, અને દરેક ધર્મમાનાં મત્તને શોધવાને ક્ષમતા પોતાના સહાનુભૂતિપૂર્વક પ્રયત્નથી તેણે પોતાની પ્રજાના ઉપર ઉમદા દાખલો બેમાડ્યો હતો સુરી તથા સુત્રી તેમ જ શિયા અને બ્રાહ્મણ તેમ જ (જૈન) જતિ તથા બૌદ્ધ તેમ જ ખ્રિસ્તી અને યાહુદી તેમ જ જરથુસ્ત્રી વગેરે ઔની ધર્મચર્યા સાલગવામાં અને તેમનું પ્રમુખપદ લેવામાં તેને કટયો આનંદ પડતો, એ આપણે જાણીએ છીએ આવી ચર્યા શા હેતુથી તે કરતો, એ પણ આપણે જાણીએ છીએ તે ધણખરૂં કહેતો કે, “જે વ્યક્તિ પોતાના અવેષણના માર્ગમાં આપથી જ દેરાય છે અને વિવેકશુદ્ધિ કમ્બુ રાખે તેજ દરેક ધર્મમાંથી તારવી લે છે તે જ વ્યક્તિ ખરેખર મનુષ્ય ગણાય જે તાળાની કૂચી બોવાઈ ગઈ છે તે તાગું કદાચ આ જ રીતે જીવે” ^૨ આવી રીતે સર્વ ધર્મોમાંથી સારામાં સારૂ ચૂટી લેવામાં આવ્યું તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે, ‘દીન ઇલાહી’ નામક ધર્મ અસ્તિત્વમાં આવ્યો. તેમાં એકદેવવાદનો અંશ હતો, અને “ખામ કરીને સૂર્યથી સૂર્યવાતા પ્રસાદની અને અગ્નિની પૂજા પણ દાખલ થએલી હતી તેને પારસીઓના ધર્મથી જુદો ગણવાનો નથી.” અશોકના મંત્રધર્મો આપણે જોયું છે કે, પોતાની ધર્મ-ધર્મેષણના પરિણામમાં તેણે જૈનપંથથી સદજ ૨ માએવા બૌદ્ધપંથનો સ્વીકાર કર્યો હતો. પણ એટલું વાદ રાખવાનું છે કે, અકમર “સીધી વધારે પ્રમાણમાં રાજનીતિનું હતો અને દુનિયાદારીથી

૧. એ રી એ, ૨, ૧૨૭

૨. એ II એ, ૧, ૨૧૬ અને આગળ.

વાકેદ્ હતો તેમ જ ધર્મતત્ત્વના કામે પોતાની સાર્વભૌમસત્તાને ભયમાં નાખવાને કાંઈ પણ રીતે તૈયાર ન હતો.” ધર્મની આબતમાં નથી નથી પ્રણાલિકાઓ તે પોતે દાખલ કરે તો તેથી મુમલમાનોમાં હુલ્લડો ચર્તા તે જોતો ત્યારેત્યારે સર્વ ધર્મચર્યાને તે બધ કરી દેતો. તેના પોતાના ધર્મજ્ઞ લોકો બંગાળમાં હુલ્લડ મચાવી રહ્યા હતા ત્યારે ખ્રિસ્તી ધર્મોપદેશકોના ઉપદેશને સાંભળવાને તે તૈયાર ન હતો. વળી, સર્વ પ્રસંગે તે સહનરીક્ષ ન હતો. ‘ઈલાહી’ નામક પંથ જોમો થયો તે વખતે અકબરે તે પંથના લોકોને પદકાબ્યા હતા અને દેશભાર કરીને સિંધમાં તથા અફઘાનિસ્તાનમાં મોકલી આપ્યા હતા અને ત્યાં ધોડાના બદલામાં તેમને વેચ્યા હતા. અકબરની ધર્મપર્યેષણા મોટા ભાગે શાળાના અભ્યાસને મળતી આવતી હતી. તેણે પોતાનો ‘દીન ઇલાહી’ જાહેર કર્યો ત્યારે તેની અંદર પોતાની કીર્તિ વધારવાનો અશ પણ રહેલો જોવામાં આવતો હતો. એ ધર્મને માટે તેને જરા પણ ઉત્સાહ કે જુસ્સો ન હતો, અને તેથી તે પોતે સમ્રાટ હતો તો પણ તેના ‘દીન ઇલાહી’ રાજદરબારથી આગળ વધ્યો જ ન હતો, અને તેને સ્થાપનારો ગયો તેની સાથેસાથે તે પથ પણ ચાલતો થયો.

સુરોપના ઇતિહાસકારોની દૃષ્ટિએ મહાન સિકંદર અને સીઝર તેમ જ નેપોલિયન દુનિયાના મોટામાં મોટા મમ્રાટ ગણાય છે. તેઓ કદાચ અશોકના કરતાં પણ વધારે જબર લડવૈયાઓ અને રાજનીતિ-નિપુણ પુરુષો હતા, એની ના ન કહી શકાય. પરંતુ, તેઓ મોટા લડવૈયા અને રાજનીતિનિપુણ હતા તેથી મહાપુરુષો હતા, એમ કહી શકાય ખરું ? “આલિટલાઈન ઓફ હિસ્ટરી” (ઇતિહાસની રૂપરેખા)ના કર્તા શ્રીયુત એચ. જી. વેલ્સ સાહેબે હમણાં જ આ સવાલનો વિચાર કર્યો છે. ઉક્ત ઇતિહાસ જીવનનો અને મનુષ્યજાતિનો ઇતિહાસ છે તેથી તેમાં દાખલ થએલી બધી વ્યક્તિઓનો વિચાર જૂદા દૃષ્ટિબિંદુથી તેમણે કર્યો છે, અને જૂદા ધોરણને

અનુસરીને- એટલે કે, દુનિયાને કાંઈ પણ રીતે વધારે સુખી
 અને સારી તેમણે કરી છે કે કેમ, એ ધોરણે અનુસરીને- તેમને
 ખ્યાલ તેમણે બાંધેલો છે. આથી કરીને સિકંદરની તથા સીઝરની
 અને નેપોલિયનની બાબતમાં વેલ્સ સાહેબે યોગ્ય જ પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો
 છે કે, “આપણા ઇતિહાસનાં આટલાં બધાં પાનાંના ઇત્તરે રાખનારા
 આ ત્રણે પુરુષોએ મનુષ્યજાતિને કયો સ્થાયી ફાળો આપ્યો
 છે?”^૧ સિકંદરે નવું શું ઉત્પન્ન કર્યું? તેણે પૂર્વદિશમાં ગ્રીસની
 સત્તા સ્થાપી ખરી? ના. તેની પહેલાંના ધણી વખતથી ગ્રીસની
 સત્તાની સ્થાપના તો થતી આવી હતી. ઐડિયટિક સમુદાય માંડીને
 સિંધુ નદી કુશીનો બધો પ્રદેશ થોડા વખત સુધી તેના તાબામાં
 હતો. એ ઐક્યને સ્થાયી કરવાને લગતી કાંઈ યોજના તેણે કરેલી
 ખરી? ના. એવી કાંઈ યોજના યોજના તેણે કરેલી બહુવામાં
 આવી નથી. વેલ્સ સાહેબ કહે છે કે, “તેની સત્તા વધતી મધ તેમ-
 તેમ તેની સાથે ઉદ્ભવાઈ અને ફૂરતા પણ વધતી મધ. તે પુષ્કળ
 દારૂ પીવા લાગ્યો અને નિર્દયતાથી ખૂન કરવા લાગ્યો. બાબીલોન-
 માં લાંબા વખત સુધી દારૂ પીતાં પીતાં આખરે તેને એકાએક
 તાવ આગ્યો, અને તેનીસ વર્ષની ઉંમરે તે મરી ગયો. લગભગ
 તુરંત જ તેના સામ્રાજ્યના ટુકડેટુકડા થઈ જવા લાગ્યા. ભોંકાને
 તેની યાદ અપાવનારો એક રિવાજ ચાલુ રહ્યો. પહેલાંના વખતમાં
 ધણીખરા લોકો દાઢી રાખતા. પણ સિકંદર પોતાના સૌંદર્યની
 બાબતમાં એટલો બધો ગર્વ ધરાવતો હતો કે, પોતાના ચહેરાને
 દાંડી દેવાનું તેને ગમતું ન હતું. તેણે હળમત કરાવવાનું રાખ્યું,
 અને એ રીતે જો રિવાજ તેણે દાખલ કર્યો તે સૈકાઓ સુધી
 ગ્રીસમાં અને ઇટાલીમાં ચાલુ રહ્યો. એ રીતે કદાચ સારી કહેવાય; પણ
 પ્રજાને ખાસ મહત્વનો ફાળો એ રીતે તેણે આપ્યો, એવું કાંઈ નથી.”

સિકંદરની બાબતમાં જો કશું છે તે સીઝરની બાબતમાં પણ

૧. “ધી રીટ્ડ મેગેઝિન,” સપ્ટેમ્બર, ૧૯૨૨, પૃ. ૨૧૬ અને આગળ.

કહી શકાય તેમ છે. ઇતિહાસકારો કહે છે કે, સીકર કેટલાક અંશે દૃષ્ટા હતા. સમસ્ત દુનિયાની દૃષ્ટિએ તેણે સ્થાપેલાં કેટલાંક નીતિતત્ત્વોનો ઉલ્લેખ તેઓ કરે છે. પણ તે આપણને કેવો જણાય છે ? તે આપણને માત્ર રંડીયાજ અને ખર્ચાળ જ જણાય છે. જે દૃષ્ટાપણું તેનામાં હોવાનું કહેવામાં આવે છે તે દૃષ્ટાપણું તેનામાં ખરેખર હોત તો જે વખતે તે પોતે સત્તાના શિખરે પહોંચેલા હતા તે વખતે તે દુનિયાનું બહુ કરી શક્યો હોત; પણ તેમ ન કરતાં એપન વર્ષની ઉમરે તે મીસરમાં પેલી સાધરન કિલ્લોપેદાની સાથે એક વર્ષ સુધી મોજમજ માણવામાં મશગૂલ રહ્યો હતો, એમ આપણે જોઈએ છીએ. તે મોટી ઉમરે પૂરેપૂરો રંડીયાજ હતો, એમ એ વાત સાબીત કરે છે. તે પોતાની પ્રજાનો સર્વોપરિ રાજા એથી સાબીત થતો નથી. નેપોલિયનના સંબંધમાં વેલ્સ સાહેબ આમ કહે છે:—“જૂની ફ્રિફ્રેશિયલિટી ગત થઈ હતી અથવા થતી જતી હતી, પોતાનું રૂપ અને પોતાનો માર્ગ જોળતાં વિચિત્ર નરીન બળ દુનિયામાં ધરી રહ્યાં હતાં. પ્રવૃત્ત થએલા અસંખ્ય લોકોના મગજમાં સૃષ્ટિની પ્રજાસત્તાના વચનના અને સૃષ્ટિની ચિરસ્થાયી શક્તિના પડધા પડી રહ્યા હતાં. આ પુરુષમાં સજળ દૃષ્ટાપણું હોત અને સક્રિય કલ્પના-શક્તિ હોત તેમ જ નિઃસ્વાર્થી મહાકાંક્ષાથી જ તે દેરાગે હોત તો ઇતિહાસના ખુદ સ્વયં તરીકે તેને દોષાવે એવું કામ મનુષ્યજાતિને માટે તેણે કર્યું હોત....પણ તેનામાં મોટી ખોડ એ હતી કે, ઉમદા કલ્પનાશક્તિ તેનામાં ન હતી. નાની ઢગલીના ઉપર નાનો ફૂકડો નાચે તેમ કલ્પનાશક્તિના અભાવે તકના મોટા ટેકરાની ટોચે નેપોલિયન માત્ર ડગલા બરી શક્યો.”^૧ નેપોલિયને પોતાના દેશનું પુષ્કળ બહુ કર્યું હશે; પણ મનુષ્યજાતિની પ્રત્યેના તેના ઋણની આજતમાં તો મીંડુ જ વળ્યું છે. વેલ્સ સાહેબે નેપોલિયનનો જે ક્યાસ કાઢ્યો છે તે છેક કાઠી નાખવાને ગોચ્ય નથી.

અશોકનું દૃષ્ટાપણ કેવું અને કેટલું હતું, એ આપણે જાણીએ છીએ. મનુષ્યોની તેમ જ પ્રાણીઓની પ્રત્યે શ્રાવણાવ, એ એનું ધ્યેય હતું. આપણે બીજી રીતે કહીએ તો આખી સૃષ્ટિના શારીરિક સુખને વધારવાનો તેમ જ તેની નીતિવિષયક ઉન્નતિ કરવાનો તેનો ઉમદા હેતુ હતો. તદ્દન નવીન અને અસાધારણ પદ્ધતિથી પોતાના સાધનોને પોતાના ધ્યેયને અવકુળ કરવામાં તેણે પોતાની સક્રિય કલ્પનાશક્તિનો ઉપયોગ કર્યો હતો. મૌર્યવંશની કીર્તિ ટાંચે પહોંચી હતી તે વખતે પોતાની અસાધારણ કલ્પનાશક્તિ વાપરીને અશોકે પોતાની બધી શક્તિ અને પોતાના રાજ્યના બધા મધ્યનો પોતાના એ ભગ્ય હેતુને બર આજીવાના કામે વાપરવાની તકનો લાભ લઈ લીધો. એથી જ વેલ્લ સાહેબે અગોક્તના સંબંધમાં કહ્યું છે કે, “નેકનામદારો અને ખુદાવિદો તથા શ્રીમતો અને એવા એવા ખીખ જે હજારો અને લાખો રાજાઓનાં નામ ઇતિહાસનાં પાનાંમાં બરેમાં છે તે સૌમાં અગોક્ત લગભગ એકલો જ તારાની માફક ઝળઝળી રહ્યો છે યોગ્યથી માંડીને જાપાન સુધી તેના નામને હજી માન મળે છે. હિંદુસ્તાને તેના પંથને છોડી દીધો છે તો પણ તે તેમ જ ચીન અને તિબેટ તેની મોટાઈની પરપરા જળજી રહ્યા છે. જેમણે ડૉન્ટરટાઇનનું કે ચાર્લમેનનું નામ સાંભળ્યું હોય એવાં જીવત માણસોની સંખ્યા તો થોડી જ હશે, પણ આજે અશોકને યાદ કરતા જીવત માણસોની સંખ્યા તો બહુ વધારે છે.”^૧ અશોકની સરખામણી કોઈ રાજાની સાથે કરવી હોય તો, માત્ર એક જ રાજાની સાથે તેને સરખાવવો ન જોઈએ, પણ એ ને એ જ વખતે નિદાન તથા રાજાઓની સાથે તેને સરખાવવો જોઈએ. કોપ્લેટન સાહેબ કહે છે તેમ,^૨ “બૌદ્ધ યોગે

૧ “આઈલેન્ડન ઓફ હિસ્ટરી” (ઇતિહાસની રખરખ), પૃ. ૨૧૨.

૨. “બુદ્ધીજ્ઞ, પ્રિમિટિવ ઓફ પ્રેક્ટ” (બૌદ્ધ ધર્મ જૂનો અને નવો), પૃ ૧૬૬.

તે માત્ર ડૉન્સ્ટ'ટાઇન ન હતો, પણ ગ્રીસને માટે ઔદ્વપંથનો તે સિદ્ધંત હતો; 'કૃતિ'ના બદલામાં 'સેવા' કરનારો તે નિઃસ્વાર્થી ને પોલિયન હતો."

ઔદ્વપંથના ઇતિહાસમાં એ પંથના સ્થાપક યુદ્ધ ભગવાનના સ્થાનની પછી અશોકનું જ સ્થાન આવે છે.^૧ જે. એમ. મેકફેઇસ સાહેબે કહ્યું છે તેમ,^૨ અતિહાસિક વ્યક્તિ તરીકે માત્ર સેઈટ પોલની સાથે જ અશોકને યોગ્ય રીતે સરખાવી શકાય તેમ છે. ઇસુ ખ્રિસ્તનો ઉપદેશ આખી મનુષ્યજાતિને ઉદ્દેશીને અપાએલો હતો, એ વાત ખરી; પણ તેના અનુયાયીઓએ તેના ઉપદેશની સાર્વભૌમિકતાને આમહૂપૂર્વક મહત્ત્વ આપ્યું ન હતું. તેના પરિણામમાં ખ્રિસ્તીધર્મ અવનત થઈને માત્ર સુધરેલો અને વધારે ઉદાર બીજો યાહૂદીધર્મ બની ગયો હતો. તેને ઘેરી લેનાર જાતિ-મધનોને અને સ્મૃતિ-મધનોને તોડનાર પોલ જ હતો. ખ્રિસ્તી ન હોય તેવા લોકોને ઘખત્ર થવાનો માર્ગ મળી શકે તેટલા માટે ખ્રિસ્તીધર્મનાં દાર યુક્તાં કરવાનો અભિપ્રાય તેના કેટલાક અનુયાયીઓ ધરાવતા હતા; પણ પોલે કહ્યું કે, "ના; કાંઈ પણ દાર ન હોય જોઈએ—છે જ નહિ; કારણ કે, દિવાલ જ નથી. દરેક આંતરે તોડી પાડવામાં આવેલો છે. પરમેશ્વરની નજરે પડતા લોકોના દરેક બંધનને અને બેદને તેમ જ તકને જઠમૂળથી દૂર કરવામાં આવેલ છે. આપણા માથાની ઉપરના આકાશની માફક જ પરમેશ્વરનો પ્રેમ સર્વગ્રાહી છે. જે હવા આપણે લઈએ છીએ તે હવાની માફક જ તેની મહેરબાની મક્ત મળે છે." તે જ પ્રમાણે અશોકના સમયમાં ઔદ્વપંથ અવનત થઈને માત્ર સ્થાનિક (પ્રાંતિક) પંથ બની ગયો હતો જુદાજુદા પાપડોના લોકોને એકબીજાના સિદ્ધાંતોની અને એકબીજાની ગાન્યતાઓની પ્રત્યે સહનશીલતા તથા માન રાખવાનો ઉપદેશ કરીને

૧. એ. રી. એ., ૨, ૧૨૭.

૨. "અશોક", પૃ. ૮૫.

તેણે તેમની વચ્ચેના આંતરાને તોડી નાખ્યા હતા, અને એ રીતે
 ઝોને સામાન્ય રીતે ગ્રાહ્ય થઈ રહે તેવા ધર્મના સારની વૃદ્ધિ તેણે
 સાધી હતી. આ બાબતમાં બૌદ્ધ “પિટકો”એ મેળવેલા સ્થાનના
 કરતાં વધારે ઊંચું સ્થાન અશોકે પ્રાપ્ત કર્યું હતું, એમાં તો કાંઈ જ
 શક નથી. સર્વ ઉપાસકોને શુદ્ધનો આ જ મંદિર હતો; અને બૌદ્ધ-
 પંથની આ સાર્વભૌમિકતા જ અશોકે જોઈ લીધી હતી, અને તેના
 વિષે ભાર દબને તે કહેતો હતો. વળી પાલની માફક અશોક પણ
 નીતિના મહાનુભાવમાં ખૂબ માનતો હતો. પોતાના પંથને આખી
 દુનિયાનો ધર્મ બનાવી દેવાના પ્રયત્નો કરવામાં તેણે કાંઈ કયાય
 રાખી ન હતી. એ રીતે તે બૌદ્ધપંથનો માત્ર આગ્રયદાતા જ ન હતો
 પણ ખરેખરો અવતાર હતો. તે સામ્રાજ્યનો ઉપરિ હોઈ અખૂટ
 સાધનોનો ધણી હતો તેથી વધારે ઝડપથી વધારે દૃશ્ય પરિણામ
 તે સાધી શક્યો હતો.

અશોકના કામથી હિંદુસ્તાનને શો લાભ થયો છે કે શી હાનિ
 થઈ છે, એનો તપાસ અને નિશ્ચય આપણે ન કરી લઈએ ત્યા
 સુધી તેના વિષેની આપણી ચર્ચા પૂરી કરી શકાય નહિ. આડકતરી
 રીતે હિંદુસ્તાનને પુષ્કળ લાભ થયો છે, એની ના તો કોઈથી કહી
 શકાશે નહિ. અશોકના ધર્મોપદેશના કાર્યથી બે મોટા લાભ થયા
 હતા, એમ આપણે જોઈ ગયા છીએ તે વખતમાં આખો દેશ
 આર્યમથ બની ગયો હતો, પણ જુદાજુદા પ્રાંતોની પોતપોતાની
 ભાષીઓ હતી. ધર્મનો ફેલાવો કરવાના હેતુથી અશોકે ઠરેઠા
 પરાક્રમના પરિણામમાં જુદાજુદા પ્રાંતોની વચ્ચેનો અતર્થવદાર
 અનેક પ્રસંગે અને વધારે પ્રમાણમાં થવા લાગ્યો. જે ભાષા બધા
 પ્રાંતોમાં શીખાય અને સમજાય તેમ જ સામાજિક અને ધાર્મિક
 બાબતોમાં વિચારવિનિમયના માધ્યમ તરીકે વપરાય, એવી સર્વ-
 માન્ય એક ભાષાની જરૂર ઝોને જણાઈ. તેના પરિણામમાં પાલિ-
 ભાષા અથવા ‘સિંહલેષોની પ્રાકૃતભાષા’ હિંદુસ્તાનની એકભાષા

તરીકે સ્વીકારાઇ છે.^૧ મળે તો પ્રાકૃતભાષા કેઇ સ્થાનિક બોલી હશે. કેટલાક લોકો માને છે તેમ, તે બોલી કરેલી બનાવટી ભાષા ન હતી. ઘણુંકરીને તે પાછળથી 'મહારાષ્ટ્રી' કહેવાતી પ્રાકૃત-ભાષાની માતા હતી. આખા હિંદુસ્તાનને માટે એકભાષા તરીકે તે સ્થપાઇ ત્યારે સામાજિક અને ધાર્મિક લખાણો તેમ જ ધાર્મિક પુસ્તકો પણ પાલિભાષામાં લખાવા લાગ્યાં. મળે તો બૌદ્ધ ધર્મગ્રંથો માગધી ભાષામાં લખાયા હશે; પણ આ નવીન એકભાષા બોલી થઈ ત્યારે હિંદુસ્તાનના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધીના લોકો એ ગ્રંથો વાંચીને સમજી શકે તેટલા માટે પાલિભાષામાં તેમનાં ભાષાંતર કરાવવામાં આવ્યાં. સરકારી લખાણો અને ધર્મદાનની નોંધો પણ એ ભાષામાં લખાવા લાગ્યાં. બૌદ્ધપંથનો પ્રચાર કરવાના હેતુથી અશોકે કરેલા લગભગ દૈવી પરાક્રમના આડકતરા પરિણામ તરીકે હિંદુસ્તાનને મળેલો આ લાભ અલગત મોટો હતો. અશોકની એ પ્રવૃત્તિનું બીજું પરિણામ એ આવ્યું કે, હિંદુસ્તાનની કળાને ખૂબ હિતેજન મળ્યું.^૨ તેના પોતાના સમય સુધીના સ્થાપત્યમાં માત્ર લાકડાનો ઉપયોગ થતો; પણ તેણે જ પથ્થરનો ઉપયોગ કરવાની શરૂઆત કરી. કડિયાની કળા અને તેનો ઉપયોગ તો કાંયા સમયથી હયાતી ધરાવતાં આવ્યાં હતાં. પોતાની ધર્મલિપિઓને ચિરસ્થાયી બનાવવાનો વિચાર પ્રથમ તેને થઈ આવ્યો ત્યારે પોતાનો હેતુ ખર લાવવાના કામે કડિયાની કળાનો ઉપયોગ કરી લેવાનો કરાવ તેણે કર્યો. તેના પરિણામમાં એક જ પથ્થરના બનેલા જંગી ચાંલલાઓ ઊભા થયા તથા મોટી શિલાઓના ઉપર લેખો લખાયા અને પથ્થરમાંથી મોટાં મોટાં મંદિરો કાતરાયાં. એ મંદિરો મોટા ને મોટા કદનાં ચર્તા ગયાં એટલું જ નહિ, પણ તે વધારે ને વધારે કળામય બનતાં ગયાં; અને તેના પરિણામમાં હિંદુસ્તાનમાં એટલાં બધાં

૧. જુઓ પૃ. ૧૮૫ અને આગળ.

૨. જુઓ પૃ. ૧૯૩ અને આગળ.

શા અભિપ્રાય દર્શાવ્યા છે ? પ્રથમ તો મેક્સમ્યુલર સાહેબનું કયન આપણે તપાસશું. તે કહે છે કે, “પ્રજાકીયતાની લાવનારું ભાન હિંદુને કદિ પણ ન હતું, અને પ્રજાનાં વખાણુની આશાથી તેનું હૈયું કદિ પણ ધમકી ભરતું ન હતું.....માત્ર ધર્મના અને તત્ત્વ-જ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં જ હિંદુનું મન સ્વછંદે કામ કરી રહ્યું હતું; અને હિંદુસ્તાનમાં ધાર્મિક તથા આધ્યાત્મિક વિચારોએ જેટલાં જીંડાં મૂળ ધાસેલાં છે તેટલાં જીંડાં મૂળ ખીજા કાષ્ઠ પણ દેશમાં ધસાએલાં નથી. હિંદુ-પ્રજા તત્ત્વજ્ઞાનીઓની પ્રજા હતી.....એકંદરે જોતાં, જ્યાં આત્માના આંતર જીવને આખી પ્રજાની વ્યાવહારિક શક્તિ-ઓને સંપૂર્ણાંશે વશ કરી નાખી હોય અને જે શુણ્ણને લખતે પ્રજા ઇતિહાસમાં પોતાનું સ્થાન મેળવી લે છે તે શુણ્ણનો નાશ જ્યાં થઇ ગયો હોય એવા ખીજા કાષ્ઠ પણ દેશનો લાખલો ઇતિહાસ પૂરો પાડતો નથી.” અધ્યાપક બ્લુમરીફ્ડનો અભિપ્રાય પણ એવો જ છે. તે કહે છે કે, “હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસની શરૂઆત થર્મ ત્યારથી ધાર્મિક મંથાઓ પ્રજાના આરિચ્ચના ઉપર અને વિકાસના ઉપર જેટલો અમલ ચલાવે છે તેટલો અમલ દુનિયાના ખીજા કાષ્ઠ દેશમાં તેઓ ચલાવતી નથી.....આ રૂઢિગત અને ચોક્કસ વ્યવસ્થા આચારમાં સર્વ સમયે પૂર્ણાંશે જળવાતી ન હતી તો પણ એટલું તો કબૂલ કરવામાં આવે છે કે, જીવન મુખ્યત્વે કરીને એકાકી ધર્મયાત્રા છે, અને ધ્યેય માત્ર આત્મમોક્ષ છે. રાષ્ટ્રના હિતને અને પ્રજાના વિકાસને આવી યોજનામાં કાંઈ પણ સ્થાન નથી. જાણીજોઇને નહિ તો પણ આચારમાં તો એ બન્ને બાબતોને ગણતરીમાં જ લેવામાં આવેલી નથી, અને તેથી હિંદુસ્તાનના પ્રજાકીય આરિચ્ચમાં તેવા પ્રકારની ખોટ રહી ગઇ છે.” હિંદુઓના મનના વલણને લગતો આવો અભિપ્રાય ઉક્ત એ વિદ્વાનો-

૧. હિ. એ. સં. લિ., પૃ. ૩૦-૩૧.

૨. “ધી રીલિજિયસ ઓફ ધી વેદ” (વેદધર્મ), પૃ. ૪-૫.

વિદ્યાએ રાજનીતિશાસ્ત્રમાં સમાઈ જાય છે, અને રાજનીતિશાસ્ત્ર જ ખરેખરી વિદ્યા છે. આ વાત એમજ સ્પષ્ટ કરી આપે છે કે, મૌયસતાનો ઉદય થયો તેના પહેલાં હિંદુઓએ જેટલી હિંમતથી તથા ચપલતાથી અધ્યાત્મવિદ્યાને અને તત્ત્વજ્ઞાનને ખેડ્યાં હતા તેટલી જ હિંમતથી અને ચપલતાથી રાજનીતિશાસ્ત્રને પણ ખેડ્યું હતું, અને પાછળથી ધર્મે અને અધ્યાત્મવિદ્યાએ રાજનીતિશાસ્ત્રના ઉપર સ્થાન લીધું હતું તો એક કાળે અધ્યાત્મવિદ્યાનો ખુલ્લેખુલ્લી હાંસી થઈ હતી એટલું જ નહિ, પણ માત્ર રાજનીતિશાસ્ત્ર જ ખરેખરી વિદ્યા તરીકે ગણાઈ ગયું હતું. કૌટિલ્યના સમયના પહેલાંના વખતમાં હિંદુઓએ રાજનીતિશાસ્ત્રમાં જેટલો કાળો આપેલો, એની ચર્ચાને અહીં સ્થાન નથી, પણ કૌટિલ્યના “અર્થશાસ્ત્ર”નો અભ્યાસ જેમણે કર્યો છે તેમને કહેવાની જરૂર રહેતી નથી કે, આતરરાષ્ટ્રીય કાયદાને લગતા ખૂબ આગળ વધેલા વિચારની સાથેસાથે રાષ્ટ્રને લગતો ચોક્કસ ખ્યાલ પણ હિંદુઓએ વિકસાવ્યો હતો રાજનીતિશાસ્ત્રની સાથેસાથે ‘વાર્તા’ (અર્થશાસ્ત્ર) નામક વિદ્યાને પણ હિંદુઓએ વિકસાવી હતી “ખેતી તથા ઢાંગીછેર અને વ્યાપાર” : એ ત્રણની સાથે અર્થશાસ્ત્રનો સમઘ હતો, અને રાજનીતિશાસ્ત્રના કામે અર્થશાસ્ત્રનો ઉપયોગ જૂટથી થતો હતો.

‘રાજનીતિશાસ્ત્ર’ નામક ખાસ વિદ્યાનો વિચાર હિંદુઓને આવેલો અને જેમાં કૌટિલ્યે પણ વધારા કરેલા એવા અનેક વિવિધ વિચારો અને સિદ્ધિઓ તેમણે વિકસાવેલા તો પણ કૌટિલ્યે પોતાનો મત લખ્યો ત્યાર પછી તુરત જ એ બધાની પ્રગતિ એકદમ અટકી પડેલી લાગે છે. અર્થશાસ્ત્રના વિષયને લગતો કોઈ નવો વિચાર આપતો કે તેમાં વિશેષ પ્રગતિ દરાવનારો એક પણ મત કૌટિલ્યના સમયની પછી લખાએલો જણવામાં નથી, એ હકીકત ઉપલી વાતની સાક્ષી પૂરે છે. ખરૂં જોતાં કૌટિલ્યકૃત “અર્થશાસ્ત્ર”

મેટા ભાગે સાર્વત્રિકતા જેવો અર્થ છે તો પણ કૌટિલ્યના પોતાના સમય સુધીમાં લખાણ પ્રસિદ્ધ થએલા રાજનીતિશાસ્ત્રવિષયક આધારભૂત પુસ્તકોને ને અર્થ દર્શાવે ગયો હોય છે. “મમસૂત્ર”ના લેખક વાત્સ્યાયને અને “યાગવલ્ક્યસ્મૃતિ”ના લેખક કૌટિલ્યના વિચારો તેમ જ તેના પારિભાષિક શબ્દો પોતપોતાના અર્થમાં વાપર્યા છે. બાણે અને દંડીએ પોતપોતાના અર્થોમાં કૌટિલ્યનો જે ઉલ્લેખ કરેલો છે તે તો આપણી ખાતરી કરી આપે છે કે, એ બે લેખકોના મમયના રાજ્યોને કૌટિલ્યકૃત “અર્થશાસ્ત્ર” નામક અર્થ બહુ ગ્રિથ થઈ પડ્યો હતો. પરંતુ આ અર્થ પણ અતિ ઘણો મોટો હોયો તેથી કરીને કામદંડે તેને વધારે સાદા અને દ્રઢ રૂપમાં ગળુ કરવાનું કામ બિપાડી લીધું માત્ર કૌટિલ્યકૃત “અર્થશાસ્ત્ર”નો જ અભ્યાસ તે સમયમાં સામાન્ય રીતે થતો ન હોત તો કામદંડે આ કામ બિપાડી લીધું જ ન હોત હિંદુ-રાજનીતિ-શાસ્ત્રને લગતા આપણા જ્ઞાનમાં વધારો કરે એવું એક પણ પુસ્તક કૌટિલ્યના મમયની પછી લખાયું નથી જેની રીતે કૌટિલ્યના મમયની પછી આ વધારો કામ પણ પ્રગતિ કરી હોય

સામાન્ય બની ગયું હતું, એ આપણે જાણીએ છીએ. કાલગદેશને જીતીને પોતાના રાજ્યની સાથે જોડી દધને અગોષ્ટિ બિબિમારથી શરૂ થએલા આ કેદ્રગામી બળને થોડા વખત સુધી પુષ્ટિ આપી હતી.^૧ ધર્મના વિચારે અશોકના મનને ઘેરી લીધું ન હોત અને એ રીતે તેને પૂરેપૂરો બદલી નાખ્યો ન હોત તો મગધનો અમેઘ સૈનિક જુરસો ફારી નીકળતા અને તેની રાજશાસનકળા ઝગડી ઊઠતાં તામિલ-રાજ્યોના ઉપર તેમ જ હિંદુસ્તાનની છેક દક્ષિણદિશાએ આવેલા તામ્રપર્ણના ઉપર ચઢાઈ કરીને તેમને કબજે કરવામા આવ્યાં હોત એટલું જ નહિ, પણ ભારતવર્ષની પેલી બાજુએ જન્મને રામના સામ્રાજ્યના જેવું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યા વગર મગધરાજને જીંપ વળ્યો ન હોત. અશોકના સમયની પહેલાંના લાખા કાળથી જ હિંદુસ્તાન આર્યમય બનતો આવ્યો હતો. ગ્રીસની પ્રજા ન હોય એવા લોકો ગ્રીસના લોકો બનતા તેવી જ રીતે આપણા દેશના વિવિધ લોકો આર્ય બનતા. લગભગ આખા હિંદુસ્તાનમા આર્ય-ભાષા અને આર્યજીવન ઓતઓત થઈ ગયા હતા, અને એકભાષા બનેલી પાલિભાષા પણ સ્વીકારાઈ હતી. જૂઠ્ઠીજૂઠ્ઠી હિંદુ-જાતિઓને એકત્ર કરીને રાષ્ટ્રીય કે સાર્વભૌમ પ્રજા બની કરવાને માટે જે તરવો જરૂરના હતાં તે તરવો તો હયાત હતાં જ. એ કામ સાધવાને માટે માત્ર રાજકીય સ્થિરતા-સર્વસામાન્ય રાજકીય એકતા-ની જરૂર હતી. અગોષ્ટિ પોતાના પુરોગામી રાજાઓની નીતિને ચાલુ રાખીને બિબિસારે દાખલ કરેલા કેદ્રગામી બળને મદદ કરી હોત તો તેની પોતાની જબરી શક્તિના પરિણામમા અને રાજ્યબ્યવસ્થાને લગતી તેની પોતાની જીવિને લઈને તે મગધના સામ્રાજ્યને ખરેખર દૃઢ બનાવી શકત-અને ઉક્ત રાજકીય સ્થિરતા સ્થાપી શકત; પણ

૧ શ્રીયુત હેમચન્દ્ર રાઘવૌધરીકૃત “ચોલિટિકલ હિસ્ટરી ઓફ એન્ડિયા ટ ઇડિયા” (માસ્ટીન હિંદુસ્તાનનો રાજકીય ઇતિહાસ), પૃ. ૧૬૪ અને આગળ, પૃ. ૧૮૨-૧૮૩.

કલિંગની લડાઈની પછી તુરત જ-એટલે કે, જે રાજ્યોને અશોકને મળેલી તકના જેવી તક મળી હતી અને તેને મળેલા સાધનોના જેવાં માધનો પણ મળ્યા હતા તે રાજ્યો જે બનાવને લઈને સાર્વભૌમ-મત્તા સ્થાપવાને પ્રેરાયા હોત તે બનાવની પછી તુરત જ- અગોકે તેા પરદેવીય રાજનીતિને લગતી જૂદી જ પદ્ધતિ અમલમાં આણી. સારપછીથી લડાઈના વિચારને જ અશોકે ગદાં ગણ્યો હતો. આપણે અગાઉ વાંચી ગયા છીએ તેમ, કલિંગની લડાઈનું વર્ણન કરતાં અશોક કહે છે કે, લડાઈમાં મડતા દુઃખના એકસોમાં તેા શુ પણ એકદમરમાં ભાગનું દુઃખ પણ લોકોને ફરીથી પડે તેા તેથી તેને પોતાને અતિશય ગ્રાહ થાય તેથી કરીને સાર્વ ભૂનોપ દર્શાવતા અન્યત્ર તે કહે છે કે, બેરિધાપનું સ્થાન ધર્મધાપે લીધું છે. પરંતુ મલિંગની લડાઈનો જ નેખ કરવામાં અગોકનો લાભક ગડો હેતુ રહેનો છે. તે સીધેસીધી રીતે કમલ કરે છે કે તેણે પોતે જૂમિ-વિજયના વિચારનો ત્યાગ કરેનો છે અને ધર્મવિજયના વિચારનો પ્તીકાર કરેનો છે તે કહે છે તેમ, આવો ધર્મવિજય પ્રેમથી અને શુભેચ્છાથી બધા સરદદી પ્રાપ્તિમાં મેળવી શકાય છે અને તેણે તેા તેવો ધર્મવિજય મેળવ્યો પણ છે આ નવીન નીતિ માત્ર દર્શાવીને

કોટિલ્યના સમયની પછીના જે સમયે મગધનું સામ્રાજ્ય રાષ્ટ્રીયત્વની ભાવના ઉત્પન્ન કરીને હિંદુસ્તાનને ઉચ્ચ રાજકીય દ્રષ્ટીએ પહેંચાડે એવી આશા રખાતી હતી તે સમયે રાજનીતિશાસ્ત્રની અને રાજકારણની પ્રગતિને એકાએક બંધ પડી ગયેલી આપણે જોઈએ છીએ તેનું કારણ આ જ હોવું જોઈએ. મધ્યસ્થ રાષ્ટ્રને લગતી અને સાર્વભૌમ સત્તાને લગતી હિંદુઓની અભિલાષા અજોડના નવીન દૃષ્ટિબિંદુથી તદ્દન છિન્નભિન્ન થઈ ગઈ. તેની નીતિનાં પરિણામ તેના મરણની પછી તુરત જ દેખાવા લાગ્યાં. આપણા દેશના વાયબ્કોણની મરહુમે ધનધોર વાદળ ધેરાવા લાગ્યાં. તેના મૃત્યુની પછી પૂરાં પચીસ વર્ષ પશુ વૃત્ત્યાં નહિ ત્યાં તે મૌયી-સામ્રાજ્યના વાયબ્કોણની સરહદે આવી રહેલા હિંદુકુશને ઝોળાંગીને બંકિદ્રવાના ગ્રીસવાસીઓ એક કાળના સમગ્ર સામ્રાજ્યને તોડી પાડવાના પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. સિકંદરની સગદારીની નીચે પશુ ગ્રીસવાસીઓ મગધના લશ્કરથી કેટલા બધા ખીતા હતા, એ આપણે સારી પેઠે જાણીએ છીએ. માત્ર લડાઈઓ કરીને તેઓ એકેમીનિયન લોકોના વિરૂદ્ધ સામ્રાજ્યના કનાકાંતિયાં કરી શક્યા હતા; પણ તેઓ હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થયા ત્યારે તો અનેક લડાઈઓ કરવાની ફરજ તેમને પડી, અને તેમને ખુદ સરદાર સિકંદર એક પ્રમંથે ધવાઈને લગભગ મરણતોલ થઈ પડ્યો. અલખત, ગ્રીસવાસીઓ જમરા અને બહાદુર લડવા લાગ્યા. થોડીક મુશ્કેલી વેડીને પણ તેઓ અનેક હિંદુ-જાતિઓને તેમ જ પાંચમના રાજા પોરસને પણ છતી લાઈ શક્યા હતા. પરંતુ, ખુટાર્ક કહે છે તેમ, પોરસની માથે ચડેલી લડાઈથી મેસીડોનિયાના લોકોની હેસિ એટલી બધી લાગી પડી— અને હિંદુસ્તાનમાં આગળ કંઈ કરવાને તેઓ એટલા બધા નાખુશ થઈ ગયા— કે, જગા નદીને ઝોળાંગી જઈને મગધના લશ્કરની સામે થવાનો આગ્રહ સિકંદરે કર્યો ત્યારે તેમણે બેઠક ના પાડી.^૧ મેસીડોનિયાને

૧. મેક્કિન્ડલેટ “એનિસ્ટ ઇડિયાઃ ઇસ્ટ ઇન્વેઝન બાય એલ-”

રાજા સિકંદર ખૂબ અકળાયો અને ગુસ્સે થયો; પણ તેણે ધાબા ફરવું પડ્યું. ઝેસીડોનિયાના લોકોના મનમાં મગધના લશ્કરે આનો ખીક પેસાડી દીધી હતી. પરંતુ એમ લાગે છે કે, અશોકે ધર્મપ્રચારને લાગતી જે નવીન પરદેશીય રાજનીતિ શરૂ કરી હતી તેના પરિણામમાં વસ્તુસ્થિતિ એકદમ બદલાઈ ગઈ, અને સિકંદરની સરદારીની નીચે પણ મગધના લશ્કરથી તોળા પોકારી ગયેલા એ તે એ ગ્રીસવાસીઓ પાછીથી હિંદુસ્તાનના ઉત્તરભાગમાં વિજય મેળવી શક્યા, અને મગધના સામ્રાજ્યનાં ફનાંફાતિયાં તેમણે બેઝવી દીધાં.

પરંતુ આટલેથી જ બસ નથી. પોતાની પરદેશીય રાજનીતિ અશોકે બદલી તેના પરિણામમાં તેના પોતાના મરણની પછી તુરત જ ગ્રીસવાસી લોકો આપણા દેશમાં ધુસ્યા તેથી કરીને શક અને પશ્ચિમ તેમ જ કુશન અને હણ તથા ગુર્જર વગેરે લોકોને પણ હિંદુસ્તાનમાં ધુસવાને માટેના રસ્તા મળ્યા આવ્યો. ઇસ્વી સનની છઠી સદી સુધી તે એ લોકો આપણા દેશમાં ધુસતા રહ્યા, અને માત્ર શુંગવંશના અને ગુપ્તવંશના રાજાઓ સિવાયના ખ્રીસ્ત બધા દેશી રાજાઓની રાજસત્તાને તેમણે દાબી દીધી. આ બધી પરદેશી ભૂતિઓ હિંદુસ્તાનમાં વસવાટ કરી રહી ત્યારપછી તુરત જ હિંદુ બની ગઈ, એ વાત ખરી; પણ મુસલમાનોનો ઉદય થયો ત્યાં સુધી તે આ પરદેશીઓએ આપણા દેશમાંની રાજકીય સત્તાને લગભગ એકદમથી કરી લીધી, એની ના કોઈથી કહી શકાશે નહિ. રાજકીય આબતોમાં ઉત્પાદનશક્તિ ધરાવનારી હિંદુઓની ભુદ્ધિ એ રીતે મંદ પડી ગઈ, અને છેવટે તેનો વિનાશ થયો; અને એક કાળે સાર્વભૌમ સત્તા સ્થાપવાની જે આશા આપણા દેશના લોકોને હતી તે આશા કેવળ સ્વપ્નરૂપ નીવડી.

અશોકની ધર્મોપદેશવિધવક પ્રવૃત્તિના પરિણામમાં આપણા દેશના લોકો રાષ્ટ્રત્વ અને રાજકીય મહત્ત્વ વીસરી ગયા છે તો પણ હિંદુ-સમાજના પાચારૂપ બ્રાહ્મણ અને જીવદયા તો તેમને અલગત મળ્યાં છે. અશોકની ઉક્ત પ્રવૃત્તિના પરિણામમાં રાજનીતિશાસ્ત્રની પ્રગતિ એકાએક અટકી પડી, અને ધર્મે તથા તત્ત્વજ્ઞાને હિંદુના મગજનો કબજો વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં લેવા માંડ્યો : એ વાત ખરી છે. તેમ છતાં પણ દુનિયાદારીની રસિકતાની પ્રત્યે હિંદુઓનું મન છેક જ વિરોધી અને બેદરકાર બની ગયું, અથવા બ્યાપારની કે ઉદ્યોગની નજરે હિંદુસ્તાનનું મહત્ત્વ ઘટી ગયું : એમ આપણે માની બેસવાનું નથી. એકંદરે જોતાં આ રીતે હિંદુસ્તાનને લાભ થયો છે કે ગેરલાભ થયો છે, એ તો જૂઠાજૂઠા લોકો પોતપોતાના સ્વભાવને અનુસરીને નક્કી કરી લેશે. પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ છે કે, બૌદ્ધસમ્રાટ અશોકે ધર્મોપદેશને લગતી જે પ્રવૃત્તિ આદરી હતી તેના પરિણામમાં દુનિયાને પ્રુષ્ઠળ લાભ થયો છે, અને દૂરદૂરના પૂર્વદેશોના બૌદ્ધપંથને ધર્મ તથા તત્ત્વજ્ઞાન તમ જ હિંદુ-સંસ્કૃતિની અન્ય મહત્ત્વની ખામિયતો તેણે પૂરાં પાડ્યાં છે એટલું જ નહિ, પણ ચેરાપુટ્રીના અને એમેનીસના પથોના ઉપર તેમ જ ઘરઆતના કાળના અને મધ્યયુગના ખ્રિસ્તીધર્મના ઉપર તેણે પથી અસર કરી છે.

આઠમું પ્રકરણ.

—૨૨૨૩૨૩—

અગોક્તની ધર્મવિધિઓ.

(૧) રથજનિર્દેગ વગેરે

—૨૨૩૩—

શિલાલેખો

(ક) ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખો

અગોક્તની ધર્મવિધિઓ સિવાઓના ઉપર ૩ પાંચરના ચાંબસાઓના ઉપર અથવા ગ્રુહાઓમાં કોતરવામાં આવેલી છે. પ્રથમ તો આપણે તેના “ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખો”નો વિચાર કરવો અનુક્રમસર ચૌદ જૂદા જૂદા લેખોના ઉક્ત સમૂહની નકલો સહજ પાંદેરની સાથે અને બોલીઓની ખાસિયોની સાથે જૂદા જૂદા સાત રથજેથી મળી આવેલી છે. આપણે આપણા દેશના વાયવ્યકોણથી શરૂઆત કરી વાયવ્યપ્રાચીના સરહદી પ્રતિમાના પેશાવર જિલ્લાના મુમુક્ષુબાઈ મહાલમાં પેશાવરથી ઇલાનખૂણે આશરે ૨૦ ગાઉ દૂર આવેલા શાહબાઝગઢીમાંથી ઉક્ત લેખોની એક નકલ મળી આવેલી છે ‘જનરવ કોટ’ સાહેબે સૌના પહેલા તેના તરફ આપણું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું એ નમ્બ કપુર્દગઢીની બાજુમાં છે, એવું કોટ સાહેબે કહેલું તેથી કરીને શરૂઆતમાં તે કપુર્દગઢીની નમ્બ રહેવાની હતી. પરંતુ કપુર્દગઢી તો એક ગાઉના જોટલુ દૂર છે, અને અશોકના લેખવાળા શિલા તો તેનાથી વધારે મોટા શાહબાઝગઢી ગામની હદમાં જ તેનાથી પાંચેક ગાઉના જોટલી દૂર પડેલી છે શાહબાઝગઢી ગામની તરફ પોતાની પશ્ચિમદિશાની બાજુ ધરી રહેલી ટેકરીના ટોળાવના ઉપર ૨૬૩ વારની ઊંચાઈએ આવી રહેલી, ૮ વારની લંબાઈની અને ૩૩ વારની ઊંચાઈની તથા ૩૩ વારની જડાઈની

શિલાની પૂર્વદિશાની તેમ જ પશ્ચિમદિશાની બાજુએ અશોકના ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખો પૈકીના બારમા લેખ સિવાયના બાકીના બીજા લેખો કાતરવામાં આવેલા છે. એ નક્કીમાની બારમો શિલાલેખ છેક ઇ. સ. ૧૮૮૯ માં સ્વર્ગસ્થ સર હેરોલ્ડ ડીનને જડી આવ્યો હતો. ઉપલી શિલાથી પચાસેક વારના જેટલી દૂર પડેલી બીજી શિલાના ઉપર તે લેખ કાતરવામાં આવેલો છે. ‘સાહબાઝગદી’ નામ તો હમણાંનું છે. પણ હાલના ગામની જગ્યાએ મૂળે બહુ જૂનું અને વિસ્તારવાળું શહેર વમેલું હોવું જોઈએ. કર્નિગદાગ સાહેબ કહે છે તેમ, ત્યાં “વેસ્સંતર-જાતક” વાળું પ્રાચીન બૌદ્ધતીર્થ પો-લુ-પ (ધુઆન રંગ) અથવા દો-પ-પુ (મુંગુન)^૧ આવેલું હશે. અશોકના સામ્રાજ્યમાં ગણાતા યવન-પ્રાતનું મુખ્ય શહેર ધણુકરીને તે હતું.

અશોકના ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખોની બીજી નક્કલ મનશહરમાંથી મળી આવેલી છે. વાયવ્યકાણુના સરહદી પ્રાંતોમાંના હઝારા કસબામાં અંબદાબાદની ઉત્તરદિશાએ આઠેક ગાઉના જેટલું દૂર તે ગામ આવેલું છે. અહીં બે શિલાઓના ઉપર માત્ર પહેલા બાર જ લેખો કાતરાએલા મળી આવેલા છે. તેરમો અને ચૌદમો લેખ ધણુકરીને તે શિલાઓની બાજુમાં જ કાંઈ સ્થળે દબાઈ રહ્યો હોવો જોઈએ. હજી તેમને શોધી કાઢવાનું કામ બાકી છે. એ ગામના પાડોસમાં જૂના કાળના વસવાટની કાંઈ પણ નિશાની નથી; પણ મર આ. સ્ટીન સાહેબે બતાવ્યું ■ તેમ, આજે ‘છેરી’ નામથી ઝોળખાતા— હરમીરી ભાષામાં ‘જદારિકા’ (દેરી અથવા દુર્ગ) નામથી ઝોળખાતા— તીર્થસ્થાનની દિશામાં જતા પ્રાચીન રસ્તાની બાજુમાં પડેલી શિલાના ઉપર ઉક્ત શિલાલેખ કાતરાએલો જણાય છે.^૨ આપણે ઉપર કહી ગયા છીએ કે, સાહબાઝગદીની નક્કલનો બારમો લેખ જૂદી શિલાના ઉપર કાતરાએલો છે; પણ મનશહરની નક્કલનો એ જ લેખ શિલાની

૧ ક. આ. સ. રી., ૫, ૮-૨૩, ક. કો. ઇ. ઇ , ૧, ૮-૧૨.

૨. પ્રા. રી. આ. સ. નો. વે. ક. પ્રો , ૧૯૦૪-૧૯૦૫, પૃ. ૧૭.

એક બાલુએ કાતરાએલો છે. વળી, બીજા સ્થળોની સાથે સરખામણી કરતાં એ બન્ને સ્થળના લેખોના અક્ષરો વધારે મોટા છે તેમ જ અક્ષરોનું કાતરકામ પણ વધારે ચોક્કસ છે. સેનાર્ત માહેમે પ્રથમ ક્લી બતાવેલું તેમ, ૧ એક પાપંડના લોકોએ બીજા પાપંડની પ્રત્યે મદનશીલતા બતાવવી જોઈએ, એવો બોધ કરનારા બારમા મુખ્ય શિક્ષાલેખને દિંદુસ્તાનના એ ભાગમાં તો એટલક ખામ મહત્તર અપાતું દ્રુષ્ટ, એમ લાગે છે દિંદુસ્તાનના વાચવ્યકોણુનો પ્રદેશ દિંદુસ્તાનના ઉપર ચઢાઈ કરવાને માટેના મુખ્ય માર્ગ હોઈ વિવિધ ધર્મવિચારથી જૂદા બનેલા વિવિધ જાતિના લોકો ત્યાં એકાદ યતા હોવાથી તે ભાગમાં ધાર્મિક શાંતિનો ઉપદેશ કરવાનું અચોક્કસ ખાસ જરૂરનું લાગ્યું હોય, એમ જણાય છે.

અશોકના ચૌદ મુખ્ય શિક્ષાલેખોની ત્રીજી નકલ 'કાલશીનો શિક્ષાલેખ' કહેવાય છે. યમુના નદીના પશ્ચિમકાંઠે ન્યાં ટાન્સ નદી તેને મળે છે ત્યાંની પાસે જ, અસુરી(મન્સુરી)ની પશ્ચિમદિશાએ આશરે આઠ ગાઉના જેટલી દૂર પડેલી જગી શિલાના ઉપર અશોકનો ઉક્ત શિક્ષાલેખ કાતરાએલો છે. સંયુક્ત પ્રાતોના દેહરાદુન કસબામાં આવેલા કાલશી ગામથી પોણા ગાઉના અંતરે એ શિલા પડેલી હોવાથી અશોકના શિક્ષાલેખની ઉક્ત નકલ 'કાલશીનો શિક્ષાલેખ' કહેવાય છે. એ શિક્ષા ૨૩ વારની લંબાઈની છે અને ૩૩ વારની ઊંચાઈની છે તેમ જ તળિયે આશરે ૩ વારની પહોળાઈની છે. એ શિલાના અમિશાણુનો ભાગ લીસો કરવામાં આવેલો છે નો પણ મૂળના થોડાથોડા ખાડાખમડા એ લીસી જગ્યામાં પણ કાચમ રહ્યા છે. ૨ છ. સ. ૧૮૬૦ માં કૌરેરટ સાહેમે પ્રથમ એ લેખ શોધી કાઢ્યો હતો. તે વખતે એ લેખના અક્ષરો વચાતા જ ન હતા, કારણ કે, વર્ષોથી ભેગી યતી આવેલી કાળી સેવાળનો ચર તેની સપાટીના ઉપર બાઝી ગયો હતો. એ શિલાની ઉપર કાતરાએલો લેખ અનેક સ્થળે અધૂરો દરો, એમ

૧ ઇ. ઈ., ૧૮૯૦, પૃ. ૪૩.

૨. ૬ આ. સ. રી., ૧, ૨૪૪, ૬ ડૉલ. ૬, ૧, ૧૨-૧૩.

પ્રથમ તો લાગ્યું; પણ આમ લાગવાનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે, ન્યાંન્યાં કાટ પડેલી હતી કે ખાડાખખડા હતા ત્યાં ત્યાં લિપિકારે અક્ષરો કાતરેલા નહિ. એ શિક્ષાના તળિયાની બાજુએ દસમા લેખથી માંડીને અક્ષરો મોટા ચતા ગયા છે, અને આખરે ઉપરના અક્ષરોના કરતાં ત્રણ ગણા મોટા અક્ષરો નીચલા ભાગમાં કાતરાયા છે. આવી રીતે મોટા અક્ષરો કાતરાયા તેના પરિણામમાં શિક્ષાનો લીસો ડરેલો ભાગ નાનો પડ્યો તેથી કે પછી ઉક્ત લેખનો પાછલો ભાગ કદાચ પાછલા મમયનો હોય તેથી શિક્ષાની ડાબી બાજુએ લેખનો બાકીનો ભાગ કાતરવામાં આવ્યો. શિક્ષાની જમણી બાજુએ હાથી કાતરવામાં આવેલો છે, અને તેને 'ગજતમ' (ઉત્તમોત્તમ હાથી) કહ્યો છે. અહીં અલગત શુદ્ધ ભગવાનનો ઉલેખ થયો હોવા જોઈએ.^૧ શિક્ષાની બાજુમાં કાતરકામવાળા અનેક પથરા વેરાએલા પડ્યા છે તે એમ જતાવી આપે છે કે, એ સ્થાનની બાજુમાજુએ તે વખતે ધમારતો હોવી જોઈએ. એ સ્થળ જૂના અને આખાદ શહેર 'શૃષ્ણ' ની બાજુમાં આવેલું હતું, એ તો ચોક્કસ છે.

અશોકના ચૌદ મુખ્ય શિક્ષાલેખોની ચોથી નકલ 'ગિરનારનો શિક્ષાલેખ' કહેવાય છે. ઇ. સ. ૧૮૨૨ માં 'કર્નલ ટૉડ' સાહેબે પ્રથમ તેનું વર્ણન કર્યું હતું. કાઠિયાવાડમાંના જૂનાગઢ શહેરની ઉત્તર દિશાએ ૭૧ ગાઉના જેટલા દૂર આવેલા ગિરનાર પર્વતની દિશામાં જતા રસ્તાની બાજુમાં પડેલી મોટી શિવાના ઇશ્વાનપૂજ્યાની બાજુએ અશોકના ચૌદ મુખ્ય શિક્ષાલેખો કાતરાએલા છે. લાગા કાળ સુધીના સુરાષ્ટ્રના પાટનગર 'ગિરિનગર' ના નામની ઉપરથી આજે ત્યાનો પર્વત 'ગિરનાર' કહેવાય છે. "પ્રભાસખંડ" માં ગિરનારને તૈવ તીર્થ તરીકે વર્ણવેલો છે. જૈન લોકો પણ એ સ્થળને અતિ પવિત્ર માને છે. જૂનાગઢના કોઈ આગેવાન પુરુષે યાત્રાળુઓની મગવડને માટે જંગલમાં ચંપને રસ્તો કઢાવ્યો ન હોત તો અશોકના લેખવાળી

એ શિક્ષા ગીચ જંગલમાં છૂપાઈ જ રહી હોત અને કદિ પણ જાણવામાં આવી ન હોત. ૧ એ શિક્ષાની ટાયથી માંડીને તેના તળિયા સુધી લીકા દોરેલી છે તેથી કરીને તેના ઉપર કાતરાએલા લેખના બે ભાગ પડી ગયા છે. તેના ડાબા ભાગમાં અશોકના પહેલા પાંચ લેખો કાતરાએલા છે, અને તેના જમણા ભાગમાં અશોકના છઠ્ઠા લેખથી બારમા લેખ સુધીના સાત લેખો કાતરાએલા છે. અશોકનો તેરમો લેખ નીચે કાતરાએલો છે, અને તેની જમણી બાજુએ અશોકનો ચૌદમો લેખ કાતરાએલો છે. અશોકના ચૌદે લેખો મારી સ્થિતિમાં જળવાઈ રહ્યા છે. માત્ર જે ભાગમાં અશોકનો પાંચમો અને તેરમો લેખ કાતરાએલો તે ભાગ બાજુએ ઘઈને જતા રસ્તાને માટે પથરા પૂરા પાડવાના હેતુથી સુરંગ ફાડીને તોડી પાડવામાં આવેલો છે. જે જગ્યાએ શિળ પડેલી છે તે જગ્યાની બાજુમાં પડેલી માટી ખોદતાખોદતાં ઇ. સ. ૧૮૭૭ ના અરસામાં 'ફાઉન પોસ્ટન' સાહેબને ઉક્ત શિક્ષાના અનેક ટુકડા જડી આપ્યા હતા. એ ટુકડાએ પૈકીના બે ટુકડાઓના ઉપર અશોકના સમયના અક્ષરો જેવામાં આવ્યા હતા. એ અક્ષરો અલગત અશોકના તેરમા મુખ્ય શિક્ષાલેખનો કેટલાક ભાગ છે. પાછળથી "જર્નલ ઓફ ધી રોયલ એશિયેટિક સોસાયટી" ના ઇ. સ. ૧૯૦૦ ના અંકના ૩૬૫મા પાને એ નવીન શોધનું વર્ણન થયેલું છે. ઉક્ત શિક્ષાની ઉપર કાતરાએલા દરેક લેખની પછી આડી લીટી કાતરાવામાં આવેલી છે તેથી બધા લેખો એકબીજાથી જૂદા પડી જાય છે. અશોકના તેરમા લેખની નીચે '...य स्येतो दस्ति सचलोक-सुखारोद नाम' (મર્વ લોકને સુખ અપાવનારો ધોળો હાથી) એમ કાતરાવામાં આવેલું છે. અધ્યાપક કર્ન સાહેબે કહ્યું છે કે, અહીં અલગત શુદ્ધ ભગવાનનો ઉલ્લેખ થયો છે. ધર્મથીમાંથી અને કાલથીમાંથી જે

જાતના હાથી મળી આવેલા છે તે જાતનો પથ્થરનો કાષ્ટ હાથી મૂળે ગિરનારની બાલુમાં હોય, એ સંભવિત છે.

એ જ શિલાની ઉપર રૂદ્ધમાનો ઇ. સ. ૧૫૦ નો લેખ અને રક્તંશુભનો ઇ. સ. ૪૫૭ નો લેખ પણ ક્રાતરેલ છે. તે વાંચતાં એમ જણાય છે કે, ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના હુકમથી તેની બાલુમાં ‘સુદર્શન’ તળાવ બંધાવવામાં આવેલું. મૌર્યવંશના રચાનિક અમલદારાએ લાં નહેરો અને બંધ બંધાવેલાં. એક વખતે રૂદ્ધમાના રાજકાળમાં અને બીજા પ્રગંથે રક્તંશુભના રાજકાળમાં ‘સુદર્શન’ તળાવને મરામત કરાવવામાં આવેલી, એમ પણ જણાય છે.

અશોકના ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખોની પાંચમી નકલ મુખાઈની ઉત્તરદિશાએ આવેલા કાથા જિલ્લાના ‘સોપારા’ ગ્રામમાં હોવી જોઈએ; કારણ કે, એ લેખો પૈકીના આઠમા લેખના થોડાક શબ્દો ધરાવનારો એક ટુકડો ત્યાંથી મળી આવેલો છે. ^૧ ‘સોપારા’ ગામ આજે પણ આબાદી બોગવે છે. પહેલાંના વખતમાં તે મહત્વનું બંદર અને વેપારનું મથક હતું. “મહાભારત”માં તેને ‘શર્પારક’ કહ્યું છે પેરિપ્લસે તેને ‘સુપ્પર’ કહ્યું છે ટોલેમીએ તેને ‘સુપર’ કહ્યું છે. “મહાભારત”માં કહ્યું છે કે, પરશુરામે શર્પારિકની સ્થાપના કરી હતી. આજે સોપારામાં ‘રામતીર્થ’ ઓળખાવાય છે ખરું. ^૨ એ અંથળ કાણુ પવિત્ર મનાતું હતું. લાંબા કાળ સુધી સોપારા ‘અપરાત’નું પાટનગર રહ્યું હતું.

અશોકના ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખોની છઠી અને સાતમી નકલ ધવલીમાંથી અને ચાવગડમાંથી મળી આવેલી છે. ^૩ પોતાના

૧. જ. બો. બે. હો. એ સો, ૧૫, ૨૮૨ અને આગળ; પ્રો. સી. આ. સ. વે. ઇ., ૧૮૯૭-૧૮૯૮, પૃ. ૭ અને આગળ.

૨ ઇ. ઈ., ૧૮૮૨, પૃ. ૨૩૬.

૩ ક. આ. સ. સી., ૧૩, ૯૫ અને ૧૧૨; ક. હો. ઇ. ઇ., ૧, ૧૫ અને આગળ.

“રાજ્યાભિષેકને આઠ વર્ષ વીત્યાં ત્યારે” અશોકે જે દક્ષિંગદેશને જીતી લીધેલા તે ક્ષિંગદેશની હદમાં જ, હિંદુસ્તાનની પૂર્વદિશાએ બંગાળના ઉપમાગરના કાંડાની પાસેથી એ એ નકલો જડી આવેલી છે. ઇ. સ. ૧૮૩૭ માં કિટો સાહેબે શોધી કાઢેલી ઉત્તરદિશાની નકલ ‘અસ્વસ્તમ’ (અશ્વત્થામા) નામક સિંધાની ઉપર કાતરવામાં આવેલી છે. ઉત્કલ (ઉડિયા)માંના પુરી જિલ્લામાં આવેલા ભુવનેશ્વરની દક્ષિણદિશાએ ચારેક ગાઉના જેટલા દૂર આવેલા ધવલી ગામની (જે તોસલિ ગામમાં રાજાના પ્રતિનિધિ તરીકે કુમાર કમ ઠરતો હતો તે તોસલિ ગામની) નજીકમાં એ સિંધા આવેલી છે. એ સિંધાની ઉપર મ્હમતરે ત્રણ બીજા ખાનાં પાડવામાં આવ્યાં છે. અશોકના ચૌદ લેખો પૈકીના બાગમાં અને તેરમાં લેખ સિવાયના બાર લેખો એ ત્રણ ખાનાં પૈકીના આખા વચલા ખાનામાં અને જમણી બાજુના ખાનાના અર્ધા ભાગમાં કાતરવામાં આવેલા છે. પાછળથી એ સ્થાનિક લેખો વધારાના કાતરવામાં આવ્યા છે. તે પૈકીનો એક લેખ જમણી બાજુના બાકીના અર્ધા ભાગમાં કાતરવામાં આવ્યો છે અને બીજો લેખ કાબી બાજુના આખા ખાનામાં કાતરવામાં આવ્યો છે, જૂના પડી આવતા એ લેખો પૈકીનો બીજો લેખ આ જ છે. શિક્ષાલેખની ઉપર જ અગાસી છે, અને તેની જમણી બાજુએ ૧૩ વારની ઊંચાઈના હાથીનો આગવો ભાગ છે. એ હાથીનું કાતરકામ ઉત્તમ પ્રદર્શનું છે ઉક્ત સિંધામાંથી જ આ બધું કાતરી કાઢવામાં આવેલું છે. હાં જે ખાત્રીએ દેખાય છે તે એમ જણાવી આપે છે કે, મૂળે લાકડાની છત્રીના ઉપર પેલો હાથી ગોઠવાયો હતો. ઇ. સ. ૧૮૫૦માં સર ડૉક્ટર ઇલિયટ સાહેબે પ્રથમ બિતારી લીધેલી દક્ષિણદિશાની નકલ ગજામ ગામના વાયબ્ઝપૂરે નવેક ગાઉના જેટલી દૂર આવેલી કપિકુલ્લા નદીના કાંઠે ‘વાવગઢ’ (બૈગઝ; લાખનો કિલ્લો) નામક મોટો જીર્ણ કિલ્લો છે તેની અદર પડેલી ‘ભવ્ય’ સિંધાના ઉપર કાતરવામાં આવેલી છે. વાવગઢના લેખો ઉક્ત સિંધાની બીજી સપાટીએ

જૂદી જૂદી ત્રણ તકતીઓમાં વહેચી નાખવામાં આવેલા છે. તે પૈકીની પહેલી તકતીમાં અશોકના ચૌદ શિલાલેખોમાંના પહેલા પાંચ લેખો છે; પણ પથ્થર તૂટી ગયો છે તેથી તેમાંના લગભગ અર્ધો ભાગ નાખૂદ થયો છે. તે પૈકીની બીજી તકતીમાં છઠ્ઠા લેખથી માંડીને દસમા લેખ મુધીના પાંચ લેખો અને ચૌદમો લેખ કાતરવામાં આવેલ છે. આ તકતીનો લગભગ એકતૃતીયાંશ ધસાઈ ગયો છે. જૂદા પડી આવતા જે જે લેખો ધવલીની શિલાના ઉપર કાતરાએલા છે તે જ એ લેખો યાવગઢની શિલામાંની ત્રીજી તકતીમાં કાતરવામાં આવેલા છે. ઉક્ત ત્રણ તકતીઓ પૈકીની એ તકતીઓમાં જે લેખો કાતરવામાં આવેલા છે તે કાળજીપૂર્વક કાતરાએલા છે, પણ ત્રીજી તકતીમાં ઉક્ત એ જૂદા લેખો કાતરતા સિપિકારે જાણે જ આખી કાળજી લીધી છે, એમ દેખાઈ આવે છે.

ધવલીના અને યાવગઢના જૂદા જૂદા શિલાલેખો.

(કવિંગના અલગ શિલાલેખો)

અશોકના ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખો પૈકીના બારમાં અને તેમાં લેખના અંતે ધવલીમાં તથા યાવગઢમાં એ અન્ય લેખો—અતોનો લેખ અને પ્રાતાધિકારીનો લેખ—કાતરાએલા છે, અને તેમને 'ધવલીના અને યાવગઢના જૂદાજૂદા શિલાલેખો' આપણે કહ્યા છે.

(ખ) પાંચ ગૌણ શિલાલેખો.

પહેલા તો આ લેખોની માત્ર ત્રણ નકલો જ જાણવામાં આવી હતી. તે 'ઉત્તરદિશાની ત્રણ નકલો' તરીકે જાણખાત છે. ^૧ વિહારનાં શાહાયાદ જિલ્લામાં આવેલા સહાગ્રમ (સહસ્રામ)ની પૂર્વદિશાએ આવી રહેલી ચંદનપીરની ટેકરીની ટોચે જે જનાવટી ગુફા છે તેમાં પહેલી

૧ ૬ આ સી રી, ૬, ૬૮, ૭, ૫૮, ૯, ૩૮, અને ૧૧, ૧૩૩, ૬. કો. ઇ ઇ, ૧, ૨૦-૨૪, પ્રો રી આ સ. ને ઇ, ૧૮૦૩-૧૯૦૪, ૫ ૩૫-૩૬, ઍ રી. આ સ ઇ સ, ૧૮૦૭-૧૯૦૮, ૫ ૧૮

શિવાની ઉપર તે પૈકીની એક નકલ કાતરાએવી છે. ત્યાં આજે ચંદનપીર નામક સુસવમાન પીરની દગ્ગાહ છે તેથી તે ટેકરીનું એ નામ પડેલું છે. ૧ સ્થિત સાહેબ કહે છે કે, અશોકના સમયમાં હિંદુ યાત્રાળુઓ એ સ્થાનની યાત્રાએ જતા હોના જોઈએ, પણ આ તે માત્ર અનુમાન છે. મધ્યપ્રાંતોના જમનપુર જિલ્લામાં કૈમુર પર્વતની હારની તળાઈની પાસે રૂપનાયની ચિત્તા પડેલી છે તેના ઉપર ઉક્ત શિવાનેખતી ખીજી નકલ કાતરાએવી છે. અનન્ત, આજે યાત્રાળુઓ એ સ્થળની યાત્રા કરવા જાય છે, અને તેઓ ત્યાંના રૂપનાથ (શિવ)ની પૂજા કરે છે તેમ જ રામના અને લક્ષ્મણના તથા સીતાના નામની ઉપરથી જે ત્રણ પવિત્ર કુડોનાં નામ પડેલાં છે તે ત્રણ પવિત્ર કુડોમાં નાહે એ છ સ ૧૮૭૨-૧૮૭૩ માં કાશીય સાહેમે શોધી કાઢેલી ત્રીજી નકલ રાજપૂતાનામાંના જમનપુર રાજનમાં આવેલા પ્રાચીન વેરાટ (વૈરાટ) નગરની પાસે કિસગિર નામક ટેકરી છે તેની તળાઈની પાસે પડેલી મોટી એકાદી શિલાની ઉપર કાતરામાં આવેલી પોતાના વનવાસના છેવટના કાળમાં પાડેલા વૈરાટ નગરમાં વસી રહ્યા હતા, એમ કહેવાય છે. વૈરાટની શિવાની સપાટી ખડખડી છે, અને હવાની અમર તેના ઉપર થઈ છે દક્ષિણદિશાની નકલો પૈકીની ત્રણ નકલો છ. મ ૧૮૬૨ માં ખી. હ્યુમ્સ રાઇસ સાહેબને મળી આવી હતી મદિયપુર (માધસોર)ના પ્રાચીન શહેરનાં (ધણુકરીને અશોકના શિલાલેખમાં ઉલ્લેખેના 'ધસિવ'ના) ખડેરાની નજીકમાં પાસેપાસે આવેલાં ત્રણ સ્થળેથી - સિદ્ધપુર (સિદ્ધાપુર)માંથી તેમ જ જટિય-ગમેશ્વરમાંથી અને અલ્હાગિરિમાંથી - કેટલા ત્રણ નકલો મળી આવેલી છે. અશોકના ધર્મનો સારાંશ આપનારો લેખ પૂરવણીએ મદિયપુરની નકલો પૈકીની દરેક નકલમાં જોવામાં આવે છે. આ લેખો જડી આગ્રા સારે જ જેમ નકલો થયું કે, અશોકનું સામ્રાજ્ય દક્ષિણદિશામાં નિદાન મદિયપુર સુધી તો

વિરતરેલું હતું. દક્ષિણદિશાની ચોથી નકલ ઈ. સ. ૧૬૧૫ માં મશિક ગામમાંથી મળી આવી હતી. ^૧ નિઝામ સરકારના રાયચુર પ્રાંતમાં એ ગામ આવેલું છે. મશિકનો લેખ ખડિત છે તો પણ બહુ મહત્ત્વનો છે, કારણ કે, અશોકના બીજા બધા લેખોમાં માત્ર ‘ત્રિપદર્શિન’ નામ છે ત્યારે મશિકના શિલાલેખમાં ‘અશોક’ નામ ચોખ્ખેચોખ્ખું આપેલું છે.

સ્તંભલેખો

(ક) સાત મુખ્ય સ્તંભલેખો

અશોકના સ્તંભલેખવાળા ચાલસાઓ દિંદુસ્તાનના મોટામોટાં રથજોમાં બના કરવામાં આવેલા હોવાથી રસિક મુસાફરો તો તેમને સારી રીતે પિછાને છે તે પૈકીનો જૂનામાં જૂનો ચાલસો દિલ્લીમાં છે. તે મૂળે શિવાલિકમાંથી (અથવા ટોપ્રામાંથી) દિલ્લીમાં આણવામાં આવેલો સામાન્ય રીતે તે ‘ફિરોઝશાહની લાટ’ કહેવાય છે. સુલતાન ફિરોઝ તખલ્કનો સમકાલીન શમ્સ-ઇ-સિરાઝ કહે છે તેમ, નિદ્રીથી નેવું કોસના જેટલા દૂર પર્વતની તળાવીની પાસે યમુના નદીના કાંઠાની બાજુમાં ‘ટોપ્રા’ (અથવા ‘ટોહેરા’, ‘ટમેરા’, ‘નહેરા’ વગેરે) નામક ગામ છે ત્યાંથી ઇ. મ. ૧૩૫૬ માં તેને ખસેડીને સુલતાને દિલ્લીમાં આણ્યો હતો અને ફિરોઝખાદમાંના કિલ્લાની ટોચે તેને ગોઠવાવ્યો હતો. એ ચાલસાની ઉપર અશોકના સાત સ્તંભલેખો કાતગાંજેલા છે; પણ બીજા બધા ચાલસાઓની ઉપર તો તેના જ સ્તંભલેખો કાતરેલા જોવામાં આવે છે. તેના સાતમાં સ્તંભલેખની પહેલી અગિયાર લીટીઓ એ ચાલસાની પૂર્વદિશાની સપાટીના ઉપર કાતરેલી છે, અને બાકીની લીટીઓ આખા ચાલસાની આસપાસ કાતરવામાં આવી છે. એ લેખના અક્ષરો હાથે લખેલા હશે તેથી

ત્રાસિા અને આજઆજ છે, અને નેથી એમ સામીત થાય છે કે, એ લેખ પાછળથી લિખેરાયો હોવો જોઈએ.

શમ્ભ-ધૃ-સિંગઠ દહે છે તેમ, દિલ્હીમાનો અરોહનો બીજો થાંભલો પણ એ જ સુવત્તાને મિસ્ત્ર(મીસ્ત)માંથી ત્યાં આપ્યો હતો અને હાલના દિલ્હીના વામબ્યૂલે આવી રહેલા 'સિદ્ધાર્થ-મહેલ' ની બાજુમાં ગોઠવાયેલો હતો. લોકો એમ માને છે કે, રૂઝ-શિયરના રાજકાળમાં (ખ. સ. ૧૭૧૩ થી ૧૭૧૯ સુધીમાં) અચાનક સુરંગ ફૂટી જતાં એ થાંભલો પડી ગયેલો. એ પડી ગયેલા થાંભલાના જો ભાગમાં અરોહનો સ્તંભલેખ કાતરાયેલો હતો તે ભાગ એક સમયે બગાળાની એશિયાઈ મંડળીના મંત્રહરથાનમાં હતો. પણ પછીથી એ ભાગને પાઠે દિલ્હીમાં મોકલી આપવામાં આવ્યો હતો, અને એ થાંભલાને ફરીથી ખ. સ. ૧૮૬૭ માં તેની મળ જગ્યાએ ઊભો કરવામાં આવ્યો હતો. તેના ઉપર કાતરેલા અરોહના સ્તંભ-લેખનો કટલોક ભાગ નષ્ટ થઈ ગયેલો હોવાથી અને અત્યારે કેખાનો કટલોક ભાગ લીસો થઈ ગયેલો હોવાથી તે સ્તંભલેખ બહુ અધૂરો છે.

અસ્તાદાગાદનો થાંભલો આજે ત્યાંના દિલ્હીની અંદરના 'એલનમરો-મરફ'માં ઊભેલો છે. તેના ઉપર અરોહના બે મીણ સ્તંભલેખો પણ કાતરેલા છે. તે પૈકીનો એક લેખ કૌશાબીના અમલદારોને ઉદ્દેશીતે લખેલો હોવાથી એમ જણાય છે કે, અસ્તાદાગાદના નૈર્ઝત્યપૂર્ણ આચરે પંદર ગાઉના ઉટે થયેલા નદીના કાંઠે આજે કાસમ (પ્રાચીન કૌશાબી) છે તેમાં મૂલે એ થાંભલો ઊભો કરવામાં આવ્યો હતો. આ થાંભલાની ઉપર સમુદ્રસતી પ્રચલિત પણ કાતરેલી છે. આત્મપ્રસંસાથી ભરેલો પોતાનો લેખ આ થાંભલાની ઉપર કાતરાવીને જહાંગીરે અરોહના ત્રીજા અને ચોથા મુખ્ય સ્તંભલેખને નાદક નષ્ટ કર્યો છે. પરંતુ તેના મમયની પહેલાં જ એ થાંભલાને પ્રયાગમાં લઈ જવામાં આવેલો. અરોહના નિદાન બે થાંભલા દિલ્હીમાં

લઈ જનાર કિરોડ તથાકે એ ચાંભલો ત્યાં આણેલો, એવું અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે.

ઉત્તર-વિહારના ચંપારણ્ય પ્રાંતમાં અશોકના સ્તંભલેખોવાળા ત્રણ ચાંભલા લેવામાં આવે છે. રધીય (રાધિયા) ગામના અગ્નિપૂર્ણે સવા ગાઉના અંતરે— અને બેટિયાના રસ્તે કેસરિયા સ્તૂપના વાયવ્ય-પૂર્ણે દસ ગાઉના છેટે— આવેલા અરરાજમહાદેવના જાણીતા કિંદુ— મંદિરના નૈર્ઋત્યપૂર્ણે અધગાઉના બેટલા દર આવેલા ‘લારિયા’ નામક ગામડાની બાલુમાં લૌરિયા—અરરાજનો (અથવા રધીયનો કે રાધિયાનો) ચાંભલો જામેલો છે. એ રથજના વાયવ્યપૂર્ણે નેપાળની દિશામાં આગળ જતાં લૌરિયા—નંદનગઢનો (અથવા મઠીયનો કે માધિયનો) મનોદર ચાંભલો લેવામાં આવે છે. અશોકના ચાંભલાઓ પૈકીના માત્ર એ જ ચાંભલાની ઉપર મૂળનો ટોચવાળો ભાગ આવે પશુ મોજૂદ છે. મઠીયની (માધિયની) ઉત્તરદિશાએ દોઢ ગાઉના છેટે— અને નંદનગઢનાં ખડેરોની બાલુમાં— આવેલા ‘લૌરિયા’ નામક ગામના પાડોસમાં એ ચાંભલો જામેલો છે. બેલોચ સાહેબે કહ્યું છે તેમ,^૧ નંદનગઢનાં ખડેરો મૌર્યકાળની પહેલાંના સમયનાં છે. પિપ્પલવનનો ‘કાયલાનો સ્તૂપ’ એ જ રથજે હતો, એમ કહેવાય છે. “મહિઉદ્દીન મુહમ્મદ ઔરંગઝિબ પાદશાહ અલમગિર ગાઝી”ના નામવાળો ૧૮૭૬ ની સાલનો (ઇ. સ. ૧૬૬૦-૧૬૬૧નો) કારસી લેખ એ ચાંભલાની ઉપર કોતરેલો છે તે મીર જુમલાના લશ્કરના કોષ ઉત્સાહી મુસલમાને ધણ્ડકરીને કોતર્યો હતો. તે સમયે એ લશ્કર જંગાળમાંથી પાછું ફરતું હતું. એ ચાંભલાના ટોચભાગની નીચે જ જંદુકની ગોળીનું ગોળ નિશાન દેખાય છે તે એમ સાબીત કરે છે કે, કાપીરના એ ચાંભલાને નષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન મીર જુમલા કરી રહ્યો હતો. તેના ઇશાનપૂર્ણે દસેક ગાઉના અંતરે— અને પિપરિયા ગામના ઇશાનપૂર્ણે અધગાઉના છેટે— રામપૂર્વ (રામપુર્વા) નું

ગામકું આવેલું છે.^૧ સ્વર્ગસ્થ સિમય સાહેબ એમ માનતા હતા^૨ કે, પાટનગરની સામેના ગંગા નદીના ઉત્તર-કિનારાથી માંડીને નેપાળની ખીણ સુધી જતો રાજમાર્ગ ચપારણના ઉક્ત યાત્રાઓ દર્શાવી આપે છે.

(ખ) ૭ ગૌણ સ્તંભલેખો.

અલ્પાલ્પાદના યાત્રિકાની ઉપર અરોહના બે ગૌણ સ્તંભલેખો કાતરવામાં આવેલા છે. તે પૈકીનો એક સ્તંભલેખ ‘રાણીશામન’ કહેવાય છે, અને તે પૈકીના બીજા લેખમાં સંધર્માં કાદકૂટ પાકનારને યતી સમનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. ‘રાણીશામન’ની બીજી એક પથ નક્ક મળી આવેલી નથી. પરંતુ સંધર્માં કાદકૂટ પાકનારને યતી સમને લગતો અરોહનો બીજો ગૌણ સ્તંભલેખ અલ્પાલ્પાદના યાત્રિકાની ઉપર અને મધ્ય-દિગ્દુસ્તાનમાંના બોપાળ રાજ્યમાં આવેલા સાંચીના મહારૂપની દક્ષિણદિશાએ આવેલા દરવાજાની બાજુમાં પડેલા તુટેલા યાત્રિકાની ઉપર^૪ તેમ જ સારનાથના યાત્રિકાની ઉપર^૫ કાતરવામાં આવેલો છે. કાશીની ઉત્તરદિશાએ આશરે પોણા બે ગાઉના અંતરે આવેલા સારનાથમાંથી અરોહના સ્તંભલેખવાળો યાત્રિકો ઓર્ડેસ સાહેબને ઇ. સ. ૧૬૦૫માં જાહી આવ્યો હતો. સારનાથના યાત્રિકાની ઉપર અરોહનો ગૌણ સ્તંભલેખ લગભગ પૂરેપૂરો જંગવાઈ રહેલો છે.

અરોહના ગૌણ યાત્રિકાઓ પૈકીનો સૌથી વધારે મહત્વનો યાત્રિકો હુબ્લિની-દિશાનનો (રુમ્મિનદેષનો) યાત્રિકો છે. બરિતના પ્રિટિય ગિરનાની ઉત્તરદિશાએ આવેલા ‘જગવાનપુર’ નામક નેપાળી તદ્દસીલમાંના જગવાનપુર ગામની ઉત્તરદિશાએ એક ગાઉના છેડે

૧. આ. સ. ઇ. એ. સી., ૧૯૦૭-૧૯૦૮, પૃ ૧૮૧ અને આગળ.

૨. “અરોહ”, પૃ. ૧૨૦.

૩. “એ ગાઈડ ટુ સાંચી” (સાંચીની માર્ગદર્શિકા), પૃ. ૬૦ અને આગળ.

૪. આ. સ. ઇ. એ. સી., ૧૯૦૪-૧૯૦૫, પૃ ૧૮ અને આગળ.

-અને યદીરાની ઉત્તર દિશાએ અધ ગાઉના અંતરે-લુખિની-ઉદ્યાનનો (રુમ્મિનદેધનો) મક છે તેની બાબુમા એ થાભવો બનેલો છે.^૧ તેના ઉપર ક્રોતરેલા કીર્તિલેખમા કહ્યું છે કે, એ સ્થળે શાક્યમુનિ ભગવાન જુદનો જન્મ થયો હતો. બસિત જિલ્લાની ઉત્તરદિશાએ નેપાળની ખીણમા 'નિગ્ધીવ' નામક ગામ છે તેની બાબુમા આવેલા નિગ્ધીવ-સાગરના પશ્ચિમ-કાઠાની પાસેથી પણ એવો જ ખીલ્લો કીર્તિલેખ જડી આવેલો છે. અત્યારે લુખિની-ઉદ્યાનના થાભલાના વાયવ્યખૂણે આશરે સાત ગાઉના છેટે આવી રહેલા ઉદ્ધત નિગ્ધીવના થાભલાની ઉપર ક્રોતરવામા આવેના અશોકના ગૌણ મ્તભલેખમા કહ્યું છે કે, કનકમુનિ(કોનાગમન)ના સ્તૂપનું સ્થળ દર્શાવવાના હેતુથી એ થાભલો ત્યાં બોલો કરવામા આવેલો હતો.

ગુહાલેખો.

ફલ્ગુ નદીના કામા (પશ્ચિમદિશાના) કાઠાની બાબુમા આવેલી બે અલગ પર્વતાવલિમા ગયાની ઉત્તરદિશાએ આઠ ગાઉના અંતરે -અથવા રસ્તેરસ્તે જતા સાડા નવ ગાઉના છેટે—'વર્વર'(બરામર)ની અને 'નાગાર્જુની'ની સુપ્રસિદ્ધ ગુફાઓ આવેલી છે.^૨ વર્વર-(બરામર)ની ટેકરીમા ચાર ગુફાઓ છે તે પૈકીની ત્રણ ગુફાઓમાની વિવાહીના ઉપર અશોકના ત્રણ ગુફાલેખો ક્રોતરવામા આવેલા છે. તે લેખોમા કહ્યું છે તેમ, રાજા પિયદસિએ આજીવકોને એ ગુફાઓનું દાન કર્યું હતું.

અશોકની ધર્મલિપિઓના સ્થળનિર્દેશની બાબતમા આટલું કહેવું બસ થશે. હવે એ ધર્મલિપિઓને લગતા ખીલ્લો ટલાક સવાલીનો વિચાર આપણે કરવાનો છે પહેલો સવાલ તો એ છે કે,

૧ ફુલ્ગુરનો "અન્યુઅવ પ્રોગ્રેસ રીપોર્ટ" (વાર્ષિક પ્રગતિનો અહેવાલ), ૧૮૮૪-૧૮૮૫, પરિચ્છેદ ૩, બ. રૅ. એ સો, ૧૮૯૭, પૃ ૪૨૬ અને આગળ, પૃ. ૩૬૫ અને આગળ.

૨ ક. આ સ રી, ૧, ૪૪ અને આગળ, ક. કૅ ઈ ઈ, ૧, ૩૦-૩૧

એ ધર્મલિપિઓ જ શિલાઓના ઉપર કાતરાએલી છે તે શિલાઓનું સ્વરૂપ કેવું છે ? અશોકે તેમનાં ચાં નામ આપ્યાં છે ! પોતાના સાતમા મુખ્ય સ્તંભલેખના અંતભાગમાં તેણે ‘શિલાસ્તંભો’ના અને ‘શિલાસ્તંભો’ના ઉલ્લેખ કરેલો છે. ‘શિલાસ્તંભો’ તો દેખીતી રીતે પથ્થરના ચાંબકા છે. એવા અનેક ચાંબકાની ઉપર તેના લેખો કાતરાએલા છે, એ આપણે જાણીએ છીએ. ‘શિલાસ્તંભ’ એટલે ‘પથ્થરની સાટ’ છે. પરંતુ અશોકનો ઘેરાટનો ખીન્ને (બાધાનો) લેખ^૧ બાદ કરતાં તેનો ખીન્ને કોઈ પણ લેખ પથ્થરની લાટના ઉપર કાતરેલો પ્રથ્થકરીને મળી આવ્યો નથી. સદાશ્રમ(સદસ્તામ)ના અને રૂપનાથના લેખના છેવટના ભાગમાં ‘શિલાસ્તંભ’ અને ‘પર્વત’ શબ્દ જોવામાં આવે છે. અશોકના પાંચ ગૌણ શિલાલેખો તેમ જ ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખો જેમના ઉપર કાતરવામાં આવેલા છે તેમને ઉદ્દેશીને જ ઉક્ત ‘પર્વત’ શબ્દ વપરાયેલો લાગે છે. ખરું જોતાં, ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખો પૈકીનો ધવલ્લીનો અને યાવમઢનો શિલાલેખ ‘પર્વત’ના ઉપર કાતરાએલો, એમ એ લેખો વાંચતાં જ જણાય છે. દરેક પ્રસંગે ‘પર્વતનું’ નામ પણ લેખમાં આપવામાં આવ્યું હતું; પણ માત્ર યાવમઢના શિલાલેખમાં જ ‘અપિંમલ’ પર્વતનું નામ જળવાઈ રહેલું છે. આથી કરીને એમ સાબીત થાય છે કે, પર્વતની ઉપર અને પથ્થરના ચાંબકાની ઉપર તેમ જ પથ્થરની લાટની ઉપર અશોકે પોતાના લેખો કાતરાવ્યા હતા.

ખીન્ને સવાલ એ છે કે, અશોક પોતાના લેખોને કયા નામથી ઝાળખાવે છે ? તેના ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખોનો અને સાત મુખ્ય સ્તંભલેખોનો અભ્યાસ જેમણે કરેલો છે તેઓ તો સારી પેઠે જાણે છે કે, અશોકે પોતાના લેખોને ‘ધર્મલિપિ’ તરીકે ઝાળખાવેલા છે. ‘ધર્મલિપિ’ એટલે શું ? આપણે પ્રથમ વાંચી ગયા છીએ કે,

૧. ક. આ. સ. રી., ૨, ૨૪૭; ક. કો. ઇ. ઇ., ૧, ૨૪; પ્રો. રી. આ. સ. વે. ઇ., ૧૯૦૯-૧૯૧૦, પૃ. ૪૫.

પોતાના 'ધંમ'ની અને સામાન્ય ધર્મની વચ્ચે સરખામણી કરવાનું અશોકને ખદુ ગમતું હતું. દાખલા તરીકે, 'વિજય'ની અને 'ધંમવિજય'ની વચ્ચે તેમ જ 'મંગલ'ની અને 'ધંમમંગલ'ની વચ્ચે તથા 'દાન'ની અને 'ધંમદાન'ની વચ્ચે તેણે સરખામણી કરેલી છે. તે જ પ્રમાણે તેણે 'ધંમમહામાત્ર'ને સામાન્ય 'મહા-માત્ર'થી જૂદા ગણેલા છે. એ રીતે જોતાં પોતાની 'લિપિ'ને સામાન્ય 'લિપિ'થી જૂદા પાડવાના હેતુથી જ 'ધંમલિપિ' તેણે કહી દશે. 'લિપિ' શબ્દનો અર્થ 'શાસન' (એટલે કે, 'લેખ') થાય છે. ધવલીના અને યાવગઢના જૂદા જૂદા શિલાલેખોમાં તેમ જ સારનાથના સ્તંભલેખમાં એ જ અર્થવાળો ઉક્ત શબ્દ વપરાયેલો છે. ખાસ કરીને સારનાથના સ્તંભલેખમાં થયેલો એ શબ્દનો ઉપયોગ વિશેષ મહત્વનો છે. એટલું ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, એ લેખને 'શાસન' તરીકે ઓળખાવવામાં આવેલો છે; અને તેમ છતાં પણ તેમાં એમ કહ્યું છે કે, અમલદારોને માટે એક લિપિ અને બીજા ઉપાસકોને માટે બીજી લિપિ, એમ તેની બે લિપિઓ કાતરવાની છે. અહીં 'લિપિ'નો અર્થ 'શાસન' જ હોઈ શકે. રાજ્ય તરીકે અશોકે સામાન્ય બાળતોને લગતાં અનેક શાસનો કાઢ્યાં દશે. એ શાસનો જોના વડે લખાતાં તે દેખીતી રીતે 'લિપિ' કહેવાતી. વળી, તે પોતે ધર્મોપદેશક પણ હતો. તેથી કરીને ધર્મ-પ્રચારના હેતુથી તેવા જ શાસનો તેણે કાઢ્યા દશે. આવાં શાસનોને જ આપણે 'ધંમલિપિ' તરીકે ઓળખાવવા નોંધએ. તેણે પોતાના ચૌદ શિલાલેખોને અને સાત મુખ્ય સ્તંભલેખોને જ 'ધંમલિપિ' નામ આપેલું છે, એ વાત ખરી; પરંતુ શુદ્ધલેખો સિવાયનાં તેનાં બીજા બધાં શાસનો 'ધંમલિપિ' નથી, એમ કાંઈ કહી શકાય નહિ. તેનાં એ બધાં શાસનો 'ધંમ'ની ઇચ્છાને લગતાં અને 'ધંમ'ના પ્રચારને લગતાં જ છે; અને તેથી તેમને 'ધંમલિપિ' તરીકે ઓળખાવવાં, એ ચોખ્ખું જ છે.

ત્રીજો સવાલ એ છે કે, જે સાલોમાં અશોકના જૂદા જૂદા લેખો કાતગણેલા તે સાલોના આધારે આપણે શું સમજી શકીએ છીએ ? અશોકના સાત મુખ્ય સ્તંભલેખોની સાલોની આગ્રતમાં તો કાંઈ પણ શંકાને સ્થાન રહેતું નથી. પહેલા મુખ્ય સ્તંભલેખની શરૂઆત કરતાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, અશોકના રાજકાળના છવીસમા વર્ષમાં એ ધર્મસિંધિ કાતરાવવામાં આવી હતી. છઠ્ઠા મુખ્ય સ્તંભલેખના છેવટના ભાગમાં પણ એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, તેના રાજકાળના છવીસમા વર્ષમાં તે કાતરાયો હતો. એ રીતે જોતાં, અશોકના રાજકાળના છવીસમા વર્ષમાં તેના પહેલા છ મુખ્ય સ્તંભલેખો કાતરાયેલા, એમાં તો કાંઈ જ શંક નથી. માત્ર દિલ્હી (ટોખા) ના ચાંબલાની ઉપર કાતરાયેલા તેના સાતમા મુખ્ય સ્તંભલેખની આગ્રતમાં આપણે એટલું તો જાણીએ છીએ કે, જે વર્ષમાં એ લેખ કાતરાયેલો તે વર્ષ દર્શાવવાને એ લેખના અંતભાગમાં '૨૭'નો અંક આપવામાં આવેલો છે. આથી કરીને એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે, તેના સાતમા મુખ્ય સ્તંભલેખ એક વર્ષ વીત્યે કાતરામાં આવેલો, અને એ રીતે પાછળથી તેને ઊમેરવામાં આવેલો. એ લેખ પાછળથી ઊમેરવામાં આવેલો, એની ખાત્રી એ છે કે, (જે ચાંબલાની ઉપર તે લેખ કાતરામાં આવેલો છે તે ચાંબલાનું વર્ષ ન કરતાં આપણે ઉપર કહી ગયા છીએ તેમ) એ લેખના અક્ષરો આગમી છ લેખોના અક્ષરોથી તદ્દન જૂદા પડી આવે છે. અશોકના સાત મુખ્ય સ્તંભલેખોની ત્રણ એ રીતે જરામર ચોક્કસ છે, પણ કમનસીબે તેના ચૌદ મુખ્ય સિલાલેખોની તેમ જ તેના અન્ય લેખોની સાલ એવી રીતે ચોક્કસ નથી. તેના ચૌદ મુખ્ય સિલાલેખો પૈકીના ચોથા અને પાંચમા તેમ જ આઠમા અને તેરમા સિલાલેખમાં સાલ આપેલી છે, એ વાત તો ખરી; પણ એ બધી ધર્મસિંધિઓ કે તેમાંની અમુક અમુક ધર્મસિંધિઓ અમુક વર્ષમાં કાતરામાં આવેલી, એનું કાંઈ ઠેકાણું નોંધવામાં આવેલું નથી. એ જૂદા જૂદા લેખોમાં

ઉલ્લેખેલા જૂદા જૂદા બનાવો જે સાલમાં બનેલા તે સાલ એ બંધા લેખોમાં આપેલી છે; પણ એ જ સાલમાં એ લેખો કાતરાએલા, એવો તેનો અર્થ થતો નથી. એમાંની છેલ્લામાં છેલ્લી સાલ અશોકના રાજકાળનું તેરમું વર્ષ છે. સેનાર્ત સાહેબે કહ્યું છે કે, અશોકના રાજકાળના તેરમા વર્ષમાં તેના ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખો કાતરવામાં આવ્યા હતા. આપણા દેશના તેમ જ યુરોપના બીજા વિદ્વાનોએ સેનાર્ત સાહેબનું એ કથન માન્ય રાખ્યું છે. પરંતુ આપણે એમનું એ કથન સ્વીકારી શકીએ તેમ નથી. આપણે તો માત્ર એટલો જ નિર્ણય કરી શકીએ છીએ કે, અશોકના રાજકાળના તેરમા વર્ષની પહેલાં તેના ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખો કાતરાયા નહિ હોય. આવું હોય આપણે સ્વતંત્ર રીતે આ બાબતનો વિચાર કરવાનો છે, અને જે સાલમાં અશોકના ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખો કાતરાએલા તે સાલ આપણે નક્કી કરવાની છે. આ બાબતની ચોક્કસ સાલ આપણે નક્કી કરી શક્યું નહિ તો પણ નિદાન આશરે તો આપણે કાઢી શક્યું. આ બાબતમાં જે દલીલો આપણે કરવાની છે તેમનો ઇશારો પ્રથમ કરવામાં આવેલો છે.^૧ બધા વિદ્વાનો એટલું તો કબૂલ કરે છે કે, ધર્મની વૃદ્ધિ કરવાના હેતુથી અશોકે પોતાના રાજકાળના સત્તાવીસમા વર્ષ સુધીમાં જે ઉપાયો ચોજેલા તે ઉપાયોનો સારાંશ પોતાના સાતમા મુખ્ય સ્તંભલેખમાં તેણે આપેલો છે. તેનો ઉક્ત સાતમો મુખ્ય સ્તંભલેખ તેના રાજકાળના સત્તાવીસમા વર્ષમાં કાતરાએલો, એ તો આપણે ઉપર કહી ગયા છીએ. પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં તેમ જ હિંદુસ્તાનની બહાર પરાંપકારના જે કામો તેણે કરેલાં- જે કામોનો ઉલ્લેખ પોતાના બીજા મુખ્ય શિલાલેખમાં તેણે કરેલો છે- તે કામોનો કે તેના તેરમા મુખ્ય શિલાલેખમાં કંઈ છે તેમ તેના પોતાના સામ્રાજ્યમાં તેમ જ તેના પાડોશના ગ્રીસના કે હિંદુ રાજાઓનાં રાજ્યોમાં ધર્મોપદેશને લગતા તેના પરાક્રમને જે

ફતેહ મળેલી ■ ફતેહનો કામ પણ ઉત્તરેજ તેના સાતમા મુખ્ય સ્તબલેખમાં કરવામાં આવેલો નથી અશોકની દૃષ્ટિએ આ બન્ને બાબતો એટલા બધા મહત્વની છે કે, તેના પોતાના સાતમા મુખ્ય સ્તંભલેખની સાલની પહેલાં- તેના પોતાના રાજકાળના સત્તાવીસમા વર્ષની પહેલાં- એ બન્ને બાબતો બની ગઈ હોત તો પોતાના ઉક્ત સાતમા મુખ્ય સ્તબલેખમાં તેમનો ઉલ્લેખ કર્યા વગર તે રહેત જ નહિ આવું દોષને આપણે એવો જ નિર્ણય કરી શકીએ છીએ કે, અશોકનો બીજો અને તેરમો મુખ્ય શિલાલેખ- કહો કે તેના ચોદ મુખ્ય શિલાલેખો- કાતરવાનું કામ તેના સાત મુખ્ય સ્તબલેખો કાતરાઈ ગયા ત્યારપછી જ હાથમાં લેવામાં આવ્યું હોવું જોઈએ. બીજી રીતે પણ આવો જ નિર્ણય આપણે કરી શકીએ છીએ આપણે પ્રથમ કહી ગયા છીએ તેમ, પોતાના ધર્મનો ફેલાવો કરવાને માટે પોતે જે ઉપાયો યોજેલા તે ઉપાયોનું વર્ણન પોતાના સાતમા મુખ્ય સ્તબલેખમાં કરતાં અશોક કહે છે કે, એ કામે તેણે ‘ધમ્મચક્ક’ બોલા કરાવેલા વગી એ સ્તબલેખના ઉવટના ભાગમાં તેણે એમ પણ કહ્યું છે કે, “જ્યાં શિલાસ્તંભો કે શિલાકલ્પો હોય ત્યાં આ ધર્મસિંધિ કાતરવી ” એમાં ‘પર્વત’ ના ઉપર ધર્મસિંધિમાં કાતરાવવાનું તેણે કહેલું નથી જ તેના રાજકાળના સત્તાવીસમા વર્ષની પછી જ એ વિચાર તેને સંકલ્પો જણાય ■ આથી પણ એમ સામીત માય છે કે, તેના સાત મુખ્ય સ્તબલેખો કાતરવાનું કામ પૂર્વે થયું ત્યારપછી જ તેના ચોદ મુખ્ય શિલાલેખો તેમ જ પાંચ ગૌણ શિલાલેખો કાતરવાનું કામ શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું

ચોથો સવાલ એ ■ કે, અશોકના ચોદ મુખ્ય શિલાલેખો પહેલાં કાતરાયેલા કે તેના પાંચ ગૌણ શિલાલેખો પહેલાં કાતરાયેલા ? આના સંબંધમાં એટલું જ્ઞાનમાં રાખવાનું છે કે, જ્યાંજ્યાં શિલાસ્તંભ કે પર્વત હોય ત્યાંત્યાં પોતાનો સદાચર્યનો અને રૂપનાથનો ગૌણ શિલાલેખ કાતરવાનો વૃક્કમ તેણે કરેલો હતો આ

હકીકત એમ બતાવી આપે છે કે, પર્વતની ઉપર અથવા થાંભલાની ઉપર પોતાના લેખો કાતરાવવાનો વિચાર એ જ અરસામાં તેને પ્રથમ સૂઝી આવ્યો હતો, કારણ કે, તેમ ન હોત તો ઉપર જણાવેલો દુક્રમ કરવાનો કાંઈ અર્થ જ ન હતો આથી કરીને એમ જણાય છે કે, સ્તંભલેખો કાતરાવવાનું કામ પૂરૂ થયું એટલે પછી દુરત જ પાચ ગૌણ શિલાલેખો કાતરાવવાનું કામ અશોકે હાથમાં લીધું, અને તે કામ પૂરૂ થતાં તેણે ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખો કાતરાવ્યા. ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખો કાતરાતા હતા તે વખતે પર્વતના ઉપર અને થાંભલાના ઉપર લેખો કાતરાવવાનો વિચાર એટલો બધો સામાન્ય બની ગયો હતો કે, એ બાબતનો ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર અશોકને જણાઈ નહિ તેણે માત્ર એટલું જ નોંધી રાખ્યું કે, એ (ચૌદ મુખ્ય) શિલાલેખો ચિરસ્થાયી થાય તેટલા માટે કાતરાવવામાં આવેલા છે.

ધર્મોપદેશ કરવાને લગતું અતિશય પરાક્રમ નિર્દાન ચૌદ વર્ષ સુધી અશોકે કર્યું હોય છે એમને લગતા પોતાના વિવિધ વિચારોને અને એ ધર્મનો પ્રચાર કરવાના હેતુથી લેવામાં આવેલા વિવિધ ઉપાયોને અમર્થ પદ્યરોના ઉપર કાતરી રાખવાનો વિચાર અશોકને પ્રથમ સૂઝી આવ્યો એ વિચાર સાચી તેને થઈ આવ્યો, એ આપણે અગાઉ જોઈ ગયા છીએ.^૧ દેખીતી રીતે તેનો હેતુ એ હતો કે, ધર્મોપદેશક તરીકેની પોતાની કારકિર્દીની પ્રવૃત્તિઓનો સ્પષ્ટ અહેવાલ પદ્યરોના ઉપર કાતરાવી રાખ્યો હોય તો તે જળવાઈ રહે, અને તેના પોતાના વશએ તે જોઈને વાંચે તથા વિચારે, અને તેણે પોતે અતિશય હોસથી શરૂ કરેલા ધર્મવિજયને સમસ્ત દુનિયામાં આગળ ધપાવવાની બાબતમાં એથી તેમને એટલું મળે. તેના ચાદ મુખ્ય શિલાલેખોમાંના કે સાત મુખ્ય સ્તંભલેખોમાંના જૂદાજૂદા લેખ કાંઈ અનુક્રમે ગોઠવવામાં આવેલા નથી. ધર્મોપદેશક તરીકેના પોતાના જીવનને સ્થાયી રૂપ આપવાને તે એટલો બધો

ઉતાવળો થઈ ગયો હતો કે, કેઈ પણ જાતનો પૂર્વાપર સબધ
જળજળાવવા પોતાના જૂનાજૂદા લેખોને તેણે એકા દરી મુક્યા
તેમ છતાં પણ જે વિચારોએ અને લાગણીઓએ તથા હેતુઓએ
અશોકના આત્માને હવમલાવેલો અને સચેતન કરેલો તથા દોરેલો
તેમ જ મનુષ્યજાતિનું ઐહિક તથા પારનાૈમિક દ્વિતમુપ સાધવાને
આટલો બધો પ્રેરેલો તે વિચારોને અને લાગણીઓને તથા હેતુઓને
ચિરસ્થાયી રૂપમાં જળજી રાખીને ભાવિ પ્રજાને તેના વારસો આપી
જવાનો વિચાર અશોકને સૂઝી આવ્યો અને તે વિચારનો અમલ
ગુરત જ તેણે ધ્યેયો તેટલા માટે આપણે બૌદ્ધરાજવી અશોકના
અતિશય આભારી છીએ

(૨) ભાષાતર, દીપ્ત, વગેરે

પ્રાસ્તાવિક નોંધ

કર્તી સનની ઓગણીસમી સદીના મધ્યશાલ્યથી માંડીને અત્યાર
સુધીમાં અનેક વિદ્વાનોએ અશોકની ધર્મસિધ્ધિઓનો અભ્યાસ કરેલો
છે હિંદુસ્તાનના શિવાલેખો વગેરેના અભ્યાસની શરૂઆત કરનાર
પ્રિન્સેપ સાહેબે અને વિલ્સન તેમજ બુર્નીફ સાહેબે જે લખાણો
કરેલાં તે લખાણોનો સમઢ “કોર્પસ ઇન્સ્ક્રિપ્શનમ ઇન્ડિયનમ,
પુસ્તક પહેલું” નામક લઘુ ગ્રંથમાં સર એલેક્ઝાન્ડર કનિંગદામ
સાહેબે ઇ સ ૧૮૭૭ માં આપેલો છે પણ મૂળ લેખો વાચવામાં
મૂલ યવાથી તેમના ઉક્ત લખાણો આજે તો જગજગ નગમા જ થઈ
પડ્યા છે ઉક્ત પુસ્તક બહાર પડ્યું ત્યારપછી કેટલાક નવા લેખો
જડી આવ્યા છે અને પ્રથમ જડેલાં ધણાં લેખો જૂદી રીતે વચાયા
છે અને તેમનો જૂદો અર્થ કરવામાં આવેલો છે શીવુત આર
કોટ્ટે દેકે દ્વિત “પાલિ અડ સંસ્કૃત” (સ્ટ્રોસગર્) ઇ સ. ૧૯૦૨માં
પ્રસિદ્ધ થયો છે તેના પાન ૧ થી ૫ સુધીમાં ઇ સ. ૧૯૦૨

પર્યંત પ્રસિદ્ધ થએલા બધા ગ્રંથોનું વિગતવાર સૂચિપત્ર આપવામાં આવેલું છે. અશોકની ધર્મલિપિઓ એક પ્રકારનું સ્વતંત્ર સાહિત્ય જ છે. માત્ર ગણ્યાગાંઠ્યા વિદ્વાનોએ જ તેની બધી ધર્મલિપિઓનો સદીક સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કરેલો છે. અશોકની ધર્મલિપિઓના અભ્યાસીને નીચેનાં પુસ્તકો ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે.—

(૧) એમિલી સેનાર્ત કૃત “લે ઇન્સ્ક્રિપ્શિયો દે પિયદસી” (પારિસ : બે ભાગમાં). મૂળ લેખો વાંચવામાં બૂલ થઈ છે તેથી, અને પાછળથી નવા લેખો જડી આવ્યા છે તથા નવી શોધખોળ થઈ છે તેથી આ ગ્રંથમાં પણ ખામીઓ રહી જવા પામી છે તે પણ, ગમે તેવો અભ્યાસી આવા મહત્ત્વના પુસ્તકને જોવેખી શકે તેમ નથી.

(૨) જ્યોર્જ બ્યુલ્લેર કૃત “બાઇદ્રાગે હુર એક્યેફે ડેર અશોક-ઇન્સ્ક્રિપ્શન” (લીપ્ઝિગ, ઈ. સ. ૧૯૦૯); સા. ડૉ. આ. જો, ઇ. સ. ૧૮૯૩-૧૮૯૪ માંથી પુનર્મુદ્રિત. એમાં સુધારેલા અનેક પાકે તથા સુધારેલું ભાષાતર અને ઉપયોગી ટીકા છે. આ પુસ્તકનો ઉપયોગ અનિવાર્ય થઈ પડે છે. એ. ઇ., પૃ. ૧, પૃ. ૧૬-૨૦ માં અને પુ. ૨, પૃ. ૨૪૫-૨૭૪ માં તથા પૃ. ૪૪૭-૪૭૨ માં તેમજ આ. સ. મ ઈ, પુ. ૧, પૃ. ૧૧૪-૧૨૫ માં એ પુસ્તકના થોડાક ભાગનું અગ્રેજી ભાષાતર પ્રસિદ્ધ થયેલું છે.

(૩) સર વિન્સેન્ટ સ્મિથ કૃત “અશોક, ધી શુદ્ધિસ્થ એમ્પરર ઓફ ઇન્ડિયા” (ત્રીજી આવૃત્તિ, ઇ. સ. ૧૯૨૦), પ્રકરણ ૪ અને ૫. આ પુસ્તકમાં માત્ર ભાષાતર અને ટીકાઓ આપેલાં છે. મૂળ લેખો તેમાં દાખલ કરેલા નથી. અશોકની ધર્મલિપિઓને લગતા પ્રશ્નોનો સંગ્રહ આ ગ્રંથમાં બહુ સંભાળ રાખીને કરેલો છે; અને તેથી આ લઘુ ગ્રંથ અભ્યાસીને ઉપયોગી નીવડે તેવો છે.

(૪) ઈ. હુલ્શ સાહેબે અશોકની ધર્મલિપિઓની નવી સુધારેલી આવૃત્તિ ઇ. સ. ૧૯૧૨ માં તૈયાર કરવા માંડી હતી; પણ છેલ્લા

મહાવિગ્રહના કારણે તે પ્રસિદ્ધ થઈ શકી ન હતી. હવે એ મધ્ય લગભગ પૂરો થવા આવ્યો છે, અને થોડા વખતમાં અભ્યાસીઓના હાથમાં તે આવે તેમ છે અગ્રોહના લેખોને લગતી અને તેમના અર્થને લગતી જે ચર્ચાસ્પદ બાબતો છે તેમનો નિર્ણય આ મધ્યથી થશે, એની આશા રહે છે.

(૫) વડોદરા રાજ્યના દેશી કેળવણી ખાતાની ભાષાતર યાખા “શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા” તૈયાર કરાવી પ્રસિદ્ધ કરાવે છે તેના ઇતિહાસ-ગુચ્છના એકસો એકમા પુષ્પ તરીકે “અગ્રોહના ગિહાલેખો” નામક માગે મધ્ય બહાર પડે છે તેમાં અશોકની ધર્મલિપિઓના મૂળ લખાણો અને મારી પોતાની શુદ્ધિના અનુસારે કરેલું તેમનું ભાષાતર મે આપેલા છે અશોકની ધર્મલિપિઓના અભ્યાસીને એ મધ્ય પણ જોવાની નમ્ર બહાનલ છે

(૬) દે. રા. ભાંડારકરે ફત “અશોક” (કલકત્તા, ઇ સ ૧૯૨૫) પણ આ બાબતમાં ઉપયોગી થઈ પડે છે. એ જ મધ્યના આધારે આ પુસ્તક લખાએલું હોવાથી અભ્યાસીને તેમના અભિપ્રાયો આમાંથી જાણવા મળે છે.

અર્થ ચર્ચવામાં આવેલા નથી. તેમાં તો અશોકની ધર્મલિપિઓનાં મૂળ લખાણોને લગતી ટીકાઓ આપવામાં આવી છે, અને બોલીને લગતા પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવામાં આવેલી છે.

(૧) ચૈદ્ર મુખ્ય શિલાલેખો.

[૧]

લાપાંતર

દેવોને લાડકા^૧ પ્રિયદર્શી^૨ રાજાએ આ ધર્મલિપિ^૩ કાતરારી હતી. અહો^૪ કાષ્ટ પશુ પ્રાણીને મારી નાખીને તેનો ભોગ આપવો નહિ, અને કાષ્ટ પશુ સમાજ^૫ પશુ કરવો નહિ; કારણ કે, દેવોને લાડકો પ્રિયદર્શી^૬ રાજા સમાજમાં બહુ ખૂર્શ દેખે છે. તેમ છતાં પશુ દેવોને લાડકા પ્રિયદર્શી^૭ રાજાએ કેટલાક સમાજોને સર્વોત્તમ ગણ્યા છે.

પહેલાં દેવોને લાડકા પ્રિયદર્શી^૮ રાજાના રસોડામાં સૂપાર્થ^૯ દરરોજ સેકડો અને હજારો પ્રાણીઓનો વધ થતો હતો.^{૧૦} પરંતુ હવે આ ધર્મલિપિ લખાઈ ત્યારે સૂપાર્થ^{૧૧} માત્ર ત્રણ પ્રાણીઓ હણાતાં હતાં^{૧૨}—એ મોર અને એકે દરણુ^{૧૩}. પરંતુ એ દરણુ પશુ નિયમિત રીતે હણાતું નહિ. પછીથી આ ત્રણ પ્રાણીઓને પશુ હણવામાં આવશે નહિ.

ટીકા

૧. પાણિનિ, ૬, ૩, ૧૧ માં છઠ્ઠી વિભક્તિના ‘અલુક-સમાસ’-ની બાબતમાં કહ્યું છે તેના ઉપર કાત્યાયનનું આહું વાર્તિક છે:—
‘દેવાનાં-પ્રિય’ इति च. આથી કરીને એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે, ઉક્ત વાર્તિકકારના સમયમાં ‘દેવાનાં-પ્રિય’ નો ઉપયોગ થતો હતો, અને

તે એક શબ્દ ગણુ તો હતો. ખાણિનિ પ ૩, ૧૪ ને લાતા વાર્તિક
 'ભવદ્ આદિયોગ' ને લગતા પોતાના ક્ષાત્ર્યમા પતનલિએ
 મનદાદિગણમા દેવાના-પ્રિયનો સમાવેશ કરેલો છે આ હકીકત
 એમ બતાવે ॥ કે હિન્દ ગણુમા દાખવે વરવામા આવેલા મઘત્ તથા
 દીર્ઘાયુસ્ તથા આયુષ્મત્ શબ્દની માફક દેવાના-પ્રિય શબ્દ પણ
 શુભ સંગ્રામ તરીકે વપરાતો હતો (જ બૌ ડૌ એ સો. ૨૧,
 ૩૬૩) પરંતુ એટલે પણ ધ્યાનમા રાખવાનું ॥ કે, કાયાવનના હિન્દ
 વાર્તિકના આધારે જણાઈ આવે છે તેમ એ સરખાવના સમયમા
 દેવાના-પ્રિય શબ્દ હલકા અર્થમા પણ વપરાતો હતો. પરંતુ ખાજગથી
 એ શબ્દનો હલકો જ અર્થ હમેશા થતો રહ્યો છે (જ બૌ એ સો,
 ૧૬૦૮, પૃ ૫૦૪ ૫૦૫)

આવે અર્થ થઈ શકે છે. આ રથને 'ધમ્મ' એટલે માત્ર 'ધાર્મિકતા' નથી. 'ધાર્મિકતાને પોષનાર ઉપાયો અને દાનકર્મો' : એવો પણ તેનો અર્થ લેવાનો છે. જુઓ પૃ. ૨૪૩

૩ કેટલાક વિદ્વાનોએ 'જુહ' નો અર્થ 'અહીં એટલે આ પૃથ્વીમાં' એમ કર્યો છે, અને બીજા કેટલાક વિદ્વાનોએ 'અહીં' એટલે પાટણિપુત્રમાં' એવો તેનો અર્થ કર્યો છે. પરંતુ 'રાજમહેલમાં અને રાજકુટુંબમાં' એવો તેનો અર્થ કરવો, એ ઠીક થઈ પડશે; કારણ કે, આ શિલાલેખમાં જણાવેલી બીજી બધી બાબતો અરોડને પોતાને લગતી કે તેના રાજદરબારને લગતી છે. એનો અર્થ એવો થયો કે, ગ્રાણીઓનો ભોગ આપવાની બધી પોતાના સામ્રાજ્યમાં સર્વત્ર તેણે કરી નહિ દોય, પણ માત્ર તેના પોતાના રાજદરબારમાં તેવો ભોગ આપવાની બધી તેણે કરી હતી.

૪. 'સમાજ' નો ખરેખરો અર્થ જ ડૉ. ડૉ. રૉ. એ. સો, ૨૧, ૩૬૫ માં પ્રથમ પ્રસિદ્ધ થયો ત્યાં સુધી વિદ્વાનોના જણવામાં આવેલા ન હતો. ઇ. ઍ., ૧૯૧૩, ૨૫૫ માં શ્રીયુત દે ચા. ભાટારકરે એ જ બાબતની વિગતવાર નોંધ આપેલી છે જ રૉ. એ. સો, ૧૯૧૪, પૃ ૩૮૨-૩૯૪ માં અને ૭૫૨ માં એર. ડબલ્યુ. થૉમસ સાહેબે 'સમાજ' ના ખરા રૂપને લગતા આપણા જ્ઞાનમાં સગીન ઓરો કર્યો છે વળી, જુઓ ઇ. ઍ., ૧૯૧૮, પૃ ૨૨૧-૨૨૩ માં શ્રીયુત એન જી. મન્નપુદારનો લેખ. સેનાત સાહેબે એ રાજાનો અર્થ 'આનંદી મહાણી' કર્યો હતો. (ઇ. ઍ., ૯, ૨૮૬) પિરોલ સાહેબે તેનો અર્થ 'શિકાર' કર્યો હતો બુદ્ધલાર સાહેબે તેનો અર્થ 'ભોજનમહાણી' કર્યો હતો. (એ ઇ., ૨, ૪૬૬) તે પૈકીનો કોઈ પણ વિદ્વાન પોતાના અર્થના સમર્થનમાં સાહિત્યમાથી આધાર આપી શક્યો ન હતો વળી, જીવલિંગસાને લગતા પોતાના શિલાલેખમાં અરોડે શા કારણે અમુક સમાજને વખાણ્યા અને અમુક સમાજને વખોડ્યા, એનો ખુલાસો પણ કોઈ વિદ્વાન આપી શક્યો ન હતો. આ અંધના પૃ. ૧૯-૨૦માં અને પૃ ૧૨૪-૧૨૬માં આ બાબતનો ૨૫૪૮ ખુલાસો આપવામાં આવેલો છે.

૫. સવાલ એ થાય છે કે, આ શિલાલેખ કોતરયો તેના પહેલાં

અરોહના દરબારી રસોડામાં સેકરો અને લવંગો પ્રાણીઓના વધ દરદોષ
સા ઉદ્ભવી થતો હતો? આ બાબતમાં ઇ ડિ, ૧૮૧૩, પૃ ૨૫૫ અને
આગળ લેવાની બાંધબંધ છે તેજ પ્રમાણે જુઓ આ અધ્યુ પૃ ૨૧

૬ અનિયમિત ભૂતભગવત્ ૩૫ 'આરમિસુ' (આરમિસુ) અને
પૂર્ણ ભૂતભગવત્ ૩૫ 'આરમરે' (આરમિરે) ધ્યાન યોગ તેવી રીતે
વર્ણાયેલ છે, જે અહીં લેવાનું છે આ પૂર્ણ ભૂતભગવત્ ૩૫ રસમધુ છે,
કારણ કે, પાલિભાષાના ઉચ્ચ સાહિત્યમાં તે ૩૫ લેવામાં આવતું નથી
પરંતુ લોકોની સામાન્ય બોલીમાંથી જે ૩૫ અકૃત્ય થયું હોય તે
અરોહ ના આડમાં મુખ્ય શિક્ષાદેખની મિરનારની વહવામાં પૂર્ણ ભૂતભગવત્
૩૫ 'અચાર્ય' ■ તે પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે

પછી તેનું નામ મુદ્દા હોવ કારણ કે એ નદી પાડયના (તેમ જ સમસ્ત ભારતવર્ષના) અતભાગમાં વહી રહેતી હતી તે જ પ્રમાણે પોતાના તેરમાં મુખ્ય શિલાલેખમાં અરોરે પાડય લોકોથી નૂદા પડતા 'તામ્રપટ્ટી'ના લેખે 'નો દલ્લેખ મરેલો છે તેનો પણ કંઈ અર્થ' નથી, કારણ કે, પાડય લેખમાં તામ્રપટ્ટીના લોકોનો સમાવેશ થઈ જ નતો હતો આથી કરીને નૂની માન્યતા ખરી ઠરે છે એટલે કે, સિદ્ધલક્ષ્મીપને ઉદ્દેશ્યને જ 'તામ્રપટ્ટી' શબ્દ વપરાયેલો છે

૨ 'સામત' નો અર્થ બુદ્ધલક્ષર સાહેબે 'ખડિયા રાજ' કથાં છે ગિરનારની નકલ સિવાયની બીજી બધી નકલમાં આ જ પાઠ ■ ગિરનારની નકલમાં 'સામીય' પાઠ છે આથી એમ નજાય ■ કે, અહીં 'સામત' નો અર્થ 'પાકિસના અથવા અતવાસી' લેવા એકાદે ચાઈકડસના ન પાકિસાપાનો શબ્દકોશ મા એ શબ્દનો એ જ અર્થ આપવામાં આવેલો છે

૩ રેનાતં સાહેબે 'ચિકિત્સા' નો અર્થ 'રોગના ઉપાયો' કથાં છે, અને બુદ્ધલક્ષર સાહેબે તેનો અર્થ 'દવાખાતું' કથાં છે પણ 'દવાકાર'ના અર્થમાં 'ચિકિત્સા' શબ્દ અહીં વાપરેલો એ વધારે સાર છે આ ફકરાનો અર્થ બરાબર સમજવો હોય તો જુઓ પૃ ૧૬૭-૧૬૮

[૩]

લાપાંતર

દેવોને લાડકો પ્રિયદર્શી રાજ આમ કહે છે -મારો રાજ્યાભિષેક થયો ત્યારથી બાર વર્ષે આ ફરમાન (મે) કરેલું છે -મારા મુનકોમાં સર્વત્ર યુગ્તોએ^૧ અને રજજુકોએ^૨ તથા પ્રાદેશિકોએ^૩ બીજા કામને માટે તેમ જ આ કામને માટે (ધર્મના ઉપદેશને માટે) દર પાંચ વર્ષે ફેરણીએ^૪ નીકળી પડવું. (કેવા પ્રધારનો ધર્મોપદેશ ?) "માતાનું અને પિતાનું કલ્પ માનવું એ સાઈ છે મિત્રોની અને ઓળખીના લોકોની તથા સગાસજીબીની તેમ જ પાહાલોની અને શ્રમણોની^૫ પ્રત્યે ઉદારતા રાખવી, એ સાઈ છે, પ્રાણીમિત્રો વધ કરતા અટકવું,

એ સાફ છે. થોડો ખર્ચ કરવો અને થોડો સંયમ કરવો, એ સાફ છે.”^૧ રાષ્ટ્રને અનુસરીને તેમ જ અર્થને અનુસરીને (આ ખર્ચની અને સંયમની) ગણતરી રાખવાના મંબંધમાં (મંત્રીઓની) પરિપક્વ યુક્તોને આતા આપશે.^૭

ટીકા

૧. સેનાત્ સાહેબે ‘રાજૂક’ અને ‘પ્રાદેશિક’ રાષ્ટ્રથી ‘યુત્ત’ રાષ્ટ્રને નૂતો પાડ્યો છે, અને તેનો અર્થ ‘નિમગ્ધરામ’ કર્યો છે. પરંતુ બુદ્ધિશીલ સાહેબે એ રાષ્ટ્રને ‘રાજૂક’ રાષ્ટ્રના વિરોધથી તરીકે ગણ્યો છે, અને તેમણે તેનો અર્થ ‘વફાદાર’ કર્યો છે. સેનાત્ સાહેબે પ્રથમ બતાવ્યું હતું તેમ (ઇ. ઈ., ૧૮૬૧, પૃ. ૨૪૬, કીમ ૫૦), મિરનારની નકલમાં તથા વખતે ‘ચ’ રાષ્ટ્ર વપરાયો છે તેથી બુદ્ધિશીલ સાહેબે કરેલો ‘યુત્ત’ રાષ્ટ્રનો અર્થ ટકી શકતો નથી. એ રાષ્ટ્રને નામ તરીકે જ ગણવો જોઈએ; અને રાજૂકોની અને પ્રાદેશિકોની મારફત યુક્તો પણ અમલદારો દ્વારા, એમ માનવું જોઈએ. ‘યુત્ત’(યુક્ત)ના ખરા અર્થને ગટિ જુઓ પૃ. ૫૧-૫૨, વળી, જુઓ “ જલક, પૃ. ૫, પૃ. ૧૧૭. ”

૨. ‘રાજૂકો’ના અર્થને ગ્રાંથે જુઓ પૃ. ૫૩-૫૪. પરંતુ સીયુત કે. પી. જયસ્વાલ ‘રાજૂક’ રાષ્ટ્રને ‘રાજન’ રાષ્ટ્રમાંથી વ્યુત્પન્ન થયેલો માને છે; અને “ રાજાઓ અથવા રાજમંત્રીઓ, આખા સામ્રાજ્યના ઉપર ખરેખરી કારોબારી સત્તા ભોગવતી ‘પરિસ્તા’ની સમિતિ” એ અર્થમાં તે ઉલ્લેખાય છે, એમ તેમનું માનવું છે (જ. બિ. ઈ. સી. સો., ૧૯૧૮, પૃ. ૪૨).

૩. કન સાહેબે ‘પ્રાદેશિક’ને સ્થાનિક હાકિમ ગણ્યો છે, અને સેનાત્ સાહેબ તેને મળતા થયા લાગે છે. બુદ્ધિશીલ સાહેબે ‘પ્રાદેશિકો’ નો અર્થ ‘ખંડિયા રાજ’ કર્યો છે, અને હાલના વખતના હાકેશિ તેમ જ રાવો અને રાવળો વગેરેના પૂર્વજો તરીકે તેમને તેમણે ગણ્યા છે. યુક્તોની અને રાજૂકોની સાથેસાથે જ પ્રાદેશિકોને ગણાવવામાં આવેલા હોનાર્થે તેમને અરોહના ખંડિયા ન ગણતાં અમલદારો જ ગણવા જોઈએ. બીજા અમલદારોની મારફત તેમણે પણ ફેરણીએ જવું પડ્યું, અને પોતાના દરરોજના કામના ઉપરાંત ધર્મોપદેશનું કામ પણ તેમણે કરવું પડ્યું : એ હકીકતની સાથે ઉપરની

વાતનો મેળ બેસે છે. આથી કરીને એક ડબલ્યુ. થોમસ સાહેબે આરેથી સમજાવી આપે સૌ કોઈ સ્વીકારે છે. (જ. રો. એ સો, ૧૯૧૪, પ. ૩૮૩-૩૮૬; ૧૯૧૫. પ. ૧૧૨), વળી, જુઓ પ. ૫૨-૫૩.

૪. કર્ન સાહેબે અને તેને અનુમરીને બચુદ્ધર સાહેબે “અનુસંયાન” શબ્દનો અર્થ ‘તપાસણીની ફેરણીઓ’ કહ્યો છે આ અર્થ ખરો લાગે છે સેઈન્ટ પીટર્સબર્ગના શબ્દકોશની મદદથી બ્રાહ્મણસાહિત્યમાથી કેટલાક લેખકો પોતાના મતના સમર્થનમા તેમજ આપેલા છે આ અર્થની પુષ્ટિમા પાલિકાપાના સાહિત્યમાથી પણ આધાર મળી શકે છે કાળજી તરીકે, જાઓ: “મનિષ્યમનિષય, પુ ૩, પૃ ૮, લીટી ૧૬, પૃ ૧૭૪, લીટી ૫ અને ૧૭” પરંતુ સેનાર્ત સાહેબે તેનો અર્થ ‘સભા’ કહ્યો છે, પણ એમ બનવું અસાધ્ય લાગે છે તેનું પહેલું કારણ એ છે, જો અર્થના સમર્થનમા કોઈ આધાર મળતો નથી તેનું બીજું કારણ એ છે, જેને મટિ આ શિલાલેખની પછીખરી નહોતી ‘નિષ્કમ્’ શબ્દ વપરાયો છે તે હાથી-ચાલી શકે એવી ભૌતિક વસ્તુ હોવી જોઈએ. આપણે ‘અનુસયાન નિષ્કમત્’ ન કહી શકીએ, પણ આપણે ‘અનુસયાન નિયત્’ તો કહી શકીએ અલગત, ‘સર્મા નિષ્કાંત’ એમ આપણે કહીએ છીએ, પરંતુ તેનો અર્થ ‘સભામંડપમા ગયો’ થાય છે; ‘સભામા ગયો અથવા જોડાયો’ એવા તેનો અર્થ થતો નથી તેનું ત્રીજું કારણ એ છે, ‘અનુસંયાન’ શબ્દ વાપરવાના અલગ શિલાલેખમા જોવામા આવે છે, પણ ધવલીમાની તેની નકલમા તે જોવામા આવતો નથી. તેનો અર્થ સેનાર્ત સાહેબે કહ્યો છે તેમ ‘સભા’ થતો હોય તો, મદદરતો આવે. શબ્દ બીજા કોઈ પણ નકલમા ગાથી જોવામા આવતો નથી, એ સમજ-સમજાવી શકાય નથી પણ તેનો અર્થ માત્ર ‘ફેરણી અથવા તપાસણીની ફેરણી’ થતો હોય તો ‘નિષ્કમ્’ ધાતુના પ્રયોજક રૂપથી એ જ અર્થ નીકળે છે, અને ‘અનુસયાન’ શબ્દ વાપરવાની ખાસ જરૂર રહેતી નથી જસઠ ગામમાથી મળી આવેલી એક મુદ્રામા એ જ શબ્દ જોવામા આવે છે જે મુદ્રામા “વેસાલ અનુસયાન કન્ક-આરે” [વેસાલિ (અગલદાસે) ના ફેરણીના મુકામેથી] એમ લખેલું છે, એમ શીયુદ્ધ દે રા બાકારકર કહે છે (આ સ. ૬ એ રી,

૧૯૧૩-૧૯૧૪, પૃ ૧૧૧ અને આગળ. અને ચિત્રપટ ૫૦) શ્રીકૃત કે પી નયસ્વાસે 'અનુમેયાન' શબ્દનો અર્થ 'કચેરીમાંથી નીકળી નવું, અથવા સરકારી રીતે બદલી થયેલી નવું' ક્યોં છે. એ શબ્દના અર્થના સમર્થનમાં નદિ પાસે અમલદારોની બદલી કરી ઇંગ્લેંડ દોવાની બાબતના સમર્થનમાં તેમણે "શુકનીતિ"માંથી લેવારો આપેલો છે (જ. નિ. એ રી સો., ૧૯૦૮, પૃ ૩૧-૪૦).

૫. આ દ્વંદ્વસમાસ છે, અને તેનો અર્થ 'બાહ્યવર્ગના અને ધર્મજીવનના સાધુઓ અને સિમ્હુઓ' થાય છે. જુઓ પૃ ૧૫૪-૧૫૫

૬ 'અપચ્ચયતા અપમાંદતા સાધુ'નો અર્થ સેનાત સાહેબે આમ કર્યો છે:—"કંજુસાઈનો અને ગાજ બાડવાનો ત્યાગ કરવો સારો." બુદ્ધલ સાહેબે 'અપચ્ચયતા' શબ્દ ઉઘડી દીધો છે. તેમના મતે 'અપમાંદતા સાધુ'નો અર્થ "વિવિધ ધર્મોના લોકોને બાડવાથી દૂર રહેવું સારું" થાય છે. એ બન્ને વિદ્વાનોએ એ એ સંપ્રદાયના પહેલા 'અપ' શબ્દને 'અપ' અપચ્ચયના પ્રથમિક રૂપ તરીકે ગણ્યો છે. એક ડબલ્યુ ધોમસ સાહેબે અને શ્રીકૃત દે સ બાહારકરે તેવું ખરૂં ૩૫ 'અહ્ય' ગણ્યું છે (તેના કારણોને માટે જુઓ ઇ ઈ., ૧૯૦૮, પૃ. ૨૦) 'મંદ્ર' (બાહ્ય) ધાતુની ઉપરથી 'માંદ' શબ્દ બ્યુત્પન્ન થયો છે, જેમ આપણે જણીએ તો તો બુદ્ધલ અને મેનાવ સાહેબે કહ્યું છે તેમ તેનો અર્થ 'માલતું તે' અથવા 'ગાજ બાડવી તે' થાય; પરંતુ 'અપચ્ચયતા' શબ્દની જોડે જ 'અપમાંદતા' શબ્દ વપરાયો છે તેથી તેનો અર્થ એવો જણાયો છે કે, જેવી રીતે એક ઊંડે 'વહુચ્ચયતા' છે તેવી રીતે બીજા ઊંડે 'વહુમાંદતા' છે 'માંદ'નો અર્થ 'માથ કે મિલકત' લેવામાં આવે તો જ આમ બની શકે આથી કરીને 'અપચ્ચયતા'ની (એટલે ખર્ચની) સરખામણીમાં 'અપમાંદતા'નો અર્થ 'એટલે

“હેતુઓના અને શબ્દોના સખધમા વિગતવાર આજ્ઞા નિમન્દરામોને આપવાનું મમ સર્વે કરવાનું છે” આ અર્થનો લઘાણુપૂર્વક અર્થ આમ કરી સદાય ■ — “એટલે (નીતિના) પાયાનો (નીતિનિયમોનો) અને (સિદ્ધાંતોને તથા નિયત કરને અનુસરીને) પ્રખરનો વિગતવાર ઉપદેશ કરવાનું કામ સર્વે કરવાનું છે” બ્યુદ્ધર સાહેબે ઉક્ત વાક્યનો અર્થ આલો કર્યો છે—“વળી, શબ્દને તેમ જ હેતુને અનુસરીને પ્રાર્થનાના જે થોડા છે તે સર્વ સમદાયના શુભો અને સાધુઓ ઉપદેશરો જે વા યનો ખરો અર્થ કરવાનો પ્રયત્ન હવે આપણે કરશું પ્રથમ તો એવો સવાલ ઉઠેો થાય છે કે, અહીં ‘યુત’ શબ્દનો અર્થ શો થાય છે? આ શિવાગ્રેખમા પ્રથમ એ શબ્દનો જે અર્થ થાય છે તે જ અર્થ અહીં પણ લેવાનો છે, જે દેખીતું છે રાજ્યકો અને પ્રાદરિમે અમલદારો હતા અને યુક્તોને તેમની સાથે સાથે જ ગણાવવામા આવ્યા છે તેથી તેઓ પણ અમલદારો જ હોવા જોઈએ એ અમલદારો કેવા પ્રકારના હતા, જે આપણે જોઈ ગયા છીએ ‘યુત’ શબ્દનો અર્થ સેનાર્ત સાહેબે અને બ્યુદ્ધર સાહેબે અનુક્રમે ‘નિમલકારામ’ અને ‘જે થોડા છે તે’ સ્વરો છે તે આ રીતે બાબી મંડે છે બીજો સવાલ એ છે કે, જે ‘પરિસ્તા’ શબ્દનો અર્થ સેનાર્ત સાહેબે ‘સઘ કર્યો છે અને બ્યુદ્ધર સાહેબે ‘સમદાયના શુભો અને સાધુઓ’ કર્યો છે તે ‘પરિસ્તા’ શબ્દનો અર્થ શો છે? એટલું ધ્યાનમા રાખવાનું છે કે, અરોહના છઠ્ઠા મુખ્ય શિવાગ્રેખમા પણ ‘પરિસ્તા’ શબ્દ વપરાયો ■ આપણે પછીથી જોઈું તેમ શ્રીયુત કે થી નયસ્વાયે ખાતી કરી આપી છે કે, ઉચ્ચ શિવાગ્રેખમા જે શબ્દનો અર્થ ‘મત્રી મહળ’ થાય છે આ અર્થ અહીં બરાબર બધે બેસે છે કારણ કે, ખરી રીતે મત્રીમહળ જ યુક્તોને આજ્ઞા આપી શકે હવે ‘ગણના’ શબ્દનો વિચાર કરવાનો રહે છે તેનો અર્થ ‘જાનુત્રી’ છે આપણે પ્રથમ જોઈ ગયા છીએ કે, ‘અલ્પવ્યયતા’નો અને ‘અલ્પમાહતા’નો સદૃશ્ય કેળવવાનો ઉપદેશ કરવાની આજ્ઞા અરોહે પોતાના અમલદારોને કરેલી છે પણ લોકો આ વ્યવહાર સદૃશ્યોને કેળવે છે કે કેમ એ ચી રીતે નહીં કરતું? આજુ નક્કી કરવાના હેતુથી કેટલા અમલદારોએ ઘેરઘેર તપાસ કરવી જોઈએ, અને દરેક ગૃહસ્થાશ્રમીએ કેટલો અર્થ કર્યો અને કેટલો સત્ય કર્યો, એની ગણતરી તેમણે કરવી જોઈએ પણ બધા કુટુંબને ઘાત

પછી શકે તેવા સર્વસાધારણ નિયમ ધરાવતું અસાધ્ય અશક્ય લાઘ્ય તેથી કરીને તેવા અમલદારોને જ્યારેજ્યારે મુશ્કેલી નડે ત્યારેત્યારે તેમને સલાહ આપવાનો હુકમ પરિપદને તેજે કર્યો હતો.

[૪]

લાપાંતર

લાંબા મમયથી—ધણાં, સેંકડો વર્ષોથી—મજૂર પ્રાણીઓનો વધ, ભૂતોની હિંસા, સગાંસબંધીની સાથે અયોગ્ય વર્તન અને બ્રાહ્મણોની તથા શ્રમણોની સાથે અયોગ્ય વર્તન માત્ર વધતાં જ્યાં. પણ હવે દેવોને લાડકા પ્રિયદર્શી રાજાના ધર્માચરણના પરિણામમાં ભોક્ષાને વિમાનનાં દર્શન, હાથીઓનાં દર્શન, અગ્નિસંચય અને ખીજાં દબ રૂપ બતાવાયા પછી દોષનો અવાજ ધર્મનો અવાજ બન્યો છે. પહેલાં ધણાં, સેંકડો વર્ષથી નથી થયું તેમ હવે દેવોને લાડકા પ્રિયદર્શી રાજાના ધર્મોપદેશથી પ્રાણીઓનો વધ ન કરવો તે, ભૂતની હિંસા ન કરવી તે, સગાંસબંધીની સાથે યોગ્ય વર્તન, બ્રાહ્મણોની અને શ્રમણોની સાથે યોગ્ય વર્તન, પિનાતું અને માતાતું કષ્ટું માનવું તે, મોઢેરાતું કષ્ટું માનવું તે વધ્યા છે. આ અને ખીજા અનેક રીતે ધર્માચરણ વધ્યું છે, અને દેવોને લાડકો પ્રિયદર્શી રાજા આ ધર્માચરણ વધારશે પણ ખરો. પ્રિયદર્શી રાજાના પુત્રો, પૌત્રો અને પ્રપૌત્રો અંતઃકળ સુધી આ ધર્માચરણને વધારશે, (અને) ધર્મ

ટીકા

૧. આ વાક્યનો અર્થ ન્દેહીન્દેહી રીતે કરવામાં આવેલો છે. એ બધી જાતના અર્થના બે ભાગ પડી શકે છે:—(૧) પૃથ્વીની ઉપરના પદાર્થોને હૃદયીને કરેલા અર્થ, અને (૨) આકાશી જગતોને હૃદયીને કરેલા અર્થ સેનાર્ત સાહેબે અને ખુદ્દર સાહેબે પહેલા પ્રકારનો અર્થ કરેલો છે, અને કર્ત સાહેબે તથા કેટલાક વખત સુધી હુદય સાહેબે બીજા પ્રકારનો અર્થ કરેલો છે (જ રાં એ સો., ૧૯૧૧, પૃ ૭૮૫ અને આગળ) પહેલા પ્રકારનો અર્થ બધારે સ્વાભાવિક હોવાથી સ્વીકારી શકાય તેવો છે શ્રીયુત દે રા બાહારકરે સેનાર્ત સાહેબથી તથા ખુદ્દર સાહેબથી ન્દેહ પડીને આવે જ અર્થ (ઈ ઍ, ૧૮૧૩, પૃ. ૨૫ અને આગળ) કરેલો છે, અને હુદય સાહેબે એમનો અર્થ માન્ય રાખ્યો છે (ઈ ઍ, ૧૮૧૩, પૃ ૬૫૧ અને આગળ).

ઉપર વાંચ્યાના ન્દેહાન્દેહા અર્થ અહીં પ્રથમ આપણે આપશું કર્ત સાહેબનો અર્થ આમ છે—“પણ હવે દેવાનાં-પ્રિય પ્રિયદાસ રાજા ધર્માચરણુ જે છે ત્યારે તેના ટોલનો અવાજ ધર્માચરણુનો ઘાસ કરનારો ગીવડ્યો છે, અને દેવાના રથના દર્શન અને દેવી હાથીઓના દર્શન તથા આગના દડા અને બીજા દિવ્ય નિરાનના દર્શન લોકોને થયા છે” (ઈ ઍ, ૩૨, ૨૧૧)

સેનાર્ત સાહેબનો અર્થ આમ છે—“પણ હવે દેવાને લાડકો પ્રિયદાસ રાજા ધર્માચરણુમાં વિશ્વાસ રાખતો હોવાથી તેણે ટોલનો અવાજ જાણે કે (ખુદ) ધર્મનો અવાજ છે (એવી રીતે) તેનો પડયો પાડ્યો છે, અને રથ હાથી, મશાલો અને બીજા દિવ્ય દર્શનો ધરાવતી સ્વારીઓના દર્શન લોકોને કરાવ્યા છે” (ઈ ઍ, ૧૦, ૮૪)

ખુદ્દર સાહેબનો અર્થ આમ છે—“પણ હવે દેવાને લાડકો પ્રિયદાસ રાજા ધર્માચરણુ કર્યું તેના પરિણામમાં ટોલનો અવાજ—કદો કે, ધર્મનો અવાજ—સંભળાયો છે, અને દેવાના રથના દર્શન, હાથીઓના અને બીજા દિવ્ય દર્શનોના દર્શન લોકોને દરાવવામાં આવ્યા છે” (એ ઈ, ૨, ૪૬૭)

શ્રીયુત દે રા બાહારકરે ચોતાનો અર્થ પ્રસિદ્ધ કર્યો ત્યારપછી શ્રીયુત એસ. કૃષ્ણસ્વામી આચાર્યજીર નામક લેખક ઉક્ત વાક્યની મર્્યા કરેલી છે (જ રાં એ સો., ૧૯૧૫, પૃ ૫૨૧, ઈ ઍ, ૧૯૧૫, પૃ ૨૦૩) તેમણે એનો અર્થ આમ કર્યો છે—“પણ હવે દેવાનાં-પ્રિય

પ્રિયદર્શિએ ધર્માચરણ કર્યું તેના પ્રશિષ્ઠામમાં, અહો ! દોહતો અવાજ માત્ર ધર્મનો અવાજ બન્યો છે; સ્વારીના રથ, હાથીઓ, આતરાબાજ, વગેરેનું જે દૃશ્ય લોકોને બતાવવામાં આવ્યું છે તે દેવોનું દૃશ્ય છે.” આ અર્થે એકદમ સ્વીકારી શકાય તેમ નથી; કારણ કે, ‘અજ્ઞાનિ’ શબ્દથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે, જે વિમાન, દક્ષિન્ અને અગ્નિસ્કંધ અશોકે બતાવેલાં તે ‘દિવ્યાનિ રૂપાનિ’ હતાં આતું હોઈને પૃથ્વીની ઉપરનાં સ્વારીનાં રથ તથા હાથીઓ અને આતરાબાજ તે ન હોઈ શકે. એક. ડબલ્યુ. ધામસ સાહેબે પણ ‘અગ્નિસ્કંધ’ શબ્દનો અર્થ ‘આતરાબાજ’ કર્યો છે (જ. રૅ. એ. સો., ૧૯૧૪, પૃ. ૩૬૫); પણ આતરાબાજ જીડાબ્યાથી લોકોમાં ધર્માચરણ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈને વૃદ્ધિને પામે, એ તેણે બતાવ્યું નથી.

ઉક્ત વાક્યના સ્પષ્ટાર્થને માટે જુઓ પૃ. ૧૧૪-૧૧૬ અને પૃ. ૧૨૫-૧૨૬. શ્રીયુત દે. રા. આંકારકરે પોતાના લેખમાં (ઈ. એ., ૧૯૧૩, પૃ. ૨૫ અને ૧૧) માત્ર ‘વિમાન’ શબ્દનો જ સંતોષકરક પ્રવાસો આપેલો છે. આ કામે તેમણે ખાવિભાષાના “વિમાનવસ્તુ” નામક ગ્રંથની પ્રત્યે આપણું ધ્યાન એ ચાલુ છે ‘દક્ષિન્’ શબ્દનો અને ‘અગ્નિસ્કંધ’ (અથવા જોતિસ્કંધ) શબ્દનો પ્રવાસો પણ એ જ ગ્રંથમાંથી મળી આવે છે એ ગ્રંથમાં એમ કહ્યું છે કે, જે લોકો ધાર્મિક જીવન ગાળે છે તે પૈકીના કેટલાક લોકો પરબવમા ‘વિમાન’ (દેવી મહેલ) મેળવે છે તેમ જ ‘દક્ષિન્’ (એકદમ ઘોળા દેવી હાથી) પામે છે (પૃ. ૪, લીટી. ૧., પૃ. ૫૬, લીટી ૧૬ અને ૩૫) અને ‘અગ્નિસ્કંધ’ અથવા ‘જોતિસ્કંધ’ [વીજળીના જેવો ચળકતો ચહેરો (પૃ. ૧, લીટી ૬) અને તારા (પૃ. ૭, લીટી ૨૮) તથા અગ્નિ (પૃ. ૧૨, લીટી ૩૩)] પ્રાપ્ત કરે છે દેવી ઘોડાઓ તેમ જ વહાણો વગેરે જે વસ્તુઓનો ઉલ્લેખ એ જ “વિમાનવસ્તુ” નામક ગ્રંથમાં કરેલો છે (પૃ. ૧૨, લીટી ૨૮; પૃ. ૪, લીટી ૨૬) તે વસ્તુઓનો સમાવેશ “અજ્ઞાનિ ચ દિવ્યાનિ રૂપાનિ”માં થાય છે.

૨. ‘સંવટકથ’ (સંવર્તકથ)ને માટે જુઓ જ. રૅ. એ. સો., ૧૯૧૧, પૃ. ૪૮૫, ટીકા ૧.

ભાષાંતર

દેવોને લાડકો ત્રિવર્ણી રાજા આમ કહે છે:—કલ્યાણ કરવું અઘરું છે. જે કલ્યાણ આદરે છે તે અઘરું કામ કરે છે. હવે મેં ઘણું કલ્યાણ કર્યું છે. મારા પુત્રો, પૌત્રો અને તેમની પછીના મારા વંશજો તેને અનુવર્તશે તો તેઓ પુણ્ય કરશે; પણ આ જાગૃતમાં જે (પોતાની ફરજનો) અંશ પણ ત્યજશે તે પાપ કરશે. ખરેખર, પાપ કરવું સહેલું છે.^૨

હવે, પૂર્વે ધણી વખતથી ધર્મમહામાત્રો^૩ ન હતા. મારા રાજ્યાભિષેકને તોર વર્ષ થયાં ત્યારે મેં ધર્મમહામાત્રો નીમ્યા. ધર્મ સ્થાપવાને માટે, ધર્મ વધારવાને માટે, અને ધર્મિષ્ઠ લોકોના હિતસુખને માટે સર્વપાપડોમાં તેમને કામે લગાડેલા છે.^૪ ધવનોના, કંબોળોના અને ગધારોના^૫ તેમજ પરંપરાગત શબ્દિકોના અને પશ્ચિમકાંક્ષાની પાસેના બીજા લોકોના દેશમાં તેઓ નોકર બનેલા બ્રાહ્મણોના^૬ અને ગૃધ્રપતિઓના તથા અનાથોના અને વૃદ્ધોના હિતસુખનું તેમજ ધર્મિષ્ઠ લોકોને બંધનમાંથી^૭ મુક્ત કરવાનું કામ (પણ) કરી રહ્યા છે. કેદખાનામાં પૂરાએલા^૮ (કાષ્ટ પણ ઇસમ)ને ધણી સંતાનો હોય કે કનડગત થતી હોય કે ધડપણ આવ્યું હોય તો તેને નાણાંની મદદ આપવાનું કે તેને બંધનમાંથી મુક્ત કરવાનું અથવા તેને છોડી મુકવાનું કામ તેઓ કરે છે.^૯ મારા જનાનામાં અથવા પાટલિપુત્રમાં કે બદારનાં સહેરોમાં રહેતાં મારા બાહ્યમહેનોની અને બીજાં સર્ગસંબંધીની પાસે સર્વત્ર તેઓ કામ કરે છે. જે ધર્મિષ્ઠ ઇસમ ધર્મને અનુમરતો હોય ॥ ધર્મનું ધામ હોય કે દાન કરનારો હોય તેની પાસે તેઓ મારા મુલકોમાં સર્વ કામ કરે છે. એવા હેતુથી આ ધર્મલિપિ કોતરાવી છે કે, તે ચિરસ્થાયી બને, અને મારી પ્રજા (મને) અનુવર્તે.

ટીકા

૧. ધર્મમહામાત્રોની નીમણૂક ક્યારેની ઉલ્લેખ જે વાક્યમાં કર્યો છે તે વાક્યની અને આ શિલાલેખની રાજ્યાવધાનના ભાગની વચ્ચે કોઈ સંબંધ ન હોય તેમ તે બન્નેને ભૂદાં પાટવાનો શિરસ્તો પડી ગયો છે. પણ આમ કરવાનો કાંઈ જ અર્થ નથી. ભૂદાંભૂદા ભાગને ભેડનારો કેંદ્રીભૂત વિચાર અરોહની દરેક ધર્મલિપિમાં ભેવામાં આવે છે. આથી કરીને આગળના ભાગની અને પાછળના ભાગની વચ્ચેનો સંબંધ સચવાય તેની રીતે અરોહની ધર્મલિપિનું ભાષાંતર કરવાનું છે. એ રીતે ભેવાં 'કલ્યાણ' અથવા 'કયાણ' શબ્દનો અર્થ 'સુદૃઢ' કે 'સાદ્ર કામ' નથી થતો, પણ ઐદિક તેમ જ પારલૌકિક 'સુખ' અથવા 'ભદ્ર' થાય છે. અરોહ કહે છે કે, આવા પ્રકારનું ઘણું સુખ તેણે સાધ્યું છે; અને પોતાના પુત્રોને તથા પૌત્રોને અને વંશજોને તેને પોતાને અનુસરીને ચાલવાનો ઉપદેશ તેણે કર્યો છે આ ફરજ અગતઃ અદા કરવી ન જોઈએ, પણ તે પૂર્ણરો અદા કરવી જોઈએ : એવા આમલ તેણે કરેલા છે; કારણ કે, પાપ~ એટલે કે, ઐદિક અથવા પારલૌકિક દુષ્ટતા—મનુષ્યના ભાગે સ્વાભાવિક રીતે આવે છે. આહું હોવાથી મનુષ્ય—અને તેમાં પણ તે રાજ હોયતો તે ખાસ કરીને—તેમાંથી મુક્ત રહી શકતો નથી; અને તેથી રાજએ તો અંશનો પણ ત્યાગ કર્યા વગર પોતાની પ્રજાની પ્રત્યેની પોતાની ફરજ પૂર્ણરો અદા કરવી જોઈએ. મન-રાહરની અને કાલશીની તથા ધવલીની નકલમાં 'પાપે હિ નામ સુપદાલયે' નવાય છે તેનો અર્થ 'પાપને સારી પેઠે દૂર કર્યું જોઈએ છે' થાય છે, એમ શ્રીયુત કે રા ભાડારકર માને છે અરોહ પછીથી કહે છે કે, પોતાની પ્રજાનું 'કલ્યાણ' (ઐદિક તેમ જ પારલૌકિક સુખ) સાધવાને લગતી પોતાની ચેતનાની પૂરવણી તરીકે તેણે પોતે ધર્મમહામાત્રોની ચેતના કરી હતી. આપણે હમણા જ કહેયું તેમ આ બન્ને રીતે હોડાનું કચ્ચાણ સાધવાનું કામ એ ધર્મમહામાત્રોને સોંપવામાં આવ્યું હતું. 'કલ્યાણ'ની અને 'પાપ'ની વચ્ચેનો ભેદ પોતાના ત્રીજા મુખ્ય સ્વભાવેષમાં અરોહે દર્શાવેલો છે.

૨. 'ધર્મમહામાત્ર' એટલે "ધર્મનો અવેશક": એમ બ્યુદ્ધર સાહેબ કહે છે (એ. ઇ., ૨, પૃ. ૧૯૭). સ્મિથ સાહેબે તેને "ધર્મનો તપાસણી-

કામદાર' દર્શો (" અરોહ ", પૃ. ૧૬૮) એ સંખ્યું બાજતર કરવાની જરૂર નથી એ મૂળ સંખ્યા એ અર્થ દર્શો છે તે તેના બાજતરમાં ઉપરથી ચકાષ તેમ નથી અરોહના સમયની પહેલા ધણી મદામાત્રો દતા, પણ ધર્મમદામાત્રો (ધર્મ વધારનારા મદામાત્રો)ની પ્રથમ યોજના કરનાર તો તે પોતે જ હતા.

૩ આ શિલાલેખની ન્હીન્હી નમ્બોમાં— અને તેમાં પણ ખાસ કરીને ગિરનારની નક્કમાં 'ધમયુત્ત' સંખ્યાની પછી— સંયોગી અન્યથા 'ધ' નો મનમાંથી ઉપયોગ થયો છે તેથી કરીને આ વાચ્યરચના સહેલાઈથી સમજી શકાતી નથી તેમ છતાં પણ શ્રીયુત્ત દે સ બાહારકરના મતે આ વાચ્યનો ભાવાર્થ એવો (" અરોહના મુલગમાના બધા 'વાસદ'ની અને ધર્મયુક્તોની સાથે ધર્મમદામાત્રોને સબધ દતો 'વાસદ'ના અર્થને માટે જુઓ પૃ ૧૫૭ 'ધમયુત્ત' સંખ્યા તથા પ્રતી આ શિલાલેખમાં વપરાયેલો છે અને હરેક પ્રકારે તેનો ન્હીન્હી અર્થ બ્યુત્તર સાહેબે કરેલો છે સેનાઈ સાહેબે કરેલી ટીકનો (૭ એ ૧૮-૧, પૃ ૨૩૬ ટીકા ૩૦નો) જવાબ આપી ચકાષ તેમ જાણત નથી 'ધર્મયુક્ત' એટલે (જરા) ધર્મના નિમકદરમાં એમ તેઓ કહેવા માટે છે પણ તેનો અર્થ ધર્મથી યુક્ત અથવા ધર્મિષ્ઠ' કરવો, એ વધારે સારું છે થોમસ સાહેબે તેનો અર્થ ધર્મખાવાના અમલદાર' કર્યો (૪ થી એ સો. ૧૯૧૫, પૃ ૧૦૨-૧૦૩) અને સ્મિથ સાહેબે તેનો અર્થ ' ધર્મના વહેદાર' કર્યો છે (" અરોહ, પૃ ૧૦૦) તેઓ 'ધર્મ-યુક્ત' સંખ્યા માને છે પણ 'ધર્મયુક્ત' સંખ્યા તેઓ માનતા નથી. પરંતુ આ રીતના સબધમાં વધી ગયાની ચકાષ તેમ છે પ્રથમ તો પોતે ધર્મ યુક્તોની યોજના કર્યાનું કાઈ પણ રીતે અરોહ કહેતું નથી. તેણે તેમની યોજના કરી હોત તો પોતાની ધર્મલિપિ એમાં ધર્મમદામાત્રોનો ઉલ્લેખ તેણે કરેલો છે તેમ તેમનો ઉલ્લેખ પણ તેણે કર્યો જ હોત એ બતાવના અમલદારો અરોહના સમયની પહેલાના સમયમાં દયાવી ધરાવતા દલા એવું અનુમાન કરવાને કાઈ પણ દારજ નથી પણ રાજની પ્રજા વરીકે 'ધમયુત્ત' ન દલા પણ તેઓ રાજના અમલદારો દલા તો પછી ધર્મયુક્તોના ઉલ્લેખને માટે અને તેમને ધર્મિષ્ઠ

કરવાને માટે ધર્મમહામાત્રો શા કાચ્છે કાળજી રાખે છે, એ જ સમજી રાકાય નથી. તદુપરાંત અયોગના સાતમા મુખ્ય સ્તંભલેખમાં કહ્યું છે તેમ, રઘુકો 'ધંમયુત જન'ને ધર્મોપદેશ કરતા હતા અહીં 'ધંમયુત જન'નો અર્થ અયોગના "ધર્મને જે લોકો અનુસરતા હોય તે લોકો" જ થઈ શકે છે.

ધર્મમહામાત્રોની ફરજ બે પ્રકારની હતી--(૧)લોકોનું ઔદિક હિતસુખ સાધવાની ફરજ; અને (૨) લોકોનું પારલૌકિક હિતસુખ સાધવાની ફરજ. જુઓ પૃ ૬૩ અને આગળ, તથા પૃ. ૧૩૨ અને આગળ.

૪. ખ્યુદ્ધર સાહેબે 'અપલતા' રાજની પછી વિરામચિત્ર મુકવાની સૂચના કરી છે, અને 'ચૌન-ઋવોજ-ગધાલાન' નો સળધ તેની પહેલાના વાક્યભાગની સાથે તેમણે જોડ્યો છે. પણ સેનાર્ત સાહેબે અને શ્રીયુત દે. રા. ભાગરકરે એ રાજોને તેની પછીના વાક્યભાગની સાથે જોડ્યા છે. ઇ. ઈ., ૧૮૬૧, પૃ. ૨૪૦, દીકા ૩૭ માં આમ કરવાના કારણો આપેલા છે. ચૌન અને ઠંજોજ તથા ગંધાર વગેરે લોકો કોણ હતા, એ નક્કું હોય તો જુઓ પૃ ૨૭ અને આગળ.

૫ ખ્યુદ્ધર સાહેબે (વી એ જ, ૧૨, પૃ ૭૬મા) કહ્યું છે તેમ 'દ્રમણિમ' રાજ અને તેના વિવિધ માંડ પાલિસાહિત્યમાંના "મહાનારદ-કરસપ-નતક" ના નિદાન ત્રણ સૂત્રોમાં જોવામાં આવતા 'દ્રમણિમ' (દ્રમણેમ્ય) રાજની સાથે બરાબર મળતા આવે છે. બાબ્બમાં આ સમાસમાંના 'દ્રમ' રાજનો અર્થ 'મહાપતિ' થયો છે. તે રાજ જે સમાજસંધને માટે વપરાયો છે તે પૃ ૧૬૬મા દર્શાવવામાં આવ્યો છે (નિરતારની ન. ૩માંના) 'મતમય' અથવા (સાદળાઝમદીની અને મનરાહરની તથા કાવશીની નકલમાંના) 'મટમય' અથવા (ધવલીની નકલમાંના) 'મટિમય' રાજે સિવ લેખોના અબ્દાસીઓને બહુ ગૂચવ્યા છે. તેમણે તેના નૂદાનૂદા અર્થ કરેલા છે. સેનાર્ત સાહેબે 'મટમય' રાજ માનીને "સિપાઈઓ અને લડવૈયાઓ" અર્થ કર્યો છે. ખ્યુદ્ધર સાહેબે 'મટમય' રાજ માનીને "ભાદુલી ગ્રામ" અર્થ કર્યો છે. સાહેબે 'મટમયેસુ' રાજ સમજીને "ગોકરો અને ધણીઓ" અર્થ કર્યો છે. શ્રીયુત દે. રા.

ભાંડારકરે ધ્યુર્લેખર સાહેબનો અભિપ્રાય માન્ય રાખ્યો છે. અહીં ‘મટ’ શબ્દનો અર્થ ‘લઠવૈયાઓ’ તો ન હોઈ શકે. ગિરનારની નકલમાં ‘મત’ પાઠ છે તે આવેલ અર્થ થતો અટકાવે છે. વળી, ‘મય’ શબ્દ ‘મર્ય’ ન હોઈ શકે; કારણ કે, તેમ હોત તો સાહજાગ્રમલીની અને મનરાદરની નકલમાં ‘મર્ય’ શબ્દમાનો રેફ કાયમ રહ્યો હોત આથી કરીને ઉક્ત સમાચને સ્વાભાવિક રીતે સંસ્કૃતભાષાના ‘મૃતમય’ સમાસની બદલે ગણી શકાય છે. શ્રીયુત કે. રા. ભાંડારકરે ‘દ્યમણિય’ શબ્દના વિરોધભૂતરીકે ‘મૃતમય’ શબ્દને ગણ્યો છે, અને એ બંને શબ્દોનું ભાષાતર “નોકર બનેલા બ્રાહ્મણ અને ગૃહપતિઓ” એમ તેમણે કહ્યું છે. અહીં બ્રાહ્મણવર્ણની અને વૈશ્યવર્ણની બધી જ વ્યક્તિઓનો ઉલ્લેખ થયો નથી, પણ અનાથ- (અનાથ)ની અને ઘટ્ટ (પાડા)ની સ્થિતિના એવી જેમની સ્થિતિ હોય તેમનો જ ઉલ્લેખ થયો છે. કેટલાં બ્રાહ્મણ અને વૈશ્ય આવી સ્થિતિમાં આવી ગયા હશે કે કેમ, એ બાબતની સહા રાખવાનું કારણ નથી. ક્ષાત્રસંકેતિ સાહેબે કહ્યું છે કે, “એવી કરતા અને સામાજિક તથા બહારના આરનાશ વરીકે નોકરી કરતા બ્રાહ્મણોનો ઉલ્લેખ ઘણા પ્રસંગે થયેલો છે.” (“બુદ્ધિસ્થ ઇન્ડિયા”, પૃ. ૫૭) આવી સ્થિતિ લેખવતા ગૃહપતિઓના સંબંધમાં જુઓ ફિક્ષિત “સોસિયલ ઈન્ફોર્મિએશન, એટ સેટરા” (ભાષાંતર), પૃ. ૨૫૫-૨૫૬.

૬. ધવહીના અને યાવગદના નૂદા નૂદા શિલાલેખો પૈકીના પહેલા લેખમાં અરોડે અમુક પ્રકારના પોતાના અમલદારોને એવી ચિતવણી આપેલી છે કે, પ્રજામાંની કોઈ પણ વ્યક્તિને ‘વંધન’ કે ‘પરિવલેશ’ ન થાય, એ તેણે ભેટું ભેઠ્યે. એ જ લેખના ઉવટના ભાગમાં એવી ચિતવણી કરીથી આપતાં અરોડે ‘પરિવોધ’ શબ્દનો અને ‘પરિવલેશ’ શબ્દનો ઉપયોગ કરેલો છે એ રીતે ભેટાં ‘પરિવોધ’ શબ્દ ‘વંધન’ શબ્દને મળતો જ હોતો ભેઠ્યે. તેનો અર્થ ‘હાથ-ડી’ કરી શકાય. જ. રો. એ. સી., ૧૯૧૫, પૃ. ૯૬-૧૦૧માં યોમસ સાહેબે આપેલા લિતાસમાં પણ એ શબ્દનો બરાબર એ જ અર્થ બેસે છે. ગિરનારની નકલમાં ‘પરિવોધ’ પાઠ છે તેના સંબંધનો.

ખુલાસો આપતાં ચોમસ સાહેબે ચોખ્ખા જ કહ્યું છે કે, તે વખતની રીતિને લઈને જ એ બે શબ્દોની વચ્ચે ગોઠવણ થવા પામેલી છે.

૭. આ સમાસનો અર્થ કરવામા સેનાત્ સાહેબ અને શ્રીયુત દે.રા. ભાડારકર મળતા થાય છે ‘વંધનવઘસ’માના ‘વઘ’ શબ્દનો અર્થ બ્રહ્મદેવ સાહેબે “દેહાંતક” કહ્યો છે. આ શિલાલેખની બધી નકલોમાં ‘વઘ’ શબ્દ જ છે. ‘વચ’ શબ્દ તેની ઠોઈ પણ નકલમા જોવામાં આવતો થી. “વચયોરમેદઃ” એ નિયમ અસીકની ધર્મલિપિઓને તે લાગુ પડતો જ ન હતો. આ સમાસનું સંસ્કૃતભાષાનું રૂપ ‘વંધનવઘસ્ય’ છે, ને તેનો અર્થ ‘બંધનથી બધાએલાનો’ (એટલે કે, ‘કેદખાનામા

ઘોડારમાં^૧ હોઈ, ઘોડે બેઠો^૨ હોઈ કે ઉઘાનમાં હોઈ ત્યારે પણ
 સમાચાર આપનારા લોકોએ લોકનાં કામથી મને વાકેફ કરવે.
 લોકોનાં કામ હું સર્વત્ર કંઈ છું. વળી, (હુકમ) આપવાની કે
 સંલગ્નાવવાની જામતમાં હું જે કાંઈ મોટેથી ફરમાવું તેના સંબંધમાં,
 અથવા તો વળી મહામાત્રોના ઉપર કાંઈ મહત્ત્વનું કામ આવી પડે તેના
 સંબંધમાં મંત્રીમંડળમાં^૩ કાંઈ મતભેદ પડે કે તે રદખાતલ થાય તો
 સર્વત્ર અને સર્વ સમયે તેના સમાચાર મને તુરત પહોંચાડવા,
 એવું ફરમાન મેં કર્યું છે. (મારી) જહેમતથી અને (મારા) કામના
 નિકાલથી મને કદિ પણ સંતોષ થતો નથી; કારણ કે, આખી
 દુનિયાનું દિલ મારા મને માનભરી ફરજ છે. વળી, તેના મૂળમાં
 જહેમત^૪ અને કામનો નિકાલ રહેલો છે. આખી દુનિયાના દિલથી
 વધારે ઉમદા ફરજ બીજી કોઈ નથી. વળી, જે કાંઈ જહેમત હું
 જોડાવું છું તે એવા હેતુથી કે, જૂનોની પ્રત્યેના ઋણમાંથી હું મુક્ત
 થાઉં, તેઓમાંના કેટલાકને અહીં સુખી કરી અને તેઓ પરલોકમાં
 સ્વર્ગે પહોંચે. આ ધર્મતિપિ એવા હેતુથી મેં લખાવી છે કે, તે
 લાંબા વખત સુધી ટકી રહે, અને મારા પુત્રો તથા પૌત્રો આખી
 દુનિયાના દિલને માટે જહેમત જોડાવે. પણ અતિશય પરાક્રમ વગર

તેમણે એમ પણ કહ્યું છે કે, 'વ્રજ' શબ્દના અર્થવાળો 'વચ' શબ્દ અહીં વપરાયો છે 'જ' નો 'ચ' શી રીતે યાય? બાપાશાસ્ત્રને લગતી એ મુશ્કેલીનો ખુલાસો કરતા તેમણે કહ્યું છે કે, અરોકના તેરમા મુખ્ય શિલાલેખની શાહબાઝગઢીની નમૂના 'વ્રજન્તિ' શબ્દના બદલામાં 'વ્રચન્તિ' શબ્દ વપરાયો છે એટલે 'જ' નો 'ચ' થઈ શકે તેમણે એમ પણ બતાવ્યું છે કે, કૌટિલ્યે "અર્થશાસ્ત્ર" માં ત્રણ સ્થળે વ્રજ' શબ્દ વપરાયેલો છે, અને ત્યાં તેનો અર્થ 'પોડાઓ કે બેટા વગેરે દોરેલો સમૂહ' થાય છે અરોકના બારમા મુખ્ય શિલાલેખમાં 'વચમૂનિક' (દોરડછેરની જમીનનો ઉપરિ-અમવદાર) ગણવામાં આવેલો છે જુઓ પૃ ૫૫ પરંતુ શ્રીયુત કે પી જયસ્વાલે તેનો ભૂદો ન અર્થ કહેલો છે તેમની સૂચનાનો સ્વીકાર કરવામાં માત્ર એટલો જ વાધો નડે છે કે, બાપાશાસ્ત્રને લગતી મુશ્કેલી પૂરેપૂરી દૂર થતી નથી, કારણ કે, આ સ્થળે 'જ' નો 'ચ' થાય છે તે તો માત્ર શાહબાઝગઢીની અને મનગઢરની ન લની જ ખાસિયત છે, અને તેથી ગિરનારની અને ખીજ નમૂનાના 'વચ' શબ્દને 'વ્રજ' શબ્દ તરીકે સ્વીકારી શકાતો નથી શ્રીયુત વિધુશેખર બટ્ટાચાર્ય શાસ્ત્રીએ પણ 'વચ' શબ્દને 'વ્રજ' શબ્દ ગણ્યો છે, પણ તેમણે 'વ્રજ' નો અર્થ "માર્ગ" કર્યો છે (૬ જી, ૧૯૨૦, પૃ ૫૬) તેઓ કહે છે કે, ફરવા જતા રાત્ર પોતે રસ્તે આવતો હોય તેનો ઉલ્લેખ અહીં થયો છે

કેળવાએલા ઘોડાઓ છે ” થાય છે. “ મેલિની ” માં “ વિનીતઃ સુવદાસ્યે સ્યાત્ ” વાક્ય ઠી તે આને પુષ્ટિ આપે છે. એજ સંખ્દમાથી ‘વિનીતક’ સંખ્દ વ્યુત્પત્ત થયેા છે, અને “ અમરકોશ ” માં તેનો અર્થ “ પરંપરા-વાદન ” આપ્યો છે. “ વિનીતોની (સારી પેઠે કેળવાએલા ઘોડાઓની) નેડીઓથી એન્વયમાં આવડ કોઈ પણ વાદન ”: એવા તેનો અર્થ થતો લાગે છે. શ્રીયુત્ત વિધુરોખર લઠાચાર્ય સાસરીએ (ઈ. ઈ., ૧૯૨૦, પૃ. ૫૫ માં) બતાવી આપ્યું છે તેમ, “ મન્ત્રિમનિકાય ” માં કહ્યું છે કે, કોસલનો રાજા પસેનદિ શ્રાવસ્વીથી નીકળીને સાકેતની કિશામાં જતો હતો ત્યારે તેની સાથે તેના સાત “ રથ-વિનીત ” હતા. આવા ‘ રથવિનીતો ’ અમુકઅમુક અંતરે થાણામાં રાજવામાં આવતા, અને આગળના થાણે પહોંચતાં પાછળના થાણાના ‘ રથવિનીતો ’ને હુકમ કરવામાં આવતા. આ ‘ રથ-વિનીત ’ શું હશે ? “ રથને માટે કેળવેલો ઘોડો ”: એવા તેનો અર્થ હશે, એ વધારે સારૂ થઈ પડશે. સંખ્દકોશોમાં ‘ વિનીત ’ સંખ્દનો ને અર્થ કરવામાં આપ્યો છે તે જ અર્થ આમ સાબીત થાય છે.

૩. આ શિલાલેખમાં સૌથી વધારે મહત્ત્વનો સંખ્દ ‘ પરિસા ’ (= પરિપત્ત) છે. સેનાવં સાહેબે તેનો અર્થ “ ભોક્ષસ્થ ” કહ્યો છે, અને બ્યુલ્લર સાહેબે તેનો અર્થ “ કોઈ પણ નવિની કે સંપ્રદાયની સમિતિ ” કહ્યો છે. કીરિત્થકૃત “ અર્થશાસ્ત્ર ” નાં “ મંત્રિપરિપત્ત ” સંખ્દ છે તેને મળતો આ સંખ્દ છે, જેમ શ્રીયુત્ત કે પી જયસ્વાલે કહ્યું છે (ઈ. ઈ., ૧૯૧૬, ૨૮૨ અને આગળ), અને તે જ અરૂ લાગે છે. આ શિલાલેખ બેશક રાજ્યઅવસ્થાને લખતો હોવાથી તેમાં આવો સંખ્દ વપરાયો છે તે થોડાજ છે પરંતુ આ સંખ્દનો તેમજ આ વાક્યનો ભૂદો જ અર્થ નાંખવો હોય તો ભુલો જ. એ સૌ. ઇ., ૧૯૨૦, પૃ. ૩૩૧ અને આગળ આ સંખ્દના મહત્ત્વથી જિવરતા મહત્ત્વનો સંખ્દ ‘ નિશ્ણતિ ’ છે. અરોક્ષના સાતમા મુખ્ય સ્તંભલેખમાં પણ તે સંખ્દ વપરાયેલો છે. અરોક્ષના ત્રીથા મુખ્ય સ્તંભલેખમાં તેમ જ ધવલીના અને ચાવડના નૃદાન્દા શિલાલેખો પૈકીના પહેલા લેખમાં આ સંખ્દનો ઘણું પણ વપરાયેલો છે. ધવલીના અને ચાવડના નૃદાન્દા શિલાલેખો પૈકીના પહેલા લેખમાં એ સંખ્દનો અર્થ “ વિચારું ” થાય છે; પણ ત્રીથા મુખ્ય સ્તંભલેખમાં તેનો અર્થ “ દિલ

‘પીઝળાવડું’ ગાય છે. અરોહના છઠ્ઠા મુખ્ય સિલાલેખમાં અને સાતમા મુખ્ય સ્તંભલેખમાં ઉપરનો અર્થ બધારે બંધાયેલો છે. આથી કરીને અહીં ‘નિજ્ઞાતિ’નો અર્થ ‘રદખાતલ કરવું તે’ કરી રાખાય છે. આ ફરસાના પૂર્ણાર્થને માટે જુઓ પૃ. ૫૭ અને આગળ.

૪. બુદ્ધલ્લર સાહેબે “મહાભારત”ના “શાંતિપર્વ”માંથી ‘રાજધર્મ’ ને લગતા શ્લોકો (અધ્યાય ૫૮, શ્લોક ૧૩-૧૬) ઊતાર્યા છે તે દેખીતી રીતે બૃહસ્પતિદૃત “અર્થશાસ્ત્ર”માંથી આપવામાં આવેલા છે. તેમાં સર્વ રાજાઓને “પરિશ્રમ” કરવાનું કહેવામાં આવેલું છે. કૌટિલ્યદૃત “અર્થશાસ્ત્ર”માં પણ એમ જ કહેલું છે (પૃ. ૩૬).

[૭]

ભાષાંતર

દેવોને લાડકો પ્રિયદર્શી રાજા હજી છે કે, સર્વ પાપડો સર્વત્ર વસે; કારણ કે, તેઓ બધા જ સંયમ અને ભાવશુદ્ધિ હજી છે. પરંતુ લોકો વિવિધ જાંદના અને ગમના હોય છે. તેઓ (પોતાની ફરજ) પૂર્ણાંગે અગર અલ્પાંશે અદા કરશે. પણ જે મનુષ્યને આત્મસંયમ, ભાવશુદ્ધિ, (કૃતગુના અને દૃઢભક્તિ) નથી તે પુષ્કળ દાન કરતો હોય તો પણ ખરેખર નીચ મનુષ્ય છે.^૧

ટીકા

૧. આ સિલાલેખનું ઉવટનું વાક્ય સમજતાં જરા મુશ્કેલી નડે છે. ‘નિચા’ અથવા ‘નિચે’ શબ્દનો અર્થ અને તેની શક્તિ બરાબર સમજાય તો જ એ વાક્ય બરાબર સમજી શકાય તેમ છે. બુદ્ધલ્લર સાહેબે તેનો અર્થ આમ કર્યો છે — “પણ જે નીચ મનુષ્યને માટે પુષ્કળ દાન પણ અશક્ય છે તેની બાબતમાં આત્મસંયમ, ભાવશુદ્ધિ, કૃતગુના અને દૃઢભક્તિ પ્રશંસનીય છે.” પરંતુ આ અર્થ ટકી રહી શકતો નથી. તેનું પહેલું કારણ તો એ કે, ‘નિચા’ શબ્દનો અર્થ ‘નીચ’ નથી થતો પણ ‘નીચ મનુષ્ય’

ધ્યક્ષે તેનું બીજું કારણ એ કે, ગિરનારની નકલમાં 'નિચા' શબ્દ
 'નિચાય' હોઈ શકે નહિ તેનું ત્રીજું કારણ એ કે, અહીં 'વાટ' શબ્દ
 અભ્યય તરીકે નથી વપરાયો પણ વિશેષણ તરીકે વપરાયો છે, અને તેનો
 અર્થ "પ્રસન્ન" થઈ શકે છે નથી એક હાલતમાં થોડાં
 સાહેબને અનુસરીને સ્થિતિ સાહેબે ઉત્તર વાલ્યનો અર્થ નામ કર્યો છે — "તે
 મનુષ્યને માટે પુષ્કળ દાન અપાય છે તેને માટે આત્મસંયમ, ભાવશુદ્ધિ
 દૃઢતા અને દૃઢશક્તિ, એ સદ્ગુણો તે વડન આવશ્યક થઈ પડે છે
 આથી કરીને એમ સમજાય છે કે, થોડાં સાહેબે નૈમિત્તિક (પ્રસન્નતાવાત)
 શબ્દના વિશેષમાં 'નિચેનિત્ય' શબ્દ ગણીને તેનો અર્થ કાયમનું અર્થ
 'અભ્યાસ' કર્યો છે ખરું જોવા અહીં 'નિચે' શબ્દ 'નિત્ય' શબ્દના
 અર્થમાં વપરાયો હોય તે નિઃસંશય રીતે અને ધર્મની તથા ધાર્મિકની
 નકલમાં 'નિતિ' શબ્દ વપરાયો હોય પણ આ શબ્દ વિશેષણ તરીકે
 વપરાયો હોય તે આગળના શબ્દ 'દિદ-મતિતા'ની સાથે બંધાયેલો
 'નિચા' શબ્દ આ વિલાસની બધી નકલોમાં જોવામાં આવતો ગિરનારની
 નકલમાં નિચા શબ્દ છે અને બીજી નકલોમાં નિચે' શબ્દ છે એ જ
 એમ બતાવી આપે છે કે, નિચા શબ્દ પહેલી વિભક્તિનું બહુવચન છે,
 અને 'નિચે' શબ્દ પહેલી વિભક્તિનું એકવચન છે ગિરનારની નકલમાં
 એકવચનવાળા 'યસ' શબ્દની સાથે બહુવચનવાળો નિચા શબ્દ
 વપરાયો છે તેથી કાંઈ નસબવાનું નથી કારણ કે, અહીંની ધર્મશિષ્યોમાં
 આવી જાતના ગેરવાચની કાંઈ નવાઈ નથી દાખલા તરીકે, અહીંના
 પાંચમા મુખ્ય વિલાસની ગિરનારની નકલમાં આ વાક્ય જુદું—
 "ત મમ પુત્રા ચ પાત્રા જ યર ચ તેન ચે મમ અપચ આપ
 મપટવપા અનુયતિસરે તથા સા સુવત વામતિ એ
 રિલાસના આ વાક્યમાં બહુવચનવાળા 'અનુયતિસરે' વિલાસને અને
 એકવચનવાળા 'વાસતિ' વિલાસનો સ્થાન એક જ છે આપણા આ
 વિલાસમાં અહીં એમ દેખા માને છે કે, 'મયમ' અને 'માવશુદ્ધિ'

અત્યુત્તમ સદ્ગુણો હોવાથી દરેક વ્યક્તિએ તેમનો વિકાસ પોતાનામાં કરવો જોઈએ. વળી, દરેક સંપ્રદાયના નીતિનિયમોમાં આ સદ્ગુણોનો સમાવેશ કરેલો હોય છે કેઈ સંપ્રદાયની કેઈ વ્યક્તિ એ બધા નીતિનિયમો પાળે કે કેમ, એ બાબત સંકારપદ છે. પરંતુ નિદાન ઉઠા એ સદ્ગુણો તો દરેક વ્યક્તિએ કેળવવા જોઈએ. તેથી વ્યક્તિ તેમ ન કરે તો તે ગમે તેટલું દાન કરે તો પણ તેથી તેનો બદલો વળી રહેતો નથી આ શિલાલેખ અશોકના બારમા મુખ્ય શિલાલેખની નકલ હોય એમ લાગે છે. એ શિલાલેખમાં અશોકે સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું છે કે, ‘યચગુતિ’ (વાચાગુતિ=વાકસયમ) અને પારકાના સંપ્રદાયના નીતિનિયમો શીખવાની તત્પરતા તેને પોતાને જેટલાં હિમ્મત લાગે છે તેટલાં હિમ્મત ‘દાન’ અને ‘પૂજા’ તેને પોતાને લાગતાં નથી. આપણા આ શિલાલેખમાં પણ અશોકે ‘સંયમ’ને જેટલું મહત્ત્વ આપ્યું છે તેટલું મહત્ત્વ ‘દાન’ને આપ્યું નથી. ‘યચગુતિ’ શબ્દને તેમ જ ‘માઘસુધિ’ શબ્દને હદેશીને જ ‘સંયમ’ શબ્દ અહીં વપરાયેલો છે. પારકાના સંપ્રદાયની પ્રત્યે અયોગ્ય લાગણી દર્શાવાતી હોય તેને દૂર રાખવાના હેતુથી જ ‘માઘસુધિ’ (હૃદયની શુદ્ધિ) શબ્દ અહીં વપરાયેલો છે.

[૮]

સાધાંતર

(સાંખ્યા) કાળના દરમ્યાનમાં રાજ્યો વિહારયાત્રા ૧ કરવા જતા. અહીં શિકાર અને એવા જ ખીજા અભિરામ થતા. દ્વે દેવોને લાડકો પ્રિયદર્શી રાજા પોતાના રાજ્યાભિષેકને દસ વર્ષો વીત્યાં ત્યારે મંત્રોધિ(બોધિષ્ઠ)ની કને ગયો. ૨ આમ આ ધર્મયાત્રા (સ્થાપિત યજ્ઞ). અહીં આ થાય છે :—બ્રાહ્મણ અને ધર્મજ્ઞ સાધુઓનાં દર્શન અને તેમને દાન, પૃદ્ લોકોનાં દર્શન અને તેમને સોનાનાં દાન, અને પ્રાંતના લોકોનાં દર્શન અને તેમને ધર્મોપદેશ તથા તેમની સાથે ધર્મની ચર્ચા. ત્યારથી દેવોને લાડકો પ્રિયદર્શી રાજા ખીજા ક્ષેત્રમાં ૩ આ (પ્રકાર)ના અભિરામ કરતો આવ્યો છે.

અથ ઇ. તેનું બીજું કારણ એ કે, જિરનારની નક્ષત્રમાં 'નિષ્ણ' શબ્દ
 'નિષ્ણ' હોઈ શકે નહિ. તેનું ત્રીજું કારણ એ કે, અહીં 'વાદ' શબ્દ
 અવ્યય તરીકે નથી વપરાયો પણ વિશેષણ તરીકે વપરાયો છે, અને તેનો
 અર્થ "પ્રશંસનીય" તો થઈ જ શકતો નથી. એક. ઉપરથી યોમસ
 સાહેબને અનુસરીને સ્થિત સાહેબે લેખ વાક્યનો અર્થ આમ કર્યો છે:—“જે
 મનુષ્યને મટે પુષ્કળ જ્ઞાન અસંકલ્પ છે તેને મટે આત્મસંયમ, ભાવશુદ્ધિ,
 દૃઢપ્રતિ અને દૃઢભક્તિ, એ સદ્ગુણો તો તદ્દન આવશ્યક થઈ પડે છે.”
 આથી કરીને એમ સમજાય છે કે, યોમસ સાહેબે 'નૈમિત્તિક' (પ્રસંગોપાત્ત)
 શબ્દના વિરોધમાં 'નિષ્ણ' શબ્દ ગણીને તેનો અર્થ 'કાયમત' અથવા
 'અત્યાત્મ' કર્યો છે. ખરું જોતાં અહીં 'નિષ્ણ' શબ્દ 'નિષ્ણ' શબ્દના
 અર્થમાં વપરાયો હોત તો નિદાન કાલશીની અને ધવલીની તથા ચાવનડની
 નક્ષત્રમાં 'નિષ્ણ' શબ્દ વપરાયો હોત. વળી, આ શબ્દ વિશેષણ તરીકે
 વપરાયો હોત તો આગળના શબ્દ 'દિદ-મતિતા'ની સાથે બંધાયેલો
 'નિષ્ણ' શબ્દ આ શિલાલેખની બધી નક્ષત્રમાં ભેદમાં આવત. જિરનારની
 નક્ષત્રમાં 'નિષ્ણ' શબ્દ છે અને બીજા નક્ષત્રના 'નિષ્ણ' શબ્દ છે: એ જ
 એમ બતાવી આપે છે કે, 'નિષ્ણ' શબ્દ પહેલી વિશકિતનું બદલવન છે,
 અને 'નિષ્ણ' શબ્દ પહેલી વિશકિતનું બેલવન છે. જિરનારની નક્ષત્રમાં
 એકલવનવાળા 'યસ' શબ્દની સાથે બદલવનવાળો 'નિષ્ણ' શબ્દ
 વપરાયો છે તેથી કાંઈ ગમતરવાનું નથી; કારણ કે, અરોહની ધર્મશિષ્યોમાં
 આવી ભતના મેટાળાની કાંઈ નવાઈ નથી. કાળવા તરીકે, અરોહના
 પાંચમા મુખ્ય શિલાલેખની જિરનારની નક્ષત્રમાં આ વાક્ય જુઓ:—
 “ઠ મમ પુત્રા ચ પોત્રા ચ પરં ચ તેન ચે મમ અપચ આચ
 સંચરકપા અનુચતિસરે તથા સો સુકન કાસતિ.” એ
 શિલાલેખના આ વાક્યમાં બદલવનવાળા 'અનુચતિસરે' શિલાલેખનો અને
 એકલવનવાળા 'કાસતિ' શિલાલેખનો હર્થ એક જ છે આપણા આ
 શિલાલેખમાં અરોહ જેમ દેવતા માને છે કે, 'મંદમ' અને 'મોયશુદ્ધિ'

અત્યુત્તમ સદ્ગુણો હોવાથી દરેક વ્યક્તિએ તેમનો વિકાસ પોતાનામા કરવો જોઈએ. વળી, દરેક સંપ્રદાયના નીતિનિયમોમાં આ સદ્ગુણોનો સમાવેશ કરેલો હોય છે કોઈ સંપ્રદાયની કોઈ વ્યક્તિ એ બધા નીતિનિયમો પાળે કે કેમ, એ બાબત શંકાસ્પદ છે પરંતુ નિદાન ઉઠા એ સદ્ગુણો તો દરેક વ્યક્તિએ કેળવવા જોઈએ તેવી વ્યક્તિ તેમ ન કરે તો તે ગમે તેટલું દાન કરે તો પણ તેથી તેનો જલ્દો વળી રહેતો નથી આ શિલાલેખ અસોકના બારમા મુખ્ય શિલાલેખની નકલ હોય એમ લાગે છે એ શિલાલેખમાં અસોકે સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું છે કે, 'વચગુતિ' (વાચાગુતિ=વાક્યસયમ) અને પારનાના સંપ્રદાયના નીતિનિયમો શીખવાની તત્પરતા તેને પોતાને જેટલાં હવ્ય લાગે છે તેટલાં હવ્ય 'દાન' અને 'પૂજા' તેને પોતાને લાગતાં નથી. આપણા આ શિલાલેખમાં પણ અસોકે 'સયમ'ને જેટલું મહત્ત્વ આપ્યું છે તેટલું મહત્ત્વ 'દાન'ને આપ્યું નથી. 'વચગુતિ' શબ્દને તેમ જ 'માયશુદ્ધિ' શબ્દને હદેશીને જ 'સંયમ' શબ્દ અહીં વપરાયેલો છે. પારનાના સંપ્રદાયની પ્રત્યે અથોજ્ઞ લાગણી દર્શાવાતી હોય તેને દૂર રાખવાના હેતુથી જ 'માયશુદ્ધિ' (હૃદયની શુદ્ધિ) શબ્દ અહીં

૧. “ મહાત્મારત ”માં વિહારયાત્રાનું વર્ણન કરેલું જેવામાં આવે છે.
જુઓ પૃ. ૧૭ અને આગળ

૨. અહીં ‘અયાય સંબોધિ’નો અર્થ સમજવો બહુ જ અઘરો થઈ
પડે છે. આ બાળતના વિવિધ પાકરના તેમ જ શ્રીયુત દે. રા ભાંડારકરના
અર્થના સંબંધમાં જુઓ કે ડૈ., ૧૯૧૩, પૃ. ૧૫૬ અને આગળ

૩. ‘તદોપયા’ શબ્દ “ તદોપયાતિ ” (ત્યારપછીથી) શબ્દના
બદલામાં વપરાયેલો છે, જેમ માનીને ચાલવાનો નિવાજ પડેલો છે નિદાન
થવણીની અને યાવગઢની નકલમાં ‘તદોપરિયા’ શબ્દ વપરાવો જોઈતો
હતો, એવી આશા આપણે ન રાખી રાખીએ? બહુદર સાહેબે ‘માર્ગે
હોને’નો અર્થ “ ભૂતકાળના આનંદના બદલામાં ” કર્યો છે

[૬]

સાધાંતર

દેવોને લાડકો પ્રવર્ણી ગળ આમ કહે છે:—માંદગીમાં, લમ-
પ્રમંજે,^૧ પુત્રલાભના પ્રમંજે અને મુમાફરીમાં લોકો અનેક (શુભ)
મંગળો કરે છે. આ અને આવી બીજા પ્રસંગે લોકો અનેક મંગળો
કરે છે. પરંતુ આ બાળતમાં ઓળંગતિ ધણાં અને ધણી જાતનાં
(પરંતુ) છુદ્ધ અને અર્થહીન મંગળો કરે છે. અલબત્ત, મંગળો તો
કરવાં જોઈએ, પણ આવી જાતનું મંગળ થોડું જ ફળ આપે છે.
પરંતુ જે ધર્મમંગળ છે તે બહુ ફળ આપે છે.^૨ એમાં દાસતી અને
હવકા વર્ણની પ્રત્યે ચોગ્ય વર્તણૂક (અને) શુરુઓને મારે સન્માન
સારાં (મણાય છે), પ્રાણીઓની જાળતમાં આત્મસંયમ સારો (મનાય
છે). આ અને આવી બીજી (જાત) જ ધર્મમંગળ છે. તેથી કરીને
પિતાએ, પુત્રે, ભાઈએ, સ્વામીએ, (મિત્રે અથવા જોળખીતાએ
એટલું જ નહિ, પણ પાડોસીએ) કહેવું જોઈએ કે, “ આ સાફ છે.

“એ હેતુ સફળ થાય ત્યાંસુધી આ મંગળ કરવું જોઈએ; અને તે કરવામાં આવે ત્યારપછી હું તે ફરીથી સફળ કરીશ.”^૩

(ગિરનારની અને ધવલીની તથા ચાવડાની નક્ક)

વળી, એમ કહેવાય છે કે, “ દાન સારું છે. ” પણ ધર્મદાનના જોવું ખીજી કાંઈ પણ દાન નથી. તેથી કરીને મિત્રે, સહાનુભૂતિ રાખનારે, સગાએ અથવા ગોઠિયાએ વિવિધ બાગમાં “પરપર આમ કહેવું” જોઈએ:—“ આ ધર્મ છે. આ માઈ છે. આથી સ્વર્ગ મેળવી શકાય છે.” આવી રીતે સ્વર્ગને મેળવવું, એના કરતા વધારે સાધવાયેલું ખીજી શું હોઈ શકે ?

(કાલશીની અને શાહજાહગઢીની તથા મનસાહરની નક્ક)

કારણ કે, અહીંનું દરેક મંગળ મંશયવાળું છે. કદાચ તે એ હેતુને સફળ કરે. અને કદાચ તે આ લોકમાં ન રહે. પરંતુ આ ધર્મમંગળ કાળવશ નથી. તે એ હેતુને આ લોકમાં મફળ કરવું નથી તો પણ પરલોકમાં તે અતત પુણ્યને પ્રસવે છે. પણ તે એ હેતુને સફળ કરે છે તો આ લોકમાનો એ હેતુ, અને એ ધર્મમંગળથી પરલોકમાં અતત પુણ્યની પ્રાપ્તિ, એ બન્ને અહીં સધાય છે.

ટીકા

૧. ‘આવાહ-વિવાહ’ શબ્દને માટે જુઓ “દીપનિકાય,” ૧, ૬૯.

૨ આ સિવાયેખના વિવિધ ભાગની સમજીતીને માટે જુઓ પૃ. ૧૦૭ તથા ૧૬૧ અને ૧૬૫

૩. માત્ર કાલશીની અને શાહજાહગઢીની તથા મનસાહરની નક્કમાં આ જોવામાં આવે છે (જ. રા. એ સો, ૧૯૧૩, પૃ. ૬૫૪)

[૧૦]

ભાષાંતર

દેવાને લાડકો પ્રિયદર્શી રાજા યજ્ઞને કે કીર્તિને મોટો અર્થ સાધનાર માનતો નથી—સિવાય કે, વર્તમાન કાળમાં કે ભવિષ્યમાં

લોખ ધર્મને સાક્ષણે અને ધર્મવૃત્તને આચારમાં મુકે આ જ બાળતમા દેવોને લાડકો ત્રિવદર્શી ગળ વચ્ચે કે કીર્તિ મુચ્છે છે દેવોને લાડકો ત્રિવદર્શી રાગ જે ટાંછ જલ્દેમત બેઠાવે છે તે (સર્વ) ખગેશને ઉદ્દેશીને છે—સા માટે ? દરેકને જેમ બને તેમ આપે પરિસ્તર થાય તેટલા માટે. પણ જે અપુણ્ય છે તે પરિસ્તર છે. પણ અતિશય પરાક્રમ અને સર્વના પરિત્યાગ વગર નીચ કે ઉચ્ચ વગના (અધિભરીઓ)થી આમ થવું મુશ્કેલ છે પરંતુ ઉચ્ચ (વર્ગ)ની તો તેમ થવું વધારેમા વધારે મુશ્કેલ છે.

ટીકા

૧ તદ્વાત્ય=વર્તમાનમા આયતિ-અભિધ્યમા દોષાય=વાળા વખત મુધી

૨ અરોહના બીજા મુખ્ય સ્તબ્ધેષમાના 'અપ-આસિનવ'ની સાથે 'અપપરિસ્તર'ને સરખાવે.

૩ અરોહના ત્રીજા મુખ્ય સ્તબ્ધેષમા વાચ' કે 'આસિનવ' હલ્લેષમા આલેલ છે તે 'અપુણ્ય' હોઈ શકે

૪ આપણે પ્રથમ કહી ગયા છીએ કે, રાજાઓ અને અમલદારોએ 'પરાક્રમ' કરવું જોઈએ, એવી ભલામણ ગૌરવસ્થૂત "અર્થશાસ્ત્ર"માં કરેલી છે એટલું ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે, તેણે પોતે તથા તેના પુત્રોએ અને પૌત્રોએ 'પરાક્રમ' કરવું જોઈએ, જેમ તેણે પોતાના હક્કા મુખ્ય શિલાલેખના કહ્યું છે તેવી જ રીતે આપણા આ શિલાલેખમાં તેણે કહ્યું છે કે, તેના પોતાના અમલદારોએ પરાક્રમ કરવું જોઈએ. બાકી કરીને અરોહના પહેલા ગૌણ શિલાલેખની સાથે આ બે શિલાલેખોને સરખાવી રાખ્ય તેમ છે

૫. આ શિલાલેખની ગિરનારની નામમાં જ 'જન' શબ્દ છે બાકીની બીજી બધી નામમાં તેના બદલામાં 'વગ' શબ્દ છે પરંતુ બધી નકલોમાં આ શિલાલેખની રૂઝાવટના ભાગમાં 'જનો' શબ્દ છે આથી એમ સ્પષ્ટ

યાય છે કે, ગિરનારની નકલમાં બીજા પ્રસંગે વપરાયેલા ‘જનો’ સંખ્દનો અર્થ બીજી નકલોમાં તેના બદલામાં વપરાયેલા ‘ઘન’ સંખ્દનો અર્થને મળતો નથી. ‘ઘન’ એટલે ‘વર્ગ’ છે શ્રીયુત દે. ૨ લાગરકર એમ માને છે કે, ‘અધિનારીવર્ગ’નો ઉદ્દેશ એથી અહીં યાય છે.

[૧૧]

ભાષાંતર

દેવોને લાડકા પ્રિયદર્શી રાજા આમ કહે છે:—જેવું ધર્મદાન— ધર્મનો પરિચય, ધર્મનો ભાગ અને ધર્મનો મંત્ર— છે તેવું બીજું કંઈ દાન નથી. તેમાં આમ યાય છે:—“ દાસની અને નોકરની સાથે યોગ્ય વર્તન, માતાપિતાનું કહ્યું સારી રીતે સાલવવું તે, મિત્રોને તથા જાણખીતાને અને સગાસંબંધીને તથા વ્યાજણોને અને શ્રમણોને યોગ્ય દાન (અને) સારો ગણતો પ્રાણીઓનો અવધ. ” પિતાએ, પુત્રે, ભાઈએ, સ્વામીએ, મિત્રે અથવા જાણખીતાએ એટલું જ નહિ, પણ પાડોસીએ આમ કહેવું જોઈએ.—“ આ સાર છે, આ કરવું જોઈએ. ” એ રીતે તેવું કરનાર આ લોકને આરાધે છે અને એ ધર્મદાનથી પરલોકમાં અતલ પુણ્ય મેળવે છે.

[૧૨]

ભાષાંતર

દેવોને લાડકા પ્રિયદર્શી રાજા સર્વ પાપડોના લોકોને, સાંતુઓને અને ગૃહસ્થોને દાનથી અને વિવિધ પૂજાથી આરાધે છે પરંતુ સર્વ પાપડોના (લોકોમાં) સારની વૃદ્ધિ થતાં જોઈએ, એ દેવોને લાડકા પ્રિયદર્શી રાજાને જેવું લાગે છે તેવા દાન અને પૂજા વાગતા નથી પણ સાગની વૃદ્ધિ ધણી જાતની છે. ^૧ પણ તેના મૂળમાં વાચાગુપ્તિ (વાક્યમય) ^૨ છે કેવી રીતે? કાંઈ પણ કારણ વગર પોતાના પાપને પૂજવો કે પાપડોના પાપને વિકારવો ન જોઈએ.

અથવા (પારકાના પાપડને) ફલાણા અને દીકણા પ્રસંગે ઊતારી પાડવો ન જોઈએ. એથી ઉલટું, ફલાણા અને દીકણા પ્રસંગે પારકાના પાપડને પૂજવો જોઈએ એમ ક્યાંથી મનુષ્ય પોતાના પાપડની વૃદ્ધિ કરે છે અને પારકાના પાપડના ઉપર ઉપકાર કરે છે. તેનાથી બહુ ક્યાંથી તે પોતાના પાપડને હાનિ કરે છે અને પાપડના પાપડના ઉપર અપકાર કરે છે, કારણ કે, પોતે પોતાના પાપડને દીપાવે, એ હેતુથી કેવળ પોતાના પાપડની ભક્તિથી જ કોઈ પોતાના પાપડને પૂજે છે અને પારકાના પાપડને ધિક્કારે છે તે ખરું જોતાં તેમ ક્યાંથી પોતાના પાપડને સખ્ત હાનિ કરે છે આથી કરીને સમવાયક સારો છે કેમ ? તેઓ એકબીજાના ધર્મને સાંભળે અને વધારે સાંભળવાની ઇચ્છા કરે તેટલા માટે દેવોને લાડમની આજી ઇચ્છા છે શી ? બધા પાપડો બહુશ્રુત અને કલાણુસાધક થાય જોઓ ફલાણા અને દીકણા પાપડથી પ્રસન્ન હોય નેમને કહેવું જોઈએ કે, “ સર્વ પાપડોમા સારની વૃદ્ધિ થાય અને પરસ્પર વખાણ થાય, એ દેવોને લાડમને જેવા લાગે છે તેવા દાન કે પૂજા લાગતાં નથી ” આ હેતુથી ધર્મમહામાત્રો, સ્ત્રીઓના અધ્યક્ષો, વજ્રભૂમિકો અને ખીજા (અમલદારોના) નિકાયો બધાની રક્ષા છે અને તેવું કળ આ છે — પોતાના પાપડની વૃદ્ધિ, અને ધર્મનું દીપન

ટીકા

૧ આ શિલાલેખનો અર્થ બરાબર સમજવો હોય તો જુઓ
પૃ ૧૦૧ અને આગળ

૨ ‘ ષ્ચોગુતિ ’ અને ‘ મતિતા ’ શબ્દની જાણતમાં સરખાવો
અરોહનો સાતમો મુખ્ય શિલાલેખ

૩ ‘ સમયાય ’ શબ્દ ‘ સમયે ’ થાતુની ઉપરથી બ્યુત્પન્ન થયેલો
છે તે થાતુનો અર્થ ‘ બગાડ મળવું ’ કે ‘ એકઠું થવું ’ થાય છે અરોહ

એમ કહેવા માગે છે કે, જૂદા જૂદા શાપદાના અનુયાયીઓ એકબીજાના પરિચયમાં આવે તે પાસકાના ધર્મમાંની ઘણી સારી બાબતો તેઓ શીખે.

૪. આ અમલદારોની ફરજોની સમજને માટે જુઓ ૫. ૫૫ અને આગળ.

[૧૩]

લાપાંતર

દેવોને લાડકા પ્રિયદર્શી રાજાના રાજ્યાભિષેકને આઠ વર્ષ થયાં ત્યારે કસિંગ (દેશ) જતાયો હતો. ત્યાંથી દોઢ લાખ માણસો પકડાયા હતાં (અને) એક લાખ માણસો દંણાયાં હતાં, અને તેનાથી અનેક ગણાં માણસો મરી ગયાં હતાં. ત્યારપછી હવે એ મેળવેલા કસિંગ (દેશ)માં દેવોને લાડકાનાં ત્રીણ ધર્મપાસન, ધર્મેચ્છા અને ધર્મેપદેશ થઈ પડ્યાં છે. કસિંગને જીતી લેવાથી દેવોને લાડકાને એવી જાતની દિલગીરી થઈ છે, ખરેખર, ન જતાએસો (દેશ) જતાય છે ત્યારે જે વધ, મરણ અને અપવાદ (કેદી કરવાનું કામ) થાય છે તેને દેવોને લાડકાએ અતિથય દુઃખદાયક અને શોકકારક ગણ્યાં છે. પણ તેના કરતાં વધારે શોકકારક તે આ ગણવાનું છે:—તેમાં ખાણજો તથા શ્રમજો અને અન્ય પાપકો તથા ગૃહસ્થો વસે છે તેમનામાં મોટેરાનું કહ્યું સાંભળવું તે, માળાપનું કહ્યું સાંભળવું તે, શુરનું કહ્યું સાંભળવું તે, મિત્રોની તથા ઝાળખીતાની અને ગોઠિયાની તથા સગાંસંબંધીની તેમ જ દાઓની અને નોકરોની સાથે યોગ્ય વર્તન સ્થપાએલા છે. આવા (ધર્મિક) લોકોને ત્યાં (લડાઈમાં) અંગત મારફાડ, વધ અથવા વદાનાં (માણસો)નો ત્યાગ થવા પામે છે. વળી, તેઓ જીવનમાં ફરી ઠામ થવા હોય છે અને અખૂટ ગ્રેમ ધરાવતા હોય છે તો તેમના મિત્રોને, ઝાળખીતાઓને, ગોઠિયાઓને અને (તેમનાં) સગાંસંબંધીને (તેથી ફરીને) દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે, (અને) ત્યાં એ (દુઃખ) તેમને અંગત મારફાડ ફેરનાર નીવડે છે. જધા લોકોના ભાગે આવું

આવે છે, અને દેવોને લાડકાંએ તેને શોકકારક ગણ્યું છે. વળી, ચવનોના ૩ દેશ સિવાયનો બીજો કોઈ પણ દેશ નથી કે જ્યાં આ નિકાયો—આહારો અને શ્રમણો—નથી, અને કોઈ દેશનો એવો ભાગ નથી કે જ્યાં એક કે બીજા પાપકર્મા લોકોને વિશ્વાસ ન હોય. કલિગમા જેઓ હણ્યાયા, મર્યા કે પકડાયા તેમનો એકસોમો કે ગોકહત્તેરમો ભાગ પણ આજે ૪ દેવોને લાડકાંએ શોકકારક ગણ્યો છે. વળી, કેષ (તેને) હાનિ કરે તો દેવોને લાડકાંએ જોડકું શક્ય હોય તેટલું બધું ખમી લેવું જોઈએ વળી, દેવોને લાડકાંના મુલકર્માના જ ગણો(ના લોકો)ને ૫ તે સમજાવે છે અને તેઓ (ખોટા માર્ગે જતા) અટકે એમ ધમકે છે. દેવોને લાડકાં પચાત્તાપ કરે છે તો પણ બળવાન છે (આથી કરીને) તેમને કહેવાનું કે, “તેમણે શરમની લાગણી દર્શાવવી જોઈએ, અને તેમને હાનિ કરવી ન જોઈએ.” દેવોને લાડકાં સર્વ જૂતોની બાળતમા અહિંસા, આત્મ-અયમ, નિષ્પક્ષપાત અને નમ્રતા ધમકે છે.

પરંતુ આ ધર્મનિબંધને દેવોને લાડકાંએ મુખ્યમાં મુખ્ય વિજય ગણ્યો છે, અને તે પણ દેવોને લાડકાંએ અર્દો અને સરહદના મુલકર્મામાં હસો યોજન દૂર જ્યાં અંતિયોદ નામક યવન રાજા વસે ■ ત્યાં અને આ અંતિયોદની પેની બાજુએ જ્યાં તુરમાય, અતેકિન, અગ અને અલિકસુદર (અલિકસુદર ? અમિકસુદર) ૧ (વમે છે) ત્યાં જોળાઓ છે, (તેમ જ) નીચે જ્યાં તામ્રપર્ણી પર્વત ચોક્ક લોખ, પાંડય લોકો છે ત્યાં, તેમ જ અર્દો રાજાના મુલકર્મા ચવનોમાં અને કબોળોમાં, નામકર્માના નાભપતીઓમાં, પરપરશત બેળોમાં, અધ્રોમાં અને પુલિદોમાં સર્વજ તેઓ ધર્મને લમતા દેવોને લાડકાંના ઉપદેશને અનુવર્તે છે જ્યાં દેવોને લાડકાંના દૂતો જતા નથી ત્યાં પણ તેઓ દેવોને લાડકાંએ ધર્મને અનુસરીને કરેલા વિધાનને અને ધર્મોપદેશને સામજીને ધર્મ પાતે છે અને પાંગરો એ રીતે જે વિજય

મેળવાય છે તે સર્વત્ર પ્રીતિરસથી ભરેલો વિજય છે એ પ્રીતિ ધર્મ વિજયથી મેળવાય છે. પરંતુ એ પ્રીતિ નજીવી છે જે પરલોકને વગતુ છે તેને જ દેવોને લાડકાએ મોડુ ફળ આપનાર માન્યુ છે આથી આ હેતુથી આ ધર્મલિપિ લખાવી છે કે, મારા પુત્રો અને પૌત્રો—ગમે તે હોય તો પણ— નવીન વિજય મેળવવાયોગ્ય માનીને તેનો વિચાર ન કરે, અને બાણના ૭ (હિપયોગ)થી જ મેળવી શકાતા વિજયના સંબંધમાં તેઓ સહનશીલતા અને હલકા હડ રાખે, અને જે ર્મવિજય છે તેને જ (ખરા) વિજય તેઓ ગણે આ લોકને માટે તથા પરલોકને માટે તે (માર) છે (તેમની) બધી ગાઢ પ્રીતિ પરાક્રમની પ્રીતિ નીમડો. આ લોકને માટે અને પરલોકને માટે તે (માર) છે

ટીકા

૧ ‘અધુના’ (હવે) શબ્દથી અને નીચે ચોથી ટીકામાં ઉલ્લેખેલા ‘અજ’ (આજે) શબ્દથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે, કલિગમતુ અરોહતુ ત્રિધ ધર્મપાલન જે સમયે આ શિલાલેખ લખાયો હતો તે સમયને ઉદ્દેશને ॥

૨ ‘સંવિધા’ નો અર્થ ‘જીવનક્રમ’ અથવા ‘જીવન જીવવાના સાધન’ થાય છે (‘રઘુવંશ’, ૧, ૮૪) આથી કરીને ‘સંવિધિત’નો અર્થ ‘કોઈ પણ જીવનક્રમમાં સ્થિર થયેલા’ લઈ સંજાય

૩ ‘યોગ’ શબ્દ યજ્ઞનોકોને ઉદ્દેશીને વપરાયેલો છે, અને તેથી જે મુનિમાં તેઓ વસતા તે મુલકોને આ લેખમાં પાછળથી ઉલ્લેખેલા યજ્ઞરાજાને ને મુલકોથી ભૂદા જણવા બેઠેલે યોગ-પ્રાતનો સમાવેશ અતોન્ના સામ્રાજ્યમાં થતો હતો, એમ અતોન્ના પાત્રમાં મુખ્ય શિલા-લેખની ઉપરથી સમજી શકાય છે

૪ ‘અજ’ શબ્દથી લખરની પહેલી ટીકામાંના નિર્ણયને પ્રુટિ મળે છે

૫ આ પ્રાતની યોગખાણ કરવાને માટે જુઓ પૃ ૪૧-૪૩

૬ આ નામને માટે અને આની પછીના નામોને માટે જુઓ
પૃ ૨૬ અને આગળ ‘અવધુ’ શબ્દના બહુ અર્થને માટે જુઓ ॥ ૩૫,
૧૧૧૮, પૃ. ૨૬૭

૭ સરસકે-શરશક્યઃ (ખાણથી શક્ય) ધયકર્ષિ=શલ્યાકર્ષિ
તેનો પણ એ જ અર્થ છે. ધણુકરીને અરોહ એમ કહેવા માગે છે કે,
હુલ્લહ થાય અને રાજ્યખળથી તેને સાત પાડવાની તેને જરૂર પડે તો તેના
મસગે ઐદિક વિજયમા નહિ જેલુ જ લોહીલોહાણુ થવા પામે તેટલા
માટે તેના ધોતાના વંશજોએ બને તેટલી સહનશીલતા દાખવવી તેમ જ
બને તેટલો હલકો દંડ કરવો.

[૧૪]

સાધાંતર

દેવોને લાડમ પ્રિયદર્શી રાજ્યએ આ ધર્મલિપિઓ સક્ષેપમા કે
મધ્યમતર કે વિસ્તારથી કોતરાવી છે. દરેક સ્થળે બહુ જ એકત્રિત
કરવામા આવેલું નથી. રાજ્ય ખરેખર વિસ્તૃત છે, અને મેં ઘણું
લખ્યું છે તેમ જ હું ઘણું લખાવીશ પણ ખરો વળી, માધુર્યને
લખને કેટલીક ખાખતો ફરીફરીને જણાવવામા આવેલી છે. શા માટે ?
લોકો તેને અનુવર્તે તેટલા માટે પરત્વ (અપરિચિત) દેશનો વિચાર
કરીને, અથવા તો દ્રુઢાણુ કરવાના (યોગ્ય) કારણે, અથવા તો
નિપિઠારના દોષને લખને અહીં કેટલુંક અધૂરું લખાયું હશે ખરું. ૧

હીકા

૧ છેલ્લા વામ્બનો અર્થ બહુબ્રી સીતે કરવામા આવેલો છે
બ્યુહસર સાહેબે તેનો અર્થ આમ કર્યો છે—“ પરત્વ અહીં કેટલુંક અધૂરું
લખાયું હશે ખરું —પછી તે જગ્યાના કારણે હો, કે ખાસ નક્કી કરવાના ૧૦
કારણને લખને હો, કે લિપિકારની ભૂલને લખને હો. ” સ્મિય સાહેબે તેનો
અર્થ આમ કર્યો છે—“ કાઈ ફકરો નાંધ થવાના કારણે કે જરસમજના મારણે
કે લિપિકારના અપરાધથી નાંધ અધૂરું લખાયું હશે ખરું ”

(૨) સાત મુખ્ય સ્તંભલેખો.

[૧]

ભાષાંતર

દેવોને લાડકા પ્રિયદર્શી રાજાએ આમ કહ્યું છે - “ મારા રાજપાલિકેક થયો ત્યાગથી છવીસ વર્ષે આ ધર્મલિપિ લખાવવામા આવી હતી. અતિશય ધર્મપ્રેમ, અતિશય પરીક્ષા, ૧ અતિશય શુશ્રૂષા (સેવા), અનિશય લય અને અતિશય ઉત્સાહ વગર આ લોકની અને પરલોકની બામતો મેળવવી ૨ અચરી છે પરંતુ મારા ઉપદેશથી (મારી પ્રજામા) ધર્મની આ અપેક્ષા તથા આ ધર્મપ્રેમ વધ્યા છે અને દિવસેદિવમેક વધશે પણ ખરા. ઉપલા, નીચલા ૪ કે મધ્યવર્તના મારા અમલદારો પણ (એ બન્ને બાબતોને) અનુસરે છે, અને ચપળ મનના લોકોને (ધર્મને) પાળવાનું માથે લેવાની બાબતમા સમજાવવાને યોગ્ય હોવાથી તેઓ (તેવા લોકોને પણ) તે (બામતો) મેળવી આપે છે. ૫ સરહદી પ્રાનોના મહામાત્રો પણ તેમ જ કરે છે. વિધિ આ છે - ધર્મથી પાલન, ધર્મથી (આણનો) અમલ, ધર્મથી સુખસિદ્ધિ અને ધર્મથી રાજશાસન ”

ટીકા

૧. ‘ પટ્ટીલા ’ એટલે ‘ પરીક્ષા ’, મનુષ્યના ધર્મ નિયમાનુસાર છે કે નહિ, એની પરીક્ષા ‘ સુસૂતા ’ અને ‘ મય ’ તો અલગત રાજા પ્રિયદર્શિને ઉદ્દેશીને છે ‘ ઉત્સાહ ની બાબતમા સરખાવો અટોકનો છઠ્ઠો મુખ્ય સિલાલેખ તથા ધવલીતા અને ચાવગઢના ન્દુદાન્દુદા સિલાલેખો પૈકીના પહેલો લેખ અલગત આ બધા ગુણો રાજાના અમલદારોએ પ્રદર્શિત કરવાના છે

૨. ‘ સંપટિપાદયે ’ = ‘ સપ્રતિપાદયે ’. એ જ શબ્દનું ‘ સપટિ-પાદયંતિ ’ રૂપ આ સ્તંભલેખની આઠમી લીટીમા જોવામા આવે છે.

‘દુ-સપટિપાદયે’નો અર્થ બ્યુદ્ધવર સાહેબે “મેળવણું” અર્થ કર્યો છે અને સ્મિથ સાહેબે “સાધણ અર્થ” કર્યો છે ‘સપટિપાદયતિ’નો અર્થ બ્યુદ્ધવર સાહેબે “(મારી આજ્ઞાઓ) અમલમાં મુકે છે” કર્યો છે અને સ્મિથ સાહેબે “એ રસ્તે બીજાને દોરે છે” કર્યો છે એ ને એ લેખમાં જુદાંજુદાં બે સ્થળે વપરાયેલાં એ ને એ શબ્દના જુદાંજુદાં બે અર્થ એ બંને વિદ્વાનોએ કરેલા છે, એ દેખીતું છે. વળી, એ પ્રસંગે અસોક્કની પ્રત્નને ઉદ્દેશીને અને બીજા પ્રસંગે તેના અમલદારોને ઉદ્દેશીને એ શબ્દ વપરાયો છે, એમ તેઓ માને છે પરંતુ એ શબ્દનો અર્થ એવી રીતે નરવાનો છે કે, બંને પ્રસંગે તેનો એ ને એ અર્થ બધા બેસે આ સ્વભાવે મનો ઉપરનો બાળ એમ સ્પષ્ટ કરે છે, અસોક્ક પોતાની પ્રત્નને ઉદ્દેશીને આ લખાણ કરેલું નથી, ચલુ સર્વ વર્તના પોતાના અમલદારોને ઉદ્દેશીને આ લખાણ તેને કરેલું છે આથી કરીને ‘સપટિપદ’નો અર્થ ‘(લોકોને) મેળવી આપણું’ કરવાનો છે આ લોકની વધા પરીસીકની બાબતો લોકોને મેળવી આપવી, એમ કહેવાનો મુદો છે.

સેનાર્ત સાહેબના મતે ‘દુ-સપટિપાદયે’નો અર્થ “પૂર પાડણુ અર્થ” થાય છે, અને ‘સપટિપાદયતિ’નો અર્થ “સારા માર્ગે (લોકોને) દોરે છે” થાય છે. અમલદારોને ઉદ્દેશીને વપરાયેલાં એ શબ્દનું પ્રયોગક રૂપ તેમણે નવું ■ બદલ, પણ એ શબ્દનો એ ને એ જ અર્થ તેમણે થોડો નથી.

૩. ‘સુવેનુચે’ = “દરરોજ” અથવા “દિવસેદિવસે” (સદખાતો, “ધમપદ” ૫, ૨૨૯) એમ સેનાર્ત સાહેબ કહે છે.

૪. ‘મેઘયા’ શબ્દ “સંસ્કૃતભાષાના ‘મેઘ’ અથવા ‘મ્લેષ્’ શબ્દની ઉપરથી બ્યુત્પન્ન થયો છે, અને ‘આપ્તપાઠ’ તેની સમજાવી ‘દૈન્યે’ શબ્દથી આપે છે. સંસ્કૃતભાષાનો તેને નજીકો શબ્દ અક્ષબલ ‘મેઘ્ય’ અથવા ‘મ્લેપ્ય’ હતો, અને તેનો શબ્દનો અર્થ ‘ગરીબ’ અથવા ‘દીન’ થતો હતો.” એમ બ્યુદ્ધવર સાહેબે કહ્યું છે.

૫ 'ચપલ'નો અર્થ અલ્પબલ્લ 'અપજ મનના લોકો' છે 'સમાદાપયિતવે' શબ્દ 'સમાદાપેતિ' શબ્દનું લાવવાચક રૂપ છે 'સમાદાપેતિ' શબ્દ 'સમાદા' ધાતુનું પ્રયોજક રૂપ છે આઈટડર્સ સાહેબ કહે છે તેમ, 'સમાદા'નો અર્થ " માથે લેવું અથવા ગલીરપણે કબૂલ કરવું, એવો થાય છે, અને થોડા વખતને માટે કે હમેશાને માટે વર્તોપદેશને અલ્પારો કે પૂર્ણાંશે પાળવાના સબધમાં ધાર્મિક પ્રવર્તે ઉદ્દેશીને તે વપરાય છે. " આ અર્થ અહીં બહુ સારી રીતે બધે બેસે છે અરોહ એમ કહેવા માગે છે કે, તેણે પોતે રેલો ધર્મોપદેશ અલ્પારો કે પૂર્ણાંશે પાળવાનું માથે લેવાની બાબતમાં અપજ મનના લોકોને સમજાવવાને તેના પોતાના અમલદારો શક્તિમાન અથવા લાયક છે

[૭]

ભાષાંતર

દેવોને લાડકા પ્રિયદર્શી રાજા આમ કહે છે -ધર્મ સારો છે. પણ ધર્મ શેમા રહેનો છે ? (તે આમા રહેલો છે.-) થોડું પાપી-પણ, ^૧ ધણુ બહુ, દયા, દાન, મત્ય, શુદ્ધતા. મેં ધણી રીતે ચક્ષુદાન^૨ આપ્યું છે, (અને) બેપમા તથા ચોપમા પ્રાણીઓને તથા પક્ષીઓને અને પાણીમાં રહેતા પ્રાણીઓને પ્રાણની દક્ષિણા આપવાના નેટલો પણ વિવિધ અનુગ્રહ મેં કર્યો છે. વળી, બીજી પુણ્ય બહુ મેં કર્યું છે. આ હેતુથી આ ધર્મલિપિ મેં લખાવી છે કે, તેઓ (મને) અનુવર્તે, અને તે ચિરસ્થાયી થાય. ૩ જે આમ અનુવર્તે તે મારું કામ કરશે.

ટીકા

૧ આ સ્તંભલેખની પછીના (ગ્રીભ) સ્તંભરેખમાં 'આસિનધ' શબ્દનો અર્થ 'પાપ' શબ્દનો અર્થને મળતો છે દસમા મુખ્યશિલાલેખમાના 'પરિક્ષવે' શબ્દની સાથે આ શબ્દને સરખાવી શકાય તેમ છે એ શિલાલેખમાં તેનો અર્થ 'અપુને' શબ્દનો અર્થને મળતો છે એ રીતે નેતા, બ્યુલ્લર

સાહેબે એ રાજ્યને 'આસ્તુ' ધાતુની ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થએલો ગણ્યો છે, એ ખોટું કહે છે; અને સેનાર્ત સાહેબે તેને 'આસ્ત' ધાતુની ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થએલો માન્યો છે, એ ખરું કહે છે. એ રાજ્યનો ખરો અર્થ બહુવો દોષ તે। જુઓ પૃ. ૧૧૭ અને આગળ.

૨. બુદ્ધવર સાહેબ કહે છે કે, સેનાર્ત સાહેબે “ ‘ચતુદાને’ રાજ્યને ‘ચ ચુ દાને’ ગણીને કરેલો અર્થ ટકી રાકતો નથી; ડારણ કે, પરાવલની ‘ચ’ અને ‘ચુ’ રાજ્યથી કોઈ વાન્ય સારું થઈ શકે નહિ, અને મૂળ લેખમાં અમુકો આવું રીતે લખાયેલા છે તેથી તેમને જે વાક્યાના ભાગ તરીકે ગણી રાખાય તેમ નથી ” બુદ્ધવર સાહેબે ‘ચતુ’નો અર્થ “દિવ્ય ચક્ર” કહ્યો છે પરંતુ સામાન્ય ચક્ર(આખ)ને ઉદ્દેશીને એ રાજ્ય વપરાયો છે, એમ માનવું વધારે સારું છે જે બીજાની આખ ફેરડે તેની પોતાની જ આખ ફેરડવી અને જે બીજાના દાંત પાડી નાખે તેના પોતાના જ દાંત તોડી પાડવા, એ સિદ્ધા પહેલાના વખતમાં કરવામાં આવતી તેને ઉદ્દેશીને અરોઃ અહીં કહ્યું લાગે છે બુદ્ધવર સાહેબે ‘આ-પાત્ત-દ્વિન્નાનો’ અર્થ “પ્રાણની દક્ષિણા પશુ” કહ્યો છે તેની સાથે આ વાત બંધાયેલ છે; પણ સેનાર્ત સાહેબે તેનો અર્થ ‘તેમને પ્રાણીની દક્ષિણા પશુ’ કહ્યો છે તેની સાથે આ વાતનો મેળ મળી શકે તે નથી.

૩ પાપમાં અને છઠ્ઠા મુખ્ય ચિહ્નરૂપતા ઉપરના લાગની સાથે આને સરખાવો.

[૩]

ભાષાંતર

દેવોને લાડકો પ્રિયદર્શી રાજા આમ કહે છે—(મનુષ્ય) પોતાનાં મારાં કામો જ દેખે છે, (અને પોતાના મનમાં વિચારે છે કે,) ‘મેં આ સારું કામ કર્યું છે.’ ૧ કાંઈ પણ રીતે ૨ તે (પોતાનાં) પાપ દેખતો નથી, (અને પોતાના મનમાં વિચારતો નથી કે,) ‘મેં આ પાપ કર્યું છે’ અથવા ‘આ તો ખરેખર, આસિનવ (બગાડ)

છે. 'પરંતુ આ (એવું છે કે, તેમાં) આત્મપરીક્ષા ૪ અધરી છે. તેમ છતાં પણ (મનુષ્યે) આટલું દેખવું નોંધ્યે, (અને પોતાના મનમાં વિચારવું નોંધ્યે કે,) 'હંદ, નિષ્કુરતા, ક્રોધ, ગર્વ, ઇર્ષ્યા : એ (કુર્ણુઓ) થી બચાડ થાય છે, અને (તેમના) કારણે હું મારી પડતી કરે. ' ૪ અલબત્ત, આટલું તો દેખવું નોંધ્યે:— ' આ અહીં મારો લાભ કરી આપે છે, અને આ પણ ૫ પરલોકમાં મારો લાભ કરી આપે છે. '

ટીકા

૧. પાંચમા મુખ્ય શિલાલેખની રાજઆતના ભાગની સાથે આને સરખાવો.

૨ બુદ્ધશર સાહેબ કહે છે કે, 'જો મિન' = જૌ મનાક્'; એટલે કે, 'જરા પણ નહિ' અથવા 'કોઈ પણ રીતે નહિ.'

૩ સેનાર્ત સાહેબે કહ્યું છે તેમ, 'પટિવેક્ષ' શબ્દ પાતિભાષાના 'પચ્છવેક્ષનમ' (પતિવેક્ષા કે આત્મપરીક્ષા) શબ્દને મળતો છે. "વિસુદ્ધિમગ્ગ" માંથી આધેડસં સાહેબે પોતાના શબ્દકોશમાં જીતારેક્ષા ફકરો નોંધાવી ભવામણ સેનાર્ત સાહેબે કરી છે જુઓ પૃ ૯૯ અને આગળ.

૪ સેનાર્ત સાહેબે 'દૃષ્ટ્યા' શબ્દને 'માને' શબ્દથી નહોતો ગણ્યો છે અને તેની પાછીના 'કાલનેન' શબ્દની સાથે ગણ્યો. પણ બુદ્ધશર સાહેબે થોડા જ કહે છે કે, આ સ્તંભલેખની પ્રધી નકલોમાં એ બે શબ્દોની વચ્ચે અતર પડેલો હોવાથી સેનાર્ત સાહેબની આ સૂચના સ્વીકારતા હરકત આવે છે. 'પલિમસયિસં' શબ્દનો મૂળ ધાતુ 'પલિમાસતિ' છે, અને એ ધાતુનો અર્થ 'લાડવું' થાય છે. એમ સેનાર્ત સાહેબ કહે છે બુદ્ધશર સાહેબે 'પરિમંશયિષ્યામિ' શબ્દ માન્યો છે; અને તે વધારે સારો છે.

૫. માધુકેશન સાહેબે 'મન'નો અર્થ 'પણ' કર્યો છે તે બરાબર છે.

[૪]
સાધાર્ણ

૨ દેવોને લાડકો પ્રિયદર્શી રાજા આમ કહે છે -મારા રાજ્યાલિપ્તને છત્રીસ વર્ષ થયા ત્યારે આ ધર્મવિપિ મેં લખાવી હતી સેકડો અને હજારો જીવોના જનોના ઉપર મેં રજાનુંકી નીમ્યા ૧ છે ન્યાયની અને દડની બામતમાં મેં તેમને સ્વતંત્ર બનાવ્યા છે ૨ કેમ ? રજાનુંકી વિશ્વાસપૂર્વક અને ખીક વગર પોતાની ફરજો બજાવે, પ્રાંતોના લોકોનું હિતસુખ સાથે અને (તેમનો) અનુમદ કરે તેટલા માટે જે સુખ કે દુઃખ આવે છે તેને તેઓ જાણખરો, અને ધર્મસુખનો ૩ સાથેસાથે પ્રાંતોના લોકોને તેઓ ઉપદેશ આપશે કેમ ? આ લોકો તથા પરલોકમાં તેઓ સુખ મેળવે તેટલા માટે રજાનુંકી મારે કંઈ કરવાને આગુર છે ૪ વળી, રજાનુંકી મારે કંઈ કરવાને આગુ દોષ છે તેથી (તામાના) અમલદારો પણ મારી ક-છાને અને મારા કુખોને ૫ માન આપશે અને કેટલાક (લોકો)ને ઉપદેશ પણ કરશે ખરેખર, 'હુસિયાર આયા મારા મંતાનને ઊછેરવા છ-છે છે,' (એમ પોતાના મનથી વિચારીને મનુષ્ય) પોતાના મંતાનને હુસિયાર આયાને સોપીને જેવી રીતે વિશ્વાસ રાખે છે તેવી જ રીતે ખીક વગર, વિશ્વાસપૂર્વક અને ગૃહવધુ વિના રજાનુંકી પોતાની ફરજો બજાવી શકે તેટલા માટે પ્રાંતના લોકોના હિતનુખને માટે મેં તેમને નીમ્યા છે આ કારણે ન્યાયની અને દડની બામતમાં મેં રજાનુંકીને સ્વતંત્ર બનાવ્યા છે, કારણ કે, આ તો ઇષ્ટ છે શુ ? ન્યાયની મમતા અને દડની સમતા વળી, મારો કુકમ તો એટલે સુધી પણ છે કે, જે લોકો બધેનમાં બધાએલા દોષ, જેમને દડ થયો હોય અને જેમનો વધ થવાનો હોય તે લોકોને હકથી અને માત્ર પોતાના જ તરીકે તથા દિવસો મેં આપ્યા છે ૬ (એ મુદતમાં) કાં તો (તેમનાં) સગામંડળીઓ તેમને જવાડવાને સાર કેટલાક (રજાનુંકી)ને દડ ઓછો કરવાનું કહેશે, અથવા તો અતને—એટલે

કે, (આત્મિક) વિનાશને— અટકાવવાના હેતુથી તેઓ પરલોકને લગતાં દાન આપશે અને ઉપવાસ કરશે; ૧ કારણ કે, મારી ઇચ્છા એ કે, બધાના ૮ સમયમાં પણ તેઓ પરલોકના સુખને મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે, અને લોકોમાં વિવિધ પ્રકારનાં ધર્માચરણો, આત્મસંયમ અને દાનશીલતા વધવા પામે.

ટીકા

૧. 'આયત્ત' શબ્દ સાતમા મુખ્ય સ્તંભલેખની પહેલી લીટીમાં તેમ જ ધવલીના અને ચાવનકના નૂંદાનૂંદા શિવાલેખો પૈકીના પહેલા લેખની ચોથી લીટીમાં પણ જોવામાં આવે છે. 'આયત્ત'ની અને 'આયુત્ત'ની વચ્ચે લોકો ને ગોઠવેલો ફરક છે તેનો આ દાખલો છે, જેમ સેનાર્ત સાહેબે કહ્યું છે તે ખરૂં લાગે છે.

૨ 'આધિપત્ય' નામની અને જેવા ખીલ નામોની દેખાદેખી કદીને 'અત્તપત્તિય' (=આત્મપત્ત્ય) નામ ચેતનામાં આવેલું જી મુદ્રવર સાહેબે 'અભિહાર' શબ્દનો અર્થ 'સન્માન' અથવા 'પારિતોષિક' કર્યો છે તેમણે બતાવ્યું છે કે, " ભતક, પુ. ૫, પૃ ૫૮, શ્લો ૧૪૩ "માં અને " પૃ. ૫૯, લીટી ૨૮ "માં જોવામાં આવતાં જે શબ્દનો અર્થ બાળ્યકારે 'પૂજા' કર્યો છે પણ સેનાર્ત સાહેબે બતાવ્યું છે તેમ, આ સ્તંભલેખમાં પાંજળથી એક બાજુએ 'અભિહાર' તથા 'દ્વંદ્વ' શબ્દ અને બીજી બાજુએ 'ચિયોદાલ-સમતા' અને 'દ્વંદ્વ-સમતા' શબ્દ વપરાયા છે તેથી ને શબ્દોત્તુ મળતાપણું સ્પષ્ટતાથી સાબીત થાય છે આથી 'અભિહાર' શબ્દનો અને 'વ્યવહાર' શબ્દનો અર્થ એક જ હોવો જોઈએ વળી, અહીં 'દ્વંદ્વ' શબ્દની સામેસામે જ તેના વિરોધમાં 'વ્યવહાર' શબ્દ વપરાયો છે તેથી 'વ્યવહાર' શબ્દનો અર્થ માત્ર 'શુકદમો' ન હોઈ શકે, પણ 'મુદ્દમાની ન્યાયપૂર્વક તપાસ' હોઈ શકે વ્યવહારની અને દંડની બાબતમાં રાજાને સ્વતંત્ર કરવામાં આવેલા, જેમ કદીને અચોક્ક શું કદેરા માગે છે : એ પ્રથમ આપણે કહી ગયા છીએ. જુઓ પૃ ૬૬-૬૮.

‘અસ્વચ્ચ’ શબ્દ ‘આશ્વસ’ શબ્દની ઉપરથી બ્યુત્પન્ન થયેલો છે. એ. ડબલ્યુ. યોમસ સાહેબે તેને લગતી નોંધ લખી છે તેને માટે જુઓ જ. રો. એ. સો., ૧૯૧૫, પૃ. ૧૦૬ અને આગળ.

૩. આ સ્તંભલેખમાં ‘ધંમયુત્તેન ચ વિયોવદિસંતિ જનં જાનપદં’ છે તેને સાતમા પ્રખ્ય સ્તંભલેખમાંના ‘દેવં ચ દેવં ચ પલિયોવદાય જનં ધંમયુત્તં’ની સાથે સરખાવી સમજ તેમ છે. આથી ફરીને એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે, આ સ્તંભલેખમાં ‘ધંમયુત્તેન’ શબ્દ છે તેનો અર્થ બુદ્ધવર સાહેબે “ધર્મને અનુસરીને” કહ્યો છે તેવો નથી પણ સેનાર્ત સાહેબે “ધર્મયુક્તોની સાથેસાથે” કહ્યો છે તેવો છે.

૪. સેનાર્ત સાહેબે ‘લઘંતિ’ શબ્દને સુધારીને ‘લઘંતિ’ શબ્દ લખ્યો છે. આ રીત સ્વીકારી સમજ તેમ નથી; કારણ કે, આ સ્તંભલેખની બધી નકલોમાં ‘લઘંતિ’ શબ્દ જ છે. બુદ્ધવર સાહેબે કહ્યું છે કે, સંસ્કૃત-ભાષાના ‘રઘંતે’ (તેનો તાપર છે અથવા આતુર છે) શબ્દની ઉપરથી ‘લઘંતિ’ શબ્દ બ્યુત્પન્ન થયેલો છે. પરંતુ સેનાર્ત સાહેબે ‘પટિચલતિ’ શબ્દનો ખરો શબ્દ ‘પરિચરતિ’ (સેવે છે કે માને છે) કહ્યો છે તે બરાબર છે ખીલ પ્રખ્ય શિક્ષાલેખના અત્યામમાં ગિરનારની નકલમાં ‘પરિભોગાય’ શબ્દ છે તેની સાથે ખીલ નકલોમાંના ‘પટિભોગાય’ શબ્દને સરખાવે.

૫. બુદ્ધવર સાહેબે ‘હંદનાનિ’ શબ્દને ‘પુલિસ્તાનિ’ શબ્દની સાથે સંબંધ ધરાવતો ‘હંદજ્ઞાની’ વત્સુઅસમાસ માન્યો છે, અને તેનો અર્થ તેમણે ‘હંદજ્ઞા ભજુનારા’ (હંદજ્ઞ) કહ્યો છે. સેનાર્ત સાહેબે તેને દંદસમાસ માન્યો છે (હંદજ્ઞ આજ્ઞા ચ); અને તે ‘પટિચલિસંતિ’-નું કર્મ છે, એમ તેમણે કહ્યું છે. અથવા અર્થની સામે વાંચે ભગવતો બુદ્ધવર સાહેબે કહ્યું છે કે, નારિભતિના ‘આ’કારાત શબ્દનાં રૂપો નાન્યવર-ભતિના ‘અ’કારાત શબ્દનાં રૂપોના જેવાં થતાં હોય, એવો એક પણ દાખલો નથી. પરંતુ અરોહની ધર્મલિપિઓમાં ભતિઓનો ઘેરો ગેરહોલો થયેલો છે, એ તો આપણે જાણીએ છીએ. રૂપનાપના ઔણ શિક્ષાલેખમાં

‘કાલ’ શબ્દ ખરી રીતે ‘કાલા’ શબ્દ દોષ તેવી રીતે તેનાં રૂપો અપાયો છે. આ દાખલો બહુ સ્પષ્ટ છે, પણ તેમ છતાં તે એક જ દાખલામાં નરનતિના ‘અ’કારાંત શબ્દોનાં રૂપો નારિનતિના ‘આ’કારાંત શબ્દોનાં રૂપોના જેવાં કરવામાં આવેલાં છે. તે જ પ્રમાણે આ ચોથા મુખ્ય સ્તંભલેખમાં પણ નારિનતિના ‘આ’કારાંત શબ્દોનાં રૂપો નાન્યતરનતિના ‘અ’કારાંત શબ્દોનાં રૂપોના જેવા કયાં છે તે આપણે કેમ ન સ્વીકારી લઈએ ? વળી, આ સ્તંભલેખની બધી નકલોમાં ‘છંદનાનિ’ શબ્દને ‘પુલિસાનિ’ શબ્દથી ભૂટો પડેલો છે; પણ નિદાન એક નકલમાં તો તેને ‘પટિચલિસંતિ’ શબ્દની સાથે જોડેલો છે. આ હકીકત એમ બતાવી આપે છે કે, ‘છંદનાનિ’ શબ્દનો સંબંધ વિરોધાત્મક તરીકે ‘પુલિસાનિ’ શબ્દની સાથે નથી, પણ ‘પટિચલિસંતિ’ શબ્દની સાથે કર્મ તરીકે તેનો સંબંધ છે. આપણે સેનાર્ત સાહેબની પદ્ધતિ સ્વીકારીએ તો તેનો અર્થ પણ સ્પષ્ટ છે. ઉપરાંત વર્ગના અમલદાર ગણાતા રજાઓએ અરોહનું કશું કરે તો પછી નીચલા વર્ગના અમલદારો(પુરુષાઃ)એ તેમ કરવું જ નોંધ્યું. પરંતુ બુદ્ધલક્ષ સાહેબ આપણને એમ સમજાવવા માગે છે કે, પુરુષો નીચલા વર્ગના અમલદારો હતા તે છતાં પણ રજાઓએ તેમના દાખલાનું અવકરણ કરવું નોંધ્યું.

સેનાર્ત સાહેબ ‘ચઘતિ’ શબ્દને ‘ચઘતિ’ શબ્દ ગણે છે, અને તેને ‘પતિજગતિ’(સંજાળ લે છે)ની માફક ‘જામતિ’ શબ્દનું બદલાયેલું રૂપ તેઓ માને છે. ત્રીઅર્સન સાહેબ છત્તીસગઢી બાલીમા વપરાતા ‘ચઘ્’ (વિનંત વધ) ધાતુની ઉપરથી તેને વ્યુત્પન્ન થયેલો ગણે છે, અને સંસ્કૃતભાષાના ‘ચર્ઘ્’ (જડું) ધાતુને મૂળ ધાતુ તેઓ ગણે છે. (જ. પા ટ. સો, ૧૮૬૧-૧૮૬૩, પૃ. ૨૮ અને આગળ) કર્ન સાહેબે ‘ચઘ્’ ક્રિયાપદની સમજાવતી હિંદીભાષાના ‘ચાહના’ ક્રિયાપદથી આપી છે. બુદ્ધલક્ષ સાહેબે આ અભિપ્રાય માન્ય રાખ્યો છે; અને વધારામાં તેમણે કહ્યું છે કે, હિંદુસ્તાનની બધી દેશી ભાષાઓમાં ‘ચાહ્’ શબ્દ જેવામાં આવે છે તેથી કરીને તે આર્ષભાષાના બીના શબ્દસમૂહમાંનો શબ્દ હોવા નોંધ્યું.

૬ 'યોતે' શબ્દનો સર્વોપ સંસ્કૃતભાષાના 'યૌતક' શબ્દની સાથે કર્ન સાહેબે જોડ્યો છે, અને યુરોપીય વિદ્વાનોએ તેનો અર્થ 'મહેતલ' કર્યો છે પરંતુ 'યૌતક' શબ્દનો અર્થ 'મહેતલ' નથી થતો. 'હુકથી માણસનું કેવળ પોતાનું કાળક' એવો તેનો અર્થ થાય છે આ અર્થ અતી બંધબેસતો નથી, એમ તો ન કહી શકાય અરોગ એમ કહેવા માગે છે કે, જે ગુનેગારને મેદાની સભા થઈ હોય તેઓ હુકથી મહેરબાનીના ત્રણ દિવસ માગી શકે

૭ આ સ્તબ્દોખ્યાન આ વાક્ય સૌથી વધારે મુશ્કેલ છે સેનાર્થ સાહેબે તેનો અર્થ આમ કર્યો છે — "મારા અમલદારો તેમને ચિતવરી (નિશ્ચયપત્રિકા) કે, તેમણે વધારે કે બોધું નથી (નાતિકાવકાનિ) જીવતાં (જીવિતાયેતાન) તેમના પોતાના જીવનની મર્યાદા (નાસંત)ની બાબતમાં આવી રીતે ચિતવવામાં આવેલા (નિશ્ચયપત્રિકા) તેઓ પોતાના ભાવિ જીવન (પાલ્તકમ)નો વિચાર કરીને જાન (જ્ઞાન) કરે (દાહતિ) અથવા ઉપવાસ કરે (ઉપવાસ યા કિમ્છતિ) "

બુદ્ધદર સાહેબે તેનો અર્થ આમ કર્યો છે — "તેમના સમાસબંધીએ (નાતિકા) તેમનામાંના કેટલાક(વાનિ)ને બોલો વિચાર કરવાની ફરજ પાડશે (નિશ્ચયપત્રિકા), અને એ લોગની જાણી બચાવવાના હેતુથી (જીવિતાયે તાન) અથવા તો જે (ગુનેગાર)નો વધ થવાનો છે તેને (નાસંત) બોલો વિચાર કરવાની ફરજ પાડવાના હેતુથી (નિશ્ચયપત્રિકા) તેઓ ખરબોકના વિચારથી જાન કરશે અથવા ઉપવાસ કરશે " બુદ્ધદર સાહેબે પોતાના એ અર્થની સમજૂતી આમ આપી છે — "ત્રણ દિવસની મહેરબાની ફરજિયાતમાં પરજોડના વિચારમાં પોતાનું મન પરોવવાને લગતો ઉપદેશ ગુનેગારને તેના સમાસબંધીઓ કરશે અને ગુનેગારની જાણી બચે એવી આશાથી અથવા તો નિહાળે તેનો વધ થવાનો દોષ તેનું હેતુ પીનબે અને સ્વર્ગની દિશામાં જશે એવી આશાથી તેઓ ધર્મજ્ઞાન (ભગ્વતે દાય નદિ) આપશે અથવા ઉપવાસ કરશે "

ઘોડા વર્ષના પહેલા ધીરુદ દે તા બાહારકરે જિમ એ'ના વર્ષના વિધાર્થીઓને આ વાક્યનો અર્થ આમ સમજાવ્યો હતો — તેમનાં સમાસબંધીઓ (તેમનામાંના) કેટલાકને પોતાની જાણી બચાવવાના

હેતુથી ધર્મનો વિચાર કરવાની ફરજ પાડશે (નિશ્ણપયિસંતિ); અને નજીકના (મનુષ્ય)ને (નાસંત) વિચાર કરવાની ફરજ પાડવાને સાર તેઓ પરલોકનો વિચાર કરીને દાન આપશે તથા ઉપવાસ કરશે ” તે વખતે તેમના કહેવાનો મુદ્દો એ હતો કે, તેના ધર્મને અનુસરનારા જે શુનેગારોના વધ થવાનો હોય તેમને જ તે ત્રણ દિવસની મુદ્દત મહેરબાનીના રાહે આપતો હતો જ બિ. એ. રી. સો. (૬, ૩૧૪ અને આગળ)માં પ્રસિદ્ધ થયેલા લેખમાં આ જ અર્થ સ્વીકરવામાં આવેલો જણાય છે પરંતુ હવે શ્રીમુત દે. રા. ભાડારકર એ વાક્યનો જુદો જ અર્થ કરે છે, અને તે આ છે — “(જેઓના વધ થવાનો હોય) તેમની મુદ્દતી બચાવવાની બાબતમાં (તેમને) સગાસબથીઓ (જનુકોમાંના) કૅટલાકના દિલ પીગળાવશે, અથવા તો અંત આવતો — એટલે કે, નાશ થતો — અટકાવવાને તેઓ પરલોકનો વિચાર કરીને દાન આપશે અથવા ઉપવાસ કરશે ” ‘નિશ્ણપયિસંતિ’ રાખ્હનો જે અર્થ કરવામાં આવે તેના ઉપર આ વાક્યના અર્થનો ધણી આધાર રહે છે એક ઉપલક્ષ્ય ધ્યાનમાં સાહેબ (જ રો. એ. સો., ૧૯૧૬, પૃ. ૧૨૦ અને આગળ)ને અનુસરીને આપણે “નિષ્ણ” ધાતુ લઈએ તો શ્રીમુત દે. રા. ભાડારકરે પ્રથમ આપેલો અર્થ શોભ જણાય પરંતુ “અયોધર-નતક” — માના બે શ્લોકોમાં (“નતક,” પુ. ૪, શ્લોક ૩૩૨ માં અને ૩૩૪ માં) આ રાખ્હ વપરાયેલો છે, એ હકીકતના તરફ (યુડસ’ સાહેબે આપણું ધ્યાન એટલું છે એમાં એ ક્રિયાપદનો અર્થ ‘પીગળાવવું’ કે ‘અટકાવવું’ થાય છે, અને રાજ્યોએ શ્રેણી સંબંધે ખાસ ઉદ્દેશીને એક પ્રસંગે તે રાખ્હ વપરાયેલો છે આ અર્થ વધારે સારી રીતે બધા બ્રહે છે, અને એ રીતે આ વાક્યનો અર્થ વધારે સ્વાભાવિક નીવડી શકે છે વળી, પોતાના ધર્મના કારણે અરોહ ન્યાયના હેતુને પણ નષ્ટ કરતો, એવા જે આરોપ અરોહના ઉપર મુદ્દામાં આવે છે તે આથી દૂર થાય છે

૮ સેનાર્ત સાહેબે ‘નિલુધસિ પિ કાલસિ’નો અર્થ “કેદી તરીકેની મુદ્દતમાં” કર્યો છે ‘અયુદ્ધવર સાહેબે તેનો અર્થ ‘કેદના દરમિયાનમાં પણ’ કર્યો છે ‘યુડસ’ સાહેબે તેનો અર્થ “(નિશ્ણતિ ન હોવાથી) મૃત્યુકાળ નક્કી થઈ જ ચૂક્યા હોવા છતાં પણ” કર્યો છે (જ રો. એ. સો. ૧૯૧૬, પૃ. ૧૨૩) સરખાવો, “મનુસ્મૃતિ” ૮, ૩૧૦

સાધાંતર

દેવોને લાડકો પ્રિયસ્થી રાખ્યામ કહે છે—મારા રાખ્યાલિષેખને
 છત્રીસ વર્ષ વીત્યા ત્યારે આ પ્રાણીઓને ૧ અવધ્ય મણવામાં આવ્યા
 હતા—જેમ કે, પોપગ, સારિશ્વરો, લાલ ચક્રવાકો, ૨ હ સો, નદિમુખો,
 ગેલ્ટો, ચામાચીડિયાં, મોટી કીડીઓ, કાચગીઓ, હાડકા વગરની
 માછલીઓ, વેદવેયો, અગાપપુટકો, કુચિઓ (‘રોષ્ટ્ર’ નામક
 માછલીઓ), કાચગાઓ અને સાંકુડીઓ, સસલાના જેવી ખીસકોલી
 ઓ, બારણિયા, છટા મુખએલા સાદ, ધરતી જીવાનો, ગેડા, ઘોળા
 કખ્તરો, ગમકી કખ્તરો, અને વપરાતા કે ખવાતા ૪ ન હોય તેવા
 બધા ચોપગા પ્રાણીઓ. જકરીઓ કે ઘેગીઓ કે કુકરીઓ ગામણી
 હોય કે દૂધાળી હોય તો તેમનો વધ કરવો અથોગ્ય છે, અને ૭
 મહિનાની ઉમ્મર સુધીનાં તેમના કોલાક બચ્ચા પશુ અવધ્ય છે.
 ફેફડાની ખાસી કરવી નહિ જીવવાળા મૂલાને બાગવુ નહિ તોફાનમાં
 કે જીવહિસાને માટે જગવને બાળવાં નહિ. જીવને જીવથી ચોપવા
 નહિ. ત્રણ ઋતુઓની પૂનેમના ૫ અને તૈપની પૂનેમના અરમામા
 ત્રણ દિવસોના— (એ પખવાડિયાની) ચૌદસના (અને) પૂનેમના
 અને (પછીના અઠવાડિયાની) પ્રતિપદાના— દરમ્યાનમાં અને ખામ
 કરીને ઉપવાસના દિવસોએ માછલીનો વધ કરવો નહિ. એ ૮
 દિવસોમાં હાથીવનમાં અને માછલીના અથાણામાં આ અને બીજાં
 પ્રાણીઓને વધ કરવો નહિ. (દરેક) પખવાડિયાના આઠમા અને
 ચૌદમા તથા પદરમા દિવસે, (અને) તિથ્થ અને પુનર્વસુ દિવસોએ
 (તથા) ત્રણ ઋતુઓની પૂનેમે (આવા) સારા દિવસોએ ગોધાની
 ખાસી કરવી નહિ; જકરા, ઘેગાં, કુકર અને એવાં બીજાં (જે
 પ્રાણીઓ) ને ખાસી કરી હોય તેમને ખાસી કરવી નહિ તિથ્થ અને
 પુનર્વસુ દિવસોએ (તથા) ઋતુઓની પૂનેમે, અને ઋતુઓની

પૂત્રેમને સગતા પપ્પવાડિયામાં યોગ્યોને અને બળદોને ચિદ્દ કરવા નહિ. મારા રાજ્યાભિષેકને છવીસ વર્ષ વીત્યા તે સમયમાં મેં પચીસ બાંધનમોક્ષ ૧ કર્યા છે.

ટીકા

૧. 'જાત' એટલે ખદ ભેટાં 'જન્મલો છવ' છે. અહીં તેના અર્થ 'પ્રાણીઓ' કરેલો છે.

૨. 'અલુન'ને ભૂદા નામ વરીકે મણવામાં આવ્યું છે. પણ તેમ 'અનઠિક-મઠે' અને 'સકુજ-મઠે' છે તેમ 'અલુન-ચકવાકે' ગણીને 'અલુન' ગણ્દને 'ચકવાકે'ના વિરોધણ વરીકે મણવો, એ વધારે સમ્મ છે.

અને બુદ્ધશર સાહેબે 'ચિંમટ'(પ્રાંત)ને હાડકાં વગરની માછલી તરીકે ઓળખાવેલી છે. 'સંકુજ-મછ'ના સંજ્ઞા: અર્થ 'સંકોચાઈ રાકે તેવી માછલી' થાય છે; અને તેથી તેનો અર્થ 'સંકુચિ માછલી' કરવામાં આવેલો છે. 'કફટ' (સંસ્કૃતભાષાના 'કમટ') સંજ્ઞાનો અર્થ સેનાર્ત સાહેબે " કાચખો " કહેલો છે. 'સેયક' (સંસ્કૃતભાષાના 'શલ્યક') સંજ્ઞાનો અર્થ ' સાહુડી ' થાય છે. 'પંનસસ'ના સંજ્ઞા: અર્થ ' ઝાડનાં પાનમાં રહેલું સસલાના લેડું માછી ' થાય છે, અને બુદ્ધશર સાહેબે તેને "મીઠી, ઘોળા પેટવાળી, રાત્રી ખિસકોલી " તરીકે ઓળખાવી છે. એવી જાતની ખિસકોલીઓ પશ્ચિમપાટનાં જંગલોમાં જેવામાં આવે છે, અને તેમની ચામડી સસલાની ચામડીના જેવી હોય છે. 'સિમલે' (ધિમર) સંજ્ઞાનો અર્થ 'ખારશિ'માં (હરણ) થાય છે. 'સંઢક' સંજ્ઞાનો અર્થ 'સાંઢ' —'હટ્ટા મુકાએલો અને તેથી મારી નાખી ન શકાય એવો સાંઢ'—થાય છે. સેનાર્ત સાહેબે 'ઔકર્પિઢ' સંજ્ઞાનો સંબંધ "મહાચરમ"માંના 'ઉકર્પિઢ' ની સાથે જોડેલો છે. જે પ્રાણીઓ સાધુઓના અનાજને ખાઈ જાય છે, એમ કહેવાય છે. લુહગાય કહે છે તેમ, 'ખિલાડીઓ, જાંઘરો, પાટગાયો અને નાળિયા " એવાં પ્રાણીઓ છે. આ અર્થે બરાબર બંધ બેસે છે; કારણ કે, આ પ્રાણીઓ ખાવાનાં કામે વપરાતાં નથી તેમ તેમનો બીજો કંઈ ઉપયોગ પણ થતો નથી. તેઓ ઘરમાંના અનાજને ટુકડાન કરે તેટલા જ કારણે તેમને કંઈ મારી નાખવાં ન જોઈએ 'પલસત' (પાશિન્ધાપાના 'પલાસાદ' અથવા 'પરસત') સંજ્ઞાનો અર્થ 'ત્રેડો' થાય છે, એમ બુદ્ધશર સાહેબે કહ્યું છે. જુઓ પૃ. ૧૬૨ અને આગળ.

૪. 'પટિમોગ' સંજ્ઞા પણ જેવાં 'પરિમોગ' છે, અને 'ગોવત્'થી વિરુદ્ધ અર્થમાં તે વપરાયો છે. દેખીતી રીતે અહીં અરોહ "જે પ્રાણીઓનાં ચામડાં, વાળ, પાંછાં વગેરે જરૂરના ન હોય તે બધાં પ્રાણીઓને તેમ જ જે ખવાતાં ન હોય તેમનો વધ કરવાની બંધી કરવા માગે છે." જુઓ પૃ. ૧૭૭ અને આગળ

૫. 'ચાતુર્માસી' (સંસ્કૃતશાખાનો 'ચાતુર્માસી') શબ્દ ત્રણ ઋતુઓની— ગ્રીષ્મ ઋતુની તથા શરદ ઋતુની અને હેમંત ઋતુની— પૂરેમને માટે વપરાયેલો છે. દરેક ઋતુના પહેલા મહિનાની પૂરેમને માટે તે શબ્દ વપરાય છે. 'ત્રિસં પુનર્માસી' તેષ અથવા પોસ માસની પૂરેમ છે. 'પોસય' શબ્દ બૌદ્ધપાલિભાષાના 'હપોસય' શબ્દની અને જૈનભાષાના પ્રાકૃતભાષાના 'પોસહ' શબ્દની વચ્ચેનો શબ્દ છે. તે બ્રાહ્મણોના 'પવ'ને મળતો છે, અને દરેક વર્ષવારિયાનો આઠમો અને પંદરમો દિવસ તે દર્શાવે છે. એ રીતે અરોઠિ આ ૫૧ દિવસોએ ગાંધીના વધના બંધી કરેલી હતી:—(૧) ત્રણ ઋતુઓના દરેક પહેલા મહિનાના અને તેષ અથવા પોસ મહિનાના છ દિવસો—મુદત આઠમ તથા ચૌદસ અને પૂરેમ અને વહની પ્રતિપક્ષ અને આઠમ તથા અમાસ—મળીને કુલ ૨૪; (૨) બાકીના આઠ મહિનાના ચારચાર દિવસો—દરેક વર્ષવારિયાની આઠમ તથા પૂરેમ અને અમાસ—મળીને કુલ ૩૨. એકંદરે ૨૪+૩૨=૫૬ દિવસોએ ગાંધી વેચવાની અને મારવાની બંધી અરોઠિ કરી હતી.

એમ પણ રાગીત થાય છે કે, અરોહની ધર્મલિપિઓમાં ૮ વર્ષો દરમિયાનમાં આવેલાં છે તે તેના રાજકાળનાં વીતી ગયેલાં વર્ષો નથી, પણ તે તેના રાજકાળનાં ચાલુ વર્ષો છે. (જુઓ પૃ. ૧૦.)

[૬]

સાપાંતર

દેવોને સાડકો પ્રિયદર્શી^૧ રાજા આમ કહે છે:—મારા રાજ્યાભિષેકને બાર વર્ષો વીત્યાં ત્યારથી મેં લોકોના હિતસુખને માટે ધર્મલિપિઓ લખાવી છે તે એવા હેતુથી કે, તે (આચાર)ને ઊડી દઇને (અમલદારો) આ અને તે ધર્મવૃદ્ધિ પામે. ^૧ ‘આમાં લોકોનું હિતસુખ (છે),’ (એમ સમજીને) હું આદેશાતી તેમ જ પાસેનાતી મારાં સર્ગસંબધીની માફક તપાસ રાખું^૨ છું. એમ કેમ ? (લોકોમાંના) કેટલાકને હું સુખી કરું તેટલા માટે. હું તે પ્રમાણે વર્તું છું. આમ હું (અમલદારોના) બધા વર્ગોની તપાસ રાખું છું. બધા પાપડોને મેં વિવિધ પૂજથી પૂજ્યા છે; પણ (બીજા પાપડોની પ્રત્યે) ચેતાથી વળતું, જે એને જ મેં મુખ્ય ગણ્યું છે. મારા રાજ્યાભિષેકને છવીસ વર્ષ થયાં ત્યારે મેં આ ધર્મલિપિ લખાવી છે.

ટીકા

૧. ‘પાપોચને માટે જ. એ સો. બે, ૧૬૨૦, પૃ ૩૩૧-૩૩૭ માં મસિદ્દ મએદો શ્રીયુદ્ધ હરિવૃક્ષ દેવનો લેખ જુઓ. આ ક્રિયાપદનો હર્તા ‘નિકાય’ છે. એ શબ્દ પાછગથી વપરાયેલો છે; પણ અહીં તે અધ્યાદૃત રહેલો. ■ ‘નિકાય’ શબ્દ બારમા મુખ્ય સિદ્ધાંતોના અંતરંગમાં પણ જોવામાં આવે છે. તેનો અર્થ ‘અમલદારોના વર્ગો’ થાય છે

૨. ‘પટિચેક્ષ’ શબ્દનો અર્થ ત્રીજા મુખ્ય સ્તંભલેખમાંના ‘પટિચેક્ષા’ શબ્દથી નહીં થાય છે.

૩. 'પ્રત્યુપગમન' (સંસ્કૃતભાષાના 'પ્રત્યુપગમન') શબ્દનો અર્થ 'મળવાને અર્થમાં અભિનંદન આપવાને સામા જવું' થાય છે. બારમા મુખ્ય શિલાલેખના સારની સાથે આ ભાગને સરખાવો.

[૭]

ભાષાંતર

દેવોને લાડકો પ્રિયદર્શી રાજા આમ કહે છે:—“જૂતકાળમાં રાજાઓ થઈ ગયા (તેમણે) આમ ઇચ્છેલું:—‘ધર્મવૃદ્ધિની સાથે-સાથે લોકો કેમ કરીને આગળ વધે?’ પણ અનુરૂપ ધર્મવૃદ્ધિની સાથેસાથે લોકો આગળ વધ્યા નહિ.” આ બાબતમાં દેવોને લાડકો પ્રિયદર્શી રાજા આમ કહે છે:—“મને આમ લાગ્યું:—જૂતકાળમાં રાજાઓએ એમ ઇચ્છેલું કે, અનુરૂપ ધર્મવૃદ્ધિની સાથેસાથે લોકો આગળ વધે. પણ અનુરૂપ ધર્મવૃદ્ધિની સાથેસાથે લોકો આગળ વધ્યા નહિ. તો પછી કેવી રીતે લોકો (ધર્મને) અનુસરતા થાય? અનુરૂપ ધર્મવૃદ્ધિની સાથેસાથે લોકો કેવી રીતે આગળ વધે? ધર્મવૃદ્ધિની સાથેસાથે તેમનામાંના કટલાકને હું કેવી રીતે ઉન્નત કરું?” આ બાબતમાં દેવોને લાડકો પ્રિયદર્શી રાજા આમ કહે છે:—“મને આમ સંજ્ઞા:—‘હું ધર્મશ્રાવણો સંભળાવીશ. હું ધર્મોપદેશ કરાવીશ. લોકો તે સાંભળીને તેમ વર્તશે, પોતાની જાતને ઉન્નત કરશે, અને ધર્મવૃદ્ધિની સાથેસાથે ખૂબ આગળ વધશે.’ આવા હેતુથી મેં ધર્મશ્રાવણો સંભળાવ્યાં છે, અને વિવિધ પ્રકારનો ધર્મોપદેશ કરાવ્યો છે. મારા અમલદારો—અધ્યક્ષ:—અનેક લોકોના ઉપર નીમાએલા છે. તેઓ તેના ઉપદેશ કરશે અને તેને ફેલાવશે. સેંકડો અને હજારો પ્રાણીના ઉપર રક્ષણ નીમાએલા છે. તેમને પણ એવી આશા કરવામાં આવી છે કે, ‘ધર્મયુક્ત લોકોને આમ અને આમ ઉપદેશ કરો.’”

દેવોને લાડકો પ્રિયદર્શી રાજા આમ કહે છે:—“રસ્તામાં મેં વડનાં ઝાડ ચાપાવેલાં છે. તેઓ મનુષ્યોને અને પશુઓને ડાંચડો

આપશે. મેં આંખાવાડીઓ રોપાવેલી છે. મેં દર આંક કાસે ૨ ફૂટ ખોદાવેલા છે; અને મેં આરામગૃહો બંધાવેલાં છે. મનુષ્યોના અને પશુઓના ઉપભોગને માટે મેં વિવિધ સ્થળે ઘણાં ચાણાં બંધાવેનાં છે. પરંતુ આ પ્રતિભોગ (ની બ્યવસ્થા) ખરેખર નિર્જીવ છે; દારણુ કે, મારી માફક મારા પહેલાં યદ્ય ગએલા રાજાઓએ પણ આવા અનેક સુખસાધનોથી લોકોને સુખી કર્યા છે. પણ મેં એવા હેતુથી આમ કર્યું છે કે, લોકો (આતુ) ધર્માચરણ કરે.”

દેવોને લાડકો પ્રિયદર્શી રાજા આમ કહે છે:-સાધુતાની વિવિધ આખતોના કામે મેં ધર્મમહામાત્રોને નીમેલા છે. સર્વ પાપડોમાં—સાધુઓમાં અને ગૃહ્યોમાં—તેઓ કામ કરી રહ્યા છે. મેં એવી વ્યવસ્થા કરી છે કે, તેઓ સધના અર્થે કામ કરશે. તેવી જ રીતે મેં એવી વ્યવસ્થા કરી છે કે, તેઓ ધાત્રણ આજીવકોમાં અને નિર્ગ્રંથોમાં તથા વિવિધ પાપડોમાં કામ કરશે. વિવિધ મહામાત્રો વિવિધ (વર્ગોના લોકો)ને માટે અને વિવિધ વિશિષ્ટ કામોને માટે (નીમાયા) છે. પણ મેં માત્ર આ અને બીજા બધા પાપડોને માટે ધર્મમહામાત્રો નીમેલા છે.

દેવોને લાડકો પ્રિયદર્શી રાજા આમ કહે છે:-આ અને બીજા ઘણા મુખ્ય કે અધિકારીઓ મારા અને દેવીઓના દાનની વહેંચણીનું કામ કરે છે, અને અહીંના તેમ જ પ્રાતોમાના મારા બધા જ્ઞાનામાં તેઓ અનેક રીતના વિવિધ મંત્રોપકારક પ્રવર્તનો ૪ પ્રતિપાદિત કરે છે. વળી, મેં એવી વ્યવસ્થા કરી છે કે, ધર્મનો વિકાસ કરવાને અને ધર્મને અનુસરાવવાને માટે મારા પુત્રોનાં અને બીજા દેવીકુમારોનાં દાનની વહેંચણી કરવાનું કામ તેઓ કરશે. દયા, દાન, સત્ય, શુદ્ધતા, મૃદુતા અને સાધુતા જેવાં છે તેવાં આ ધર્મનો વિકાસ અને તેનું આ ધર્મને અનુસરવું લોકોમાં વધશે.

દેવોને લાડકો પ્રિયદર્શી રાજા આમ કહે છે:-મેં જે કાંઈ સાધુકર્મો કર્યાં છે તેમને લોકો અનુસર્યા છે, અને તેઓ (જાવિષ્યમાં) તેમ

કરશે. તેથી કરીને માતાપિતાની શુભાની, શુભ્યોની શુશ્રૂષાની, ધરડાં-વરડાંના પગલે ચાલવાની (બાળતમા), અને બ્રાહ્મણોની તથા શ્રમણોની (અને) ગરીબોની તથા હવકા લોકોની અને દાસની તથા નોકરની સાથે યોગ્ય વર્તન રાખવાની બાળતમા તેઓ આગળ વધ્યા છે અને વધશે પણ ખરા.

દેવોને લાડકો પ્રિયદર્શી રાજા આમ કહે છે.—વળી, લોકોએ આ ધર્મવૃદ્ધિને બે રીતે આગળ વધારી છે:—ધર્મબધનથી અને (સંપૂર્ણ) બધીથી. ૫ ધળી, આ બાળતમા ધર્મબધનો નજીવો છે, અને (મપૂર્ણ) બધીથી ઘણું વધારે કરાયું છે. ખરેખર, ધર્મબધનો મેં જે કહ્યો છે તેવા છે; જેમ કે, ‘ (પ્રાણીઓની) અમુકઅમુક જાતોનો વધ કરવાનો નથી, ’ તેમ જ જે બીજાં અનેક ધર્મબધનો મેં કહ્યા છે તે. પણ (સર્વ) જુતોની અવિહિસાના જેવી અને (સર્વ) પ્રાણીના અવધના જેવી (સંપૂર્ણ) બધીથી મનુષ્યોમાં ધર્મવૃદ્ધિ વધારે આગળ વધી છે. આ લખાણ એવા હેતુથી કર્યું છે કે, મારા પુત્રો અને પૌત્રો ચંદ્ર અને સૂર્ય ચાલુ રહે ત્યાં સુધી ટકી રહે અને એ રીતે (મારા પગલે) અનુવર્તે. આવી રીતે (મારા પગલે) અનુવર્તવાથી આ લોક તેમ જ પરલોક સિદ્ધ થાય છે. મારા રાજ્યાભિષેકને સત્તાવીસ વર્ષ વીત્યા ત્યારે મેં આ ધર્મસિપિ લખાવી હતી.

આના સંબધમાં દેવોને લાડકો આમ કહે છે.—ન્યા શિવાસ્તમો કે શિલાદ્ધકો હોય ત્યાં આ ધર્મસિપિ કાતરાવની કે જેથી તે ચિરઆયી થાય.

ટીકા

૧. અહીં ‘ચયા’ શબ્દ નહિ હોય, પણ ‘જ્યુયા’ શબ્દ દરોઃ એમ વધારે સમજે છે. જુઓ ૩ અ, ૧૯૧૨, પૃ ૧૦૩.

૨ ‘અઢવોસિય્યાનિ’ની બાળતમા જ રો. એ. સો, ૧૯૦૬, પૃ ૪૦ અને આગળ આપેલી ફ્લીટ સાહેબની નોંધ જુઓ ‘નિસિધિયા’ની બાળતમા જુઓ એ ઇ., ૨, ૨૭૪.

૩. સેનાત્ સાહેબે 'મુખ' શબ્દનો અર્થ 'મધ્યતરી લોકો' કર્યો છે, અને બ્યુહ્વર સાહેબે તેનો અર્થ 'મુખ્ય અમલદારો' કર્યો છે. કૌટિલ્યકૃત "અર્થશાસ્ત્ર"માં જે વિવિધ સ્થળે 'મુખ્ય' શબ્દ વપરાયેલો છે તેમના તરફ એર. ડબ્લ્યુ. થામસ સાહેબે આપણું ધ્યાન ખેંચેલું છે (જ. રા. એ. સો., ૧૯૧૫, પૃ. ૯૭-૯૯). પરંતુ તેમણે 'મુખ્ય' અને 'મુખ' શબ્દની વચ્ચે કાંઈક ગોટાળો કર્યો છે. "અર્થશાસ્ત્ર"થી બ્યુહ્વર સાહેબના મતને પુષ્ટિ મળતી લાગે છે.

૪. બ્યુહ્વર સાહેબે 'સુચાયતનામિ' શબ્દને 'લુપ્તચાયતનામિ' શબ્દ મૂક્યો છે, અને તેમણે તેનો અર્થ "સંતોષનાં સાધનો" અથવા "લુષ્ટિની તકો" કર્યો છે. 'આયતન' શબ્દ 'આયત્' (યત્ન કરવો) ધાતુની ઉપરથી બ્યુત્પન્ન થયેલો હોવાથી તેનો અર્થ 'મયતન' કરવો એ વધારે સાચું છે.

૫. 'નિહતિ' શબ્દની બાબતમાં ચાલા મુખ્ય સ્વલ્પજને ભગવી સાતમી ટીકાનો ઉપદેશ લાગ જાયો. આ વાક્યના અર્થને માટે જુઓ પૃ. ૧૩૯ અને આગળ.

(૩) પાંચ ગૌણ શિક્ષાલેખો

ધવલીના અને ચાપાકના જુદાજુદા શિક્ષાલેખો.

[૪]

હું. આપણે સારા માણસોના સ્નેહને પ્રાપ્ત કરીએ તેટલા માટે તમે અનેક હજારો ગ્રાણીના ઉપર નીમાયા છો. સર્વ મનુષ્યો મારાં મંતાનો છે જેની રીને મારા સંતાનોની માન્યતામાં હું ધમ્મું છું કે આ લોકના તેમ જ પગલોકના મનુષ્યના સર્વ હિતસુખ તેઓ મેળવે તેવી જ રીતે સર્વ મનુષ્યોની માન્યતામાં હું એવું જ ધમ્મું છું. પણ આ માન્યતાથી જણાય છે કે, તમે તે સમજતા નથી. કોઈક વ્યક્તિ (અમલદાર) તેના ઉપર ધ્યાન આપે છે; પણ તે અમુક ભાગના જ ઉપર-આખાના ઉપર નહિ. તો આમ જુઓ નીતિનું સૂત્ર પણ સારી રીતે દર્શાવાયું છે. એમ બને કે, કોઈ વ્યક્તિને બંધન કે દનડગત થાય છે. ત્યાં તેથી કારણ વગર બંધન કે મૃત્યુ થવા પામે છે. ૧ વળ, ખીજા ધણા લોકોને અતિશય દુઃખ થાય છે. તેથી કરીને તમારે ઈચ્છવું જોઈએ. શું ? વચ્ચે માર્ગ અહવાનું ધર્મા, ખતની ખામી, કડકપણું, અધીરાઈ, અન્યાયની ખામી. આજસ અને યાકની લાગણી : એ જાતના સ્વભાવથી

દિવસોમા દરેક ઉત્સવે એઃ (અમલદાર) પણ તે સાંજે, અને આમ કરીને (તે માગી આપાનો) અમલ કરવાનો પ્રયત્ન કરે. આ હેતુથી આ ક્ષિપિ અહીં લખી છે- કે, નગરઆવહારિકો (યહેર-ન્યાયાધીશો) રૂપ મહામાત્રો સ્થાપિત નીતિનિયમથી યુક્ત રહે, અને નગરજનોને જોરજુલમથી બંધન કે જોરજુલમથી કનડગત થવા ન પામે. વળી ધર્મપુર સગ આ હેતુથી હું (અમલદારને) દર પાંચ વર્ષે રૂ દેરણી કરવા મોકલીશ, (અને) તેઓ કામમા કડક નહિ થાય તેમ જ મિતજી નહિ થાય, (પણ) નમ્ર થશે. આ હેતુને સમજીને તેઓ મારી આપાને અનુસરશે પણ ઉજ્જવિનીમાંથી રાજકુમાર આ વર્ગના (અમલદારો)ને મોકલશે અને ગણ વર્ધને ઝોળગશે નહિ તેવી જ રીતે તક્ષશિક્ષામાંથી પણ એ મહામાત્રો ફેરણીએ જાય ત્યારે પોતાના કર્મને તથા વગર આના ઉપર પણ ધ્યાન આપશે અને રાજની આપાને અનુસરશે

મારા મંતાનોની બામતમાં હું ધમ્મું છું કે આ લોકના તેમ જ પરલોકના સંમંધનાં સર્વ દિતસુખ તેઓ મેળવે તેવી જ રીતે સર્વ મનુષ્યોની બામતમાં હું એવું જ ધમ્મું છું. 'નદિ જતાએલા પાડોસીઓની બામતમાં રાજ આપણી પાસેથી રોની આસા રાખે છે,' એ જાણવાના હેતુથી પાડોસીઓની બામતમાં મારી થી ઇચ્છા છે, એમ તમે પૂછતા હો. તો તેનો જવાબ આ છે—મારા પ્રત્યે તેમણે અનુદિગ્ધ રહેવું જોઈએ, એવું દેવોને લાડકો ઇચ્છે છે : એમ તેમણે સમજવું જોઈએ, તેમણે મારામાં વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ, (અને) તેઓ મારા તરફથી દુઃખ નહિ મેળવે પણ સુખ મેળવશે વળી, તેમણે એમ પણ સમજવું જોઈએ (કે,) “સાખી શકાય ત્યાં સુધી રાજ આપણને સાખી લેશે,” પણ તેઓ આ લોકને અને પરલોકને મેળવે તેટલા માટે મારા નિમિત્તે તેમણે ધર્મ આચરવો જોઈએ. આ હેતુથી હું તમને આજ્ઞા આપું છું. તમને આજ્ઞા આપીને અને મારી ઇચ્છા જાણાવીને—મારો અડગ નિશ્ચય અને (મારી અડગ) પ્રતિજ્ઞા જાણાવીને—હું (તેમના) ઋણુમાથી મુક્ત થાઉં. તેથી આમ કરીને તમારે તમારી ફરજ બજાવવી જોઈએ અને તેમને આશ્વાસન આપવું જોઈએ કે જેથી કરીને તેઓ આમ સમજે—‘જેવો આપણો પિતા તેવો જ આપણો રાજા છે, તે જેમ પોતાને અનુકરે છે તેમ આપણને અનુકરે છે; રાજાના જેવા મતાનો તેવા આપણે છીએ.’ તમને આજ્ઞા આપીને અને મારી ઇચ્છા—મારો અડગ નિશ્ચય તથા (મારી અડગ) પ્રતિજ્ઞા—જાણાવીને મારા સ્થાનિક મંત્રીઓરૂપ ૨ તમારી સાથે હું આ કામે રહીશ તેમને આશ્વાસન આપવાને અને તેમના આ લોકના તથા પરલોકના દિતસુખની (ખાત્રી તેમને આપવાને) તમે પ્રબળ છો. આમ ઈચ્છાથી તમે સ્વર્ગને મેળવશો અને મારા ઋણુમાથી મુક્ત પણ થશો.

વળી, આ અર્થે આ લિપિ અહીં લખી છે (કે,) એ

પાડોસીઓને આશ્વાસન આપવાને અને (તેઓ) ધર્માચરણ કરે તેની ખાત્રીને માટે મહામાત્રો સ્થાપિત નીતિનિયમથી યુક્ત રહે. વળી, ચાતુર્માસી ઋતુના તિથ્ય-દિવસે આ લિપિ સંભળતી; અને ખરેખર તિથ્ય-દિવસોમાં દરેક ઉત્તમે એક (અમલદાર) પણ તે મંભળે. આમ કરીને (ખારી આસાનો) અમલ કરવાનો પ્રયત્ન કરે.

વરસથી— ખરેખર, એક વરસના કરતાં વધારે વરસથી— હું સંધની સાથે રહ્યો છું^૨ અને મેં પરાક્રમ કરેલું છે, પરંતુ આ મુદતના દરમ્યાનમાં જાણુદીપમાંના જે મનુષ્યો (દેવોની સાથે) મિશ્ર થયા ન હતા તે દેવોની સાથે મિશ્ર થયા.^૩ [રૂપનાથની નકલના અનુમારે:— આ મુદતના દરમ્યાનમાં જે દેવો મિશ્ર થયા ન હતા તેમને આખા જાણુદીપમાં (મનુષ્યોની સાથે) મિશ્ર કરવામાં આવ્યા હતા.] પરાક્રમનું રૂળ આ છે માત્ર ઉપલી કાટીનાએ^૪ જ આ મેળવવાનું નથી. પણ ખરેખર નીચલી કાટીનો પરાક્રમ કરે તો (લોકોને) પ્રુષ્ઠળ સ્વર્ગીય સુખ અપાવી શકે છે. આ હેતુથી આ આવશ્ય ગંભીરતાથી છે — નીચલી કાટીના અને ઉપલી કાટીના આ (હેતુને) માટે પરાક્રમ કરે, મારા પાડોસીઓ આ જાણે, અને આ પરાક્રમ ચિરસ્થાયી થાય. વળી, આ હેતુ વધશે એટલું જ નહિ, પણ પ્રુષ્ઠળ વધશે— (નિદાન) દોઢગણો વધશે. વળી, આ આવશ્ય ૨૫૬ બુદ્ધિએ સંભળાવ્યું છે.^૫ ” ૫

ટીકા

૧ વી અગ્રે. જ, ૧૨, ૭૫-૭૬ માં બુદ્ધવાર સાહેબે “ખડકાલ-
ભતક” (ભતક અ. ૫૪૨)ના આધારે ખાત્રી કરી આપી છે કે, ‘અચ્ચપુત્ત’-
નો અર્થ ‘આર્ચપુત્ર’ અથવા રાજકુમાર’ થાય છે.

૨. વધારે સમજાવીને માટે જુઓ પૃ ૭૪-૭૭

૩ જુઓ પૃ. ૧૨૩, ઈ એલ, ૧૯૧૨, પૃ. ૧૭૦-૧૭૧ આની સાથે
સરખાવો ‘સદ્દેવ-મનુષ્યા અર્હિમલોકે પુરા ઘમ્મુ’ ” (‘બ્રાહ્મિ
સંસ્કૃત સીરીઝ’ માર્ક “આપસ્તમ્બીય-ધર્મસૂત્ર” પૃ ૭૬)

૪ અહીં ને ‘ઉપસા ઠાઠીના’ અને ‘નીચલા ઠાઠીના’ ચબ્ડો ફરિયાદીયા
જે તે ઉપસા વર્ગના અને નીચલા વર્ગના અમલદારોને ઉદ્દેશીને વપરાયા
છે. હસમા મુખ્ય સિલ્લાડેખની સાથે આ સિલ્લાડેખને સરખાવો અને ઉપરની
બીજી ટીકા વાંચો.

૫ ઈ એલ, ૧૯૦૮ પૃ ૨૧, ને એલ, મે-જુન, ૧૯૧૦, જ રો એ સો.,
૧૯૧૩, પૃ ૪૭૭ વળી, જ રો એલ. સો. ૧૯૧૦, પૃ ૧૪૨ અને ૧૩૦૮,
૧૯૧૧, પૃ ૧૧૧૪, ૧૯૧૩, પૃ ૧૦૫૩, ને એલ. ન્યુ-યૉર્ક, ૧૯૧૧.
મીપુત્ર દે રા ભાડારકરના અર્થને માટે જુઓ ઈ એલ, ૧૯૧૨, પૃ
૧૭૧-૧૭૩

બોલવું જોઈએ ' આ ધર્મશુભો આચરના જોઈએ તેવી જ રીતે શિષ્યે શુરુને માન આપવું જોઈએ, અને ન્યાતીવાઓની સાથે (વ્યક્તિએ) યોગ્ય રીતે વર્તન રાખવું જોઈએ (માનવ મનની) આ પ્રકૃતિ^૧ પુરાણી છે અને તે ચિરસ્થાયી છે તેથી કરીને તેમ કરવું જોઈએ

લિપિકાર પદે લખ્યું

દીકા

૧ જુઓ ૫ ૧૫૮

[૩]

વૈરાગ્યનો બીજો (સાધનાનો) શિક્ષાલેખ

ભાષાતર

મગધનો રાજા પ્રિયદર્શી સધને અભિનદન કહેવડાવે છે અને આરોગ્ય તથા સગવડવાળું જીવન ઇચ્છે છે જાહેરો ! જુદને માટે તથા ધર્મને માટે અને સધને માટે મને કેટલું બધું માન અને (કેટલો બધો) આનંદ છે, એ તમે જાણો છો જાહેરો ! જગવાન જુદે જે કાંઈ જાખ્યું છે તે સવળું સારું જ જાખ્યું છે પણ જાહેરો ! સદ્ધર્મ આમ ચિરસ્થાયી થાય તેટલા માટે જે કાંઈ મારા પોતાના તરફથી મારે કહેવું જોઈએ તે કહેવાનું હું યોગ્ય ધાર છું જાહેરો ! આ ધર્મશુભો ॥ —(૧) વિનય-સમુકસે (૨) અલિપ-ચક્ષાનિ (૩) ઘનાગત-મયાનિ, ૪) મુનિ માયા (૫) મોનેય-સુતે (૬) ઉપતિસ-પસિન અને (૭) અસત્યના સબધમાં જુદ જાગવાને રાહને કરેલો મોષ^૧ જાહેરો ! બિદ્યુકો અને બિદ્યુકીઓ પૈકીના ધણાખરા આ ધર્મશુભોને હમેશા સાંભળે તથા વિચારે, એમ હું ઇચ્છું છું તે જ પ્રમાણે ઉપાસકાએ અને ઉપાસિકાઓએ (એમ જ કરવું જોઈએ), જાહેરો ! આ જ મારણે હું આ કાતરાવું છું (કે,) તેઓ મારી ઇચ્છા જાણે

૧ જુઓ પૃ ૮૧-૮૬, જ રૅ. એ સો., ૧૮૮૮, પૃ ૬૩૬, ૧૯૦૧, પૃ ૩૧૧, ૫૭૭, ૧૯૧૧, પૃ ૧૧૧૩, ૧૧૧૩, પૃ ૩૮૫, ૧૯૧૫, પૃ ૮૦૫, ઈ એ., ૧૮૯૧, પૃ ૧૬૫ ૧૯૧૨, પૃ ૩૭, ૧૯૧૬, પૃ. ૮, જે એ., મે-જન, ૧૮૯૬, મેક્સ વાલેસર ફ્રા “ડા એડિક વૉ લાખા (માટેરિયેલિન ઝુરે ફર ડે બુદ્ધિજમાસ)”, ઈ લ્યુમેન ફ્રા “ડા લાખા-એડિક કે કોનિગ્સ બ્લોસ” (“ઝીટ ઇડેલો ઇરાન”, આક્ટોબર ૨, ૧૯૨૩, પૃ ૩૯૬ અને આગળ)

(૫) છ ગૌણ સ્તંભલેખો

(ક) લુખિની-ઉધાન (ગમ્મિનદેઈ-પદીરિયા)ના સ્તંભલેખ
ભાષાંતર

દેવોને લાડકો પ્રિયદર્થી રાજા પોતાના ગામ્યાભિષેકને વીસ વર્ષો વીત્યા ત્યારે અહીં જાતે આપ્યો, અને (તેણે) પૂજા કરી ૧ અહીં શાકધમુનિ શુદ્ધ જન્મ્યા હતા તેથી તેણે અહીં પથ્થરની જળરી દિવાલ ૨ ચણાવી અને સિંધાસ્તભ બેસાડાવ્યા અહીં ભગવાન શુદ્ધ જન્મ્યા હતા તેથી લુખિનીનામને ધાર્મિક કર્મથી મુક્ત કરવામાં આવ્યું હતું, અને (જમીનમહેમુલ તરીકે માત્ર) એક અષ્ટમાથ (તેણે) આપવાનો હતો. ૩

ટીકા

૧ જુઓ પૃ ૭૪

૨ ‘સિલાયિગઢામીલા’ : ગ્રંથકરોને વિદ્વાનોએ પ્રથમ તો બહુ જ ગ્રંથવાડો લેસો કરે તેથી રીતે તેણે લેવા દેવા, પણ સૌના પહેલા સ્વર્ગસ્થ રા ગો. ભાગારકરે એમ જણાવ્યું હતું કે, આ જાણ અક્ષરો મળીને એક જ સ્તંભ બને છે, અને તેનો અર્થ “પથ્થરની દિવાલ કે શાક” થાય છે (જ બો. બે રૅ. એ સો., પૃ ૨૦, પૃ ૩૧૬, ટીકા ૧૪) સ્વર્ગસ્થ સ્તંભ

સાહેબે એ મતને વત્તવઃ મળતો જ અભિપ્રાય આપેલો છે. શ્રીયુત દે. રા. ભાંડારકરે એ અક્ષરોને આમ તોડ્યા છે:-સિલા-ચિગદ-મીચા (શિલાચિકદ-મિત્તાનિ); અને તેમણે તેનો અર્થ “પરચરની જળરી દિવાલો” કર્યો છે. નગરીમાં વાસુદેવ-સંકર્ષણના માનમાં જેવી દિવાલ ચણવામાં આવેલી તેવી આ દિવાલ હતી, એમ તેઓ કહે છે (મે. આ. સ. ઇ, અંક ૪, પૃ. ૧૨૯). પહેલાંના અર્થોની ભાળતમાં જુઓ એ. ઈ., પુ., ૫, પૃ. ૫; એસ. ખી. પીઆર. એ. ડબલ્યુ., ૧૯૦૩, પૃ. ૭૨૪ અને આગળ; ઇ. એ., ૧૯૦૫, પૃ. ૧ અને આગળ; ૧૯૧૪, પૃ. ૧૬-૨૦.

૩. પ્રથમ એફ. ડબલ્યુ. ધામસ સાહેબે ‘ચલિ’નો ખરો અર્થ “પ્રામિંક કર” કર્યો હતો (જ. રા. એ. સો., ૧૯૦૯, પૃ. ૪૧૬-૪૧૭). તેમણે ‘ઝઠ-માગિય’નો ખરો અર્થ કરેલો છે તે જણવાને જુઓ જ. રા. એ. સો., ૧૯૧૪, પૃ. ૩૬૧-૩૬૨.

લેખસૂચિ

જયોજી હયુહ્લર:-એ. ઈ., પુ. ૫, પૃ. ૪ અને આગળ.

વિન્સેન્ટ રિમથ:-ઈ. એ., ૧૯૦૫, પૃ. ૧ અને આગળ; અને “ધરોડકશન ડુ મુકરજી રીપોર્ટ ઓન ઐટિકિવટીઝ ઇન ધી તરાઇ, નેપાલ, કલકત્તા, ૧૯૦૧” [તરાઇ-નેપાલ-કલકત્તામાંના પ્રાચીન અવશેષોને લગતા શ્રીયુત મુકરજીના નિવેદન (૧૯૦૧)ની પ્રસ્તાવના].

જહાન રેઈથકુલ ફેલીટ:-જ. રા. એ. સો., ૧૯૦૮, પૃ. ૪૭૧ અને આગળ.

જે. કાર્પેટિયર:-ઈ. એ., ૧૯૧૪, પૃ. ૧૭ અને આગળ.

(ખ) નિગ્ધીવનો સ્તંભલેખ

ભાષાંતર

દેવોને લાડકા પ્રિયદર્શી રાજાના રાજ્યાભિષેકને ચૌદ વર્ષ પીત્યા ત્યારે તેણે શુદ્ધ કોનાકમન(?) કનકચુનિ)ના સ્વરૂપને ખીજ વેળાએ વધાર્યો. પળી, તેના રાજ્યાભિષેકને (પીસ) વર્ષ પીત્યા ત્યારે તે જાતે આવ્યો, (તેણે) પૂજા કરી, અને (શિલાસ્તંભ) ઊભો કરાવ્યો.

(ગ) મારનાથના થાંભલાનો લેખ.

ભાષાંતર

દેવોને બાડકો પ્રિયદર્શી રાજા આમ કુકમ કરે છે — ...
પાટલિપુત્ર ..સંધને કોઈ પણ વાગ્ન ન દરે પણ જે કોઈ સંધને
ભગ્ન કરશે તે બિશ્નુ હોય કે બિશ્નુષ્ઠી હોય નો પણ તેને ધોળા
કપડા પહેરાવવામાં આવશે, અને જે (બિશ્નુઓનો) આવાસ^૧ ન હોય
તેમ (તેને) ગંખવામાં આવશે. આમ બિશ્નુકમ ધને અને બિશ્નુકામવને
આ કુકમ જણાવવો જોઈએ

દેવોને બાડકો આમ કહે છે —આવી એક સિપિ તમારા
પાડોસમાં રહે તેટલા માટે કચેરીમાં જોડવાની છે ૨ વળી, બીજી
એક સિપિ ઉપાસમેના પાડોસમાં જોડવાની છે ઉપાસમેએ દરેક
ઉપવાસના દિવસે આવોને એવા એ કુકમની ખાત્રી કરી લેવી
જોઈએ વળી, ખરેખર, ઉપવાસના દિવસોએ દરેક મહામાત્ર
પોતાના વારાએ (મુખ્ય સ્થળમાં) આવે ત્યારે તેણે એવા એ
કુકમની ખાત્રી કરી લેવી જોઈએ અને તેને સમજવો જોઈએ વળી,
જ્યાં સુધી તમારો પ્રાતઃ પહેાવનો હોય ત્યાં સુધી તમારે (કુકમના)
આ શબ્દથી ફેરણીએ નીકળતું જોઈએ તે જ પ્રમાણે બધાં
કિલ્લેમહોવાળાં શહેરોમાં અને પ્રાતના મદાસોમાં તમારે બીજાઓને
(કુકમના) આ શબ્દથી ફેરણીએ મોકલવા જોઈએ

ટીપ

૧ બીજાબિશ્નુઓનો પહેરવેલો બગવો હોય જ તેમને ધોળા પહેરવેલો
પહેરાવવામાં આવે ત્યારે એમ સમજવ કે, તેમના બગવો કપડા છીનવી
લેવામાં આવ્યા જ અને તેમને બિશ્નુ ચણવામાં આવતા નથી (જોડનબગ)
૬૦ 'ચિનયપિટક' પુ ૩, ૫ ૩૧૨ લીં ૧૮. તેમજ જ એ
સો. જે ૧૮૦૮, પ ૭-૧૦) ઝનાયાસેના સબંધમાં જુઓ સે ૫ ૪,
૧૭ ૫ ૩૮૮, ટીપ ૧ માં આપેલી તુલ્યપાત્રી સમજાવી

૨ અલ્પબન, શબ્દ મદામારોને હેશીને કહે છે ફેરણ લેવો
માને જ તેમ બિશ્નુઓને હેશીને તે કહેવો નથી ૨૦૬૩૮માં 'સસરણ'

રાખના અર્થ 'સજ્જમાર્ગ' અથવા 'સંયોગ કે મેળાપ' વગેરે આપવામાં આવેલા છે. આ સ્થળે એ શબ્દનો અર્થ મહાલના શહેરની 'ઠગેરી' તરીકે લેવો, એ યોગ્ય છે. તે રાજમાર્ગના ઉપર આવેલી હોય તેમ જ મેળાપનું સર્વસાધારણ સ્થાન પણ હોય છે. એફ. ડબલ્યુ ચૌમસ સાહેબે "યુલ્લવઝા"—માં વપરાયેલા એ શબ્દના તરફ આપણું ધ્યાન ખેંચ્યું છે (જ. રૌ. એ સો., ૧૯૧૪, પૃ. ૧૦૯-૧૧૧) તે ઠગેરીની બાધણીનો પ્રકાર સૂચને પણ છે.

૩ 'આહાર' એટલે 'પ્રાત'. શરૂઆતના સિલાલેખોમાં આ અર્થનો એ શબ્દ ઘણુંખર વપરાયેલો જોવામાં આવે છે 'વિશ્વાસયાય'ની બાબતમાં જુઓ ઇ. ઈ., ૧૯૧૨, પૃ. ૧૭૨.

૪. અરોહના સમયમાં દરેક પ્રાત (આહાર)માં અનેક મહાલ (વિષય) અથવા તાલુકો હતો. દરેક મહાલના મુખ્ય શહેરને કિલ્લેબંદી કરવામાં આવતી હોવી જોઈએ (એ. ઇ, ૮, ૧૭૧)

લેખસૂચિ

જે. પી.એચ. વોગેલ:—એ. ઇ., પૃ. ૮, પ. ૧૬૬ અને આગળ.

આર્થિક વેનિમ —જ. એ. સો. જે., ૧૯૦૭, પૃ. ૧ અને આગળ.

એમિલી સેનાર્ટ.—"કૌપ્ત રાહુ ૬ લાકેમી ઇન્ડિયન,"

૧૯૦૭, પૃ. ૨૫.

બોયર:—જે. એ. ટેમ ૧૦ (૧૯૦૭), પૃ. ૧૧૬.

(ઘ) સાંચીના થાંભલાનો લેખ

[આ સ્તંભલેખની છબી એ ઇ., ૨, પૃ. ૩૬૯ ની સામે આપવામાં આવેલી ■ તેમાં ખ્યુદ્ધર સાહેબે વાંચેલું મૂળ લખાણ પણ આપવામાં આવેલું ■ પ્રાચીનવસ્તુસંશોધક ખાતાએ મૂળ લખાણના ઉપર કાગળ મુકીને તેને ઠેણીઠાકીને કરી લીધેલી તુદર નકલના આધારે હાલમાં અધ્યાપક હુસા સાહેબે ખ્યુદ્ધર સાહેબના લખાણમાં ઘણા સુધારો કરેલો છે એમનું સુધારેલું લખાણ જ. રૌ. એ સો., ૧૯૧૧, પૃ. ૧૬૭-૧૬૯ માં આપવામાં આવેલું છે]

વિષયસૂચી.

વિષય.	પાત્ર
અકમર-અશોકની સાથે નેની સરખામણી ...	૨૧૦-૨૧૧
અગ્નિરકષે-તેનો અથ, ૧૧૫, ૧૧૬, ધર્મની વૃદ્ધિને માટે તેનું પ્રદર્શન ...	૧૨૪
અલિક્ષુદર-તેની ઓગખાણ	૪૪, ૪૬
અવરોધન-ઝંજીરો-તેમા વસનારી સ્ત્રીઓ, ૧૨-૧૪, સ્ત્રીઓનો ઓગાતવાસ	૧૬૪-૧૬૫
અશોક-તેનાં નામો, ૪-૬; તેના ખીરુદો, ૬-૮, તેનો રાજ્યાભિષેક અને સિંહલદ્વપની દંતકથા, ૯-૧૦, તેના રાજ્યાભિષેકનો વાર્ષિકોત્સવ, ૧૦; તેના રાજકાળનાં ચાલુ વર્ષોથી ગણાતા તેના વર્ષો, ૧૦; તેનું કુટુંબ, ૧૨-૧૪; સેક્રિની ગાતિની સ્ત્રીની માથેનો તેનો સમઘ, ૧૩, તેનું ખાનગી જીવન, ૧૨-૧૬; મોરની જાતનાં પ્રાણીના મસિને મળેનો તેનો શોખ, ૧૬, પોતાની પ્રજાને મક્ત માસ પૂરે પાડવાની તેની પ્રયા,	

વિષય.

તેના ધાર્મિક જીવનના બે વિભાગો-(૧)
 ઉપાસક, ૭૪, ૧૨૨-(૨) ભિક્ષુગતિક, ૭૬-૭૮,
 ૧૨૨-૧૨૮, ૧૩૧; તેણે ખાસ ગણાવેલાં સાત
 ધર્મસૂત્રો, ૮૨-૮૬; બૌદ્ધપંથમાં તડ પડતાં
 અટકાવવાના તેના પ્રયત્નો, ૮૬-૯૨; બૌદ્ધ-
 પંથના સંબંધમાં તેની સ્થિતિ, ૯૨-૯૪; તેના
 ધર્મના અંગનાં સદ્ગુણો અને આચરણો,
 ૯૪-૯૭; સર્વ ધર્મોનો સાર, ૧૦૦-૧૦૬;
 ધર્માન્વરણથી થતી અતિમ ખ્યેયની સિદ્ધિ,
 ૧૦૭-૧૦૮; જ્ઞેનપંથની પ્રત્યેતુ' તેતુ' ઋણ,
 ૧૧૭-૧૨૦; ખીજા પાપડોની પ્રત્યેતુ' તેતુ'
 વલણ, ૧૨૦-૧૨૨; ધર્મવિસ્તારને માટેના
 ઉપાયો, ૧૨૩-૧૩૭; પ્રાણીમૃદ્ધિને માટેની તેની
 સંભાળ, ૧૩૭-૧૪૧; તેમના દિતસુખની વૃદ્ધિ,
 ૧૩૯-૧૪૧; પ્રાણીઓ અને યશુઓ માટેની
 તેની ચિકિત્સા, ૧૪૧, તેના ધર્મનો અર્થ,
 ૧૫૭-૧૫૯; તેનો આદર્શ, ૨૦૩-૨૦૪;
 કૌરવદંટાઇનની મામે તેની સરખામણી, ૨૦૭
 -૨૦૮; માર્કસ ઝેરેલિયસની સાથે તેની
 સરખામણી, ૨૦૮-૨૦૯, તેની કળા-તેતુ'
 મહાન સ્વરૂપ, ૧૮૮-૧૯૩; તેના કામથી
 હિંદુસ્તાનને યએલ લાલ અને હાનિ, ૨૧૬-
 ૨૨૭, તેના ચાસનોનો સ્થળનિર્દેશ, ૨૨૮-
 ૨૪૧; તેમની જોડણીસંબંધી વિશિષ્ટતાઓ,
 ૧૭૩-૧૭૪; તેમાંથી જણાઇ આવતી બોલી-
 સંબંધી વિશિષ્ટતાઓ, ૧૭૪-૧૭૭; તેમના
 પ્રકારો, ૨૪૧-૨૪૨; તેમની સાલવારી ૨૪૪-૨૪૬

ભાષાંતર

ભિક્ષુઓને માટે અને ભિક્ષુકાઓને માટે માર્ગ કયો છે. સર્વ અને ચદ્ર ચાલુ રહે ત્યાંસુધી મારા પુત્રો અને પૌત્રો ચાલુ રહે કે નથી જે કોઈ ભિક્ષુક કે ભિક્ષુકા સધને ભગ્ન કરે તેને ઘોળા કપડાં પહેરાવવામાં આવે અને (ભિક્ષુઓનો) આવાસ ન હોય તેમાં રાખવામાં આવે, કારણ કે, મારી એવી ઇચ્છા છે. શી ૨-કે, માર્ગે રહીને મધ ચિરસ્થાયી થાય

અદ્વૈતાહ્યાખ્યાના ચાંસલાના લેખો

(૨) કૌશાંભીના સ્તભલેખ

[આ સ્તભલેખમાં પણ સધને ભગ્ન કરનારને થતી સજ્જનો ઉલ્લેખ થયેલો છે, અને તે ઉપરના એ સ્તભલેખોની નકલ જ છે આ સ્તભલેખનો લગભગ બધો જ ભાગ નષ્ટ થઈ ગયો છે એમથી જે નથી અને મહત્વની હકીકત મળી આવે છે તે એ જ છે કે, કૌશાંભીના મદામાત્રોને ઉદ્દેશીને અરોકે કરેલો દુકમ તેમાં એવામાં આવે છે, અને એ રીતે મૂળે તે સ્તભલેખવાળો થામલો કયા ગોઠવાયો હતો, એ એમથી જણાઈ આવે છે]

(૬) રાણીશાસન

ભાષાંતર

દેવોને લાડકાના દુકમથી સર્વત્ર મદામાત્રોને કહેવું (કે,) “અહીં બીજી દેવીનાં ગ્રમે તે દાન હોય તે-આબાવાડી, કળાગમ, દાનગૃહ અથવા એ દેવીનું ગણી ચકાવ તેવું જે કંઈ હોય તે- સર્વ તીવરની માતા, બીજી દેવી કારુવાડીના સમન્વા ”^૧

ટીકા

૧ પ્રેતાની બીજી દેવીના દાનની નોંધ લઈને ગયોલ દેખીડી રીતે ઝિમ કહેવા માગે છે કે, એ દેવીનો દાખલો લઈને રાજકુલની બીજી વ્યક્તિઓએ પણ તેનું અનુકરણ કરવું જોઈએ જુઓ ૫ ૧૩૪ અને આગળ.

લેખસૂચિ

નર્થોન્ બુક્સર:—ઇ. ઑ., પુ. ૧૯, પૃ. ૧૨૪-૧૨૬.

ઇ. હુલ્શ—જ. રૉ. એ. સો., ૧૯૧૧, પૃ. ૧૧૧૩-૧૧૧૪.

(૬) ત્રણ ગુહાલેખો

વર્ષર (બરાબર) પર્વતના ગુહાલેખો

ભાષાંતર

(ક)—ત્રિયદર્શી રાજાએ પોતાના રાજ્યાભિષેકને બાર વર્ષ વીત્યા ત્યારે આજીવકોને આ વડની ગુફા આપી હતી.

(ખ)—તેના રાજ્યાભિષેકને બાર વર્ષ વીત્યા ત્યારે ખલતિક પર્વતમાની આ ગુફા આજીવકોને આપવામાં આવી હતી.

(ગ)—ત્રિયદર્શી રાજાએ પોતાના રાજ્યાભિષેકને આગણીસ વર્ષ વીત્યા ત્યારે ખલતિક પર્વત)મા.

લેખસૂચિ

નર્થોન્ બુક્સર:—ઇ. ઑ., પુ. ૨૦, પૃ. ૩૬૪.

અસુરો- આસીરિયન લોકો તરીકેની તેમની ઓળખાણ,	
૨૦૦-૨૦૩; હોટાનાગપુરમાની અનાર્થ જાતિ	૨૦૧
આજીવકો-ધાત્તલોનો વર્ગ-૧૦૪, ૧૨૧, ૧૫૫,	
તેમના બે શક્ય વિભાગો	... ૧૫૬
આટબ અથવા અટવી-તેની ઓળખાણ	... ૪૧-૪૩
આસિનવ-તેનો અર્થ	... ૬૮, ૧૧૭-૧૧૯
આસીરિયન લોકો-વૈદિક સાહિત્યમાના જે અસુરો તે જ	
આ લોકો, ૨૦૦-૨૦૩, હિંદુસ્તાનમાનાં	
તેમની સરૂતિના ચિહ્નો, ૨૦૨-૨૦૩, અશોકના	
સમયની કળાની ઉપર થએલી અસર	૧૬૮-૧૬૯
હયિદ્દાલ-મહામાત-જુઓ "હયદ્યક્ષ-મહામાત્ર"	
ધરાની-પાવની અસર-અશોકના સમયની, કળા ઉપર	
થએલી-તે સળધે દીકા	૧૬૭-૧૬૮
ધબ્ય-તેનો અર્થ	... ૨૬૬
ધસિજ	... ૫૦, ૨૩૬
હપોસચ-અપવામ	... ૬૦
એકીમીનિયન રાજ્યો-તેમનાં અને અશોકનાં	
શાસનોની વચ્ચે રહેલી સમતા	... ૮, ૧૮૮
એમેની-બૌદ્ધ યની તેની ઉપર થએલી અસર	૧૫૧
અત-મહામાત	... ૫૬
અંતિયોક (અંતિયક)-તેની ઓળખાણ	... ૪૩-૪૪, ૨૫૪
અતિકેન-તેની ઓળખાણ	... ૪૪
અંતો-સરહદી રાજ્યોના રાજ્યો, ૩૬, ૧૬૭, તેમના	
બે વર્ગો	... ૩૬
અબ્દેશ	... ૩૨-૩૩
અર્ધવાહ	... ૧૫૬-૧૬૧

વિષય.

પાનુ.

કલિંગ-અશોકે તેના ઉપર મેળવેલો વિજય ...	૨૨
કલિંગની લડાઈ-તેમાં ચએલા મૃત્યુ વગેરે તથા તેની ભયંકરતા	૨૨-૨૩
કારવાકી-અશોકની ખીજ રાણી	૧૨, ૧૪
કાલાશોક	૧, ૬૧
કુમારની સત્તા	૫૧-૫૨
કુમારની સુખાગીરી	૪૮-૪૯
કેરલપ્રત્તનો પ્રદેશ-તેનું સ્થાન	૪૦-૪૧
કોનાકમન શુદ્ધ	૧૫૫
કબોળ લોકો-તેમની ઓળખાણુ-મહાભારતમાં તેમનો ઉલ્લેખ	૨૯-૩૦
ખપિગય-યાવગદનો લેખ જેના ઉપર કાતરેલો છે તે ગિરિનું નામ	૨૪૨
ખરોઠી-લિપિ	૧૭૦
ખારવેલ	૨૦
ખોરાક-અશોકના સમયમાં વિહેત કે અવિહેત, ૧૬૨ અને આગળ ધર્મસૂત્રોના સમયની સાથે તેનો સંબંધ ..	૧૬૩
ખ્રિસ્તી ધર્મની ઉપર બાદપથની અસર ...	૧૪૮-૧૫૧
ગદપતિ-(મૃદપતિ) પ્લાહાણુપદ્ધતિનો ત્રીજો વર્ગ ગૌતમીપુત્ર સાતકર્ણી	૧૬૬, ૨૬૭-૨૬૮ ૨૦, ૧૮૭
મીસના મહારાજાઓ-અશોકે પોતાના સમકાલીન તરીકે ગણાવેલા	૪૩-૪૫
ચોડ રાજ્યો-ટાલેમીએ ઉલ્લેખેલાં બે ...	૩૭
છંદસા-તેની સામાન્ય નધી	૧૩૯-૧૪૦
જ્યોતિ રકષ-જુઓ " અગ્નિરકષ " ...	૧૨૪
કાયોનીસિયસ-મૌર્ય દરબારમાં ગેએલો દત્ત ...	૪૫

વિષય.

પાનુ.

તડ-બૌદ્ધપથમાં પડેલાં તે	---	---	૮૬-૯૨
તિષ્ઠ-અશોકનો નક્ષત્ર	---	---	૧૧, ૬૧
તીવર-અશોકનો પુત્ર	---	---	૧૦, ૧૪
દરમાય-તેની ઓળખાણુ...	---	---	૪૩-૪૪
દુષારપ-અશોકનો યવન હકિમ	---	---	૪૯
તોસલી	---	---	૩૪, ૫૦, ૬૨
ચાંસલા-તે ઊભા કરાવવાનું પ્રથમ માન આપણા			
દેશને છે	---	---	૧૮૯
ચેરાખુટી-બૌદ્ધપંથની તેના ઉપર થએલી અસર			૧૫૧
દશમ-અશોકનો પૌત્ર	---	---	૧૦
દામો	---	---	૧૬૭
દેવાનાં મિત્ર:-એનો અર્થ	---	---	૬-૮
દેવીકુમારો	---	---	૧૪
ધર્મનિષિષ્ટ ધર્મનિષિષ્ટો-અશોકની	---	---	૮૧, ૮૬
ધર્મશાક	---	---	૧
ધાર્મિક-તેણે કરેલો દરબાનો ઉદ્દેશ	---	---	૩૯

વિષય.

પાનું.

૧૬૬, ૨૪૩

ધંમ-યાત્રા (ધર્મયાત્રા)...	...	...	૧૬-૧૯, ૭૭-૭૯, ૧૨૬-૧૨૮
ધમ-લિપિ (ધર્મલિપિ)	...	...	૧૩૬, ૧૯૩-૧૯૫, ૨૧૭, ૨૪૪, ૨૪૬, ૨૪૮,
ધંમ-વિજય (ધર્મવિજય)	...	...	૨૨૪, ૨૪૩, ૨૪૭,
ધંમ-સાધન (ધર્મશ્રાવણો)	...	...	૧૨૯, ૧૩૧-૧૩૨, ૧૩૬
ધંમાનુસયિ (ધર્મોપદેશ, ધર્માનુસિદ્ધિ)	...	...	૧૨૯-૧૩૧
ધવલી-(એ જ તોસલિ)...	...	...	૪૮
નક્ષત્ર-અશોકનું, અને મગધ	...	...	૧૧
નગલ-ચિયોદ્દાલક (નગર-આવહાગિક)	...	...	૫૪, ૫૭, ૬૨, ૬૭
નાભપંતી-એની ઝોળખાણ	...	...	૩૦
નિર્ગંધો	...	...	૧૦૪, ૧૨૧, ૧૩૨, ૧૫૫-૧૫૭
નેપોલિયન-તેની સાથે એચ. જી. વેલ્સે કરેલી અશોકની સરખામણી	...	...	૨૧૧
પટ્ટિવેચ્છા અથવા પચ્છાવેક્ષણ-આત્મપરીક્ષા	...	...	૯૮-૧૦૦
પતંગલિ-તેણે કરેલો 'શિષ્ટ બ્રાહ્મણો' નો ઉલ્લેખ	...	...	૧૮૨
પરચરનું સ્થાપત્ય-અશોકના સમય પહેલાનું	...	...	૧૬૩-૧૬૫
પરિવદ-તેના કર્તવ્યો	...	...	૫૭-૬૦, ૬૫
પશુઓ-પ્રાચીન ધરાનીઓ	...	...	૨૦૨
પાંચ રાજ્ય-તેનું સ્થાનક, ૩૮, ૨૫૪; પરાક્રમિહરે ઉલ્લેખેલાં બે	...	...	૪૦
પાપ-માસિનઘથી, ગુપ્ત ગણેલું	...	...	૧૧૮-૧૧૯

વિષય.

પાનું.

પાલિ-ષ. સ. ૧૦૦ સુધીની હિંદુસ્તાનની ભાષા; શ્રીયુત ક્ષીટના અને અધ્યાપક દ્વારસ ઉવિદ્ગના અભિપ્રાયો પરત્વે ટીકા ...	૧૮૩-૧૮૫
પાસંદ-(પા.૫૩) અશોકે જે અર્થમાં તે શબ્દ વાપર્યો છે તે અર્થ-તેના બે વિકાસો	૧૫૭, ૧૬૦
પુનર્વસુ-મગધનું નક્ષત્ર	૧૧
પુરુષ	૫૬, ૫૭, ૬૦
પુલિદ-તેમનું રથાનક	૩૪-૩૪
પુલિદનગર-મહાભારતમાં તેનો ઉલ્લેખ ..	૩૪
પ્રજાની અને રાજાની વચ્ચેનો સબ્ધ-અશોકના સમયમાં અને તેના પહેલાં...	૬૧
પ્રતિવેદિકા	૫૯, ૬૫
પ્રાચ્યો-અમુરભૂતિ	૨૦૧
પ્રાણીઓનો વધ અને ઇદ્રિયલોપ કવવાની બધી- કૌટિલ્યકૃત અર્થશાસ્ત્રના આધારે ..	
પ્રાદેશિકો-(પ્રદેષ્ટુ)	

વિષય.

પાનું.

પચ્છાદેવચ્ચન વિષે તેનો ઉલ્લેખ ...	૯૯
બોલીઓ—હિતરાપથની અને દક્ષિણપથની ...	૧૭૬-૧૭૭
‘ખાલ્લો અને શ્રમલો’—એ સમાસનો અર્થ ...	૧૨૧, ૧૫૪-૧૫૫, ૧૫૭
ખાલી—તેની ઉત્પત્તિ	૧૭૧-૧૭૩
ભરત—મસ્કૃતભાષાનું અને પ્રાકૃતભાષાનું તેનું વર્ગીકરણ	૧૮૦
ભાષા—અશોકની ધર્મલિપિઓની, ૧૭૩; બોલી પરત્વે તેની ખાસિયતો ..	૧૭૩-૧૭૭, ૧૮૦, ૧૮૨
ભિક્ષુગતિક—‘ભિક્ષુઓની સાથે એ જ વિહારમા રહેતો હોય તે’	૭૬-૭૮, ૮૦, ૧૨૩, ૧૨૪, ૧૨૬-૧૨૮, ૧૩૧
ભૂતકા	૧૬૭
બોજ—પેતેનિકા—એનો અર્થ, ૩૦-૩૧, એનું સ્થાનક	૩૧-૩૨
મગ—તેની ઓળખાણુ :	૪૪
મશિક—ચાલુક્યવંશના દક્ષતરેમાનું ‘વિરિય-માયગિ’	૩૫
મહાબોબો—એ જ બોજ—પેતેનિકા	૩૨
મહાન સિકદર—એમ જી. વેલ્સે અશોકની સાથે કરેલી તેની સરખામણી	૨૧૧-૨૧૨
મહામગલસુત	૧૧૨-૧૧૩
મહામાત્ર—એનો અર્થ	૫૬-૫૭
મહાન વહીવટદાર—પ્રાત્નિક સુમાના હાથે થતી	

વિષય.

પાનું.

તેની નીમણુક	૪૯-૫૦
મોગધાન-શુદ્ધનો ૫૬ દિવસ	૧૨૪
યુક્તો	૫૧-૫૨, ૫૮, ૬૦, ૧૩૦, ૨૫૭, ૨૬૦
ચોન પ્રાંત-એની ઝાળખાણ	૨૭-૨૯
ચોન સોજો (ચવરો)-તમામ મીસવાસીઓનું ભતિયામ-મહાભારતમાં તેનો ઉલ્લેખ	૨૮
રત્નજો (રાણો)	૫૧, ૫૪-૫૪, ૬૦, ૬૬-૬૮, ૧૦૭, ૧૩૦-૧૩૧, ૨૫૭, ૨૬૦
રાજનીતિશાસ્ત્ર-કૌટિલ્યની પછી તેનો અભિલેા લોપ	૨૨૧
રાષ્ટ્રિક-પેત્રેનિકા-એનો અર્થ અને એની ઝાળખાણ	૪૧
રતિદેવ-માંસ પૂરું પાડવાની તેની ટેવ ...	૨૧
સિપિઅને ધંમસિપિ-અન્નેની વચ્ચેનો તફાવત...	૮૪૩
સિપિઅ-અશોકના સમયની-(૧) ખાકી, (૨) અરોઝી	૧૭૦-૧૭૨
સુબિની-ત્યાના ધાર્મિક કરની માફી ...	૭૬
લૌકિક મંગલો-અશોકના અમયનાં ...	૧૬૫
લૌકિક માન્યતાઓ-અશોકના સમયનો ...	૧૬૧
લક્ષ્મીમુનિક (મજમુનિક)	૫૫-૫૬, ૧૦૪
વર્ણવ્યવસ્થા-પ્રાચીન હિંદુસ્તાનની... ..	૧૬૬-૧૬૭
વસિષ્ઠીપુત્ર પ્રહુમદાવિ	૧૮૭
વિનય-સમુકસે-એ જ તુષ્ટકસુત્ત ...	૮૨-૮૩
વિમાન-એનો અર્થ	૧૧૫-૧૧૬, ૨૬૩

વિષય.

પાત્રું.

ચિમાનઘટ્યુ	૧૧૫, ૧૨૫-૧૨૬, ૨૬૩
ચિયુચ-(એ જ વ્યૂથ)... ..	૬૦
ચિદારમાત્રાઓ	૧૭-૧૯, ૧૨૭
વિંધ્યામુલિય લોકો	૩૩, ૪૨
દેરાટ-એ જ મત્સ્યદેશનું પાટનગર ચિરાટપુર ..	૩૫
વ્યુથો	૧૩૦, ૧૩૧
ચમ્મ-ઇ-શિરાઝ-અશોકના એક સ્તંભનું નેતું વર્ણન	૧૯૦-૧૯૩
ચાહ્યાઝગઢી-ચોન પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર ...	૩૫
ચિદાર-એની તરફેણમાં અને વિરુદ્ધ અભિપ્રાય; મેળાસેનીસે અને શાકુંતલમાં કરેલું તેનું વર્ણન	૧૭-૧૯
ચિલા-ફલક	૨૪૨
ચિલાલેઓની પ્રાકૃતભાષા-ભારતવર્ષની રાષ્ટ્ર- ભાષા, ૧૮૬ ; તેના ઉદયનું કારણ ...	૧૮૬-૧૮૭
ચિલા-સ્તંભ	૨૪૨
સમાજ-અશોકે જાણાવેલા તેના બે પ્રકાર ...	૧૯-૨૦, ૧૨૪, ૧૨૬
સમાપા	૩૪, ૫૦, ૬૨
સરકારી ફેરણીઓ	૬૦
સાધનો-અશોકે પોતાની ધર્મલિપિઓના કામે વાપરેલાં	૨૪૨
સાતિયપુતનું રાજ્ય-એનું સ્થાનક	૪૦
સિંહલદ્વીપનો ઇતિહાસસંગ્રહ-ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તેમનું મહત્વ	૧૪૫-૧૪૮

વિષય

પાનું.

સિંગાલોપાદસુત	૧૧૦, ૧૧૨-૧૧૪
સીઝર-અશોકની સાથે તેની સરખામણી	૨૧૨-૨૧૩
સપ્ત-અશોકના સમયમા તેમા પડેલાં તક, ૬૨- ૬૩; તેના ખાસ લક્ષણો	૧૫૫
સંવોધિ-એનો અર્થ, ૭૧, અશોકે લીધેલી તેની (બોધિવૃક્ષની) મુલાકાત ..	૭૭, ૭૮
સંસ્કૃત-તે દેશી ભાષા હતી કે કેમ, ૧૮૩-૧૮૫; તેમાં લખેલો જૂનામાં જૂનો લેખ ...	૧૮૪
સેટ પાન-અશોકની સાથે જોને સરખાવી શકાય એવી એક જ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ	૨૧૫-૨૧૬
શુચિયસંમદામાત્ર	૫૫-૫૬, ૧૦૪
સ્થાપત્ય-અશોકના સમયના પહેલાં મુખ્યત લાકડાનું કે ઇંટનું... ..	૧૬૩-૧૬૫
સ્વર્ગ-અશોકે તેનો કરેલો ઉદ્દેશ, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૧૪, ૧૧૬૫ થતું સ્વર્ગ તે જ આ સ્વર્ગ	૧૧૪-૧૧૬
હસ્તિનુ-(હાથી) એનો અર્થ	૧૧૪-૧૧૬
હસ્તિનુ-હલાવાનો પારિવારિક રાજા ..	૪૨
હિંદુસ્તાનનું ભાષાશાસ્ત્ર-અશોકની ધર્મલિપિઓથી તેના ઉપર પડતો પ્રભાવ . . .	૧૭૭-૧૮૦

